

UDK 930.85(497.6)
908(497.6)

ISSN 2566-3429 (Tiskana inačica)
ISSN 2712-1844 (Mrežna inačica)

HERCEGOVINA

Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe
Journal of cultural heritage and history

9 – 2023

Seriya 3

PRES

HRVATSKI
institut za
POVIJEST

MOSTAR - ZAGREB, 2023.

HERCEGOVINA

Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe
Journal of cultural heritage and history

IZDAVAČ / PUBLISHER

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
Studij povijesti
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of History

ZA IZDAVAČA / FOR THE PUBLISHER

Zoran Tomić, rektor / rector
Dražen Barbarić, dekan / dean

SUIZDAVAČ / CO-PUBLISHER

Hrvatski institut za povijest - Zagreb
Croatian Institute of History - Zagreb

ZA SUIZDAVAČA / FOR THE CO-PUBLISHER

Miroslav Akmadža

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

Marina Beus (Sveučilište u Mostaru), Lovorka Čoralić (Hrvatski institut za povijest - Zagreb), Ivica Glibušić (Sveučilište u Mostaru), Božo Goluža (Sveučilište u Mostaru), Martina Grahek Ravančić (Hrvatski institut za povijest - Zagreb), Dijana Korać (Sveučilište u Mostaru), Josip Mihaljević (Hrvatski institut za povijest - Zagreb), Goran Mijočević (Sveučilište u Mostaru), Dijana Pinjuh (Sveučilište u Mostaru), Ivica Šarac (Sveučilište u Mostaru), Ante Uglešić (Sveučilište u Zadru), Ana Zadro (Sveučilište u Mostaru)

ZNANSTVENO VIJEĆE / SCIENTIFIC COUNCIL

Mladen Ančić (Zadar), Rudolf Barišić (Zagreb), Rajko Bratož (Ljubljana), Mario Kevo (Zagreb), Ivica Lučić (Zagreb), Davor Marijan (Zagreb), Miroslav Palameta (Mostar), Miroslav Szumilo (Lublin - Warszawa), Dinko Šokčević (Budapest), Gianluca Volpi (Udine), Petar Vrankić (Augsburg)

GLAVNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF

Božo Goluža

IZVRŠNA UREDNICA / EXECUTIVE EDITOR

Dijana Korać

TAJNICA / SECRETARY

Dijana Pinjuh

PRIJEVOD SAŽETAKA /

TRANSLATION OF SUMMARIES
Anđelka Raguž

LEKTORICA / PROOFREADING

Martina Vuletin

GRAFIČKA PRIPREMA / PREPRESS

Dragana Lasić

NASLOVNA STRANICA / COVER PAGE

Miro Raguž

UDK oznake / UDK marks

Knjižnica Filozofskog fakulteta Mostar, Sanja Ledić

Tisak / Printed by

Fram-Ziral, Mostar

Časopis izlazi jedanput godišnje. Cijena pojedinoga primjerka je 10 KM (5 EUR)

Transakcijski račun - 3381302271315826, UniCredit Bank, Kardinala Stepinca 2, 88000 Mostar

Devizni račun: IBAN: BA39 3381 3048 3209 1576, SWIFT: UNCRBA22

Adresa uredništva: Filozofski fakultet, časopis Hercegovina, Matice hrvatske b.b., BiH - 88000 Mostar

E-mail: hercegovina@ff.sum.ba; casopis.hercegovina@gmail.com

Telefon: +387 36 355-400; Fax: +387 36 355-401

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim prilogima

Naklada / Edition: 200 primjeraka

Časopis je referiran u: / The periodical is referenced in:

SCOPUS; ERIH PLUS; CEEOL; HRČAK; SLAVUS

Sadržaj

Članci / Articles	5
TINO TOMAS - DARIO VUJEVIĆ, <i>Nove arheološke spoznaje s prostora Drinovaca</i>	7
EDITA VUČIĆ, <i>Rezultati terenskih istraživanja lokaliteta sa stećcima zapadne Hercegovine</i>	43
ŠIMUN NOVAKOVIĆ, <i>Paleografske osobitosti Fojničke kronike kao mogući pristup utvrđivanja mjesta njezina nastanka</i>	71
MILO JUKIĆ, <i>Doprinos hercegovačkih župa u obnovama Franjevačkoga samostana Kreševo 1767. i 1822. te njegovu održanju do sredine 19. stoljeća</i>	117
IRINA BUDIMIR, <i>O jeziku normativnih akata prve hrvatske tiskare u Hercegovini</i>	153
PETAR VRANKIĆ, <i>Apostolski pohod (vizitacija) Katoličkoj Crkvi u Bosni i Hercegovini 1910.-1914. Drugi dio: Apostolski pohod Crkvi u Hercegovini u siječnju i veljači 1911. u svjetlu suvremenih izvora</i>	183
MILIJANA OKILJ - MIROSLAV MALINOVIĆ, <i>Cathedral Church of Holy Trinity in Mostar - history of its building and rebuilding</i>	237
IVICA LUČIĆ, <i>Izgradnja i funkcija sigurnosno-obavještajnoga sustava u Bosni i Hercegovini unutar Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije od 1941. do 1974.</i>	257
DAVOR MARIJAN, <i>Kraj "idile" - Avangarda i nezadovoljna radnička klasa 1980-ih</i>	307
JELA SABLJIĆ VUJICA, <i>Ispit savjesti Tina Ujevića - Krićka metodologija esejističkoga subjekta</i>	339

Recenzije i prikazi / Recensions and Book Reviews	359
JOSIPA BARAKA PERICA, <i>Starokršćanska arheologija: pogrebni običaji i njihova tranzicija</i> (Ana Žadro)	361
ANTE UGLEŠIĆ, <i>U potrazi za Višeslavovom krstionicom</i> (<i>In Search of Višeslav's Baptistery</i>) (Goran Mijočević)	364
IVICA GLIBUŠIĆ, <i>Politika Hrvatske seljačke stranke 1919.-1929.: izborni rezultati u Mostarskoj oblasti</i> (Zvonimir Herceg)	367
JOSIP MIHALJEVIĆ, <i>Kako je operirala UDBA? Operacija "Paromlin" i sudbina Vinka Markovića</i> (Zvonimir Herceg)	373
HRVOJE MANDIĆ, <i>Hercegovačka franjevačka provincija u Drugom svjetskom ratu i poraću</i> (Ivan Prskalo)	379
Upute autorima	384
Author guidelines	387

Članci

Articles

Nove arheološke spoznaje s prostora Drinovaca

TINO TOMAS

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet

University of Mostar

*Faculty of Humanities and Social
Sciences*

E-mail: tino.tomas@ff.sum.ba

UDK: 902/904(497.6 Drinovci)"637"

Prethodno priopćenje

Primljeno: 15. ožujka 2023.

Prihvaćeno: 30. lipnja 2023.

DARIO VUJEVIĆ

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

University of Zadar

Department of Archaeology

E-mail: dario.vujevic@gmail.com

Sažetak

U radu se donose rezultati arheoloških istraživanja (iskopavanja) provedenih na prostoru Drinovaca (općina Grude). Istraživanja su bila usmjerena na dva arheološka nalazišta do sada nepoznata u stručnoj literaturi, a koja se razlikuju po svojoj topografiji, namjeni i vremenskom tj. kulturnom kontekstu. Riječ je o Pećini na Zaskoku i prapovijesnoj kamenoj gomili u podnožju brda Petnjik. Istraživanjima je dobivena izvorna arheološka građa i podatci koje atribuiramo u vrijeme ranog brončanog doba (gomila) i novoga vijeka (pećina).

Ključne riječi: arheologija Bosne i Hercegovine; Peć Mlini; Drinovci; novi vijek; pećina; prapovijesna kamena gomila; brončano doba.

New Archaeological Findings from the Region of Drinovci

Preliminary communication

Received: 15 March 2023

Accepted: 30 June 2023

Summary

The paper publishes the archaeological research on two sites from the Drinovci region (Municipality of Grude). One site is a type of cave – the Cave on Zaskok, and the other an ancient stone tumulus; thus two different types of archaeological sites, with different functions and from different time periods and cultural contexts. Therefore, different strategies and approaches to the sites themselves had to be used during the excavation, along with different methods of excavation, and different methods for collecting data and archaeological materials. The research on the Cave on Zaskok revealed that it had been used during the New Age. Within the cave itself, there are documented traces of an object which had burnt down and was never restored. The object had been built with walls running lengthwise, partitioning the interior of the cave, which served economic purposes (storehouse, workroom). Furthermore, at the foot of the cave/object is a water mill, which can be placed in the closest temporal and functional context of a documented New-Age layer in the cave, particularly as a path runs directly along the entrance to the cave, as the only communication route to descend to the watermill. Whilst excavating the Cave at Zaskok, the older layers were not documented, and the geological foundation was a layer of transported sediment that was the result of water flow, which would suggest that water had flowed through the cave at an earlier date and that this was the reason it had not been attractive to communities in earlier historical and ancient periods. The second part of the investigation was directed towards a prehistoric stone tumulus placed at the foot of Petnjik hill. It is a burial monument typical for cultural regions during the Bronze Age. The excavation documented three graves (with grave-2 having two interred bodies); unfortunately, all three graves had been found devastated. The funereal architecture was in the form of stone chests consisting of four vertically placed stone slabs. Only grave-2 had grave goods in the form of ceramic bowls and a flint fire striker. Thanks to the chronologically sensitive elements that we

found in the gathered fragments (including the Litzen decoration), we can date grave-2 from the second half of the early Bronze Age. Whilst analysing the interior space (stratigraphic) relations, it is evident that grave-1 is the oldest, and that it was the primary burial for which the tumulus was raised.

Keywords: archaeology of Bosnia and Herzegovina; Peć Mlini; Drinovci; new age; cave; prehistoric stone tumulus; Bronze Age.

Uvod

Peć Mlini je zaseok u Drinovcima u općini Grude (Zapadnohercegovačka županija). Mjesto je izvora ponornice Tihaljine koja izvire iz pećine podno 490 metara visokog brda Petnjik i 150 m visokih okomito odsječeni vapnenačkih stijena nazvanih Cvitanjske stine (Sl. 1).¹ Izvor se nalazi u antiklinali uokolo koje se izdižu manja brda

Slika 1.

1 SREĆKO TOMAS - PETAR MAJIĆ - DAVOR GLAVOTA, "Prezimana i područja (zaseoci) u Drinovcima", u: SREĆKO TOMAS - BOŽO GOLUŽA (ur.), *Drinovci na dlanu ruke Njegove. Monografija naselja i župe*, Crkva na kamenu, Mostar - Drinovci - Zagreb, 2022., str. 118.

s dinarskim pravcem pružanja: Petnjik, Mali Petnjik te Babnjača i Humac. Kao i kod okolnih krških područja između se, u istom smjeru, pruža uska dolina kroz koju Tihaljina teče prema Neretvi. Cijelo to područje građom i reljefnim oblicima pripada karakterističnom krškom reljefu sastavljenom od topljivih stijena s razvedenim reljefom. Geološki, teren u području sliva rijeke Tihaljine izgrađuju različite sedimentne stijene širokoga stratigrafskog raspona. Predstavljene su uglavnom karbonatnim naslagama vapnenaca i dolomita krede i paleogena i klastičnim naslagama fliša.² Zbog takve građe i geološke podloge djelovanjem vode nastalo je mnogo manjih i većih dolaca, ponora, jama, vrtača i pećina.³ Zbog povezanosti riječnom kotlinom s Neretvom, a onda i s Jadranskim morem, Peć Mlini imaju blagu mediteransku klimu.⁴ U nedavnoj prošlosti mjesto je bilo važno zbog brojnih vodenica raspoređenih s obje strane rijeke, neposredno uz njezino vrelo,⁵ no područje je naseljeno još od prapovijesnih vremena. Najstariji nalazi, oni iz neolitika, potječu iz obližnje Ravlića pećine.⁶ No arheološki potencijal pokazuju i dvije obližnje pećine. Iznad Izvorišne pećine s gornje strane vode nalazi se Pećina na Zaskoku, a pedesetak metara iznad, vidljiva pod liticom su tri mala otvora u pećinu Barudžinicu.⁷

U travnju 2022. godine, Odjel za arheologiju Filozofskog fakulteta u Mostaru u suradnji s Općinom Grude proveo je arheološka istraživanja na dvije mikrolokacije koje prostorno gravitiraju Avanturi-

2 ZORAN MILAŠINOVIĆ - MIRNA RAIČ, "Analiza raspoloživih podloga dijela sliva rijeke Trebižat", u: *e-ZBORNIK - elektronički zbornik Građevinskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, 11, Mostar, 2016., str. 23.

3 TOMISLAV LEVENTIĆ - JERKO LEVENTIĆ, "Položaj i reljef Drinovaca", u: SREČKO TOMAS - BOŽO GOLUŽA (ur.), *Drinovci na dlanu ruke Njegove. Monografija naselja i župe*, Crkva na kamenu, Mostar - Drinovci - Zagreb, 2022., str. 21.

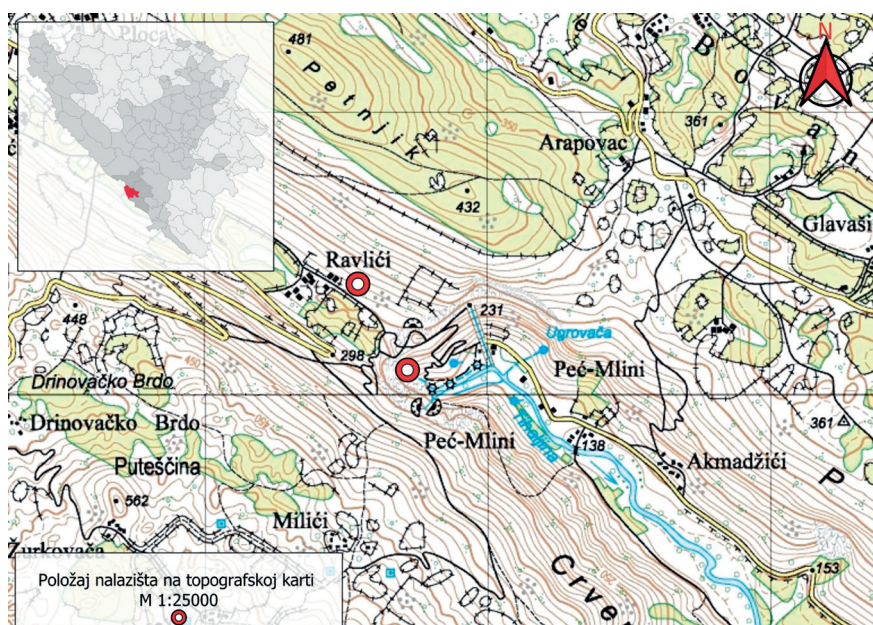
4 S. TOMAS - P. MAJIĆ - D. GLAVOTA, *nav. dj.*, str. 118.

5 BRUNISLAV MARIJANOVIĆ, *Ravlića pećina - Prapovijesno naselje*, Hrvatska franjevačka arheološka zbirka Gorica - Matica hrvatska Grude - Mostar, 2012., str. 7.

6 BRUNISLAV MARIJANOVIĆ, "Ravlića Pećina (Peć Mlini)", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, NS, 35/36, Sarajevo, 1981., str. 1-97.

7 PETAR MAJIĆ, "Prirodne znamenitosti Drinovaca", u: SREČKO TOMAS - BOŽO GOLUŽA (ur.), *Drinovci na dlanu ruke Njegove. Monografija naselja i župe*, Crkva na kamenu, Mostar - Drinovci - Zagreb, 2022., str. 92.

stičkom parku Peć Mlini.⁸ Arheološka istraživanja obuhvatila su dva arheološka nalazišta različitog tipa, koja su samim time zahtijevala i primjenu različitih pristupa, strategija i metoda iskopavanja, te različitih tehnika dokumentiranja i prikupljanja arheološke građe i podataka. Riječ je o nalazištu pećinskoga tipa (Pećina na Zaskoku) i prapovijesnoj kamenoj gomili (Sl. 2). Spomenuta nalazišta nisu bila

Slika 2.

poznata u arheološkoj literaturi, niti su registrirana kao arheološka dobra, a dokumentirana su prilikom terenskog pregleda šireg prostora Peć Mlina.

Pećina na Zaskoku

Lokalitet Pećina na Zaskoku smješten je u podnožju brda Petnjik u blizini naselja Peć Mlini i dio je istoimenog avanturističkog parka.

8 Istraživanja su vršena u sklopu terenske nastave Studija pod vodstvom izv. prof. Darija Vujevića (Sveučilište u Zadru) i doc. dr. sc. Tina Tomasa (Sveučilište u Mostaru), te uza sudjelovanje doc. dr. sc. Mirka Rašića (JP Parkovi Ljubuški/Sveučilište u Mostaru) i studenata arheologije: Marija Magdalena Šutalo, Marin Vidović, Boris Rozić, Ferdo Stojić, Mile Bošković i Dario Krešić.

Nalazi se na samom izvoru rijeke Tihaljine, stotinjak metara sjeveroistočno od njega, ispod platoa Ravlića pećine. Na lokalitet se dolazi uređenom kamenom stazom od postrojenja Elektroprivrede, uz kratki uspon koji vodi do dna velike stijene na kojoj su danas postavljene smjerovi za penjanje.

Pećina na Zaskoku jednostavan je speleološki objekt koji se sastoji od jedne galerije dužine 12,5 m, na mjestima širine do 4,5 m i sveukupne površine koja otprilike iznosi 30 m² (Sl. 3). Veliki ulaz oblika

0 5 m

PEĆINA NA ZASKOKU
PEĆ MLINI
Tloert

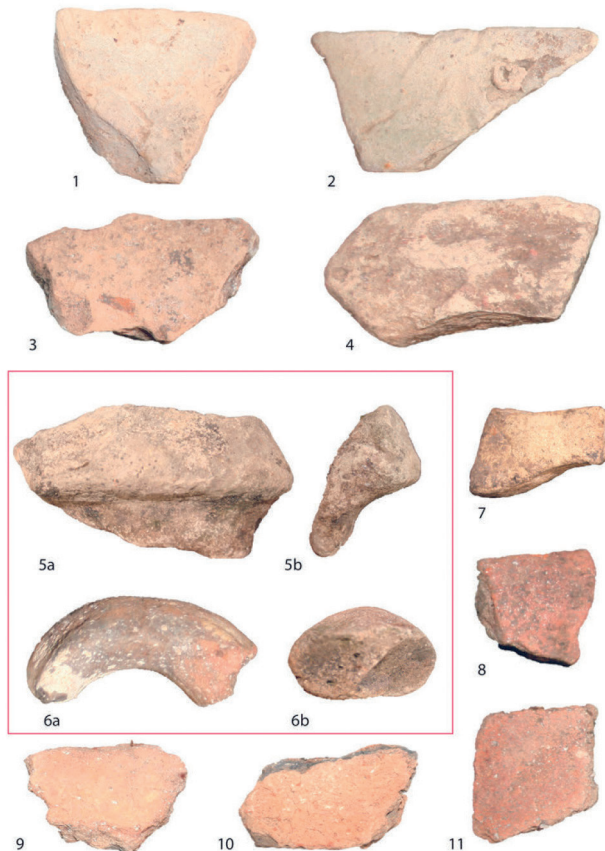
Slika 3.

Slika 4.

nepravilnog trapeza gleda na istok-jugoistok (Sl. 4). Kao i ulaz tako je i sama pećina oblika izduženoga trapeza (kako tlocrta, tako i presjeka). I ulaz i pećina su takve visine da se u unutrašnjosti većinom može kretati bez poteškoća, iako se prema kraju pećina sužava, a strop pada pa se na sam kraj može doći tek puzanjem. Površinu čini sloj ispucale, ali rahle zemlje na kojem se prije iskopavanja nalazilo krupno amorfnu kamenje razbacano bez ikakva uzorka.

Istraživanja pećine potaknuta su pronalaskom više keramičkih nalaza iz različitih razdoblja na površini. Oni su svojim tehnološkim i tipološkim karakteristikama obuhvatili razdoblja od antike do novoga vijeka (Sl. 5). Antičkom razdoblju pripadaju ulomci prijelaznih

Slika 5.

Slika 6.

formi iz kasnih grčko-italskih prema Lamboglia 2 amforama, koji se mogu datirati krajem 3. i početkom 2. st. pr. Kr. (Sl. 5 a-b, 6 a-b).⁹ Među mlađim nalazima nema tipološki dijagnostičkih ulomaka, ali se na osnovi fakture i tehnoloških karakteristika mogu pripisati razdobljima kasnoga srednjeg ili novoga vijeka.

Tijek i metodologija istraživanja

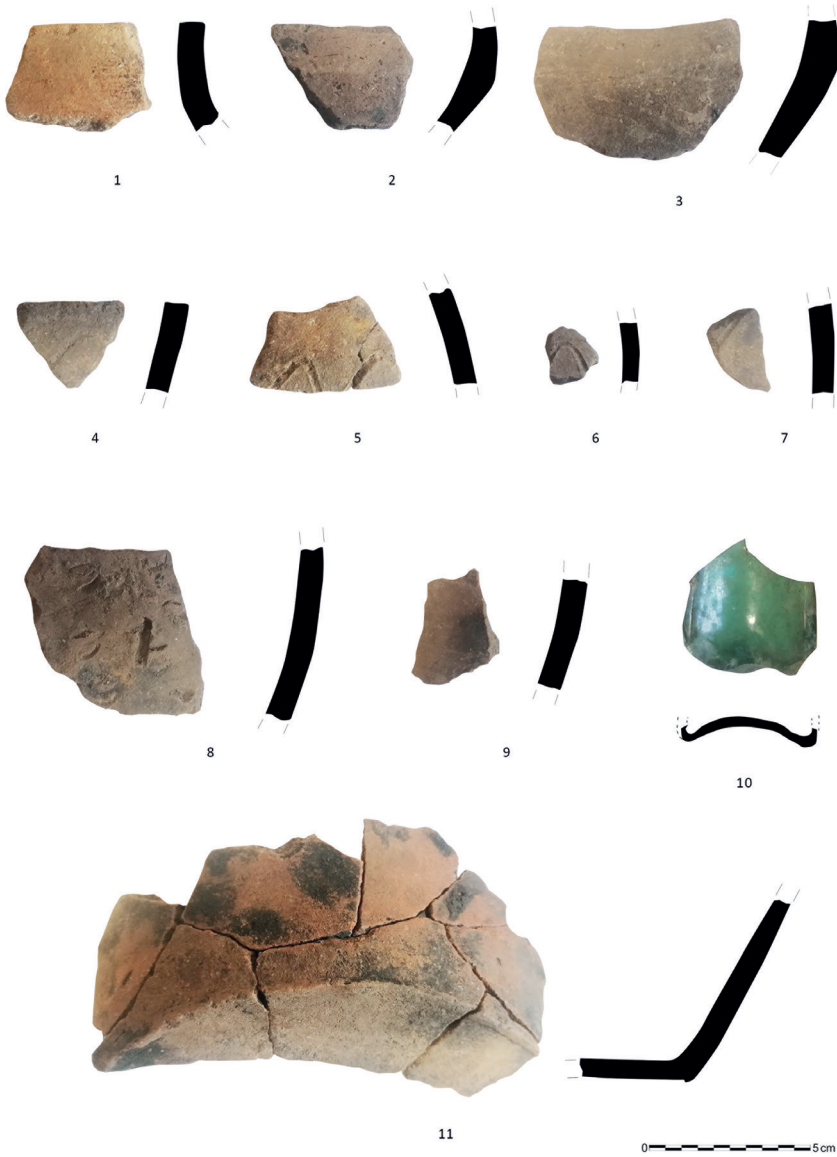
Prvotno mala sonda postavljena na središnjem dijelu brzo je prerasla u sustavna arheološka iskopavanja koja su obuhvatila veći dio površine, od samog ulaza do krajnjeg dijela u dužini od 9,5 m s rubovima pećine kao bočnim granicama. Naime, probna sonda, zapravo poprečni presjek pećine u širini od 1,5 m, postavljen na 4,5 m od ulaza u pećinu, pokazao je jednostavnu vertikalnu stratigrafiju, s kulturnim slojevima koji sežu do samo 60 cm dubine. To je uvjetovalo promjenu strategije s ciljem dobivanja uvida u horizontalnu stratigrafiju i prostorne uzorke korištenja (Sl. 6).

Arheološki, pokazalo se da je pećina jednostavan lokalitet s većinom aktivnosti izvedenih u relativno kratkom periodu. Za sada svi nalazi ukazuju da je riječ o razdoblju novoga vijeka (T. 1; T. 2). Iznenaduje to što je na površini bilo nalaza iz različitih razdoblja, ali takvi nalazi, a pogotovo ne kulturni slojevi uz koje bi ih vezali, nisu pronađeni prilikom istraživanja. Razlog zašto pećina nije korištena prije novoga vijeka možda leži u geološkoj osnovi. Žuta pjeskovita zemlja s malo oblutaka, pronađena ispod kulturnih slojeva, ukazuje da je zdravica nastala djelovanjem vode. S obzirom da i danas voda u određenim dijelovima godine izbija ispred ulaza u pećinu,¹⁰ nije isključeno da je nekoć tok išao kroz pećinu i na taj način učinio je nepogodnom za korištenjem u ranim razdobljima. Površinski nalazi mogu biti pokazatelj da su ljudi povremeno posjećivali ovo mjesto i prije stvarnoga korištenja pećine, a spomenuti tok ili naknadne aktivnosti mogle su ih dovesti u sekundarnu poziciju na kojoj su kasnije pronađeni.

9 ELIZABETH LYDING WILL, "Greco-Italic amphoras", u: *Hesperia*, 51/3, Atena, 1982., str. 338-356; IRENA RADIĆ-ROSSI, *Amfore tipa Lamboglia 2 i Dressel 6 na istočnoj obali Jadrana u svjetlu podmorskih nalaza*, neobjavljeni magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 1993.; BRANKO KIRIGIN, "Grčko-italske amfore na Jadranu", u: *Arheološki vestnik*, 45, Ljubljana, 1994., str. 15-24.

10 P. MAJIĆ, *nav. dj.*, str. 92.

T.1

T.2

Stratigrafski gledano, prve promjene javljaju se na dubini od 10 do 15 cm. Obilježene su pojavom sloja gareži i krupnog amornog kamena, ispod kojeg se na mjestima pojavljuje podnica, sloj nabijene žute, pjeskovite zemlje (Sl. 7). U ovo vrijeme korištenje pećine podrazumi-

Slika 7.

Slika 8.

jevalo je pregradnju unutrašnjosti. Pronađen je suhozidni objekt koji zatvara zapadni dio pećine (Sl. 8). Objekt je dugačak otprilike 9 m i počinje gotovo na samom ulazu u pećinu. Zidovi variraju u širini i nemaju potpuno pravilan oblik, no u prosjeku su širine 60 cm. Napravljeni su slaganjem s dva lica od krupnijega kamenja i središnjom ispunom od sitnog amorfnog kamenja. Na ulaznom dijelu razaznaju se blokovi koji bi mogli potjecati od ulaznoga poprečnog zida iako na ovom ulaznom dijelu situacija nije tako jasna kao na krajnjem dijelu. Posljedica je to i popločavanja ulazne površine kamenim pločama i blokovima zbog čega je teško razaznati koji blokovi potječu od popločenja a koji bi mogli pripadati konstrukciji suhozida. Krajnji dio objekta zatvara suhozid dužine 1,45 m koji spaja objekt s pećinskom stijenom.

Objekt je na sjevernom dijelu imao ognjište (Sl. 9). Konstrukcija od četvrtastih blokova poslaganih u L-oblik ispred sjevernoga zida, slo-

Slika 9.

ženih tako da je središnji dio ostao slobodan, sadržavala je garež. Nad navedenom konstrukcijom nalazio se sloj gareži koji ga u potpunosti prekriva, a s obzirom da se isti sloj nastavlja i s vanjske strane zida, nije isključeno da je riječ o mjestu odakle je započeo požar koji je kasnije uništio objekt. Ostatak pećine nije bio zatvoren, a s obzirom da je većina nalaza pronađena upravo na ovom dijelu, moguće da je on služio kao spremišni prostor.

Sudeći po većem broju kamenih ploča i poslaganih kamenih blokova prednja trećina objekta, kao i prostor izvan, bio je popločan (Sl. 10). Ostatak unutrašnjosti objekta i prostora izvan nije bio poplo-

Slika 10.

čan nego je pod na tom mjestu bio zemljani. Stratigrafski gledano, popločavanje prostora dogodilo se naknadno, jer je ispod kamenih ploča pronađen tanki kulturni sloj s nalazima i tragovima gorenja. Isto pokazuje i sloj gorenja pronađen ispod konstrukcije ognjišta unutar objekta. Debljina sloja, tanki prosloji zemlje i gareži ukazuju na mali vremenski razmak između pojedinih gorenja i općenito mali vremenski okvir aktivnosti unutar pećine.

Manja kružna jama po sredini istočnoga prostora, dubine i oblika dovoljnog da može biti jama od stupa,¹¹ otvara mogućnost da je i ovaj dio prostora bio na neki način natkriven. Uzimajući u obzir strati-

11 Jama kružnog oblika promjera 22 cm i dubine 24 cm, s rubovima koji relativno okomito padaju prema dnu.

grafske odnose i činjenicu da su se obrisi jame pojavili tek na dnu stratigrafije, nije isključeno da je to bilo prije nego li je objekt u pećini podignut. Pećina i danas na mjestima prokišnjava (pogotovo kad je kišno razdoblje) pa se stoga logičnim čini natkrivanje cijelog prostora. Nije isključeno da je takva situacija i dovela do podizanja objekta kratko nakon što se pećina počela koristiti.

Bez obzira na korištenje pećine i prije gradnje objekta, stratigrafija i nalazi pokazuju da većinu ljudskih aktivnosti možemo povezati upravo s njim. Unutar Pećine na Zaskoku detektirani su tragovi objekta koji je najizglednije služio u gospodarske svrhe (Sl. 11), odno-

Slika 11.

sno bio u bliskoj korespondenciji s mlinicama u njegovu podnožju. Na navedeno indicira i novovjekovna staza, kod lokalnoga stanovništva poznata kao Magareći put, koja je nekad vodila do mlinica i prolazila uza sam ulaz pećine.

Posljednja faza aktivnoga korištenja obilježena je požarom. Vatrište pronađeno na vrhu sloja unutar objekta mogući je izvor požara koji se proširio na cijeli prostor pećine. Rezultiralo je to 10 do 15 cm debelim slojem zemlje i gareži u kojem je pronađena i najveća količina

artefakata. No zbog gorenja oni su fragmentirani i u lošem stanju. Željezni čavli, klinovi i okovi mogli bi potjecati od drvene konstrukcije, a uz njih su pronađeni ulomci keramičkih posuda, više željeznih noževa i potkove. Nakon požara pećina nije bila aktivnije korištena. Tek kao mjesto za usputni odmor.

Analiza pokretne arheološke građe

Nalazi iz pećine pokazuju jednoličnost u vrsti materijala. Većina ih je pronađena u gornjim slojevima no to je i logično s obzirom na dramatičan kraj objekta. Gorenje u kombinaciji s predmetima stvorilo je kulturni sloj prepun gareži i arheoloških nalaza. No kako je djelovanje vatre bilo ograničeno, nalaze nije moguće odvojiti od onih iz slojeva uokolo ili ispod pa ih treba promatrati kao dio jedinstvenoga konteksta.

Fundus arheoloških nalaza većinom čine ulomci keramike i željeznih predmeta.¹² Prilikom istraživanja pronađeno je 37 ulomaka keramike od čega trećina pripada ulomcima istog lonca, dok ostale nije bilo moguće spojiti. Sudeći prema tehnološkim i tipološkim varijacijama, prepoznaju se ulomci najmanje 12 različitih posuda.

Dijagnostičkih nalaza izrazito je malo. Među keramičkim materijalom nalazi se ulomak vrata i oboda lonca izrađen na kolu od gline s vidljivim primjesama zrnaca kvarcita (T. 1,1). Ulomak s obje strane ima ujednačenu svijetlosmeđu boju. Obod posude je gotovo okomit, tek neznatno izvučen. Rub je zaravnjen. Uz njega je pronađen ulomak vrata i oboda manjega lonca ili zdjele gotovo istih tehnoloških karakteristika kao i prethodni uz tek nešto tamniju boju stijenki (T. 1,4). Rub oboda je blago udubljen. Ukraš, tj. ostatci nepravilne valovnice nalaze se ispod oboda. Još tri ulomka imaju tragove valovnice (T. 1,5-7). Prema debljini stijenke i drugim tehnološkim karakteristikama riječ je o ulomcima različitih posuda s ukrasom valovnice na recipijentu.

Ukrasom ali i drugim karakteristikama iz dijagnostičkoga materijala odskače ulomak koji nije izrađen na lončarskom kolu (T. 1,8). Na ulomku su slabo vidljive mineralne primjese sitnije od onih kod ostalih ulomaka, a i presjek pokazuje neujednačeno pečenje. Unutar-

12 Predmeti od željeza predstavljaju najbrojniju kategoriju prikupljene arheološke građe. Uglavnom je riječ o izrazito oksidiranim predmetima, stoga i često amorfno oblika koje je vrlo teško tipološki preciznije odrediti.

nja stijenka djelomično je uglačana, a vanjska je ukrašena nepravilnim ukrasima izvedenim štipanjem. Nije stoga isključeno da je riječ o posudi koja pripada nekom od razdoblja starijih od novoga vijeka.

Među novovjekovnom keramikom nalaze se i ulomci dna lonca izrađenog na kolu (T. 1,11). Dno je ravno s blago izbočenim rubnim dijelom. Neujednačeni tragovi gorenja na objema stranama koji se ponekad ne nastavljaju na ulomcima koji se dodiruju ukazuje da je to posljedica konteksta. Također pronađena su i dva komada lonca debljih stijenki bikoničnog profila, sa zadebljanim i izraženim prijelazom konusa (T. 1,2-3). Lonci su napravljeni na lončarskom kolu od ujednačeno pečene gline s primjesama zrnaca kvarcita. Iako različitih tonova vanjske stijenke, oba ulomka imaju tamniju unutrašnju stijenku.

Ostali ulomci nemaju dijagnostičkih karakteristika. U vezu s prethodnim možemo ih dovesti pomoću identičnih tehnoloških osobina i primjesa. Tek jedan od njih odskače zbog činjenice da je napravljen od djelomično pročišćene gline bez vidljivih primjesa kalcita, a obje su mu stijenke uglačane (T. 1,9).

Karakteristike materijala ne dopuštaju uže kronološko određivanje. Svojevrsne paralele mogu se povući s nalazima iz Splita,¹³ no izrazito širok raspon korištenja tehnoloških i ukrasnih elemenata omogućuje samo grubo kronološko određivanje nalaza u razdoblje novoga vijeka, a čak nisu isključena niti recentnija razdoblja.

Od staklenoga materijala pronađeno je samo nekoliko ulomaka. Treba spomenuti tek ulomak boce pravokutnog tijela, s udubljenim dnom izrađene od prozirnog stakla zelene boje (T. 1,10). Uz navedeni ulomak pronađeno je još 5 ulomaka stakla tankih i gotovo ravnih stijenki za koje se ne može odrediti tipološka pripadnost.

Kategoriju metalnih nalaza, izuzevši brojne amorfnе komade željeznih predmeta koji ne pokazuju nikakve tipološke odlike, isključivo čine oni svakodnevne uporabe, prije svega predmeti građevinske namjene i alati. Svi predmeti napravljeni su od željeza. Među njima najzastupljeniji su čavli raznih dimenzija (T. 2,1-2). Sveukupno je pronađeno 19 čavala pravokutnog ili rjeđe kvadratnog presjeka. Tek je rijetkima sačuvana nepravilna glavica u obliku stopala. Ve-

13 VEDRANA DELONGA, "Gruba keramika i keramika od pročišćene gline", u: VEDRANA DELONGA I SURADNICI, *Prije sjećanja: - Arheološka istraživanja u jugoistočnom dijelu Dioklecijanove palače u Splitu, 1992. godine, II. dio*, Split, 2015., str. 103-154.

čina čavala je savijena što može značiti da su spajali dijelove drvene konstrukcije. Prema dimenzijama i izgledu manji čavli kvadratnoga presjeka mogli bi služiti za pričvršćivanje potkova. Pronađena su i tri klina pravokutnoga tijela bez vidljive glavice. Vjerojatno su služili kao građevni elementi za spajanje masivnih dijelova konstrukcije. Uz konstrukciju se može vezati i željezna kuka S-oblika (T. 2,6) i pravokutnoga presjeka (v: 7,2; š: 4,0; d: 0,7 cm), kao i komad trakastog okova od željeznog lima s kružnim proširenjem na kraju.

Pronađena su i dva ulomka ovalnih, gotovo kružnih potkova (v: 10,2; š: 8,0, d: 0,7 cm / v: 9,7; š: 6,7; d: 0,7 cm, T. 2,7-8). Na jednoj od njih vidljive su uz vanjski rub s jedne strane četiri okrugle rupice za čavle. Iako loše sačuvane, čini se da se između krakova nalazio mali kružni otvor. Rubovi potkova lagano su uzdignuti prema gore. Tipološki, riječ je o kasnijoj varijanti orijentalne pločaste potkove grube izrade, a s obzirom na oblik otvora pronađene potkove pripadaju turskom obliku.¹⁴ Orijentalne potkove javljaju se od srednjeg vijeka, a slični primjerci pronađeni su prilikom istraživanja Ružica grada,¹⁵ u Dalju ili Sotinu,¹⁶ no isto tako slične potkove koriste se do današnjih vremena.¹⁷

Alatu pripada dlijeto (T. 2,3) kvadratnoga presjeka s vrhom koji je sužen u odnosu na tijelo i udubljen (v: 6,7; š: 1,4, d: 1,4 cm), a pronađen je i vrh masivnoga dlijeta (v: 4,9; š: 1,8; d: 1,6 cm; T. 2,4). Istoj skupini nalaza možemo pridodati zašiljeni klin kvadratnoga presjeka s proksimalnim dijelom blago proširenim od udaranja (v: 6,6, š: 1,4, d: 1,4 cm; T. 2,5). Slični predmeti mogli su poslužiti i kao masivni probojci ili šila.¹⁸ U kategoriju alata možemo staviti i ulomak lista ručne pile s trokutastim zupcima (T. 2,9). Sličan tip pile pronađen je prilikom istraživanja Ružica grada.¹⁹ U kategoriju alata možemo svrstati i komad željeznoga lima savijenog po rubovima. Vjerojatno je dio usadnika manjeg alata.

U predmete svakodnevne uporabe ulaze različiti noževi i britve. Uz nekoliko ulomaka željeznih noževa s trnom za nasad tri su nalaza

14 BRANKA VIKIĆ - EMIL WALTER, "Zbirka potkova u Arheološkom muzeju u Zagrebu", u: *Starohrvatska prosvjeta*, III (4), Split, 1955., str. 31.

15 MLADEN RADIĆ - ZVONKO BOJČIĆ, *Srednjovjekovni grad Ružica*, Muzej Slavonije, Osijek, 2004., str. 130.

16 B. VIKIĆ - E. WALTER, *nav. dj.*, str. 47, kat. br. 36-37.

17 B. VIKIĆ - E. WALTER, *nav. dj.*, str. 31, bilj. 44.

18 Usp. M. RADIĆ - Z. BOJČIĆ, *Srednjovjekovni grad Ružica*, str. 108-109.

19 M. RADIĆ - Z. BOJČIĆ, *Srednjovjekovni grad Ružica*, str. 111.

bolje sačuvana. Jedan od njih je preklopni nož dužine 10,4 cm (T. 2,11). Sječivo je tanko samo 2 mm i ravnog presjeka. Hrnat noža je ravan a lučno se povija prema oštrici. Nožu je sačuvano metalno kućište drške. Sudeći po sačuvanim zakovicama, koštana ili drvena oplata drške bila je pričvršćena na tri mjesta. Ovakav tip preklopnog noža koristi se i u moderno vrijeme.

Sačuvane su i dvije britve različitoga tipa. Jedna britva pripada tipu s ravnim završetkom (v: 10,9; š: 1,7; d: 0,5 cm; T. 2,12). Željezno sječivo ima ravan i širok hrnat trokutastog presjeka. Pri vrhu se zaobljeno zavija prema oštrici. Na dnu sječiva nalazi se rupica za osovinu u produžetku koje se nalazi trn. Ovaj tip britve nešto je recentnijega porijekla i korišten je i tijekom 20. stoljeća,²⁰ iako su istraživanjem Ružica grada pronađene dvije britve sličnog oblika koje na dnu oštrice završavaju malim proširenjem s perforacijom i suženim trnom a koje su okvirno datirane u razdoblje od 15. do 17. stoljeća.²¹ Slična britva pronađena je i u Zemuniku.²²

Druga britva pripada tipu sa zakrivljenim završetkom (v: 8,7; š: 1,7; d: 0,2; T. 2,13). Iako nedostaje središnji dio, vidi se da je oštrica zakrivljena prema vrhu. Ravnoga je presjeka i vrlo tanka. Hrnat lučno povijen. Donji dio završava perforacijom i zakovicom. Kroz perforaciju na kraju britve provlačila se alkica koja je služila za vješanje na pojas, dok je druga perforacija služila za umetanje zakovice tj. osovine kojom se oštrica pričvršćivala na sklopivu dršku.²³ Ovaj tip britve prisutan je od 12. do 13. stoljeća i traje kroz novi vijek.²⁴

Posljednji željezni premet je kopča kvadratnog oblika (v: 3,5; š: 3,3; d: 0,4 cm; T. 2,10). Na jednom rubu sačuvana je baza kukice za pričvršćivanje, dok je ostatak kukice slomljen. S unutrašnje strane primjećuju se ostatci tri zakovice s kojima je kopča bila pričvršćena na pojas.

20 KARLA GUSAR - DARIO VUJEVIĆ, *Utvrdna u Zemuniku Donjem u srednjem i novom vijeku. Rezultati arheoloških istraživanja 2014. godine*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2016., str. 36.

21 M. RADIĆ - Z. BOJČIĆ, *Srednjovjekovni grad Ružica*, str. 98, kat. br. 90-91.

22 K. GUSAR - D. VUJEVIĆ, *nav. dj.*, kat. 134, t. 24:2.

23 VESNA MANOJLOVIĆ-NIKOLIĆ, *Srednjovjekovno oruđe od gvožđa u Srbiji*, Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, Novi Sad, 2010., kat. 910, Tab. 80/910; K. GUSAR - D. VUJEVIĆ, *nav. dj.*, str. 36.

24 MARKO POPOVIĆ, *Tvrđava Ras*, Arheološki institut, Beograd, 1999., str. 263; K. GUSAR - D. VUJEVIĆ, *nav. dj.*, str. 36; V. MANOJLOVIĆ-NIKOLIĆ, *nav. dj.*, str. 310.

Pećina na Zaskoku - zaključno

Prilikom arheoloških istraživanja unutar Pećine na Zaskoku otkriveni su ostatci objekta koji je najizglednije služio u gospodarske svrhe, a kojeg možemo povezati s vodenicama u njegovu podnožju. No kao i arheološki materijal, niti one nam ne mogu odrediti uže razdoblje za korištenje pećine. Prvi podatak o vodenicama na rijeci Tihaljini je iz godine 1585. kada se u turskom katastarskom popisu vilajeta Hercegovine spominje lokalitet s više vodenica Čelinja, kako se još i danas naziva Peć.²⁵ U prijevodu turskoga Tapu deftera iz 1701. godine spominje se pet mlinica na rijeci Tihaljini, s ukupno 12 vitla (mlinova), od kojih su tri mlinice već tada bile u ruševnom stanju.²⁶ No mlinice su bile korištene i u novije vrijeme. S obzirom na navedeno ne preostaje nam ništa drugo nego datirati objekt u Pećini na Zaskoku u vrijeme novoga vijeka, s obzirom na karakteristike pojedinog arheološkog materijala, najvjerojatnije u njegovo kasno razdoblje.

Slika 12. Pogled na gomilu-1 sa sjevera, prije iskopavanja

25 DAMLJAN SABLJIĆ, "Infrastruktura u Drinovcima", u: SREČKO TOMAS - BOŽO GOLUŽA (ur.), *Drinovci na dlanu ruke Njegove. Monografija naselja i župe*, Crkva na kamenu, Mostar - Drinovci - Zagreb, 2022., str. 445.

26 ZVONIMIR GLAVAŠ, "Drinovci za vrijeme Osmanskoga Carstva", u: SREČKO TOMAS - BOŽO GOLUŽA (ur.), *Drinovci na dlanu ruke Njegove. Monografija naselja i župe*, Crkva na kamenu, Mostar - Drinovci - Zagreb, 2022., str. 205; FAZILETA HAFIZOVIĆ, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, Zagreb - Sarajevo, 2016., str. 168-180.

Prapovijesna kamena gomila na brdu Petnjik

Drugi dio arheoloških istraživanja odnosio se na već spomenutu kamenu gomilu koja se nalazi u podnožju južne padine brda Petnjik, oko 250 metara sjeverozapadno od Ravlića pećine, tik uz asfaltnu komunikaciju u pravcu Ploca (Sl. 12).²⁷

Prvotnim pregledom te dokumentiranjem stanja prije iskopavanja, konstatirano je kako je u nepoznatom razdoblju (sigurno ne u recen-tnije vrijeme) gomila-1 bila devastirana.²⁸ Naime, na površini gomile

Slika 13. Vidljiva arhitektura groba-2 prije iskopavanja

-
- 27 Ispod spomenute moderne komunikacije dokumentirana je trasa rimske ce-ste, tzv. primorske magistrale koja je povezivala Salonu i Naronu, a činila je segment važne magistralne ceste Akvileja - Drač. Na toj dionici kroz Ravliće, donedavno je bio vidljiv i planum na koji se lokalno stanovništvo referira-lo kao "stari put", s tragovima spurila i ostatcima kaldrme. IVO BOJANOVSKI, "Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji", u: *Godišnjak*, XV./7, Sarajevo, 1977., str. 100. Dalje se spomenuta komunikacija strmo, uz pomoć serpentina spuštala u Peć Mline i nastavljala prema Naroni. Sigurno kako trasu moderne asfaltne komunikacije koja vodi u Peć Mline moramo isključiti kao možebitni smjer rimske ceste, najvjerojatnije kako se ona spuštala istom trasom kao i novovjekovna staza (tzv. Magareći put) koja je prolazila tik uz ulaz Pećine na zaskoku.
- 28 S obzirom da se na širem prostoru brda Petnjik nalazi više gomila, a kako bismo izbjegli eventualne zabune u tehničkoj dokumentaciji, kao i potencijal-nim budućim arheološkim istraživanjima spomenutog prostora, istraživana gomila nazvana je gomila-1.

Slika 14. Vidljiva arhitektura groba-1 prije iskopavanja

bili su jasno vidljivi ostatci arhitekture od tri groba koja su kasnije dokumentirana tijekom iskopavanja (Sl. 13-14).

Sama gomila nepravilnog je kružnog tlocrta s dimenzijama na dužim osima 7,6 x 4,4 metra.²⁹ Detaljniji pregled gomile-1 pokazao je kako je njezina gotovo cijela južna polovica sastavljena od izvjesnog suhozidnog podzida koji je imao ulogu sprječavanja osipanja nasipa gomile na tom mjestu, gdje je inklinala brda izraženija,³⁰ dok je njezin sjeverniji dio bio rezerviran za pogrebne prakse, kako je između ostaloga pokazalo i samo istraživanje.

Tijek i metodologija istraživanja

Dokumentirana situacija u velikoj mjeri omogućila je da se iskopavanja provedu ciljano. Tako je odlučeno da iskopavanje gomile-1 krene od njezine sjeverne polovice, odnosno od onoga dijela na kojemu je

29 Naravno riječ je o dimenzijama gomile prije iskopavanja (s uračunatom osipinom njezina kamenoga korpusa), koje se svakako u izvjesnoj mjeri razlikuju od njezinih izvornih dimenzija.

30 Tijekom vremena došlo je do osipanja kamenoga nasipa gomile i na južnoj zaštićenoj strani, pa se stječe dojam kako je gomila veća.

već djelomično definirana situacija s već vidljivom grobnom arhitekturom. Uklanjanje kamenog nasipa gomile-1 pokazalo je kako je on mahom ujednačenog sastava, sastavljen od krupnijega kamena, i to sedimentne stijene, odnosno dolomitnog vapnenca koji je prikupljan ili odlaman od većih komada stijena u neposrednoj blizini i na samom mjestu na kojemu je podignuta gomila.³¹ Nakon uklanjanja kamenog nasipa gomile-1, pristupilo se dokumentiranju grobova. Dokumentirana su ukupno tri groba (s tim da je grob-2 sadržavao dva ukopa).

Grob-1 podignut je na osnovi otprilike središnjega dijela gomile-1 i postavljen je u smjeru zapad-istok s blagim otklonom (Sl. 21). Arhitektura groba-1 je u formi kamene škrinje, sastavljene od četiri uspravno postavljene kamene ploče, dvije duže na sjevernoj i južnoj strani i dvije kraće na zapadnoj i istočnoj strani, s tim kako su kraće kamene ploče (zapadna i istočna) bile malo uvučene prema unutrašnjosti groba. Isto tako, zapadna kraća ploča groba-1 dodatno je bila učvršćena još jednom tanjom kamenom pločom s njezine vanjske strane. Prethodnu konstataciju o devastaciji groba-1 potvrđuje i činjenica kako nedostaje južna (duža) stranica, kao i pokrovnna ploča. Grob-1 bio je zapunjen zemljom s dosta primjesa sitnijega kamena i ljuštura (školjaka) od puževa (Sl. 15).³² Međutim, postavlja se pitanje radi li se o primarnoj zapuni groba-1, s obzirom kako je grob zatečen devastiran i da dokumentirana zapuna ispunjava tek četvrtinu groba. Stoga postoji mogućnost kako je riječ o materijalu koji je naknadno ubačen ili s obzirom kako je grob bio otvoren, materijal se u grobu mogao nataložiti i prirodnim putem.³³ Unutar zapune nisu pronađeni nalazi, dok je dno groba-1 prekriveno kamenim pločama različite veličine. Upravo na prostoru između kamenih ploča na dnu groba-1 pronađena su dva ljudska zuba i nekoliko ulomaka dijafiznih dijelova dugih kostiju humanih osobina, što su i jedini nalazi koje možemo dovesti u kontekst groba-1.

Grob-2 podignut je na zapadnom rubu gomile-1, također je postavljen na osnovi gomile i položen u smjeru zapad-istok, s blagim otklo-

31 Kamen koji je bio izložen na površini nasipa gomile dobio je karakterističnu svjetlo-sivu patinu, dok je onaj u donjim slojevima nasipa imao nešto tamniju sivu do crvenkasto-smeđu boju.

32 Inače puževi takve i slične položaje pronalaze kao vrlo prikladne za vrijeme zimske hibernacije.

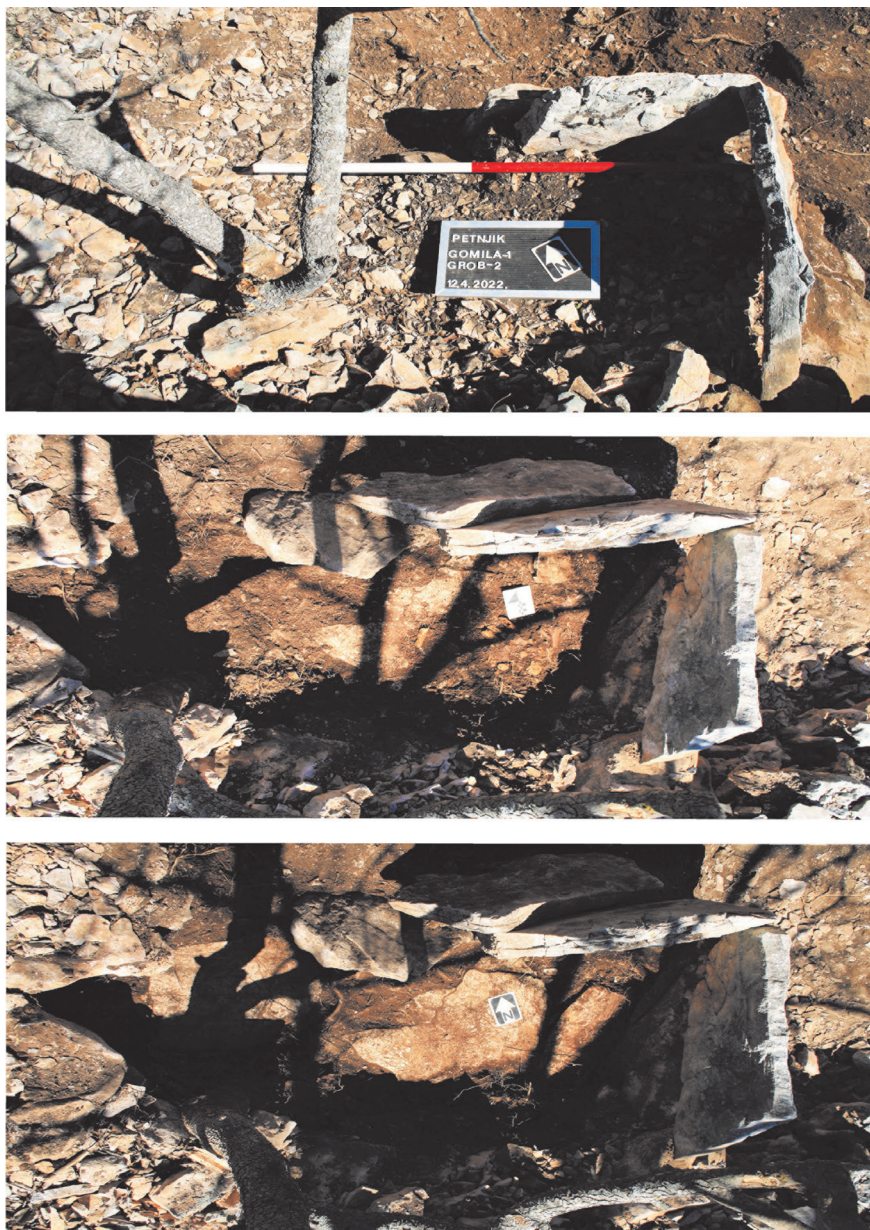
33 Ovu konstataciju možemo primijeniti i na ostale grobove (2 i 3) gomile-1.

Slika 15. Grob-1 prije i nakon iskopavanja

nom (Sl. 21). Arhitektura groba-2 i u ovom slučaju ima formu kamene škrinje koja nije u cijelosti sačuvana. Nedostaju južna (duža ploča), dio sjeverne (duže) ploče, zapadna (kraća) ploča i pokrovn ploča groba.³⁴ Zapunu groba-2 činila je zemlja sa značajnijim primjesama sitnijega kamena. U donjoj zoni zapune, otprilike na sredini groba,

34 Pri tome treba napomenuti kao se upravo uz zapadni rub groba-2 nalazi višegodišnje stablo koje je u jednom momentu sigurno pridonijelo devastaciji njegove arhitekture.

Slika 16. Grob-2, ukop-1 prije i nakon iskopavanja

pronađeno je kresivo od bijelog kremena (T. 3,2). Kako je već spomenuto, u okviru groba-2 dokumentirana su dva ukopa. U relativno kronološkom smislu mlađi, ukop-1, sadržavao je iznimno fragmen-

tirane ostatke jednoga pokojnika. Sudeći prema položaju sačuvanih dijelova dugih kostiju pokojnik je u grob položen u zgrčenom položaju, a s obzirom na koncentraciju zubi u zapadnom dijelu groba, tu mu je bila položena glava. Podlogu ukopa-1 činile su tri veće kamene ploče, a na onoj u sjeveroistočnom kutu groba pronađen je manji ulomak keramičke posude ukrašen licenskim ornamentom (Sl. 16).

Uklanjanjem kamene podloge ukopa-1 dokumentiran je drugi (relativno kronološki stariji) ukop u okviru groba-2, ukop-2. Navedeni ukop sadržavao je dosta fragmentirane i loše sačuvane kosturne

Slika 17. Grob-2, ukop-2 prije i nakon iskopavanja

ostatke, koji po svoj prilici pripadaju jednoj individui.³⁵ Pokojnik je i u ovom slučaju u grob najvjerojatnije bio položen u zgrčenu položaju, na podlogu koju je činila kombinacija vrlo tankog sloja humozne zemlje (prvotnog tla), crvenice i matične stijene (Sl. 17). Uz noge pokojnika, odnosno u istočnom dijelu groba, pronađen je grobni prilog u vidu šest keramičkih ulomaka.

Slika 18. Grob-3 prije i nakon iskopavanja

35 Na fragmentiranost skeletnih ostataka ukopa-2, groba-2 svakako su izravan utjecaj imale i aktivnosti vezane za formiranje naknadnog ukopa (ukop-1).

Grob-3 podignut je uza sami sjeverni rub gomile-1 (Sl. 21). Također je postavljen na osnovi gomile, u smjeru zapad-istok s blagim otklonom i grobnom arhitekturom u formi kamene škrinje. I u ovom je slučaju grobna arhitektura zatečena nepotpuna - nedostaje pokrovnna ploča groba. Specifičnost groba-3, u odnosu na ostala dva groba u okviru gomile-1, predstavlja i činjenica kako umjesto kamene ploče njegovu sjevernu (dužu) stranu čini sjeverni rub gomile zbog čega se stječe dojam kako je grob-3 naknadno umetnut. Taj dojam dodatno pojačavaju znatno uže dimenzije groba, nešto drugačija orijentacija (u odnosu na grobove 2 i 3) kao i kamene ploče koje su činile pod groba, a koje su postavljene prilično nemarno (nakošeno). Zapunu groba-3 činila je zemlja s kamenim primjesama, dok su u južnoj polovici groba detektirane dvije kamene ploče na koje je bilo položeno nekoliko iznimno fragmentiranih ljudskih skeletnih ostataka, što su ujedno i jedini nalazi u okviru groba-3 (Sl. 18).

Nadalje iskopavanje gomile pokazalo je kako je hodnu površinu gomile-1 činio tanki humozni sloj (na kojemu su podignuti grobovi), a koji se nalazio iznad geološke podloge koju čini kombinacija crvenice i matične stijene. Znatnija koncentracija matične stijene dokumentirana je na međuprostoru između grobova. Na zapadnom dijelu spomenute kamene koncentracije dokumentirana je veća ravna ploha matične stijene na čijoj površini nisu zamijećeni tipični tragovi

Slika 19. Zaravnjena površina matične stijene

erozije, stoga postoji mogućnost kako je u određenim aktivnostima, pri podizanju gomile-1, taj dio namjerno zaravnjen ili su od njega odlamane kamene ploče koje su mogle biti iskorištene pri izgradnji jednoga od grobova (Sl. 19). Upravo u okviru geološke podloge širega prostora brda Petnjik dominira stratigrafski član sastavljen od uslojenog pločastog vapnenca. Dakle vrste stijene koja se vrlo lako odvaja iz svoga geološkog profila i čini veoma prikladan građevni materijal korišten ovom prilikom i za izgradnju grobne arhitekture.³⁶

Analiza pokretne arheološke građe i rasprava

Od prikupljene dijagnostičke arheološke građe prilikom istraživanja gomile-1 jedino se izdvaja spomenuti keramički ulomak ukrašen liceskim ornamentom pronađen u okviru ukopa-1, groba-2 (T. 3,1). Radi se o ulomku gornjega dijela trbuha i ramena keramičke posude. Boja površine ulomka varira od smeđe do tamnosive boje i uglačana je do sjaja, kako s vanjske tako i s unutarnje strane. Također, tragovi glačanja veoma su izraženi, vidljivi su s obje strane ulomka. Ulomak je izrađen od solidno pročišćene gline s rijetkim tragovima nešto krupnijih primjesa, dok je tonus presjeka ujednačene svijetlosmeđe boje. Na samom rubu ramenoga segmenta i prijelaza u vrat apliciran je ukras izveden utiskivanjem otkane vrpce/tkanice tzv. *litzen*, koji je položen vodoravno u odnosu na glavnu os posude.³⁷ Kulturna i kronološka pozicija liceske keramike u kontekstu promatrane kulturne regije, s obzirom na dosadašnje stanje istraženosti sasvim je solidno određena. Naime, takvu keramičku vrstu vežemo za vrijeme druge polovice ranoga i početnu etapu srednjega brončanog doba.³⁸

Na žalost, keramički ulomci prikupljeni iz ukopa-2, groba-2 lišeni su simptomatičnijih elemenata po pitanju njihove uže kulturno-kronološke determinacije. Radi se o ukupno šest keramičkih ulomaka

36 LUKA BOJANIĆ - DARKO IVIČIĆ - VELJKO BATIĆ, "Hidrogeologija Imotskog polja s osvrtom na značaj u regionalnom smislu", u: *Geološki vjesnik*, 34, Zagreb, 1981., str. 128; SLAVEN ZDILAR, *Geomorfološka obilježja zavale Imotskog polja i podgorja Biokova*, Zagreb, 2015., str. 21-24.

37 Gornji dio ornamenta uglavnom nedostaje.

38 Nedavno je objavljen jedan tipični liceski keramički ulomak također s prostora Drinovaca. U okviru objave spomenutog ulomka *in extenso* revidirana je problematika liceske keramike na prostoru kulturne regije, stoga se nema smisla ponavljati na ovome mjestu. Usp. TINO TOMAS, "Majića gradina (Drinovci) - novo nalazište liceske keramike u Hercegovini", u: *Hercegovina*, 2, serija 3, Mostar - Zagreb, 2016., str. 7-23 i citirana literatura.

T.3

1

2

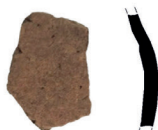

0 3 cm

T.4

1

2

3

4

koji pripadaju dvjema različitim posudama (T. 4). U slučaju (uvjetno rečeno) posude-1 riječ je o četiri ulomka od kojih se tri mogu spojiti, iz čega je vidljivo da se radi o više-manje loptasto naglašenom recipijentu posude (T. 4,1-2). Boja površine ulomaka s vanjske strane varira od smeđe do tamnosive, dok s unutarnje strane prevladava smeđa boja ujednačenoga tona.³⁹ Površina ulomaka s unutarnje strane lijepo je zaravnjena, s vanjske djelomično glačana, a izrađeni su od pročišćene gline s neznatnim sitnijim primjesama. Nadalje, posudi-2 možemo pripisati dva ulomka, riječ je o ulomku cilindričnoga vrata s ravnim obodom koji se blago izvija prema van (T. 4,3). Također na istom ulomku sačuvan je i ostatak korijena trakaste drške koja je polazila od vrha oboda. Drugi ulomak također pripada gornjem dijelu iste posude (posude-2), a radi se o segmentu ramena s prijelazom u cilindrični vrat (T. 4,4). Boja ulomaka je ujednačenog tamnosmeđeg tona. Vanjske i unutarnje strane ulomaka prekrivene su premazom (koji se djelomično ljušti) i uglačane do sjaja, a izrađeni su od pročišćene gline s vrlo malo primjesa.

Forme keramičkih posuda s naglašenim loptastim recipijentom, kao onih s cilindričnim vratom koji završava s neznatno izvijenim obodom poznate su još iz vremena razvijenog eneolitika kulturne regije, s tim da se njihova uporaba nastavlja i kasnije. Po tom pitanju vrlo je indikativna situacija koju pronalazimo u obližnjoj Ravlića pećini IV, gdje je dokumentirana česta pojava spomenutih formi, u čijem se kontekstu sada javljaju i forme posuda s cilindričnim ili blago ljevkastim vratom s drškama koje polaze s oboda.⁴⁰ Pri tome je vrlo bitno naglasiti kako jednu od najbrojnijih kulturnih komponenti Ravlića pećine IV čini i licenska keramika, gdje predstavlja najdominantniju ukrašenu keramičku vrstu.⁴¹ Prema svemu navedenome kronološku

39 Opisana diskoloracija svakako je nastala kao posljedica tehnološkog postupka pečenja kojemu je keramička posuda bila podvrgnuta.

40 B. MARIJANOVIĆ, *Ravlića pećina - Prapovijesno naselje*, str. 103, T. LXXXII; T. LXXXVIII, 4, 8, 12.

41 B. MARIJANOVIĆ, *Ravlića pećina - Prapovijesno naselje*, str. 105, T. LXXXV; T. LXXXVI, 1, 2. Slična kulturna slika dokumentirana je i u ostatku promatrane kulturne regije. BORIVOJ ČOVIĆ, "Regionalne grupe ranog bronzanog doba (zapadna Hercegovina)", u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 1983., str. 148-149, 151-152; BORIVOJ ČOVIĆ, "Posuška kultura", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja (A)*, n. s., sv. 44, Sarajevo, 1989., str. 72, 77, T. XI, 7, T. XII, 1, 7. Isto tako, analogije pronalazimo i po pitanju fature. B. ČOVIĆ, *Regionalne grupe ranog bronzanog doba (zapadna*

poziciju Ravlića pećine IV mogli bismo uzeti kao relevantnu i za determiniranje groba-2, a to je vrijeme mlađega dijela ranog brončanog doba,⁴² s tim kako je ukop-1, u relativno kronološkom pogledu mlađi od ukopa-2.

U daljnjem sagledavanju odnosa između gomile-1 i Ravlića pećine, u prvi plan se nameće priroda njihova prostornog odnosa, i to zbog činjenice kako je gomila-1 podignuta u neposrednoj blizini same pećine. Činjenica je da prostor predstavlja važnu, svrhovitu i funkcionalnu dimenziju svakog arheološkog nalazišta, u okviru kojega se organiziraju sadržaji različitih namjena raspoređeni prema jasno promišljenim kriterijima. Pri tome strukture poput gomila (uz one kultne/funerarne funkcije), sasvim sigurno predstavljaju i znak određenog teritorijalnog doseg a i utjecaja pojedinih zajednica. Na tom tragu nam svakako zvuči primamljiva i pretpostavka kako su zajednice koje su podignule gomilu-1, u jednom trenutku mogle gravitirati naselju koje je u to vrijeme bilo aktivno u Ravlića pećini - *i. e.* njezinoj IV fazi. Ipak, moramo istaknuti kako su svi nekadašnji autohtoni razlozi podizanja gomila nama i dalje nepoznati.

Prapovijesna kamena gomila na brdu Petnjik - zaključno

Na kraju pregleda vezanoga za istraživanje gomile-1 možemo konstatirati kako se radi o vrsti grobnoga monumenta - grobnice, čiji apogej vežemo za vrijeme brončanoga doba šireg prostora kulturne regije (Sl. 22).⁴³ Istraživanjem kamene gomile dokumentirana su ukupno

Hercegovina), str. 148; B. ČOVIĆ, *Posuška kultura*, str. 71; B. MARIJANOVIĆ, *Ravlića pećina - Prapovijesno naselje*, str. 103.

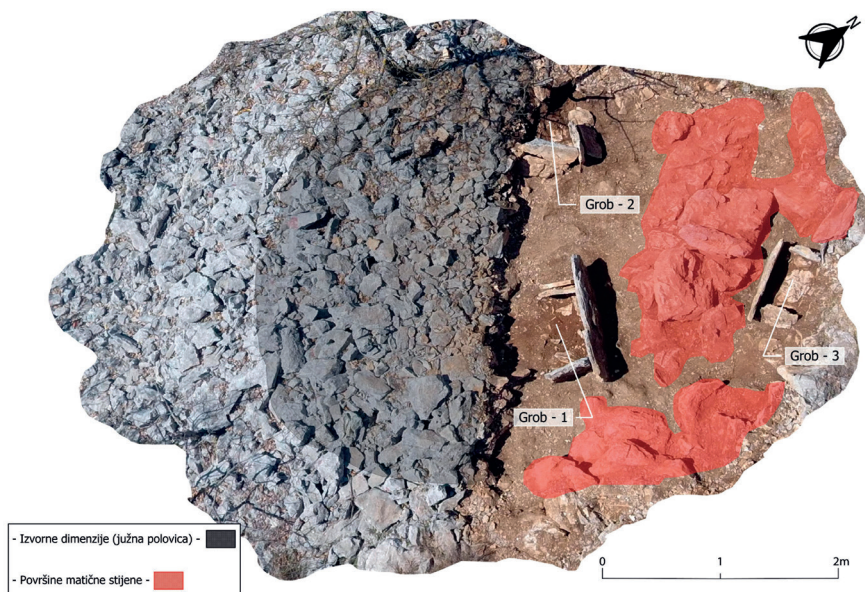
42 B. MARIJANOVIĆ, *Ravlića pećina - Prapovijesno naselje*, str. 105-106.

43 Na prostoru Drinovaca istražene su još dvije prapovijesne kamene gomile. Riječ je o gomili iz Prisoja koju vežemo za cetinski kulturni sustav ranog brončanog doba. TINO TOMAS, "Istraživanje kamene gomile u Drinovcima (Grude) - novi prilog poznavanju cetinske kulture", u: *Zbornik kulturno povijesna baština općine Ljubuški*, Općina Ljubuški - Franjevački samostan sv. Ante na Humcu, Ljubuški, 2017., str. 9-25. Dok je druga istražena gomila s položaja Otok (Ploca), podatke prikupljene iz spomenute gomile vežemo za vrijeme srednjeg brončanog doba, a objava rezultata istraživanja je u tijeku. Isto tako, osim već spomenute Ravlića pećine, podatci o brončanom dobu s prostora Drinovaca poznati su nam i s nalazišta gradinskoga tipa. Riječ je o Majića gradini i gradini na brdu Veliki Malič. TINO TOMAS, *Majića gradina*, str. 7-23; TINO TOMAS, *Gradine na prostoru Imotsko - bekijskog polja*, doktorska disertacija (neobjavljeno), Sveučilište u Zadru, Zadar, 2021., str. 249-250, Sl. 327, 4.

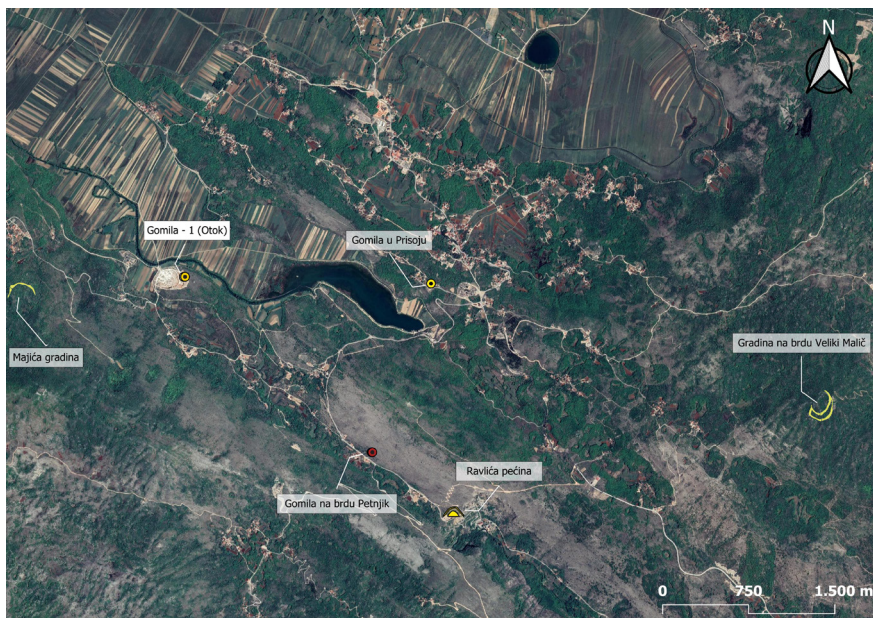

Slika 20. Zračna snimka gomile-1 nakon iskopavanja

tri groba s tipičnom arhitekturom u vidu kamenih škrinja (Sl. 20). Sva tri groba bila su vidljiva na površini gomile, te su na žalost već bila devastirana. Kosturni ostatci pokojnika iznimno su loše sačuvani, međutim na temelju položaja dugih kostiju i prema čvrstim analogijama s već istraženih nalazišta istog tipa s kulturno srodnih prostora, sigurno je kako su pokojnici u grobove polagani u zgrčenom položaju (na bok), s orijentacijom zapad (glava) - istok (noge), što je činilo već ustaljenu pogrebnu praksu u okviru religijskoga sustava brončanodobnih zajednica promatranoga prostora. Najzanimljivije podatke dao nam je grob-2 koji je sadržavao dva ukopa, jedan iznad drugoga i kao jedini od grobova koji je sadržavao grobne priloge, posebice ulomke keramičkih posuda koji su nam omogućili njegovu približu kulturnu i kronološku determinaciju. Zbog izostanka grobnih priloga u grobovima-1 i 3 njihovo preciznije datiranje je otežano. Ipak, zbog svoga centralnog položaja u okviru gomile-1, grob-1 bi u stratigrafskom *i. e.* relativno kronološkom smislu predstavljao primarni, najstariji ukop zbog kojega je gomila i bila podignuta. Dok su ostali grobovi (2 i 3) očito podignuti na samoj periferiji gomile, znači ipak nešto kasnije. Kako je već ranije napisano, izgleda da je sjevernija

Slika 21. Ortophoto gomile-1 s oznakama

Slika 22. Karta nalazišta s prostora Drinovaca s podacima koje se referiraju na vrijeme ranog i srednjeg brončanog doba

polovica gomile-1 bila rezervirana za ukopna mjesta. Upravo iz razloga što se radi o manjem platou, taj prostor je zbog svoje prirodne konfiguracije bio pogodan za podizanje grobova kao i za nasipanje same gomile. Također, kako bi se postigao što uspješniji radni efekt, odnosno smanjila količina potrebnog ljudskog rada koje je trebalo uložiti pri nasipanju gomile, grobovi su postavljeni između većih površina matične stijene (Sl. 21).

Zaključak

Iako je riječ o arheološkim istraživanjima manjeg opsega, po svom karakteru ona su sustavnog tipa. Njihova vrijednost je tim veća jer predstavljaju rijetka arheološka iskopavanja koja se provode na prostoru zemlje, a još rjeđe objavljuju. Iskopavanjima je dobivena izvorna znanstvena građa kojom se upotpunjuje arheološka karta, kako prostora zapadne Hercegovine, tako i prostora kulturne regije u vrijeme ranog brončanog doba i ranog novog vijeka. Tim više jer su dobiveni podatci vezani za novu točku rasprostiranja liscenske keramike na svom tzv. južnom arealu, a vrijedan podatak predstavlja i činjenica kako je spomenuti nalaz u okviru ukopa-1 groba-2 za sada jedini primjer liscenske keramike iz grobnoga konteksta s prostora Hercegovine. Isto tako, određeni podatci iz pećine na Zaskoku, također predstavljaju izvjesne novume u arheologiji promatranoga prostora, od korištenja i uloge prostornih kapaciteta speleoloških objekata te vrste u vrijeme novoga vijeka, pa do donošenja konkretne pokretne arheološke građe iz toga vremena.

Rezultati terenskih istraživanja lokaliteta sa stećcima zapadne Hercegovine

EDITA VUČIĆ
Sveučilište u Mostaru
Fakultet prirodoslovno-matematičkih i
odgojnih znanosti
*Faculty of Natural Sciences,
Mathematics and Education*
E-mail: edita.vucic@fpmoz.sum.ba

UDK: 904:726.825(497.6 Hercegovina)
50:7-42(497.6 Hercegovina)
Prethodno priopćenje
Primljeno: 30. ožujka 2023.
Prihvaćeno: 30. lipnja 2023.

Sažetak

Uradak je nastao kao pokušaj sinteze podataka dobivenih revizijom lokaliteta sa stećcima na području zapadne Hercegovine. U nedostatku materijalnih sredstava pristupilo se hodološkom radu, točnije višegodišnjoj reviziji terena provedenoj u svrhu provjere empirijskih podataka iz literature, bilježenja novih lokaliteta i stanja na terenu, kartiranja nekropola te objedinjavanja zemljopisnoga prostora zapadne Hercegovine u jednu cjelinu. Postignuti rezultati i uočene razlike upotpunjuju dosadašnju sliku unutar danas jedinstvenoga geografskog područja, te ukazuju na difuziju ideja i različite kulturološke parametre tijekom razdoblja srednjega vijeka.

Ključne riječi: zapadna Hercegovina; stećci; revizijska istraživanja; nove spoznaje.

The Results of an Audit Research of Western Herzegovinian Sites with Stećci Tombstones

Preliminary communication

Received: 30 March 2023

Accepted: 30 June 2023

Summary

This paper seeks to synthesise data obtained by a site audit of locations of *stećci* tombstones in the territory of western Herzegovina. Due to a lack of material assets, we undertook hodological work - specifically a multiannual audit in the field - with the aim of collecting empirical data based on literature verification, site recording, necropolis mapping and the unification of the geographical area of western Herzegovina into a single unit. The achieved results and observed differences have completed the current picture within the present unified geographical area and point to a diffusion of ideas and varied cultural parameters during the Middle Ages.

Keywords: western Herzegovina; *stećci* tombstones; audit research; new insights.

Uvod

U radu donosimo niz novih saznanja o nekropolama stećaka na prostoru zapadne Hercegovine. Postignuti rezultati sinteza su višegodišnjega konzultiranja literature i primjene nedestruktivnih metoda arheološkog istraživanja.¹ S obzirom na to da se pri pokušaju definiranja zemljopisnih granica i teritorijalnog opsega područja zapadne

1 U radu se donose rezultati praktičnog arheološkog istraživanja provedenog u svrhu izrade doktorske disertacije. Ovaj oblik istraživanja podrazumijeva niz nedestruktivnih metoda prikupljanja podataka: detaljan terenski pregled uz korištenje topografskih karata, satelitskih snimaka, te metode intervju lokalnoga stanovništva, koja se pokazala najučinkovitijom pri ubiciranju usamljenih primjeraka nadgrobni spomenika, nekropola obraslih raslinjem, kao i nepovratno uništenih nekropola. Nastavak istraživačkoga rada doveo je do novih spoznaja i interpretacija o nekropolama stećaka navedenoga područja koje donosimo u tekstu.

Hercegovine naišlo na nedostatke i nedoumice u literaturi, definicija koja je uzeta kao relevantna glasi: "Zapadna Hercegovina prostor je koji se zemljopisno podudara s područjem Zapadnohercegovačke županije u sklopu novije administrativno-teritorijalne podjele. Regija je zarana određena društveno-geografski i prirodno-geografski, a administrativne međe slijedile su međe regije."² Geografski, prostor zapadne Hercegovine većim dijelom obuhvaća administrativno-teritorijalnu jedinicu Županiju zapadnohercegovačku koja se dijeli na područje gradova Širokoga Brijega i Ljubuskog, te općina Posušje i Grude, ukupne površine 1.362,2 km². Velikim dijelom prostor Županije pripada makroregiji niske Hercegovine, a samo manjim dijelom području SI dijela općine Posušje gdje obrađivani prostor sudjeluje u području visoke Hercegovine, tj. visokoga krša.³ Prirodno-geografska obilježja područja jesu plodne doline i visoki planinski masivi Čabulje, Čvrsnice, Zavelima, Liba i Kušanovca, s nadmorskim visinama u rasponu od 60 do 2.228 metara.⁴

Kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka nalaze se na gotovo cijelom području Bosne i Hercegovine te pograničnim dijelovima Hrvatske, Srbije i Crne Gore. Dosadašnje spoznaje o stećcima svjedoče o širokom spektru pristupa i istraživačkih metoda korištenih za definiranje egzaktnih odlika materijalne kulture kasnoga srednjeg vijeka i načina sahranjivanja kao njezina dominantnog segmenta. Tradicijski parametri povezani s kultom smrti pokazuju čovjekovu jasnu tendenciju ostavljanja vidljiva traga u prostoru. Uvidom u stanje na terenu doznajemo više o distribuciji nekropola u krajoliku, neposredno uz plodna polja i riječne tokove, uz prapovijesne i antičke komunikacije i sl. Nerijetko je slučaj da su nekropole fizički vezane uz lokalitete koji kronološki pripadaju ranijim arheološkim razdobljima (prapovijesne gomile i gradine, ostatke antičke arhitekture, te crkve koje datiraju od vremena ranoga kršćanstva do kasnoga srednjeg vijeka).⁵

2 VJEKOSLAV ŠIMUNOVIĆ, "Hijerarhija centralnih naselja zapadne Hercegovine", u: *Acta Geographica Croatica*, vol. 32, Zagreb, 1997., str. 125-144.

3 VJEKOSLAV ŠIMUNOVIĆ, "Reljefne osobitosti prostora Zapadnohercegovačke županije - podloga geološkom i turističkom vrednovanju kao prilog održivom razvoju županije", u: *Susreti 5*, Matica hrvatska Grude, Grude, 2011., str. 161-181.

4 JELICA GALIĆ, *Demografski problemi Zapadnohercegovačke županije i njihov uticaj na morfološko-funkcionalne promene kod naselja*, doktorska disertacija, Novi Sad, 2015., str. 25.

5 EDITA VUČIĆ, "Srednjovjekovni kulturni krajolik - interpretacija prostornoga rasporeda nekropola stećaka", u: *Osvit*, 97-98, Mostar, 2019., str. 153-166.

Nekropole stećaka zapadne Hercegovine u stručnoj literaturi

Podatke o nekropolama predmetnoga područja nalazimo kod Š. Bešlagića, M. Vege, A. Benca, M. Wenzela, N. Miletić, D. Mandića i u radovima novijega datuma koji se u određenoj mjeri referiraju na istraživanja nekropola zapadne Hercegovine.⁶ Brojno stanje nekropola stećaka i njihov teritorijalni raspored sadržani su u dva kapitalna djela: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* u izdanju Zemaljskoga muzeja Sarajevo i *Stećci, kataloško-topografski pregled* Šefika Bešlagića. Publiciran je i niz od devet monografija nekropola stećaka

-
- 6 ALOJZ BENAC, *Široki Brijeg*, Srednjovjekovni nadgrobnni spomenici Bosne i Hercegovine, III., Zemaljski muzej, Sarajevo, 1952.; ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Stećci na Blidinju*, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, Zagreb, 1959.; ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971.; ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Stećci - kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.; ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo, 2004.; RADOŠLAV DODIG, "Greda - srednjovjekovna nekropola u Crvenom Grmu", u: *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, 4, Mostar, 1985.; IVAN DUGANDŽIĆ, *Širokobriješka baština*, Matica hrvatska, Široki Brijeg, 2004.; ZVONKO KORDIĆ, "Bekija", u: *Sovići i Gorica u Bekiji*, Zbornik radova o povijesti, umjetnosti i kulturi, Sovići i Grude, Grude, 1989., str. 15-19; DUBRAVKO LOVRENOVIĆ, *Stećci, bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka - monografija*, Rabić, Sarajevo, 2009.; *Ljetopis posuški*, (1998.), Matica hrvatska Posušje, 1998.; NADA MILETIĆ, *Stećci*, Umetnost na tlu Jugoslavije, Beograd - Zagreb - Mostar, 1982.; RUŽICA PETRIČUŠIĆ, "Stećci (s osobitim osvrtom na stečke u posuškom kraju)", u: *Ljetopis Posuški*, Matica hrvatska, Posušje, 1998., str. 75-85; MAJA SOLDI, "Rezultati istraživanja srednjovjekovne grobne crkve na lokalitetu Varda, Knešpolje u Širokom Brijegu", u: *Naše starine*, br. XXIII., Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika, Sarajevo, 2015., str. 11-25; MAJA SOLDI, "Zaštitno istraživanje kasnosrednjovjekovnog groblja kod osnovne škole u Kočerinu", u: *Godišnjak, CBI. ANUBIH*, 45, Sarajevo, 2016., str. 205-214; MILKA TIČA, *Stećci od Zgošće do Ledinca*, Grafotisak Grude, Zagreb, 2011.; ANTE UGLEŠIĆ - EDITA VUČIĆ, "Ikonografija stećaka - revizija terena područja zapadne Hercegovine", u: *Suvremena pitanja. Časopis za prosvjetu i kulturu*, Godište IX., broj 18, Matica hrvatska, Mostar, 2014., str. 69-80; MARKO VEGO, *Bekija kroz vijekove*, Narodni univerziteti Grude i Posušje, Sarajevo, 1964.; BOŽO VUKOJA - EDITA VUČIĆ, *Stećci, kameni čuvari povijesti Ledinca i općine Grude*, Grude, 2015.; MARIAN WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965.; RADOŠLAV DODIG, "Arheološki lokaliteti u Ljubuškom", u: *Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme*, Ziral - Naša djeca, Mostar - Zagreb, 1996., str. 143-148; RADOŠLAV DODIG, "Mlade kod Veljaka", u: *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, br. 3 (11), serija 2, Mostar, 1997., str. 17-22.

u izdanju Zemaljskoga muzeja u Sarajevu pri čemu su monografski obrađene nekropole u okolici Ljubuškog⁷ i Širokoga Brijega.⁸

Terenska istraživanja pokazuju kako u njihovim radovima postoje propusti oko prostornoga razmještaja nekropola, naziva mikrolokaliteta i brojčanoga stanja stećaka. Evidentirane promjene nerijetko su rezultat utjecaja ljudskoga faktora i fizičkih promjena terena tijekom proteklih desetljeća. Nove spoznaje odnose se na brojno stanje stećaka, zastupljenost određenih oblika, reljefnih motiva, njihova razmještaja na plohama te izdvajanju tzv. hercegovačke klesarske škole s centrom u okolici Širokoga Brijega.

U trećem svesku srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika Bosne i Hercegovine opisano je 157 spomenika na devet nekropola u okolici Širokoga Brijega: Sajmište, Barevište, Jelinak, Turčinovići, Šarampovo, Grovište, Trn, Donji Gradac i nekropola Ledinac koja pripada općini Grude.⁹ Bešlagić je u svom *Kataloško-topografskom pregledu* opisao 43 nekropole s ukupno 736 stećaka. Pregledom je izostavio selo Ljuti Dolac, sažeto opisao nekropolu u selu Ledinac koja pripada općini Grude, te Vlasniče koji pripadaju općini Mostar.¹⁰ U *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine* navedeno je 36 lokaliteta sa 647 stećaka.¹¹ Navedeni su podatci i danas aktualni, no prije deset godina učinjen je mali pomak publiciranjem monografije *Širokobriješka baština*,¹² čiji rezultati pokazuju da se na području Širokoga Brijega nalazi 60 nekropola, s ukupno 821 stećkom. Autor je donio niz novih podataka o lokalitetima u ovoj općini, no neke je podatke, bez terenskoga rada, preuzeo iz starije literature.

Prve podatke o arheološkim lokalitetima u općini Ljubuški nalazimo u Šematizmu fra P. Bakule, koji navodi: "Napokon veličanstveni

7 MARKO VEGO, *Ljubuški, Srednjovjekovni nadgrobnji spomenici Bosne i Hercegovine*, sv. VI., Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo, 1954., str. 7-40.

8 A. BENAC, *Široki Brijeg*, str. 5-34.

9 Rekognosciranje terena obavljeno je u lipnju 1951. godine pod vodstvom A. Benca, uza sudjelovanje stručnjaka iz Gradskoga i Zemaljskoga muzeja u Sarajevu. A. BENAC, *Široki Brijeg*, 1952.

10 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 305-310.

11 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, III., Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1988., str. 290-309.

12 Autor je, kako sam kaže, "uložio mnogo truda u provjeru podataka na terenu, budući da nije stručnjak za ovo znanstveno područje". I. DUGANĐIĆ, *Širokobriješka baština*, str. 67.

velikaški nadgrobni spomenici nalaze se u ovim mjestima: Studenci, Vitaljina, Bijača, Luke (južno od Ljubuškoga), Karamenovine blizu mosta i Crveni Grm u Sobčju, Rudnice, Radišići na četiri mjesta."¹³ Prema podacima iz *Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine* Ljubuška općina ima 46 lokaliteta iz srednjega vijeka.¹⁴ U šestom sve-sku srednjovjekovnih nadgrobni spomenika M. Vego opisuje 219 stećaka na sljedećim nekropolama u okolici Ljubuškoga: Gornji Studenci, Bijača, Pržine (Bijača), Zvirići, Gračine (Vojnići), Borje kod Klobuka, Lazine (Tabakovac) kod Vitine i Grab.¹⁵ Po brojnosti sred-njovjekovnih nadgrobni spomenika ističu se nekropole u Gornjim Studencima, Bijači, Zvirićima, Vojniću, Klobuku, Vitini i Grabu. Stu-denačka je nekropola dobila status nacionalnoga spomenika, a Bijača je 2016. godine upisana na UNESCO-ov Popis svjetske baštine. U publikaciji *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, Š. Bešlagić navodi 498 nadgrobni spomenika na 27 lokaliteta.¹⁶ R. Dodig je terenskim radom evidentirao više od 45 lokaliteta u ovoj općini.¹⁷

Općine Grude i Posušje nisu obrađene, s izuzetkom nekolicine ne-kropola stećaka na Blidinju koje je u sklopu monografije *Stećci Bli-dinja* opisao Š. Bešlagić: Risovac, Ponor, Dugo polje, Jezero, Donje Bare i Barzonja.¹⁸ U *Arheološkom leksikonu BiH* evidentirano je 35 nekropola stećaka u općini Grude, a 42 u Posušju. Neki od lokali-teta zabilježeni su po dva puta, ali pod različitim nazivima. Prema Bešlagiću, općina Grude ima 27 nekropola,¹⁹ a općina Posušje 35.²⁰ Vego je u svome djelu *Bekija kroz vijekove* dao kratke opise pojedinih nekropola u općinama zapadne Hercegovine, no i u njegovu su radu zamijećeni propusti u popisu nekropola. U Grudama je evidentirao 24, a u Posušju 15 nekropola.²¹ Posljednjih je godina u tisku izišla pu-

13 PETAR BAKULA, *Hercegovina prije sto godina ili Topografsko-historijski šema-tizam franjevačke kustodije i apostolskog vikarijata u Hercegovini za godinu Gospodnju 1867*, Mostar, 1970., str. 160.

14 *Arheološki leksikon BiH*, str. 320-338.

15 M. VEGO, *Ljubuški*, str. 7-39.

16 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 311-314.

17 R. DODIG, "Arheološki lokaliteti u Ljubuškom", str. 143-148.

18 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci na Blidinju*, str. 15-47.

19 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 302-305.

20 *Isto*, str. 298-302.

21 M. VEGO, *Bekija kroz vijekove*, str. 112-171.

blikacija manjeg opsega u kojoj su objelodanjeni rezultati terenskoga pregleda lokaliteta sa stećcima u općini Grude.²²

Klasifikacijom i tipologijom reljefnih motiva bavila se M. Wenzel, koja u tom kontekstu navodi znatan broj nekropola predmetnoga područja. Konzultirajući stručnu literaturu prilikom obilaska terena, uočeni su propusti i kod Marian Wenzel, koja izostavlja većinu nekropola stećaka općine Grude. U istom je radu nekolicina nekropola navedena pod regiju Imotskoga, preuzimanjem podataka iz starije literature. Sporadične podatke o nekropolama i natpisima nalazimo u *Glasnicima Zemaljskog muzeja*, izdanjima *Centra za balkanološka istraživanja*, časopisima *Naše starine* i *Hercegovina*, te pojedinačnim sintezama i zbornicima radova. Istraživanjem smještaja lokaliteta i njihova odnosa prema putovima, arheološkim lokalitetima iz prethodnih razdoblja, naseljima i prirodnom okruženju, pokušalo se definirati kako su te populacije percipirale prostor oko sebe i na koji način su prakse pokapanja na različitim mjestima u prostoru konstruirale srednjovjekovni krajolik.²³

Postotak arheološki istraženih nekropola zapadne Hercegovine uglavnom se odnosi na istraživanja pojedinačnih grobova na nekropolama Odžak,²⁴ Lipovci - Kočerina,²⁵ Knešpolje - Varda,²⁶ Kočerina - Škola,²⁷ nekropolu Pivnice na Hardomilju²⁸ i dva stećka na lokalitetu

-
- 22 B. VUKOJA - E. VUČIĆ, *Stećci, kameni čuvari povijesti Ledinca i općine Grude*.
- 23 E. VUČIĆ, "Srednjovjekovni kulturni krajolik - interpretacija prostornoga rasporeda nekropola stećaka", str. 153-166.
- 24 MARKO VEGO, "Ćirilski natpisi iz Hercegovine", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., XIII., Sarajevo, 1958., str. 169-177; MARKO VEGO, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, 1980.
- 25 ŽIVKO MIKIĆ, "Antropološka zapažanja o skeletu Vignja Miloševića", u: *Godišnjak ANUBIH*, knj. XXIV., Centar za balkanološka istraživanja, Sarajevo, 1986., str. 85-87.
- 26 M. SOLDI, "Rezultati istraživanja srednjovjekovne grobne crkve na lokalitetu Varda, Knešpolje u Širokom Brijegu", str. 11-25.
- 27 M. SOLDI, "Zaštitno istraživanje kasnosrednjovjekovnog groblja kod osnovne škole u Kočerini", str. 205-214.
- 28 VUKOSAVA ATANACKOVIĆ SALČIĆ, "Arheološko istraživanje srednjovjekovne nekropole Pivnice u selu Hardomilje kod Ljubuškog", u: *100 godina muzeja na Humcu (1884. - 1894.)*, Ljubuški, 1985., str. 169-187.

Ričina.²⁹ Iako se generalno čini da je došlo do znatnog pomaka u smislu istraživanja grobova ispod stećaka, problem još uvijek predstavlja nedostatak antropoloških analiza ljudskog osteološkog materijala.³⁰

Rezultati revizije terena

Posljednjih godina svjedočimo sve većoj popularizaciji srednjovjekovnoga naslijeđa i intenziviranom interesu za izučavanje stećaka. Stećci su iz znanstvenoga prešli u sferu javnoga diskursa tako da nailazimo na različite interpretacije ovoga fenomena. Za potrebe ovoga rada istraživalo se na način tradicionalne arheologije koja je još uvijek dominantna u arheološkim krugovima Bosne i Hercegovine. Hodološki rad, točnije višegodišnja revizija terena sprovedena je u svrhu provjere empirijskih podataka iz literature, evidentiranja stanja na terenu, kartiranja nekropola i objedinjavanja zemljopisnoga prostora zapadne Hercegovine u jednu cjelinu. Kao izvor podataka prilikom lociranja lokaliteta sa stećcima korištene su i topografske karte. Veliku potporu pružili su općinska vlast i lokalno stanovništvo, bez čije bi asistencije lociranje pojedinih nekropola i usamljenih primje-

29 MAJA SOLDI - TINO TOMAS, "Rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja kasnosrednjovjekovnoga groblja sa stećcima na nalazištu Ričina (Posušje)", u: *Starohrvatska prosvjeta*, serija 3, vol. 46, Split, 2019., str. 167-187.

30 Antropološke analize izvršene su samo djelomično na primjeru osteološkoga materijala iz grobova na nekropolama Lipovci i Odžak, u kojima su u oba slučaja analizirani kosturi muških osoba. Istraživanja nekropola Varda i Kočerina-škola izvršena su prije nekoliko godina, ali osteološki i dentalni materijal nisu obrađeni. Jedino su novija istraživanja grobova na Ričini rezultirala antropološkom obradom osteoloških ostataka četiriju individua koja je sprovedena u Antropološkom centru Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Istraživanja navedenih nekropola dala su podatke o grobnoj arhitekturi. Grobne rake građene su od vertikalno postavljenih kamenih ploča, različitih oblika i dimenzija, a prekrivene nepravilnim horizontalnim pločama ili preklopnicama. Zamjetni su i različiti položaji ruku kod skeleta te naknadni ukopi u istim zemljanim rakama. Grobne rake u većini su slučajeva imale pravokutan oblik, a kod nekih je primjeraka kamenje složeno polukružno iznad glave i na suženim stranama kod nogu. Vidi: Ž. MIKIĆ, "Antropološka zapažanja o skeletu Vignja Miloševića", str. 85-87; M. VEGO, "Ćirilski natpisi iz Hercegovine", str. 169-177; M. SOLDI, "Rezultati istraživanja srednjovjekovne grobne crkve na lokalitetu Varda, Knešpolje u Širokom Brijegu", str. 11-25; M. SOLDI, "Zaštitno istraživanje kasnosrednjovjekovnog groblja kod osnovne škole u Kočerinu", str. 205-214; M. SOLDI - T. TOMAS, "Rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja kasnosrednjovjekovnoga groblja sa stećcima na nalazištu Ričina (Posušje)", str. 167-187.

raka nadgrobnih spomenika bilo znatno otežano. Izradom karata u programu ArcGIS verificiran je prostorni razmještaj kasnosrednjovjekovnih nekropola stećaka na području gradova Širokoga Brijega i Ljubuškog te općina Grude i Posušje. Iako su neke nekropole revidirane u više navrata, točnost podataka uvijek treba uzeti s rezervom s obzirom na moguće propuste do kojih dolazi zbog alarmantnog stanja na terenu i činjenice da su brojni stećci utonuli, a pojedine nekropole nepovratno uništene ili zatrpane. Analizom dobivenih podataka napravljena je usporedba s nekropolama u susjednim područjima Hercegovine i pograničnih dijelova Hrvatske.

Kada se govori o trenutnom brojnom stanju na nekropolama, primjetna su odstupanja u odnosu na prethodne evidencije.³¹ Problemi s kojima se suočavamo na predmetnom području prisutni su na cijelom području rasprostranjenosti stećaka, a tiču se utjecaja ljudskoga faktora u smislu dekontekstualizacije i izmještanja spomenika na sigurnija područja (u najboljem slučaju), te prirodnih faktora kao što su djelovanje atmosferilija i utonulost stećaka. Terenskim radom evidentirane su zidane grobnice ispod oštećenih ili nasilno pomjerenih stećaka na lokalitetima Barevište, Jelen groblje, Dražnica, Tulekovina (Cerno), Greblje (Ledinac), Tabakovac (Vitina), Dobrič i dr. Iako su pitanja devastacije kasnosrednjovjekovnih nadgrobnih spomenika i narušavanje integriteta grobne cjeline aktualizirana posljednjih godina, struka, i uza Zakon o kulturnim dobrima Bosne i Hercegovine,³² nema odriježene ruke da adekvatno odgovori na postojeće probleme.

Najviše srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika evidentirano je u općini Posušje i širem području Širokoga Brijega. Svojim položajem u odnosu na prirodni i antropogeni krajolik, nekropole zapadne Hercegovine pokazuju pluralitet u odabiru mjesta vječnoga počivališta. Promatrajući pozicioniranost nekropola u prostoru zamjetan je smještaj na ili uz prapovijesne gomile, građine, antičke komunikacije, groblja, kasnoantičke ili ranosrednjovjekovne crkve (Knešpolje - šumica Varda (Široki Brijeg), Tihaljina i Vituša - Bili Greb (Grude), Crkvina u Posuškom Gracu, Vinjani (Posušje), Veljaci - Mlade (Ljubuški), Gorica (Grude) i dr. Lokalitete sa stećcima nalazimo i u neposrednoj blizini riječnih tokova i plodnih polja (Mostarsko blato, Rašanjско polje, Rakitsko polje, Kočerinsko polje, Mokarsko polje,

31 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci, Kataloško-topografski pregled*, str. 338-343; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, str. 290-309.

32 <https://www.fmks.gov.ba/kultura/legislativa/bih/42.pdf> (27. 3. 2023.).

Ljubuško polje itd.), s izuzetkom usamljenih primjeraka nadgrobnih spomenika koji su nerijetko smješteni uz recentne obiteljske kuće ili na teško pristupačnim brdsko-planinskim predjelima i sl.

Nekropole Širokoga Brijega

Posljednje istraživanje područja Širokoga Brijega rezultiralo je brojkom s više od 60 lokaliteta sa stećcima. Epilog istraživanja u odnosu na lokalitete zabilježene u stručnoj literaturi razlike su u broju nadgrobnih spomenika na nekim nekropolama, kvaliteti obrade, stupnju oštećenosti i reljefnom oblikovanju stećaka. Evidentirana je velika koncentracija nekropola stećaka u okolici plodnih poljâ Mokarsko, Trnsko, Kočerinsko i Ružovo te Mostarsko blato, s rijekom Lišticom i njezinim pritocima. Takva činjenica ukazuje na gustu naseljenost ovoga područja tijekom srednjega vijeka, što je suprotno Veginu zaključku da je "prirodnije držati kako je dolina rijeke Trebižata koja je bila gušće naseljena, imala veću kulturnu tradiciju nego stočarski kraj oko Širokoga Brijega".³³

Zbog loše očuvanosti na rijetkim nekropolama došlo se do podataka o zastupljenosti pojedinih oblika nadgrobnih spomenika. Na lokalitetima Šarampovo, Odžak 2, Crpalište, Mušaluk, Privalj, Kočerin škola i Sajmište (Široki Brijeg), evidentirani su ploče i sanduci velikih dimenzija, analogno nekropolama na području Gruda, Ljubuško-ga, Vrgorca i Brotnja. Posebno se ističu visoki sanduci na postolju s lokaliteta koji je danas smješten unutar rimokatoličkoga groblja Šarampovo na Uzarićima.³⁴ Sanduci na postolju s ornamentom arkade čija visina prelazi 200 cm karakteristični su za prostor istočne i južne Hercegovine, Crne Gore, te na području Čitluka i Mostara. Stećci oblika sljemenjaka zastupljeni su na nekropolama Dobrinje, Volovnica, Stećci, Sajmište (Kočerin), Barevište, Polugrna, Šiljevine, Kupinjavice, Privalj i Vuletića groblje, dok je križ zastupljen samo na nekropolama Šarampovo, Trn i Križ-Ljubotići. Tipovi sljemenjaka variraju od niskih, visokih s ili bez postolja, do sljemenjaka tzv. dalmatinskoga tipa kojega karakterizira naglašen krovni dio i lučno povijen hrbat sljemena. Ti su sljemenjaci karakteristični za nekro-

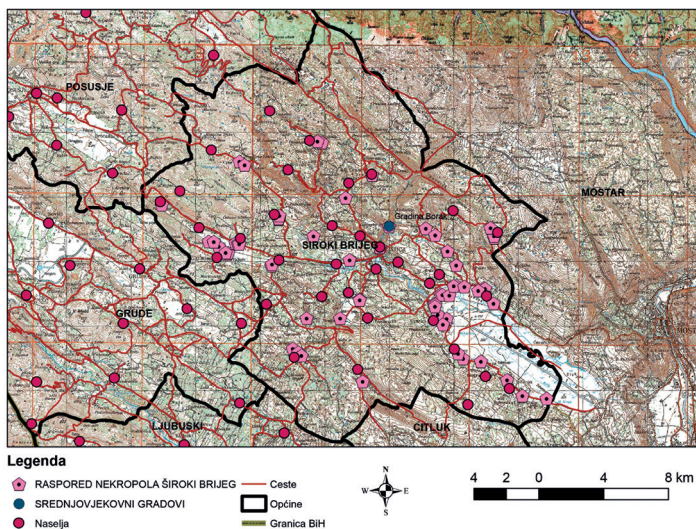
33 M. VEGO, *Ljubuški*, str. 31.

34 Dva visoka sanduka na postolju ukupne visine 250 i 230 cm opisao je A. BENAC, *Široki Brijeg*, str. 16.

pole Cetinske krajine i Imotskoga, te područjâ jugozapadne Bosne, Duvanjskoga i Kupreškoga polja.³⁵

Ljudski faktor imao je velikog udjela u devastiranju i dislociranju pojedinačnih primjeraka stećaka ili cijelih nekropola. Primjetno je to na lokalitetima: Barevište, Vuletića groblje (Crnač), Kočerina - groblje, Gradac,³⁶

Prostorni raspored nekropola na području grada Širokoga Brijega

Karta prostornoga rasporeda nekropola stećaka grada Širokoga Brijega izrađena u programu ArcGIS 10.0 trial verzija (autor)

35 ANTE MILOŠEVIĆ, "O problematici stećaka iz dalmatinske perspektive", u: *Godišnjak CBI*, ANUBiH, Sarajevo, 2013., str. 89-102.

36 U razgovoru s lokalnim stanovništvom doznali smo legendu o crkvi sv. Stjepana Prvomučenika koja se nalazila na brdu zvanom Krstine, nedaleko od lokaliteta Mušaluk sa stećcima (u literaturi pogriješno zabilježenog kao Mošluk). Prema kazivanju, ne zna se točno kada, ali su temelji crkve utonuli nakon jakog potresa. Legenda dalje kaže kako su stanovnici sela Gradac u nekoliko navrata pokušali otkopati temelje crkve, ali bi ih u svakome od tih pothvata potjerali bijeli psi.

Sajmište (Široki Brijeg),³⁷ Grabova Draga, Sajmište (Mamići), Odžak, Marića groblje, Sudarevo, Trn, Jedinice, Uzarići³⁸ i dr.

Pozitivan odnos prema naslijeđu pokazuju primjeri selâ Rasno i Buhovo u kojima su na inicijativu mještana lokaliteti očišćeni, omogućen je pristup i postavljene oznake. U selu Rasno evidentirana su dva lokaliteta sa stećcima Greblje i Skladi, koja nisu zabilježena u Bešlagićevu *Kataloško-topografskom pregledu*.³⁹ Također, u selu Uzarići zabilježen je usamljeni primjerak sanduka na lokalitetu Spilice koji nije zaveden u stručnoj literaturi.

O kvaliteti klesarskoga zapisa teško je donijeti bilo kakav sud s obzirom da je višestoljetno djelovanje atmosferilija ostavilo velik trag na plohamo stećaka. Kreiranju zamisli o kvalitetnoj klesarskoj obradi, pravilnom oblikovanju i uglačanosti ploha nadgrobni spomenika, doprinose bolje očuvani primjerci stećaka. Naknadnim revizijama lokaliteta sa stećcima otkriveni su reljefni motivi koji zasigurno nadopunjuju postojeće podatke. Gornje plohe ploča i niskih sanduka obrubljene su frizom od cik-cak linija, vitice s trolistom, paralelnim crticama ili spiralnim ornamentom. Obrubljeni dio podijeljen je na dva ili četiri polja unutar kojih su klesani motivi mladoga mjeseca, rozete, ruke s mačem, raznih vrsta križeva i sl.

Klesarsko umijeće prepoznaje se također u bogato dekoriranim plohamo stećaka nekropolâ Barevište, Grovište, Gornji Mamići, Trn, Šarampovo, Potkrajnica, Crtanica, Privalj, Kočerin i dr. (Sl. 1 i 2). Ornamentalni sustav u velikoj mjeri stilski korelira s motivima na spomenicima ljubuškoga kraja, Gruda i Brotnja. Dominiraju astralni i solarno-lunarni simboli, potom razne vrste križeva⁴⁰ i geometrij-

37 Širenje aktivnoga rimokatoličkoga groblja oko nekropole sa stećcima imalo je za posljedicu uništenje četiri nadgrobna spomenika. Evidentno je da su svi stećci na lokalitetu ugroženi izgradnjom novih ukopnih mjesta. Sličnu situaciju zatekli smo na ostalim grobljima.

38 Tijekom terenskoga rada na području sela Uzarići evidentirano je šest lokaliteta sa stećcima. Najugroženiji je lokalitet Raljevine - Gvožđa koji lokalno stanovništvo naziva i Verkića drače. Izgradnjom asfaltnog puta stećci su pomjereni i zatrpani. Na lokalitetu Stećci koji se nalazi u polju, uza staru Zovačku cestu, evidentirani su stećci iskorišteni za izgradnju podzide, dok su ostali pronađeni u fragmentima.

39 Terenski pregled selâ Rasno i Buhovo obavljen je uz pomoć I. Dugandžića, autora publikacije *Širokobriješka baština*.

40 Na nekropolama zapadne Hercegovine zastupljeni su antropomorfni, grčki, Andrijin, svastika, križ s proširenim krakovima, dvostruki i latinski križ. Le-

skih ukrasa, životinjske i varijacije ljudskih predstava, scene lova i kola, motiv žene s djetetom, ruke s mačem, te neki neobični motivi poput ključeva, štapa, čaše-kaleža, svastike, pentagrama itd.

Sl. 1. Nekropola Barevište - Mokro
(foto: autor)

Sl. 2. Kočerin, škola
(foto: autor)

Pretpostavke o klesarskim školama na području zapadne Hercegovine rezultat su iznalaženja analogija reljefnih motiva u cilju postizanja egzaktnih podataka o njihovoj djelatnosti.⁴¹ Vego je, obrađujući nekropole općine Ljubuški, uočio analogije reljefnih motiva sa spomenicima na Radimlji i nekropolama Širokoga Brijega, te zaključio kako je u pitanju djelatnost iste klesarske škole. Poznato je da su u okolici Stoca najviše djelovali kovač Grubač i dijak Semorad. Grubač je klesao predstave tzv. fantastičnih životinja, vuka, lava ili psa s razlistanim repom, motiv kojega nalazimo i na nekropolama Barevište i Varda (Knešpolje).

Narativi o stećcima su brojni, a informacije koje nastojimo iščitati iz motiva na stećcima su prilično fragmentarne. Motive na stećcima

gende na srednjovjekovnim pečatima započinju znakom križa. Od ukupna broja 54 legendi, njih 34 imaju ispred sebe križ, a samo 13 legendi je sigurno bez toga simbola. Anđelić tvrdi da se znakom križa potvrđivala autentičnost isprava u srednjem vijeku. Nešto kasnije dodaje se i grb te se tako u jednom grbovnom pečatu nalaze tri elementa - križ, tekstualno navođenje imena i grb. PAVAO ANĐELIĆ, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Izdanje Akademije nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo, 1970., str. 109.

41 Benac je razlikovao "dvije posebne umjetničke škole na stećcima". Prva je kako navodi Benac u Hercegovini, sa središtem u okolici Stoca, a druga na području istočne Bosne sa središtem na području Ludmera. ALOJZ BENAC, *Stećci*, Izdavački zavod "Jugoslavija", Beograd, 1967., str. 8.

nerijetko promatramo kao artefakte koji su direktan odraz načina života pokojnika, njegovih vjerovanja ili vjerovanja jedne zajednice. To dovodi do generaliziranja i uvođenja obrazaca za koje ne znamo jesu li postojali u prošlosti koju proučavamo. Većina publiciranih radova oslanjaju se na mišljenja ranijih istraživača koji svoju strategiju istraživanja temelje na kulturno-povijesnom pristupu,⁴² kojim se u drugi plan stavlja nužnost da se odgovori na pitanja o društvu koje je klesalo stećke, dok se prioritet daje subjektivnoj selekciji najljepših reljefnih motiva i nekropola.

Nekropole općine Grude

Terenskim pregledom evidentirano je 40 lokaliteta sa stećcima na području općine Grude. Zabilježeni su i lokaliteti koji nisu evidentirani u stručnoj literaturi: Podine, Spajića njiva, Rašeljka, Martinovac, Njiva Karla Čolaka i Čunića dupci (Ledinac), Mijin greb - Svetigora. Devastiranje pojedinačnih primjeraka nadgrobnih spomenika, dislociranje i sekundarna uporaba tj. spolizacija stećaka, zabilježeni su na lokalitetima Miši (Grude),⁴³ Gradina Vručice, Pocrte, Sklada, Blaževići,⁴⁴ Bašine Njive, Lazine i grebine, Sovići itd.

Posebnost općine Grude, za razliku od ostalih razmatranih područja zapadne Hercegovine, jest u tome da je veliki broj nekropola sa stećcima podignut na prapovijesnim tumulima (Blaževići, Bili greb, Grebine, Lazine, Bobanova Draga, Gromila, Miši, Rašeljka,⁴⁵ Bartuluša,

42 Reljefni motivi zastupljeni su u prvim radovima vezanim za temu stećaka. Klasifikacijom motiva na temelju značenja, likovnih i stilskih osobina bavili su se Č. Truhelka, I. Renđeo, A. Benac, D. Sergejevski, A. Solovjev, N. Miletić, Š. Bešlagić i P. Korošec. Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci - kultura i umjetnost*, str. 130-132.

43 Prema kazivanju lokalnoga stanovništva stećci su dislocirani prilikom izgradnje magistralne ceste 1974. godine. Na istomu je lokalitetu Vego pronašao reljef s likom boga Hermesa (Merkura) u liku krilatoga čovjeka. M. VEGO, *Bekija kroz vijekove*, str. 21.

44 Lokalitet sa stećcima evidentiran je u sklopu rimokatoličkoga groblja sv. Stipana. Najstariji dio groblja čini kamena gomila na kojoj su položena tri stećka. Ostali su stećci razbacani uokolo novijih grobova, dok su dva pronađena u fragmentima. Jedan je ugrađen u zid pri samom ulazu u groblje. U vrijeme osmanske vlasti pet je stećaka dislocirano i iskorišteno za gradnju oltarne konstrukcije.

45 Lokalitet Rašeljka evidentiran je na uzvišenju iznad Pandžića kuća, oko 500 m zapadno od lokaliteta Šprljine. Riječ je o staromu groblju koje je korišteno za pokop do kraja 19. st. Kod ulaza u malu kapelicu (s obje strane) položena su dva stećka, a treći par metara istočno. Svi su stećci velikih dimenzija, prvi 253x186x40 cm,

Bašine njive i dr.), u njihovoj neposrednoj blizini ili nadomak starih komunikacija (Mlinarevica Doci, Jelinačko polje, Prispa). Poveznica između gomile i stećaka nalazi se u radovima A. Škobalja.⁴⁶ Na nekropolama su evidentirani grobovi markirani sitnim lomljenim kamenjem i učelcima oblika izduženih amorfnih ploča. Istovjetan način označavanja ukopnoga mjesta evidentiran je na nekropolama širega područja: Imotske krajine, između Zrmanje i Cetine, donjem neretvanskom i ljubuškom kraju.

S obzirom na loše stanje očuvanosti većine nekropola preostaje nam posvetiti se sintezi ikonografskoga repertoara stećaka predmetnoga područja. O kvaliteti obrade motiva, kako smo već naveli, općenito je nelogično donositi bilo kakve zaključke, jer zatečeno stanje na nekropolama sugerira znatan utjecaj zuba vremena. Istraživanje klesarskih radionica tema je koja je veoma kompleksna s obzirom na nedostatak pisanih izvora i o njoj se može raspravljati *in extenso*.

U publikaciji *Ukrasni motivi na stećcima* Wenzel je obradila više od 3000 reljefno ukrašenih stećaka, ali nije obuhvatila općinu Grude, nego je preuzimanjem podataka iz starije literature pogrešno locirala nekolicinu nekropola. Izuzetak čini nekropola u Ledincu, obrađena u monografiji *Široki Brijeg*.⁴⁷ U pogledu zastupljenosti motiva na kasnosrednjovjekovnim nekropolama stećaka navedenoga područja, najviše je motiva križa, rozete i mladoga mjeseca.

Na stećcima dominiraju malteški i jabučasti križ s polukuglastim završetkom krakova. Iako se u pisanim izvorima njihova zastupljenost vezuje za nekropole istočne Hercegovine, zabilježeni su i na položaju Opletje u Bunini (Vrgorac).⁴⁸

drugi 235x184x40 cm i treći 274x180x40 cm. Iako visinom pripadaju redu sanduka, iznimno velike dimenzije ovih stećaka dopuštaju da ih se uvrsti u red ploča. Srednjovjekovni nadgrobni spomenici ovakvih karakteristika predstavljaju priličnu rijetkost na području zapadne Hercegovine.

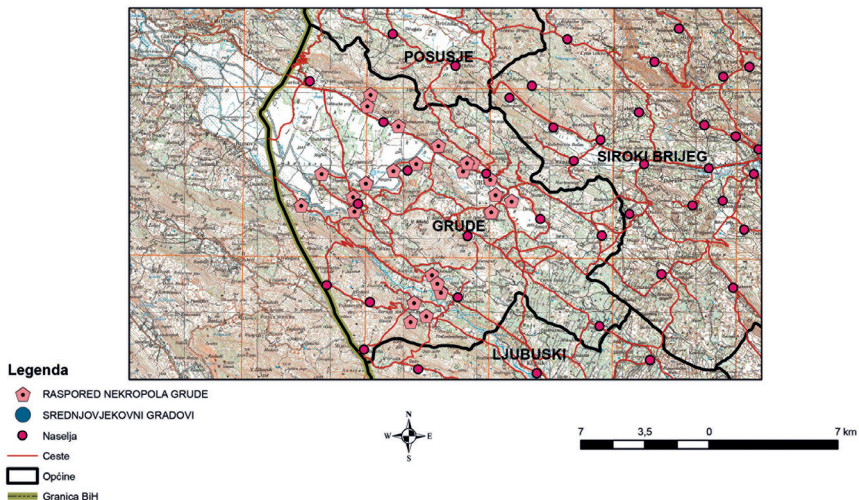
46 Škobalj smatra kako se stećak razvio iz grobne gomile koja se u staro rodovsko doba nasipala iznad groba, a oblik i veličina ovisili su o slavi koju je pokojnik uživao u svom rodu ili plemenu. Mišljenja je kako prostorna povezanost gradina, gomila i stećaka ima svoju osobitu važnost te da pripadaju istom narodu. ANTE ŠKOBALJ, "Rasprostranjenost stećaka i njihova povezanost s gomilama i gradinama", u: *Obredne gomile*, Sveti križ na Čiovu, 1970., str. 219-253.

47 A. BENAC, *Široki Brijeg*, str. 28-34.

48 ANTE MILOŠEVIĆ, "Srednjovjekovna groblja na položaju Opletje u Bunini podno Koteza kod Vrgorca", u: *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*, Makarska, 2011., str. 205-224.

S druge strane, motive latinskoga i antropomorfnoga križa sadrži samo nekoliko nekropola. Na lokalitetu Grebine usamljeni je primjerak rascvjetaloga križa koji, prema Wenzel, prevladava na nekropolama jugoistočne Hercegovine.⁴⁹

Raspored nekropola u općini Grude

Karta prostornoga rasporeda nekropola stećaka u općini Grude izrađena u programu ArcGIS 10.0 trial verzija (autor)

Sl. 3. Vituša - Bili greb (foto: autor)

49 M. WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, str. 243.

Motiv pravokutnoga štita s mačem, osim na nekropolama Vituša - Bili greb (Sl. 3) Krištalice i Rašeljka, javlja se i na lokalitetima Ledinac i Šprljine. Štitovi su prikazani s ili bez zareza, dok je na jednom stećku nekropole u Ledincu klesan s dvije poprečne paralelne pruge. Mačevi najčešće imaju diskoidnu ili elipsoidnu jabučicu, trnove kvadratnoga presjeka te, u većini slučajeva, pravokutnu nakrsnicu sa zaobljenim rubovima. Na samo jednom uzorku mača s nekropole u Ledincu nakrsnica je povijena u obliku slova S.

Motivi ljudskih figura u kolu ili sudionika scena lova predstavljene su shematizirano, najčešće u dugim haljinama (lokaliteti Vrućice, Krištelica, Šprljine, Krstine, Bobanova Draga, Gromila i dr.). Izuzetak čini scena na nekropoli Grovište gdje je prikazana jedna figu-

Sl. 4. Motiv "ljudske maske" (foto: autor)

ra u kratkoj haljini. Najviše je ukrašenih stećaka na nekropolama u Ružićima, na nekropolama Šprljine te Ledinac koja se izdvaja po motivu ključeva, štapa, scene lova, prikaza ženskih figura, motiva kola i "ljudske maske" (Sl. 4). Na istomu lokalitetu utvrđeni su i nasilno otvoreni grobovi ispod dva stećka od kojih je jedan s natpisom Marka Petrovića i njegove supruge Divne.

Zoomorfne predstave javljaju se na šest nekropola, od čega naročitu pozornost privlače figure osedlanoga konja i ptice. Ptica, kao samostalan motiv, predstavlja rijetkost na nekropolama zapadne Hercegovine (Zvirići - pod Sekulanom, Greda). Na nekropoli Gromila (Ružići) kombinirana je s motivom ležeće figure i štapom. Gotovo

identičan motiv ptice, figure i bordure pojavljuje se i kod Wenzel, no u tom je slučaju navedeno kako se radi o lokalitetu Seline kod Imotskoga.⁵⁰ Vjerojatno je to još jedan od propusta u njezinoj disertaciji budući da je podatak preuzet od Moritza Hoernesa.⁵¹ Isti je slučaj s motivom osedlanoga konja na bočnoj strani sljemenjaka na lokalitetu Mlinarevića Doci, koji je preuzimanjem od Hoernesa također označen na lokalitetu Seline. Wenzel je evidentno napravila propust u svome radu, s obzirom da su i dva dodatna motiva s nekropola Seline i Gromile identificirana kao Seline - Imotski. S druge strane, a referirajući se na podatak J. Gardnera-Wilkinsona,⁵² primjeri motiva križa i ljiljana pogriješno su zavedeni pod lokalitet Drinovci u Imotskom. Na frontalnoj užoj strani prevrnutoga sljemenjaka nekropole Krstine - Ledinac uklesan je motiv tordiranoga štapa s krakovima okrenutim gore, oštih rubova poput mladoga mjeseca i osmerokrake zvijezde iznad njega. Wenzel je navela kako se radi o predstavi tau križa.⁵³ Na zadnjoj, užoj strani istoga sljemenjaka uklesan je motiv ljiljana.

Nekropole Ljubuškoga

Revizija terena navedena područja vršena je u različitim godišnjim razdobljima, od zimskih do uvjeta u kojima je vegetacija znatno bujnija i stoga je otežavala provedbu istraživanja. Terenskim pregledom zabilježeno je 48 lokaliteta sa stećcima. Zahvaljujući pomoći lokalnoga stanovništva brojno stanje upotpunjeno je podacima o nekropolama koje nisu evidentirane u stručnoj literaturi: Drinova Draga, Bebića glavica, Mijin gaj, Padine, Rupčića štale, Tomića ograda, Pisci i Šarčevina.

Sagledavajući zatečeno stanje u kojemu se nalaze lokaliteti i pojedinačni nadgrobni spomenici, očit je utjecaj različitih destruktivskih faktora koji za posljedicu imaju dosta izmijenjenu sliku od one kojoj su nazočili raniji istraživači.

Znanstveni radovi publicirani u posljednjih deset godina ukazuju na sličnosti u izradi motiva spomenikâ ljubuškoga i susjednih područ-

50 M. WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, str. 267.

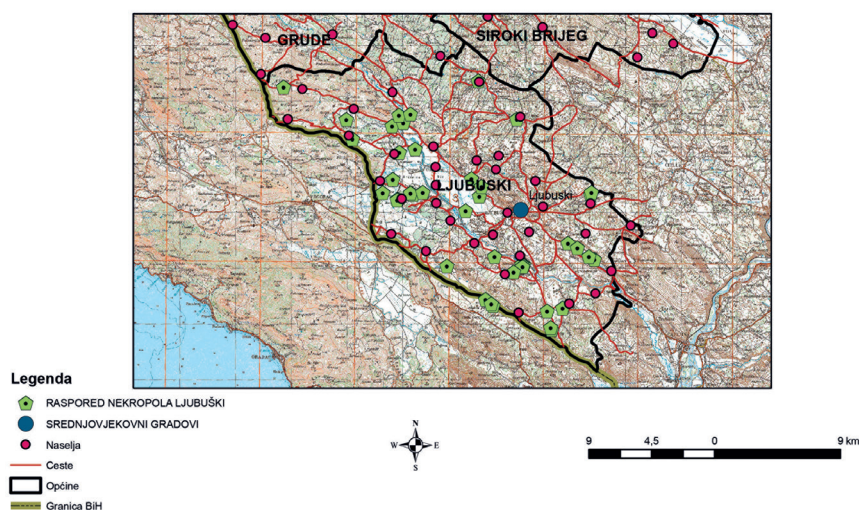
51 MORITZ HOERNES, *Alterthümer der Herzegowina*, I. S., 1852.-1917., str. 549.

52 GARDNER WILKINSON, *Dalmatia and Montenegro*, vol. II., čp., 18., London, 1848., fig. 6.

53 M. WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, str. 125.

ja Ploča, Makarske, Vrgorca i Imotskoga.⁵⁴ Kada je riječ o tipologiji nadgrobnih spomenika, na nekropolama općine Ljubuški rijetkost su oblici visokih sanduka kakve nalazimo na području Širokoga Brijega, sljemenjaka (lokaliteti Zvirici - pod Sekulanom, Padine, Bijača,

Raspored nekropola u općini Ljubuški

Karta prostornoga rasporeda nekropola stećaka u općini Ljubuški
izrađena u programu ArcGIS 10.0 trial verzija (autor)

Dražnica, Mlade) i križeva (Kutac - Humac). Obilježavanje grobova kamenim učelcima zabilježeno na nekropolama, česta su pojava i na grobljima pločanskoga područja.⁵⁵ Najveći broj nadgrobnih spome-

54 IVAN ALDUK, "Kovač iz Gorske župe", u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, vol. 42, br. 1, Split, 2011., str. 161-186; MARINKO TOMASOVIĆ, "Stećci na Grebinama u Čeveljuši i kod crkve sv. Ivana u zapadnoj Plini", u: *Starohrvatska prosvjeta*, vol. 3, sv. 35, Split, 2008., str. 167-183; MARINKO TOMASOVIĆ, "Srednjovjekovni nadgrobnji spomenici makarsko-neretvanskog područja", u: *Izložba: Stećci, 2. rujna 2008. - 2. studenoga 2008.*, Galerija Klovičevi dvori, Zagreb, 2008., str. 120-129; MAJA ŠUNJIĆ, "Srednjovjekovni nadgrobnji spomenici-stećci na lokalitetu Grebine pored Čeveljuše (Plina) kod Ploča", u: *Opuscula archaeologica*, 32, Zagreb, 2008. (2009.), str. 133-166.

55 M. BILIĆ - A. IVIŠIĆ - Š. VULIĆ, "Arheološka istraživanja u Plini s posebnim osvrtom na groblja kasnog srednjeg vijeka", u: *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*, Gradski muzej Makarska, Makarska, 2011., str. 264.

nika u ovoj općini ukrašen je motivima koji su registrirani na širem području rasprostiranja stećaka: križ mladi mjesec, tordirani vijenac, rozeta, štit i mač, te figuralni i životinjski prikazi (Sl. 5 i 6).

Motivi latinskoga, grčkoga i antropomorfnoga križa javljaju se na velikom broju nadgrobnih spomenika, kakvi su zabilježeni na nekro-

Sl. 5. Šipovača - Jelen groblje (foto: autor)

Sl. 6. Studenci - Mramorje (foto: autor)

polama Mramorje (Gornji Studenci), Pivnice, Grab, Zvirici, Bijača - Dilić, Klobuk i dr., te na lokalitetima u okolici Širokoga Brijega. Novija istraživanja pokazuju da ljubuški jednakokračni križevi pripadaju istom likovnom krugu sa stećcima na Baćini, Staševici, Eracima i Čevaljuši (Ploče).⁵⁶ Tordirana vrpca motiv je za kojega postoje analogije i na nekropolama Pržine (Zvirici), Prijepolje (Kočerini), Sajmište (Kočerini), Grovište (Uzarići), Mekote (Bijača), Mramorje (Gornji Studenci) i dr.

Motiv ptica susreće se na širem području Hercegovine, najčešće u okolici Ljubinja, Hutova, Bileće, Stoca, Imotskoga, Kupresa, Gruda, Brotnjica i dr. Ptice su obično klesane s desne i lijeve strane gornjega kraka križa, rijetko obje s desne strane kao što je slučaj na sanduku nekropole Greda. Četiri ptice u kombinaciji konjanika i ženske figure reljefni su motiv sanduka na nekropoli Zvirici.

Prema broju motiva oblika štita svakako se izdvaja nekropola Gračine (Vojnici). Zanimljivo je Vegino povezivanje motiva ove nekropole sa spomenicima Radimlje (Stolac) i Širokoga Brijega, kao i zaključak da je u pitanju djelatnost iste klesarske škole. U njegovim se radovima ne navode analogije s reljefnim motivima na spomenicima makarsko-neretvanskoga, pločanskoga i imotskoga područja.

⁵⁶ M. TOMASOVIĆ, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici makarsko-neretvanskog područja*, str. 120-129, 177.

Prikaze ljudskih figura s podignutom rukom i mačem o pojasu zabilježili smo na lokalitetima Greda, Zvirici, Bijača, Borje (Klobuk) i Kutac (Humac 2). Analogije nalazimo na nekropolama Grovište (Uzarići), Cista (Imotski), Barevište (Široki Brijeg)⁵⁷ ali i na širem području Hercegovine i donjeg toka rijeke Neretve.

Sl. 7. Nekropola Bijača (foto: autor)

Osobitosti lokaliteta nužno je naknadno sagledavati u okvirima topografskoga stanja šireg područja, povijesnih datosti i rezultata arheoloških istraživanja koja, kada je riječ o stećcima, bilježe nisku stopu implementacije. Od sveukupnoga broja lokaliteta istraženo je samo osam grobova na nekropoli Pivnice u selu Hardomilju s kojih su stećci, ne zna se točno kada, podignuti i uzidani u seoske ograde.⁵⁸ Sličnu sliku daje i stanje na lokalitetima Poprikuša, Pržina, Mostarska vrata, Jelavuša - Pojilo, Grebine (Vitaljina), Torina (Dole), Crkvina

57 M. WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, str. 325, 335, 337, 339, 343.

58 V. ATANACKOVIĆ SALČIĆ, *Arheološko istraživanje srednjovjekovne nekropole Pivnice u selu Hardomilje kod Ljubuškog*, str. 169-186.

(Klobuk), Borje⁵⁹ i dr. Na području sela Grab Vego je evidentirao nekoliko desetaka stećaka s obje strane ceste koja prolazi kroza selo. Također navodi podatak da ih je većina uništena izgradnjom ceste i stambenih kuća. S obzirom da su navedeni podatci dali prilično nejasnu sliku o nekropolama u Grabu, obavljen je detaljan terenski pregled prilikom kojega su zabilježeni sljedeći lokaliteti sa stećcima: Markotića gaj, Vujevića kuća, Guvnine, Tepin greb (Grebine), Jelića gaj, Bebića glavica i Mijin gaj.

Nekropole općine Posušje

Terenski pregled područja općine Posušje predstavljao je veliki izazov s obzirom na slabo poznavanje terena, ali i tešku dostupnost određenoga broja nekropola.⁶⁰ Konstatirano je zabrinjavajuće stanje u kojemu se nalaze nekropole stećaka. Evidentiranih je 43 s oko 650 nadgrobnih spomenika, od kojih se Meljavuš - Veliki vrta, Masna Luka - Badnji, Perci - Krugljaš, Perci 2, Rastoke i Pleće-Brižine ne navode u stručnoj literaturi.

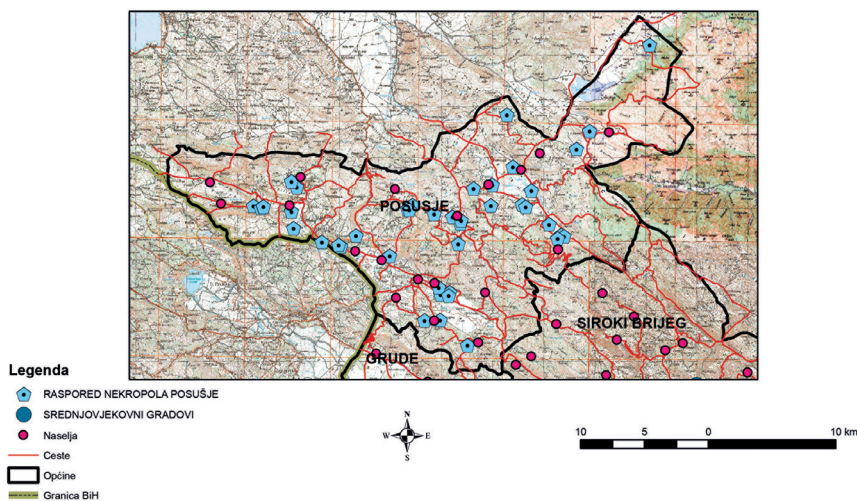
Sl. 8. Petrovići - Vrpolje (foto: autor)

59 Lokalitet sa stećcima nalazi se na uzvišenju uz cestu koja vodi prema Vitini. Konfiguracija terena i izgradnja lokalne ceste u doba austrougarske uprave, uzroci su dislociranja velikoga broja stećaka na nekropoli. Lokalitet je obrastao gustom borovom šumom. Jedan dio stećaka skliznuo je zbog konfiguracije terena, a nekolicina je ugrađena u obližnji suhozid.

60 Teren je revidiran gotovo u cijelosti zahvaljujući susretljivosti općinskih vlasti i članice Gorske službe spašavanja koji su bili na raspolaganju tijekom provedbe terenskog istraživanja.

Velik je broj stećaka utonuo u zemlju tako da nije bilo moguće utvrditi oblikovna i umjetnička svojstva. Drugi problem je djelovanje atmosferilija i hladni zimski uvjeti koji su prouzročili pukotine i oštećenja na stećcima. U rimokatoličkim grobljima koja su nastala na nekropolama stećaka, evidentirane su devastacije ili spolizacija nadgrobničkih spomenika (Petrovići, Poklečani, Dupovci, Gradac, Ilino brdo...). Naglasak je na lokalitetu Petrovići (Vrpolje) gdje je zabilježen velik broj stećaka u sekundarnoj uporabi, ugrađen u ogradni zid groblja i uzidan u temelje grobljanske kapelice (Sl. 8). U svojim bilješkama Petar Oreč opisuje devastiranje grobova i nestručno dislociranje stećaka na lokalitetu Piškovića strana smještenom uz cestu Posušje - Rakitno. Nadzor je prema navodima Oreča, bio povjeren djelatnicima Zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Mostara, A. Zeleniki i V. Atanacković-Salčić.⁶¹ Isti problem nastao je prilikom dislociranja stećaka u Zagorju i Tribistovu, što je prema Orečevim zabilješkama, izazvalo negodovanje i praznovjerje lokalnoga stanovništva.

Raspored nekropola u općini Posušje

Karta prostornoga rasporeda nekropola stećaka u općini Posušje
izrađena u programu ArcGIS 10.0 trial verzija (autor)

61 Oreč je zabilježio kako su se djelatnici Zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Mostara "ponili ki pravi vandali". Zabilješke Petra Oreča čuvaju se u franjevačkom muzeju "U kući oca mojega" (Oreč, 6.8.1976. - 31.8.1976., Inv. br. 241).

U pogledu kvalitete obrade ističu se sanduci i sljemenjaci na području Blidinja i Tribistova (danas u Fratarskoj ogradi kod crkve u Posušju⁶²) (Sl. 9), bogato ukrašeni plastično izvedenim motivima lova, konfrontiranih vitezova, antropomorfnog ljljana, kola, rozete i sl. Krovne im plohe gotovo u pravilu prelaze vertikalne rubove nadgrobnih spomenika. Sljemenjaci na lokalitetu Ričina monumentalnih su dimenzija (Sl. 10). Analogije za navedene primjerke nalazimo u sljemenjacima dalmatinskoga tipa.

Motiv antropomorfnog ljljana i scene u arkadnim nišama karakteristične su za područja Imotske krajine, Duvna, Kupresa i Livna.

Sl. 9. Sljemenjak u Fratarskoj ogradi
(foto: autor)

Sl. 10. Lokalitet Ričina
(foto: autor)

S obzirom na kvalitetu obrade i umjetnička svojstva, stećci općine Posušje, posebno područja oko Blidinja, gravitiraju stećcima Imotske krajine i Kupresa. Umjetnička izvedba reljefnih motiva i estetska tendencija došla je do izražaja na nadgrobnim spomenicima nekro-

62 Kako smo doznali, stećci koji se danas nalaze u Fratarskoj ogradi, izmješteni su 1976. s lokalitetâ Piškovića strane (Tribistovo), Slavić (Zagorje) i Čikanovića strane (Zagorje). Do 2008. godine nalazili su se na lokalitetima Ukra kamen i Procip, da bi na zahtjev tadašnjega ministra prosvjete, znanosti, kulture i športa bili preneseni na plato iznad crkve u Posušju.

Sl. 11. Sljemenjak na nekropoli Donje bare (foto: E. Bujak)

pole Donje bare, smještene na omanjem platou i zemljanom humku, u netaknutom prirodnom ambijentu. Iznimno hladni zimski uvjeti prouzročili su trajna oštećenja na stećcima. Ipak, reljefni motivi konfrontiranih vitezova, kola i stiliziranoga ljljana, još uvijek ostavljaju bez daha (Sl. 11).

U Poklečanima se nalazi i nekropola Podi koja uz lokalitet Varda (Knešpolje), broji najviše stećaka na području zapadne Hercegovine.⁶³ Zelenika u svojim zabilješkama navodi kako se na lokalitetu Podi - Kadijevača, kojega smješta u selo Rakitno, nalazi velika nekropola stećaka slabije obrade.⁶⁴ Revizijom terena utvrđeno je kako se stećci nalaze nedaleko od betonare, oko 100 m na južnu i jugoistočnu stranu. Raspoređeni su na glavici i u manjoj uvali. Zbog konfiguracije terena pojedini su primjerci skliznuli i djelomično utonuli u zemlju. Hladni zimski uvjeti prouzročili su pukotine i oštećenja na nadgrobnim spomenicima.

U odnosu na razmatrano područje zapadne Hercegovine nekropole općine Posušje razlikuju se po tomu što nisu smještene na tumulima nego u blizini komunikacija, plodnih polja i antičkih lokaliteta.

63 Š. BEŠLAGIĆ, *Kataloško-topografski pregled*, str. 299.

64 Zabilješke se čuvaju u franjevačkom muzeju "U kući oca mojega" u Posušju.

Zaključna razmatranja

U radu se donose podatci o trenutnom stanju lokaliteta sa stećcima na području zapadne Hercegovine. Uvjeti u kojima se vršila revizija bili su daleko od idealnih, ali su uloženi maksimalni naponi kako bi se napravila sinteza nekropola stećaka na području gradova Širokoga Brijega i Ljubuškog, te općina Grude i Posušje. Pristupilo se formalno-tipološkim analizama nadgrobničkih spomenika tamo gdje ih je bilo moguće ustvrditi, te komparativnoj analizi njihovih reljefnih motiva. Svakako treba naglasiti kako je revizijom terena prostora zapadne Hercegovine utvrđeno niz u potpunosti uništenih lokaliteta, među kojima i više dislociranih ili utonulih spomenika, s naglaskom na nekropole u općini Posušje. Također, došlo se do spoznaja o spolizaciji stećaka, tj. njihovoj ugradnji u podzide, kapelice na rimokatoličkim grobljima, crkve, temelje kuća i drugih objekata. Također su zabilježeni lokaliteti i usamljeni primjerci nadgrobničkih spomenika smješteni na teško pristupačnim terenima, nerijetko u cijelosti obrasli raslinjem.

S obzirom da ranije nije postojala točna karta rasprostranjenosti lokaliteta na području zapadne Hercegovine, u radu se donosi precizan kartografski prikaz nekropola rađen u GIS-u, što je zasigurno inovacija u istraživanju navedenoga prostora. Korištenjem komparativne metode analize prostornoga razmještaja pojedinačnih lokaliteta u odnosu na predmetno područje, viđene su diferencijacije u smještaju nekropola u prirodnom ambijentu, na gomilama, u blizini ranijih komunikacija, arheoloških nalazišta i riječnih tokova.

Na području zapadne Hercegovine verificirano je trenutno stanje na više od 180 kasnosrednjovjekovnih nekropola s oko 2.100 nadgrobničkih spomenika, uz napomenu da taj broj zasigurno nije konačan. Prema navedenim rezultatima, u zapadnoj se Hercegovini po brojnosti stećaka izdvajaju općina Posušje i šire područje grada Širokoga Brijega. Zabilježena je velika koncentracija nekropola smještenih u blizini riječnih tokova i plodnih polja (Mostarsko blato, Rašanjско polje, Rakitsko polje, Kočerinsko polje, Mokarsko polje, Ljubuško polje i dr.), s izuzetkom usamljenih primjeraka nadgrobničkih spomenika koji se nerijetko nalaze uz recentne obiteljske kuće, u poljima i na pustim predjelima. Velika koncentracija nekropola u blizini plodnih polja upućivala bi na gustu naseljenost određenih područja, dok se za smještene nekropole u planinskim predjelima pretpostavlja da su služile za ukapanje populacije kojoj su ta područja služila kao privremena staništa. Primjetna je i tendencija podizanja nadgrobničkih

spomenika na gomilama, u blizini gradina i nadomak starih komunikacija te na rubovima plodnih polja. Pokapanje na tumulima ili na lokalitetima s ukopima iz kasnijih arheoloških razdoblja interpretira se u arheološkom kontekstu kao moment kontinuiteta. Ti su lokaliteti mijenjali značenja kako se mijenjao kontekst tako da svaki naš pokušaj reinterpreteranja za sada ostaje subjektivna slika prošlosti.

Evidentirane su i razlike u kvaliteti obrade, stupnju oštećenosti i reljefnom oblikovanju stećaka. Kvalitetom oblikovanja nadgrobnih spomenika i uglačanosti površina ističu se stećci na nekropolama Širokoga Brijega. Posebnost klesarske djelatnosti na području Širokoga Brijega ogleda se u pločama i sanducima većih dimenzija, te podjeli gornje plohe spomenika na dva ili četiri polja. Mogući utjecaj iste klesarske radionice evidentan je i na nekropolama općina Grude, Posušje, Ljubuški, Čitluk i Mostar. Primjećuju se jasne diferencijacije u odabiru motiva i oblikovanju stećaka oblika sljemenjaka evidentiranih na nekropolama Blidinja, koje u umjetničkom smislu gravitiraju utjecajima klesarske škole Imotske i Cetinske krajine te Kupresa. Novija su istraživanja ukazala i na sličnosti u izradi motiva spomenika ljubuškog i susjednih područja Ploča, Makarske, Vrgorca te Imotskog. Uočene razlike unutar danas jedinstvenoga geografskog područja zapravo ukazuju na različite kulturološke parametre tijekom razdoblja srednjega vijeka, te na difuziju ideja i utjecaje susjednih područja u oblikovanju i likovnoj izvedbi stećaka.

Na kraju, i uz toliko objavljenih radova na temu srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, postavlja se pitanje u kojoj se mjeri korijeni umjetnosti stećaka mogu tražiti u neposrednoj okolini teritorija na kojemu se rasprostiru stećci, te možemo li govoriti o tome da su korijeni likovnog izričaja zemljopisno mnogo rašireniji i vremenski dublji nego se ranije smatralo? Pretpostavka je da su osnovne karakteristike stećaka, tj. oblici, motivi i natpisi, sastavni dio materijalne kulture jednoga vremena. Veze između oblika stećaka i motiva, te međuodnosi motiva nisu i ne mogu biti jednoznačni, a nastoji ih se stjerati u jedan kut promišljanja. U cjelokupnom istraživačkom opusu dobili su status primarnog artefakata kojim se opisuje način života pojedinca ukopanog ispod određenog nadgrobnog spomenika. Čovjek kasnog srednjeg vijeka projicirao je različita životna iskustva i vjerovanja ostavljanjem traga u kamenu i povezanosti s kamenom kao trajnim biljegom. Ideja klesanja značenjskoga motiva na određenom tipu nadgrobnoga spomenika mogla je postati uobičajena praksa s pluralnim značenjima, a dijelom te prakse egzistirajući narativi

ili vjerovanja. Informacije koje dobivamo iz oblika stećaka, motiva i natpisne građe zapravo su fragmentarne i ne moraju nužno predstavljati točan opis života pojedinca, pretpostavljenog vjerovanja u zagrobni život ili običaja koji su prakticirani tijekom kasnoga srednjeg vijeka. Taj segment vremena zasigurno je imao svoj proces razvoja koji je doveo do konačnog ishoda odnosno arheološkoga zapisa kojega nastojimo tumačiti. Istraživanje prošlosti u sadašnjosti, generaliziranje i svođenje interpretacija na zajednički nazivnik, često dovodi do stvaranja ideologija i unošenja reda u arheološki zapis kojega nastojimo dekonstruirati.

Paleografske osobitosti *Fojničke kronike* kao mogući pristup utvrđivanja mjesta njezina nastanka

ŠIMUN NOVAKOVIĆ
Arhiv Bosne i Hercegovine
Archives of Bosnia and Herzegovina
E-mail: simun.novakovic73@gmail.com

UDK: 81'35:003.349(497.6 Fojnica)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 20. travnja 2022.
Prihvaćeno: 23. lipnja 2022.

Sažetak

U radu se problematizira mjesto nastanka *Fojničke kronike* s obzirom da se u rukopisu nigdje ne navodi gdje je nastala i tko ju je pisao. Sudeći prema godini posljednjega događaja koji prikazuje, nastala je poslije 1669. godine. Budući da je nekim srednjovjekovnim poveljama mjesto nastanka i autorstvo utvrđivano temeljem paleografskih osobitosti teksta, isti se pristup pokušava primijeniti na *Fojničku kroniku*. Najprije se donosi opis svih slova *Fojničke kronike* u kontekstu njihova smještaja u imaginarnom četverolinijskom prostoru, a potom se navedena slova dovode u bližu vezu s Berčićevim tipovima zapadne ćirilice i grafijom nekih franjevačkih pisaca. S obzirom na mjesto čuvanja, ali i na sami naslov rukopisa, očekivano bi bilo da *Fojnička kronika* ima najviše sličnosti s Berčićevim bosanskim tipom. Međutim, uočen je približno isti broj sličnosti s bosanskim i splitsko-poljičkim tipom bosanice. Također se došlo do zaključka da je Berčićeva podjela zbog svoje širine, odnosno svrstavanja istih slova u različite tipove i svrstavanja različitih slova u isti tip, prilično nepouzdana. Za grafiju se franjevačkih pisaca nije moglo utvr-

diti da bilo koja od njih predstavlja grafiju neke mikro sredine, a samim tim se ni nastanak *Fojničke kronike* nije mogao dovesti u vezu s bilo kojim od njih. Očito se na našem području koristio čitav niz prijelaznih grafijskih sustava koji nadilaze pretpostavljene zemljopisne granice te je rukopise 17. i 18. stoljeća nemoguće pozicionirati na određeno zemljopisno područje temeljem paleografskih osobitosti.

Ključne riječi: *Fojnička kronika*; zapadna ćirilica; bosanica; paleografske osobitosti.

Palaeographic Characteristics of the Fojnica Chronicle as a Possible Approach to Determining Its Place of Origin

Original scientific article

Received: 20 April 2022

Accepted: 23 June 2022

Summary

The paper deals with the place of production of the *Fojnica Chronicle*, as the manuscript makes no mention of where it originated or who wrote it. Judging by the year of the final event it entered, it originated after 1669. Since the origin and authorship of some mediaeval charters has been determined through palaeographic characteristics of the texts, the same approach is being applied to the *Fojnica Chronicle*. First, a description is given of all the letters in the *Fojnica Chronicle* in the context of their placement on an imaginary four-line grid, and then the letters are brought into connection with Berčić's western Cyrillic types and the graphs of some Franciscan writers. With respect to the place of its preservation, the *Fojnica Chronicle* bears the greatest similarity to Berčić's *Bosanica*. However, there are approximately the same number of similarities between the Bosnian and the Split-Poljica type of *Bosanica*. One can also conclude that Berčić's division is relatively unreliable because of its breadth, or rather its classification of the same letters into different types and different letters into the same type. It was, hence, impossible to determine that the graphs of Franciscan writers were the graphs of a micro-environment, and therefore, the production of the *Fojnica Chronicle* could not be brought into connection with any of them.

It is evident that our region used a whole series of transitional graphic systems which exceeded assumed geographic borders. It is, therefore, impossible to position 17th and 18th century manuscripts in a determined geographic area based on palaeographic characteristics.

Keywords: Fojnica Chronicle; western Cyrillic; Bosanica; palaeographic characteristics.

Uvod

Osim poznatijih i češće istraživanih djela franjevac Bosne Srebre-
ne, pisanih najprije bosanicom,¹ a potom i latinicom, poseban se vid
franjevačke spisateljske djelatnosti od 17. stoljeća manifestirao pi-
sanjem ljetopisa. Jedan se od takvih ljetopisa čuva u Franjevačkom
samostanu u Fojnici. Ljetopisu se naslov nigdje ne spominje, a spisu
je naknadno naziv *Fojnička kronika* dao Ćiro Truhelka, vjerojatno
prema mjestu njegova čuvanja. Truhelka je objavio petnaest stranica
izvornoga teksta s transliteracijom, s manjim prikazom načina obi-
lježavanja pojedinih glasova, dok je širu jezikoslovnu problematiku
ostavio po strani. Posebno ističe da se pravopisnom i jezičnom pro-
blematikom nije bavio jer je to "stvar filologa".² Sadržajem rukopisa
bavio se Andrija Zirdum.³ Kratkoća rukopisa, pismo kojim je pisan,
nepostojanje podataka o autoru, mjestu i vremenu nastanka, mogli
su biti samo neki od razloga zašto znanstvena javnost nije sustav-
nije istraživala ovaj rukopis. Do danas je ostalo nepoznanicom tko

1 Iako se u prošlosti više koristio termin *bosančica*, ovdje se služimo nazivom bosanica jer su prema istom tvorbenom uzorku tvoreni nazivi drugih naših pisama (glagoljica, latinica i ćirilica). Termin *bosančica* nalazi se u citatima.

2 ĆIRO TRUHELKA, "Fojnička kronika", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH*, sv. 3, Sarajevo, 1909., str. 444. Truhelka o grafiji navodi da je kronika pisana "prilično sitnim, ali nelijepim pismom", što ne otežava čitanje rukopisa jer je u svakom slovu "diakritičko obilježje jasnije izraženo, nego li recimo u moderne kurzivne ćirilice". *Isto*, str. 443. U nastavku navodi da u rukopisu *Kronike* postoji mogućnost zamjene slova *b* i *l*, dok su svi ostali znakovi "diakritički tako diferencirani, da ih je uvijek lahko razlikovati". *Isto*, str. 443. Posebnu je pozornost posvetio načinu bilježenja palatalnih glasova */lj/* i */nj/*, koje je, bez obzira što se u *Kronici* pišu kombinacijom *đerv* +л, odnosno *đerv* +н, transliterirao po talijanskom uzoru digramima *gl* i *gn*. Samostalno uporabljeni *đerv*, ovisno o riječi u kojoj se pojavljuje, transliterira kao *ć* ili *gj*.

3 ANDRIJA ZIRDUM, "Franjevački ljetopisi u Bosni i Hercegovini", u: *Croatica Christiana periodica*, 15, Zagreb, 1985., str. 43-64.

je i kada *Fojničku kroniku* (dalje: FK) napisao. Sudeći prema godini posljednjega događaja koji prikazuje nastala je poslije 1669. godine. Upitno je i mjesto njezina nastanka jer je rukopis mogao nastati negdje drugdje te naknadno biti donesen u Fojnicu. Polazeći od sadržaja i godine upisa posljednjega događaja, vjerojatno je FK pisao neki franjevac krajem 17. stoljeća. S obzirom da se čuva u Fojnici, tamo je mogla i nastati ili eventualno u nekoj drugoj župi čiji su fratri imali neke poveznice s fojničkim samostanom. Međutim, sve navedeno samo su pretpostavke jer za njih nemamo čvrstih dokaza. FK je mogla nastati negdje drugdje, a u Fojnici, kao jednom od rijetkih mjesta koje franjevci nisu napuštali tijekom osmanlijske vladavine, završiti kao i mnogi drugi rukopisi i knjige koji se u tamošnjoj samostanskoj knjižnici čuvaju. Nije rijedak slučaj nominacije rukopisa po mjestu pronalaska ili čuvanja. Imajući u vidu da je autorstvo, vrijeme i mjesto nastanka nekih rukopisa utvrđivano temeljem paleografskih i jezikoslovnih analiza, pretpostavljamo da bi jednim takvim pristupom mogli preispitivati i mjesto nastanka FK.⁴ S obzirom da bi jedan takav multidisciplinarni, paleografsko-jezikoslovni, zahvat bio prilično opširan te bi nadilazio veličinu članka prikladna za objavljivanje u znanstvenim publikacijama, u ovom ćemo se radu baviti prvenstveno paleografskim osobitostima kao mogućom polaznom osnovom utvrđivanja mjesta njezina nastanka. Budući da nije moguće posve razdvojiti paleografiju od jezikoslovlja (fonologiju odnosno grafematiku), na jezikoslovni aspekt bit će ukazano onoliko koliko bude potrebno da se ukaže na glasovnu vrijednost pojedinih slova.⁵

4 Pišući o latinskoj paleografiji, a navedeno sigurno vrijedi i za ćiriličnu, Jakov Stipišić navodi da nas paleografija uči ispravno čitati stare tekstove, a da paleograf temeljem znanstvene klasifikacije pisma treba moći barem približno odrediti vrijeme i mjesto postanka pisanoga spomenika te imati mogućnost utvrditi originalan tekst i detektirati naknadne umetke i eventualne pogreške. JAKOV STIPIŠIĆ, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb, 1972., str. 4.

5 O odnosu paleografije i jezikoslovlja pisao je M. Žagar. Navodi da je tradicionalna paleografija pratila grafičke mijene pojedinih slova, a cilj paleografskog opisa "uvijek je bio izvan jezikoslovnih okvira, nerijetko posve neovisan o jeziku koji konkretno pismo posreduje, čak i o funkcionalnom tipu teksta i njegova sadržaja. Jezični su se problemi pritom doticali gotovo isključivo pri određivanju odnosa *grafem* : *fonem*. Osnovna je svrha unutar takva koncepta bila ustanoviti redosljed grafijskih promjena, nerijetko samo na slovima, kako bi se nedefinirane rukopise moglo smjestiti u okvire i kontinuitet nacionalne pismenosti". MATEO ŽAGAR, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, Zagreb, 2007., str. 11-12.

Navedeno je bitno posebno u kontekstu činjenice što se neki glasovi obilježavaju istim slovom, odnosno neki se isti glasovi obilježavaju s dva različita slova. Najprije će se nešto reći općenito o nekim paleografsko-terminološkim određenjima ćirilčnih pisama, a potom prikazati paleografske i grafetičke osobitosti rukopisa. U određivanju mjesta nastanka FK temeljem njezinih paleografskih osobitosti od velike pomoći bi nam mogla biti već postojeća Berčićeva teritorijalna podjela zapadne ćirilice.⁶ Iako bi se moglo pristupiti i usporedbi s Truhelkinom *manastirskom bosančicom*, koja se očito temelji na kulturnom okružju u kojem se bosanica koristila, primjerenije će biti usporedbe s osobitostima grafije nekih franjevačkih pisaca za koje pretpostavljamo da bi mogli biti suvremenicima autora FK. Za pretpostaviti je da će FK pokazati najviše sličnosti s bosanskim tipom iz Berčićeve klasifikacije, a uočene sličnosti s nekim od franjevačkih pisaca još preciznije prostorno pozicionirati mjesto njezina nastanka.

1. Neka paleografsko-terminološka određenja ćirilčnih pisama⁷

O različitim tipovima ćirilice na našem području do sada je većinom pisano u kontekstu paleografskih analiza srednjovjekovnih povelja.⁸ Osim prikaza osobitosti grafije, u većini se rasprava pokušava

6 Ivan Berčić je u svom *Bukvaru staroslavenskoga jezika* (Prag, 1862.) ćirilicu na našem području podijelio na bosanski, splitsko-poljički i dubrovački tip. Termin zapadna ćirilica preferirali su Jagić i Rešetar misleći na prostor njezine primjene u zonama dodira s latinskom i glagoljskom pismenosti. U hrvatskoj filologiji koristi se i termin hrvatska ćirilica "koji je po svojoj ekskluzivnosti primjeren kada se osobito želi istaknuti razlikovni hrvatski kontekst". MATEO ŽAGAR, *Libro od mnozijekh razloga 1520*, Matica hrvatska, Zagreb, 2020.

7 Začetke paleografije J. Stipišić vezuje uz djelatnost isusovca Johanna Bollandusa (1596.-1665.) koji je sa skupinom svojih suradnika počeo izdavati djelo *Acta sanctorum quotquot in toto orbe coluntur* u kojem se bavio pitanjem utvrđivanja izvora i legendi o životu svetaca Katoličke Crkve. Daniel van Papenbroeck u predgovoru drugoga izdanja *Acta sanctorum* (1675.) napisao je studiju posvećenu analizi izvora, prvenstveno povelja vezano za definiranje načela koja se bave utvrđivanjem što je u poveljama istina, a što laž ili izmišljotina. J. STIPIŠIĆ, *Pomoćne povijesne znanosti*, str. 6. Rođenje paleografije kao znanosti J. Stipišić smatra djelo *De re diplomatica libri sex* Jeana Jacquesa Mobillon (1632.-1707.). *Isto*, str. 6-7.

8 Posebno su opsežne analize srednjovjekovnih bosanskih i humskih povelja Gregora Čremošnika u *Glasniku Zemaljskoga muzeja BiH*.

definirati tipove ćirilicnoga pisma na našem području, odnosno odgonetnuti mogu li se termini iz latinske paleografije *majuskula*, *minuskula* i *kurziv*⁹ jednoznačno prenijeti i na ćirilicna pisma. Umjesto termina iz ruske paleografije *ustav*, *poluustav* i *skoropis*, Gregor Čremošnik je pod utjecajem latinske paleografije, "koja klasificira tipove pisma po kriteriju dvolinijskog ili četverolinijskog prostora (majuskula i minuskula) i po kriteriju odvojenosti i povezanosti slova",¹⁰ predlagao nazive *ustav*, *poluustav*, *minuskula*, *diplomatska minuskula* i *kurziv*.¹¹ Vladimir Mošin se kod određivanja razlike između ustava i poluustava u svojim početnim radovima držao kriterija ruskoga paleografa Karskoga.¹² Kasnije se protivio nastojanju da se evolucija slavenskoga pisma utisne u formalne kalupe latinske paleografije, a

9 Navedenu podjelu J. Stipišić dovodi u vezu s talijanskim pjesnikom i učenjakom Scipionem Maffeiem (1675.-1755.) koji je korigirao Mabillonove zablude o postojanju nacionalnih pisama. Maffeiem dolazi do zaključka da "tzv. nacionalna pisma nisu proizvod barbarskih naroda, nego jednostavni nastavak rimskoga pisma koje su ti narodi (Vizigoti, Langobardi, Franci, Anglosasi) primili od Rimljana zajedno sa ostalim tekovinama rimske civilizacije i razvijali ga svaki na svoj način, dajući mu specifičan oblik. Prema tome, samo je jedno latinsko pismo, koje se javlja u tri različita oblika: majuskuli, minuskuli i kurzivu." J. STIPIŠIĆ, *Pomoćne povijesne znanosti*, str. 7.

10 VLADIMIR MOŠIN, "Dr. Gregor Čremošnik, bosanske i humske povelje srednjega vijeka", u: *Historijski zbornik*, godina II., br. 1-4, Zagreb, 1949., str. 319.

11 G. Čremošnik ustavom definira pisma koja se pišu između dvije osnovne linije, a poluustavom smatra prelazni stadij od majuskule ka čistoj minuskuli. Početak tog procesa vidi u momentu kada se u pisanju slova *a* počinje probijati osnovna linija u donji međuprostor, a završetak kada se navedenom načinu pisanja pridružuju slova *đ*, *z* i *z*. Također je došlo do promjene izgleda slova *č*, *š*, *κ* i *m*. U minuskuli, osim pisanja između četiri linije, dolazi i do preobrazbe izgleda nekih slova, što mijenja izgled pisma, dajući mu dojam brzoga, i u većini slučajeva nemarnog pisma. GREGOR ČREMOŠNIK, "Studije iz srpske paleografije i diplomatike", u: *Glasnik skopskog naučnog društva*, XXI, Skoplje, 1940., str. 1-19. Kasnije je Čremošnik dopunjavao svoje stavove navodeći da, iako je do probijanja u gornji prostor slova za *jat* i glas */u/*, a u donji slova za glasove */r/*, */c/*, */h/* i */št/*, došlo i prije nego kod slova za glas */a/*, to nije vodilo nastanku novoga tipa pisma. Tek novim načinom pisanja slova *a*, za kojim su se povela slova za glasove */v/*, */g/*, */d/*, */z/*, */k/* i */t/*, dolazi do pojave novoga tipa pisma, tj. minuskule. GREGOR ČREMOŠNIK, "Srpska diplomatska minuskula", u: *Slovo*, 13, Zagreb, 1963., str. 119-136.

12 Mošin je smatrao da je najbolji kriterij za razlikovanje ustava i poluustava "geometrijski princip i proporcionalnost delova u ustavu i manja doslednost i srazmernost delova kod poluustva". VLADIMIR MOŠIN, "Ugovor sv. Save sa svetogorskim protatom o zemlji za vinograd", u: *Glasnik državnog muzeja u Sarajevu*, Sveska I., Sarajevo, 1946., str. 105.

time i Čremošnikovim pokušajima traženja ćirilčnih ekvivalenata u latinskoj paleografiji.¹³ Odbacuje pravolinijski vremenski slijed evolucije pisma koji polazi od pretpostavke da se iz ustava razvio poluustav, iz poluustava brzopis, a iz brzopisa kurziv jer je vidljiva istovremenost postanka, odnosno korištenja različitih pisama.¹⁴ Stoga smatra svrsishodnim da se tipovi pisma ustav, poluustav i brzopis ne određuju prema vanjskom izgledu, nego po svrsi koju su imali. Slični su stavovi vidljivi i u nekim kasnijim radovima.¹⁵

Različiti tipovi pisma upotrebljavali su se u istome razdoblju, a prijelazi iz jednoga tipa pisma u drugi tip nikada nisu nagli. Stoga je ponekad teško nedvosmisleno odgonetnuti tip pisma kojim je neki

13 Mošin smatra da zapadni termini unificijala, minuskula i kurziv ne odgovaraju potpuno tipovima slavenskog pisma, pa bi njihovo uvođenje izazvalo nove nejasnoće i nesporazume. Smatra da ćirilski ustav nije potpuno ekvivalentan pojmu unificijale (majuskule), niti je poluustav ekvivalentan pojmu poluunificijala jer ustav, iako je zadržao pravilnost slova, nije zadržao dvolinijski sustav pisanja. Stoga smatra da pravih majuskulnih spomenika u ćirilskim rukopisima nema te bi se svi najstariji ustavni spomenici trebali smatrati poluustavnima. Ustav definira kao lagano, svečano pismo čiju ljepotu i pravilnost oslikavaju crkvenu dostojanstvenost, a odlikuje ga geometrijska pravilnost slova smještena u dvolinijskom prostoru, s tim da se mjerilo dvolinijskog sistema ne može strogo primijeniti jer pojedina slova u ćirilici po svojoj bitnosti izlaze iz dvolinijskog prostora. Poluustav definira kao sitnije i jednostavnije pismo koje predstavlja prelazni stadij od majuskule ka čistoj minuskuli. Slova se ne drže strogo geometrijskog principa, a u paleografiji ćirilice označavao bi isto ono što u latinskoj paleografiji označava terminom poluunificijala, tj. vrsta pisma koje nije dosljedno minuskulno, ali su neka slova prešla iz dvolinijskoga u četverolinijski sustav pisanja. Za brzopis navodi da mu je svrha štednja vremena i ubrzanje procesa pisanja. Usp. VLADIMIR MOŠIN, "Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici", u: *Slovo*, 15-16, Zagreb, 1965., str. 150-181.

14 Pitanjem klasifikacije ćirilice na našem području u posljednje se vrijeme bavila i Lejla Nakaš. Ona na našem području vidi ustavne, poluustavne i minuskulne vrste ćirilčnog pisma. "U okviru minuskulne vrste postoje dvije posebne varijante pisma: klasična minuskula i bosanska minuskula; (3) iz ove posljednje razvija se brzopisna bosančica." LEJLA NAKAŠ, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Sarajevo, 2010., str. 31.

15 Kristian Paskojević za majuskulu navodi da se koristila za pisanje liturgijskih i svećanih tekstova u dvolinijskom prostoru, a za minuskulu da je nastala "iz potrebe za bržim pisanjem i komunikacijom na nešto nižem funkcionalnom registru - za svjetovne tekstove, diplomatske, upravne i poslovne." KRISTIAN PASKOJEVIĆ, "Paleografsko istraživanje ćirilčne diplomatske minuskule na trima dokumentima o otkupu Sokol grada", u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 53/1, Dubrovnik, 2015., str. 35.

dokument pisan. Nedoumicama su doprinosila i miješanja kriterija ćirilске i latinske paleografije, odnosno djelomična razlika u značenju pojmova ustav, poluustav i brzopis, u odnosu na termine iz latinske paleografije majuskula, minuskula i kurziv. Primjerice ćirilska paleografija brzopisom, pa i poluustavom, definira svako pismo koje nije ustav, a latinska paleografija, pod kurzivom podrazumijeva samo pismo spojenih slova, odnosno pismo u kojemu je u potpunosti provedena slova koordinacija. Otvoreno je i pitanje koji se sustav u ćirilici treba smatrati dvolinijskim ili četverolinijskim jer neka slova u ustavu, za koju se podrazumijeva pisanje u dvolinijskom prostoru, svojom osnovnom fizionomijom probijaju dvolinijski prostor pisanja. Time se dovodi u pitanje mogućnost uporabe latinskoga termina majuskula za ćirilski ustav. Imajući u vidu navedene dvojbe, razumljivo je da su nerijetko paleografi imali različito mišljenje o tipu pisma kojim je neki rukopis pisan.

Budući da nam, u kontekstu teme i tipa pisma kojim je FK pisana, dvojbe o paleografskom definiranju pojmova ustav i poluustav nisu toliko bitne, ovdje ćemo se samo osvrnuti na proces minuskulizacije,¹⁶ odnosno uspostavu četverolinijskog slovnog ustroja, koji je nastao iz potrebe za bržim pisanjem. Međutim, ni kod samog definiranja procesa manuskulizacije terminološka određenja nisu posve jasna. Iako se najčešće govori o minuskuli, diplomatskoj i kancelarijskoj minuskuli, brzopisu i kurzivu, kao posebnim tipovima četverolinijskog pisma, kod nekih pojam minuskula ima šire značenje, odnosno predstavlja nadkriljujući pojam za sva četverolinijska pisma.¹⁷ Otvoreno je pitanje i oko značenja pojmova brzopis i kurziv.

16 Prema Žagaru i Paskojeviću proces minuskulizacije, posebno latiničnoga pisanja, "ponajprije obilježava dinamika promjene slovnih oblika u uvjetima bržega pisanja perom po mekoj podlozi, u zadanom smjeru slijeva udesno, kroz koju se mijenjaju odnosi slovnih dijelova i sveukupne proporcije, i to tako što umjesto jedne ili dvije zone redačkog postava za majuskulne (dvolinijske) tekstove uspostavljaju četiri (ili pak tri, ovisno o tomu dijeli li se središnje polje još na dva djela, odnosno računa li se da i njegovom sredinom prolazi još jedna, uglavnom zamišljena, linija) zone poravnavanja unutar za minuskulna pisma uobičajenog četverolinijskog postava retka." MATEO ŽAGAR - KRISTIAN PASKOJEVIĆ, "Ćirilčne isprave dubrovačke kancelarije XV. stoljeća između minuskule i kurzive", u: *Filologija*, 62, Zagreb, 2014., str. 221-222.

17 G. Čremošnik smatra da se minuskula pojavila na kraju 12. stoljeća u srpskoj državnoj kancelariji, odakle se proširila na Dubrovnik i Bosnu, i to na dvoru bana Tvrtka nakon njegova krunjenja za kralja Bosne i Srbije. Diplomatsku minuskulu definira kao tip pisma kod kojega je vidljiva disproporciji između

Ako pođemo od pretpostavke da četverolinijski način pisanja nastaje iz potreba za bržim pisanjem, postavlja se pitanje nije li odrednica brzopis zajednička svim četverolinijskim sustavima pisanja. Po nekima pojam brzopis predstavlja samo jedan pismovni sustav koji se razvio nakon diplomatske minuskule. Drugo je pitanje značenje pojmovna brzopis i kurziv. Je li riječ o sinonimima ili kurziv predstavlja pismovni sustav koji se razvio nakon brzopisa. Ruski paleograf V. N. Ščepkin opisuje "brzopis (skoropis) kao tip pisma usmjeren prema znatnom ubrzavanju procesa pisanja, što se postizava: 1) većom slobodom pritiska i zamaha koji izbacuje krakove slova prema gore i prema dolje, 2) povezivanjem susjednih slova i 3) većim brojem kratice. Čajev i Čerepnin su tome pridodali kao bitne osobine: redovno

trupova slova i produživanja slova, odnosno između srednjeg linijskog prostora i gornjeg i donjeg prostora. Trupovi slova u srednjem prostoru nerazmjerno su sitni, a produženja u gornji i donji međuprostor nerazmjerno su duga. Usp. GREGOR ČREMOŠNIK, "Studije iz srpske paleografije i diplomatike", u: *Glasnik škopskog naučnog društva*, XXI., Skoplje, 1940., str. 1-19. V. Mošin kaže da "možda ne će izgledati nevjerovatna hipoteza, da je prvotno mjesto rođenja naročitog stilskog tipa ćirilske kancelarijske minuskule bilo u dubrovačkoj kancelariji." VLADIMIR MOŠIN, "Dr. Gregor Čremošnik, bosanske i humske povelje srednjega vijeka", u: *Historijski zbornik*, 1-4, Zagreb, 1949., str. 321. T. Raukar navodi da je diplomatska minuskula nastajala u procesu uzajamnoga dubrovačko-srpskoga utjecaja. TOMISLAV RAUKAR, "Novi radovi iz ćirilske epigrafike i paleografije", u: *Historijski zbornik*, XVIII., Zagreb, 1965., str. 351. Diplomatsku minuskulu 14. i 15. stoljeća dovodi u izravnu vezu s bosanicom 17. i 18. stoljeća, a prvu pojavu kurzivnih elemenata u diplomatskoj minuskuli pronalazi u povelji (1409.) Tomaša Bućanina koji "počinje međusobno spajati pojedina slova. To je bitna novost u razvitku bosansko-humske kancelarijske minuskule koja obilježava XV. st.: ona je rezultat težnje za bržim pisanjem koja se ogleda i u kurzivnosti i u stvaranju novih, jednostavnijih oblika za pojedina slova, što čitavu pismu daje nemaran i jednostavniji izgled." TOMISLAV RAUKAR, "O problemu bosančice u našoj historiografiji", u: *Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura"*, Zenica, 1973., str. 126. L. Nakaš navodi da je specifičnost ćirilicne diplomatske minuskule "u karakterističnom sistemu produžavanja stabala u smislu zapadnoga kriterija smještanja slova u četverolinijskom prostoru kao i kod latinske minuskule, zbog čega se i smatra da se ovakvo pismo moglo razviti u krajevima orijentiranim zapadu, gdje se ćirilica doticala s latinicom." LEJLA NAKAŠ, "Hrvatsko-bosanska ćirilicna korespondencija 16. i 17. stoljeća", u: *Filologija*, 62, Zagreb, 2014., str. 161. K. Paskojević, imajući u vidu pojavu minuskulnih oblika u Povelji bugarskoga cara Ivana Asena II., pretpostavlja da se proces minuskulizacije "može protumačiti kao multiregionalni fenomen koji se paralelno razvija u više kulturoloških žarišta (Dubrovnik, Hum, Srbija, Bosna, Bugarska)". KRISTIAN PASKOJEVIĆ, *Razvojni procesi diplomatske ćirilicne minuskule u dokumentima srednjovjekovne dubrovačke kancelarije* (doktorski rad), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2018., str. 66.

izbacivanje slova iznad retka i mnogolikost istih slova u ovisnosti od udobnosti za pokret pera".¹⁸ Iako koristi termin brzopis, očito je riječ o pismu koje ima sve odlike kurziva. Čremošnik nema pismovnog sustava koji bi nazvao brzopisom, a za kurziv kaže da u njemu dolazi do međusobnog spajanja više slova u jednu grupu i pisanje više slova u jednom potezu.¹⁹ Ščepkinov brzopis i Čremošnikov kurziv imaju iste osobine te je očito da govore o istome tipu pisma, ali ga drugačije nazivaju. Mošin je imao dvojbi u pronalaženju adekvatnog termina za kancelarijsko četverolinijsko pismo za koje smatra da bi ga bilo pogriješno nazvati kurzivom "jer kod njega nema bitne oznake ovog pisma - spajanje slova u grafičke jednopotezne komplekse".²⁰ Smatra da termini skoropis i kurziv nisu sinonimi, odnosno da termin skoropis treba zamijeniti terminom brzopis, dok kurzivom naziva brzopisno pismo "kod koga se po više slova spajaju u jednu grupu i po više slova piše se u jednom potezu".²¹ Žagar i Paskojević kurzivom definiraju pismo koje se razvilo "iz minuskule daljnjim provođenjem koordinacije - sljedećim koracima u pojednostavljivanju oblika i slovno modula, naglašavanjem i izvijanjem 'slabih' dijelova (koji mogu biti i višestruko veći nego glavna zona retka, između dviju glavnih linija), spajanjem slova, ukošavanjem, bogatom uporabom kratica, variranjem oblika nekih slova ovisno o njegovoj poziciji u retku, tolerancijom prema različitosti osobnih rukopisa".²² Očito je pisanje u četverolinijskom prostoru u latinici proizišlo iz želje za bržim pisanjem, što je podrazumijevalo povezano pisanje slova bez podizanja pera. Međutim, čini se da taj proces u zapadnoj ćirilici nikada nije do kraja proveden. Stoga i ne možemo pojmove brzopis i kurziv smatrati sinonimima jer brzopis koji nije dostigao odgovarajući razvojni stupanj povezanosti slova ne možemo smatrati kurzivom. Polazeći od ključnih odlika kurzivnog tipa pisanja koje podrazumijeva provođenje slovne koordinacije u smislu "povezivanje svih slova u riječi, odnosno neprekinut slijed slova unutar riječi ili združena",²³ upitno

18 V. MOŠIN, "Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici", str. 174.

19 Usp. G. ČREMOŠNIK, "Studije iz srpske paleografije i diplomatike", str. 1-19.

20 V. MOŠIN, "Dr. Gregor Čremošnik, bosanske i humske povelje srednjega vijeka", str. 120.

21 V. MOŠIN, "Ugovor sv. Save", str. 106.

22 M. ŽAGAR - K. PASKOJEVIĆ, "Ćirilične isprave dubrovačke kancelarije", str. 230. Pitanjem minuskulizacije Žagar se bavio i kasnije. Usp. M. ŽAGAR, *Libro od mnozijek razloga 1520*, str. 66.

23 M. ŽAGAR, *Libro od mnozijek razloga 1520*, str. 67.

je koliko su navedene odlike prisutne u našim rukopisima zapadne ćirilice. Doduše, oni pokazuju priličan broj nekih drugih osobitosti, koje se također smatraju osobitostima kurzivnoga pisma,²⁴ ali im nedostaje jedna ključna osobitost, a to je potpuno povezivanje svih slova u riječi. Stoga Žagar govori o posebnosti zapadne ćirilice u cjelini kao sustavu zakočenoga razvoja kurziva.²⁵

Svim gore navedenim dvojbama treba pridodati i fenomen pojma *bosančica*, kako u smislu njegove uporabe, tako i paleografskih osobitosti. Općenito se može reći da srpski paleografi osporavaju uporabu pojma *bosančica* kao i njezinih posebnosti, odnosno oni su u ćirilici zapadnih područja vidjeli samo podvrstu srpske ćirilice, negirajući joj specifičnosti.²⁶ Kod onih koji koriste pojam *bosančica* vidljivo je da jednima označava grafijski sustav korišten na zapadnom području kroz više stoljeća,²⁷ a drugima poseban tip zapadne ćirilice koja

24 Jedna od navedenih osobitosti kurzivnog pisanja "u kojem se smanjuje središnji prostor retka (između dviju glavnih linija), time i slovno polje (koje od pravokutnoga postaje kvadratično) pa se tako pojednostavljuje i arhitektura slovnih linija, jest naglašavanje linija izvan tog središnjeg prostora (sa slovnim poljem), dakle u vanjskim zonama retka (gornjoj i donjoj): one se sve više produžuju, postaju maniristički zavinate i zapravo - iz čitateljskog ugla - uglavnom nefunkcionalne." M. ŽAGAR, *Libro od mnozijek razloga 1520*, str. 67.

25 Usp. M. ŽAGAR, *Libro od mnozijek razloga 1520*, str. 66.

26 Jedan od onih koji je negirao posebnost bosanice bio je i Milan Rešetar. Za *Libro od mnozijek razloga* kaže da je pisan "tako zvanom bosanskom ćirilicom, koja upravo nije nikakvo specijalno bosansko pismo, nego je starija ćiriljska minuskula koja je u starije vrijeme bila u običaju u svim našim krajevima u kojima se uopće pisalo ćirilicom, i kod pravoslavnih i kod katolika i kod muslimana, dok je nije kod prvih zamijenilo izvan crkve, u kojoj je ostalo majuskulno 'ustavno' pismo - rusko 'građansko' pismo, a kod katolika u Primorju latinica, tako da je od XVIII. vijeka ostala ograničena na katolike i muslimane u Bosni i Hercegovini, a naročito na ove posljednje otkada su nekako od prve polovice prošloga vijeka tamošnji katolici sasvim prihvatili latinicu." MILAN REŠETAR, *Libro od mnozijek razloga - dubrovački ćirilski zbornik od g. 1520*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskoga naroda, knj. XV., Sr. Karlovići, 1926., str. 12. Niz drugih srpskih paleografa negira paleografske posebnosti bosanice. Opširnije o stavovima srpskih paleografa o bosanici vidi: T. RAUKAR, "O problemu bosančice u našoj historiografiji", str. 103-144; T. RAUKAR, "O nekim problemima razvitka ćiriljske minuskule ('bosančice')", u: *Historijski zbornik*, XIX.-XX., Zagreb, 1966.-1967., str. 485-499.

27 Mate Tentor koristi naziv *bosančica* za sva ćiriljska pisma korištena na hrvatskom govornom području. Za *bosančicu* kaže da je to poseban tip bosanske ćirilice koja je odbacila staroslavenska slova "kojih ne treba za hrvatski jezik, a uvodi nove znakove za svoj jezik". MATE TENTOR, *Latinsko i slavensko pismo*, Zagreb, 1932., str. 12.

se koristila nakon diplomatske minuskule.²⁸ Paleografske odrednice manje su sporne, iako je i tu bilo nekih prijepora. Primjerice Raukar odbacuje Truhelkine tvrdnje da se bosanica razvijala potpuno samostalno od ćirilice.²⁹ U nekim su radovima vidljive nedoumice pojmovnih razgraničenja u smislu jesu li zapadna ćirilica i bosanica sinonimi ili bosanica predstavlja samo jedan od slovnih sustava koji se razvio u okviru zapadne ćirilice. Većina bosanicu smatra samo jednim od grafijskih sustava zapadne ćirilice.³⁰ Bosanica ima obilježja zapadno ćirilskog brzopisa, ali ona nije sinonim terminu zapadno ćirilski brzopis, jer i na dubrovačkom području imamo zapadno ćirilski brzopis, ali ga ne možemo nazvati bosanicom. Pišući gore o značenju pojmova brzopis i kurziv, već smo umnogome paleografski opisali pismovni sustav koji nazivamo bosanicom. Možemo se nadovezati te samo dodati da u "okviru zapadnog područja ćirilice, naziv *bosančica* treba ograničiti na ćirilsku minuskulu XVI-XIX st.",³¹ odnosno "da naziv bosančica ne treba protegnuti na čitavu bosansko-humsku ćirilsku pismenost, a pogotovo ne na čitavu zapadnu ćirilicu. Za različite vrste ćirilskog pisma na bosansko-humskom području bolje je upotrebljavati točne *paleografske* oznake (na primjer:

28 O nastanku bosanice Raukar navodi da u minuskuli s početka 16. stoljeća dolazi do izmjene odnosa između temeljnih dijelova slova i stabla. "Dok su u diplomatskoj minuskuli XIV st. temeljni dijelovi slova bili veoma sitni, pa nisu ni ispunjavali čitav zamišljeni prostor između osnovne i prve gornje crte, a stabla slova A, Д, Р, Џ, H bila veoma produžena u gornji i donji prostor, dotle se u ovoj minuskuli XVI st. temeljni dijelovi slova povećavaju, a stabla skraćuju (slova A najupornije čuva dužinu i zaobljenost stabla). Taj novi odnos postaje obilježjem bosančice." T. RAUKAR, "O nekim problemima razvitka ćirilске minuskule ('bosančice')", str. 492.

29 *Isto*, str. 486.

30 Raukar smatra da bi za definiranje pojma *bosančica* bio jedino ispravan metodički postupak sveobuhvatne paleografske analize koja u sebi sadrži "morfološko, grafijsko i jezično ispitivanje izvorne građe, a ne zanemaruje ni neke druge elemente (na primer, opći izgled teksta). Primijenivši takav metodički postupak na neospornu činjenicu o jedinstvenom razvojnom procesu južnoslavenske ćirilске pismenosti, istraživač utvrđuje da je ćirilica, usprkos zajedničkom razvitku, na pojedinim područjima, u skladu s drugačijim kulturno-povijesnim uvjetima, dobivala zasebna obilježja, u morfološkom, grafijskom i jezičnom pogledu. Upravo na temelju takvih posebnosti, u prvom redu s obzirom na grafiju, koju nalazimo u ćirilskim spomenicima srednjovjekovne Bosne, Huma, Travunje, Duklje i srednje Dalmacije (kraj XII i prva polovica XIII st.), u literaturi je stvoren pojam zapadnog područja ćirilice." T. RAUKAR, "O problemu bosančice u našoj historiografiji", str. 117.

31 TOMISLAV RAUKAR, "Novi radovi iz ćirilске epigrafike i paleografije", u: *Historijski zbornik*, XVIII., Zagreb, 1965., str. 353.

ustav bosanskog tipa u rukopisima; diplomatska minuskula; kancelarijska minuskula; kancelarijski ustav, zapismo isprava; bosanska lapidarna ćirilica, za natpise na stećcima), dok se za zapadnoćirilski brzopis XVI-XVIII st. može upotrebljavati naziv bosančica, jer je on u literaturi uobičajen u prvom redu za tu vrstu ćirilskog pisma. (...) Bosančica je, dakle, kasna varijanta brzopisa na zapadnom području ćirilice koja u sebi ujedinjuje grafijsko-jezična obilježja zapadne ćirilice, a morfološki je izraz razvojnih tendencija koje su se u prvoj pol. XV st. očitovale u bosansko-humskim kancelarijama. Bosančica je samo paleografska oznaka za konačnu razvojnu fazu zapadnoćirilskog brzopisa.³² Sličnog su stava Mateo Žagar i Kristian Paskojević koji kažu "premda se ćirilica često identificira s bosanskim ćiriličnim brzopisom (bosančicom/bosanicom) oblikovanim u bosanskim skriptorijima XVI. st., te ubrzo proširenim u susjedne - južne, zapadne i sjeverne hrvatske krajeve, te ondje razvijanim u regionalnim i lokalnim inačicama, vrlo je važno istaknuti kako je to samo jedan funkcionalni vid zapadne ćirilice koja je svoju posebnost stjecala još barem od XII. st."³³ Za razvitak bosanice iznimno je važno 17. st. kada se bosanica "morfološki definitivno oblikuje, grafijski sistem postaje određeniji, na što utječu i tiskana izdanja M. Divkovića".³⁴ T. Raukar izdvaja tri tipa bosanice, i to: "1) bosančica čvrstog, oštrog duktusa, prilično skladna izgleda, čija je morfološka veza s kancelarijskom minuskulom jasno izražena; 2) kurzivni tip bosančice, nemarno pisan koji je nastao pod utjecajem latinične kurzive XVII-XVIII st. i 3) zasebni tip muslimanske bosančice ('begovsko pismo')."³⁵ Prvi tip je karakterističan za rukopise 17. stoljeća u Poljicama, dok drugi tip, koji slijedi duktus suvremene latinične kurzive, uglavnom pripada 18. stoljeću, a koristio se u Poljicama, srednjoj Dalmaciji i bosansko-hercegovačkom području. Uglavnom se može zaključiti da je bosansko-humsko srednjovjekovlje obilježila naizmjenična uporaba ustava i poluustava, odnosno majuskule i diplomatske minuskule, a potom nakon osmanlijskog osvajanja, posebnog tipa ćiriličnoga brzopisa u kancelarijama bosanskih i hercegovačkih sandžak-begova, kršćanskih pisara u turskoj službi i u katoličkim samostanima.³⁶ Ostavlja-

32 T. RAUKAR, "O problemu bosančice u našoj historiografiji", str. 137.

33 M. ŽAGAR - K. PASKOJEVIĆ, "Ćirilične isprave dubrovačke kancelarije", str. 225.

34 T. RAUKAR, "O nekim problemima razvitka ćirilске minuskule ('bosančice')", str. 493.

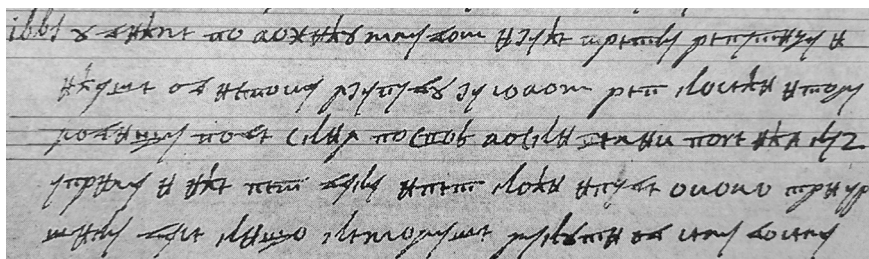
35 T. RAUKAR, "O problemu bosančice u našoj historiografiji", str. 138.

36 G. ČREMOŠNIK, "Srpska diplomatska minuskula", str. 132.

jući po strani pitanje vremena uporabe različitih tipova pisma i vremenskoga slijeda njihova nastanka, očite paleografske veze različitih tipova zapadne ćirilice svjedoče o kontinuitetu hrvatske ćirilичne pismenosti od srednjega vijeka do početka 19. stoljeća na dubrovačkom, splitsko-poljičkom, bosanskom i humskom prostoru.

2. Paleografske osobitosti *Fojničke kronike*

Raspored slova FK u četverolinijskom prostoru možemo predočiti na sljedeći način:

Slika 1. Primjer rasporeda slova u četverolinijskom rasporedu

Imajući u vidu njihov četverolinijski raspored slova FK³⁷ pokazuju sljedeće osobitosti:³⁸

↗ /a/ - Na središnjem kosom stablu, koje blago prelazi u gornji i dosta izraženije u donji međuprostor, na desnoj strani, u visini prve gornje linije, nadzire se ostatak kružića. Stablo još uvijek prilično duboko, gotovo kao u diplomatskom minuskuli, zalazi u donji međuprostor. Ponekad se sreće i slovo ↗ kod kojega je jasnije vidljiv kružić.

a /b/ - S desne strane kružića, smještenog između osnovne i prve gornje linije, dodavala se kvačica. Slični pisanom malom latiničnom slovu a.³⁹

37 U nastavku ćemo rada za grafiju *Fojničke kronike* koristiti pojam *fojnička grafija*.

38 Minuskulni četverolinijski ustroj M. Žagara i K. Paskojevića ponešto je različit od ustroja Benedikte Zelić-Bučan. Kod njih dvojice prva i druga linija su glavne linije između kojih se smješta tijelo slova, a treća i četvrta su vanjske linije. M. ŽAGAR - K. PASKOJEVIĆ, "Ćirilичne isprave dubrovačke kancelarije", str. 222. B. Zelić-Bučan slova pozicionira između osnovne linije, prve gornje, druge gornje i donje linije. BENEDIKTA ZELIĆ-BUČAN, *Bosančica u srednjoj Dalmaciji*, Split, 1961., str. 18. U ovom se radu raspored slova prikazuje prema linijskom rasporedu koji koristi Benedikta Zelić-Bučan.

39 Ovo se slovo prilično razlikuje od oblika koji susrećemo u diplomatskoj minuskuli kod koje dolazi do djelomične rotacije osnovnog ćirilичnog slovnog

 /v/ - Dva okomita stupića između osnovne i prve gornje linije podilazi, odnosno nadilazi horizontalna crtica. Produžavanjem gornje i donje horizontalne crtice izgubio se tzv. kvadratični izgled ovoga slova.⁴⁰ Ovo se slovo pisalo u četiri poteza, što je vrlo neobično za pismo koje nazivamo brzopisom. Međutim, sreće se, doduše rijetko, i slovo čije se okomite crtice pišu u jednom potezu što očito predstavlja razvojnu tendenciju ka slovnoj koordinaciji.

 /g/ - Nešto iznad osnovne linije povlači se udesno kratka kosa crtica, koja se naglo, bez podizanja pera, pod oštrim kutom s desne strane vraća duboko u donji međuprostor. Ponovno se pod oštrim kutom vraća do prve gornje linije, gdje pravi malu valovitu crtu s desne strane. Podsjeća na malo pisano latinično p.⁴¹

 /d/ - S osnovne linije kreće kosi potez udesno do iznad prve gornje linije, odakle se pod oštrim kutom vraća na osnovnu liniju na kojoj se udesno povlači kraća horizontalna crtica. U drugom se potezu vertikalnom crticom spaja kut nastao između drugoga kosoga poteza i horizontalne crtice.⁴² Vidljive su djelomične varijacije u postojanju prvoga kosog poteza. U nekim slučajevima taj potez uopće se ne piše () ili se drugi potez vraća gotovo po istoj crti s čak pravljjenjem petlje što je, očito, uvjetovano željom za bržim pisanjem (). U odnosu na oblike diplomatske minuskule, potezi ne zalaze nikako u donji, dok tek nešto malo iznad prve linije zalaze u gornji međuprostor.

 /e/ - Na središnji dio luka otvorenog s desne strane, u visini između osnovne i prve gornje linije, naslanjala se mala horizontalna crtica.

oblika udesno na osnovnu liniju za 90 stupnjeva, dok je fojničko slovo izgubilo prepoznatljive dijelove osnovnoga ćiriličnoga slova za glas /b/.

40 Pisanje slova в u obliku četverokuta, koji je nastao nestankom usjeka s desne strane slova, predstavlja odliku ćirilične minuskule. Čremošnik smatra da je takvo njegovo pisanje bilo kompliciranije negoli pisanje tzv. normalnoga slova в. G. ČREMOŠNIK, "Srpska diplomatska minuskula", str. 122. Kod fojničkog je slova nestalo usjeka, ali je nestalo i četverokuta jer horizontalne crtice nadilaze, odnosno podilaze vertikalne.

41 Spuštanje osnovnog stabla ispod osnove crte počelo se javljati još u srednjovjekovnim poveljama. G. ČREMOŠNIK, "Srpska diplomatska minuskula", str. 125.

42 Ako bismo izostavili prvu kosu crtu koja nije sastavni dio kuta, onda bi ovo slovo nalikovao slovu za glas /d/ koji se susreće još od 14. stoljeća. L. NAKAŠ, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, str. 112. Bez prvog kosog poteza, mogli bismo govoriti o ulijevo rotiranom majuskulnom slovu д, s izrazito produženom desnom nogom.

✂ /ž/ - Dva suprotno okrenuta luka između osnovne i prve gornje linije sredinom presijeca blago valovita horizontalna crtica. Stupanj zaobljenosti lukova nešto je različit.⁴³ Pisalo se u tri poteza.

3 /z/ - Između osnovne i druge gornje linije nadodana su jedan iznad drugoga dva polukružna poteza, otvorena s lijeve strane. Donji luk je podignut na osnovnu liniju tako da rijetko dolazi do njegova probijanja u donji međuprostor. Navedena pojava ukazuje na destabilizaciju tradicionalnog uzusa linijske organizacije u retku. Posebno u drugom dijelu teksta pojavljuje se i slovo kod kojega je nestalo polukružnih poteza (z).⁴⁴ Ni kod pisanja ovoga slova ne dolazi do prelaska u donji međuprostor.

u /i/ - Pisanje mu započinje nešto malo iznad prve gornje linije spuštanjem vertikalne crtica na osnovnu liniju ispod koje se pravi lučni zaokret koji se produžava do visine početka prvoga poteza. Sredinom između osnovne i prve gornje linije povlači se vodoravna crtica koja dodiruje obje vertikalne crtica. Ako bismo zanemarili postojanje poprječne crtica, vrlo je slično pisanom, ali nešto izduženom latiničnom *u*. Budući da je rukopis dosljedno ikavski, ovo se slovo koristilo i na mjestima gdje imao staroslavenski glas *jat*. Očito je ovo slovo nastalo u procesu izgradnje kurziva i želje za brzinom pisanja što je uvjetovalo povezano pisanje stupova. U riječi *uobu* (koji) vidi se nešto jasnije podrijetlo ovoga slova od staroga ćiriličnoga *и* kod kojega vertikalne crtica sredinom povezuje horizontalna crtica.

cc /k/ - Obilježavalo se slovom koje se sastojalo od dva sukcesivna *cc*, smještena između osnovne i prve gornje linije. Svojim izgledom podsjeća na dva paralelno upisana latinična slova *c*.⁴⁵

к /k/ - Na vertikalno stablo, koje se spušta od prve gornje linije blago u donji međuprostor, s desne strane u visini osnovne linije dodaje se

43 Dok je u većini povelja pisanih diplomatskom minuskulom vidljivo probijanje linijskoga sustava, većinom u donji međuprostor jednoga ili oba kraka, to se u FK nikada ne događa. Također u diplomatskoj minuskuli većinom imamo vertikalnu crtu koja prolazi kroz mjesto dodira dva suprotno okrenuta luka.

44 U diplomatskoj minuskuli uvijek dolazi do probijanja u donji međuprostor, pri čemu često potez koji prolazi u donji međuprostor, nema oblika polukruga nego kose crte.

45 Nastanak ovoga slova Čremošnik vidi u procesu minuskulizacija koja završava njegovim pisanje sa jednom ravnom i jednom oblom crtom, odnosno dvije oble ili dvije ravne crte. G. ČREMOŠNIK, "Studije iz srpske paleografije i diplomatike", str. 6.

luk. Sliči latiničnom *k*.⁴⁶ Vjerojatno se slovo *к* pojavljuje pod utjecajem latinice kao alternativa slovu *cc*. Primjetne su određene distribucijske razlike u odnosu na uporabu slova s dva sukcesivna *cc*. Slovo *к* koristi se samo na početku riječi, a slovo *cc* u svim pozicijama, a to znači da ima i češću uporabu. Ako bismo pošli od pretpostavke da je pojava slova *к* rezultat utjecaja latinice, zaključujemo da je bosaničnu grafijsku zavjesu slovo *к* najprije probilo u inicijalnoj poziciji. Navedeni je proces mogla ubrzati činjenica da je u ćirilici već ranije postojalo slično slovo *κ*.

∧ /l/ - Dvije suprotno okrenute dijagonale spuštaju se iz mjesta dodira s prve gornje linije na osnovnu liniju. Sliči današnjem ćirilichnom slovu *л*.

∞ /m/ - Pisanje mu počinje iz sredine međuprostora osnovne i prve gornje linije. Najprije se pravi manji luk prema gornjoj liniji odakle se vertikalno spušta na osnovnu liniju na kojoj se pravi valovita crtica. Prilično je slično malom pisanom latiničnom *m*.

∟ /n/ - Od osnovne do prve gornje linije ide crtica, koja se lučno vraća prema osnovnoj, praveći nagli zaokret u gornji međuprostor, gdje pravi visoku petlju te se spušta na osnovnu liniju na kojoj s desne strane pravi blagi luk.⁴⁷ Izgled petlje nalikuje na malo pisano latinično *l* jer prilično visoko zalazi u gornji prostor.

o /o/ - Smješteno je uvijek između osnovne i prve gornje linije. Izgledom podsijeca na današnje latinično slovo *o*, s tim da kružić većinom nije potpuno zatvoren, nego u visini prve gornje linije ostaje blago otvoren.

ω /o/ - Drugi način obilježavanja glasa /o/ bilo je tzv. omegom. Pisanje joj počinje s prve gornje linije prema osnovnoj gdje pravi

46 Jedan od znakova za glas /k/ iskvareni je "grčki oblik, dočim je drugi po svojoj prilici složen od dva latinska CC." ĆIRO TRUHELKA, "Bosančica", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH*, 1, Sarajevo, 1889., str. 70. G. Čremošnik ovo slovo smatra jednim od temeljnih čije su promjene dovele do pojave novoga tipa pisma, ćirilične minuskule. Navedeni se proces događao odvajanjem desne polovine od lijevoga stabla, što je u konačnici dovelo i do pojave oblika s dva polukružna poteza. G. ČREMOŠNIK, "Srpska diplomatska minuskula", str. 122.

47 Slično je slovo karakteristično dubrovačkim pisarima. L. NAKAŠ, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, str. 111. Zanimljivo je da ovakav oblik ima i većina ovdje promatranih franjevačkih pisaca, dok je oblik inspiriran latiničnim *n* dominantan u Berčićevim tipovima, ali i u Truhelkinoj *manastirskoj bosančici*.

valoviti pokret, koji se ponovno vraća do prve gornje linije. Primjetne su distribucijske razlike uporabe. Slovo koristi se češće i u svim pozicijama, a slovo samo kod kratica i u inicijalnoj poziciji.

 /p/ - Iznad dva paralelna stupa smještena između osnovne i prve gornje linije, povlačila se blago valovita crtica koja nadilazi stabla s obje strane, ali ih ne dodiruje. Očito se ovo slovo pisalo u tri poteza. Ponekad se susreće i slovo koje pokazuje veći stupanj koordinacije koja nastaje iz potrebe povezanog pisanja stabala (). Ovo slovo pokazuje sličnost sa slovima glasova /v/ i /t/ kod kojih smo, također, uočili povezano pisanje stupova.

 /r/ - Pisanje mu započinje u visini prve gornje linije spuštanjem kose crte duboko u prostor ispod osnovne linije, odakle se, praveći nagli zaokret, gotovo po istoj liniji vraća do prve gornje linije, gdje s desne strane pravi glavicu. Kad je u vokalnoj funkciji, uz njega se uvijek pojavljuje popratno slovo *a*.

 /s/ - Malo ispod prve gornje linije pravi se potez prema prvoj gornjoj liniji, odakle se pravi nagli zaokret, otvoren s desne strane, koji završava na osnovnoj liniji.

 /t/ - Iznad tri vertikalna stupa, smještena između osnovne i prve gornje linije, povlači se horizontalna crtica koja dodiruje stupa, te krajnje stupa djelomično nadilazi. Navedeno je nadilaženje nešto izraženije iznad desnoga stupa.⁴⁸ Pisalo se u četiri poteza. Budući da takav način pisanja ne odgovara nastojanju brzoga pisanja, pisac povremeno koristi i slovo koje se piše u dva poteza ().

 /u/ - Pisanje mu započinje u visini prve linije, spuštanjem poteza na osnovnu liniju, gdje se pravi nagli zaokret i presijeca početna crta, vraćajući se u gornji međuprostor. Desni krak probija prvu gornju liniju, ali ne idu toliko visoko kao kod *đerva*, *jata* ili slova *f*.⁴⁹ Pisalo se jednopotezno. U načinu obilježavanja glasa /u/ FK pokazuje odliku drugih zapadno ćiriličnih tekstova koji ovaj glas ne obilježavaju slovnom kombinacijom *oy*.

48 Minuskulni oblik ovoga slova nastao je spuštanjem poprečnog kraka na osnovnu liniju. G. ČREMOŠNIK, "Studije iz srpske n paleografije i diplomatike", str. 6; G. ČREMOŠNIK, "Srpska diplomatska minuskula", str. 122-123.

49 Ovakav način obilježavanja glasa /u/ minuskulnim jednopoteznim znakom vidljiv je već kod Radoja, pisara povelje Kulina bana. Redovito je u diplomatskoj minuskuli probijanje izice u gornji međuprostor. GREGOR ČREMOŠNIK, "Bosanske i humske povelje srednjega vijeka", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, nova serija, sv. III., Sarajevo, 1948., str. 111.

 /f/ - Središnje se stablo protezalo preko cijelog četverolinijskog prostora. Prvi potez počinje s osnovne linije visoko u gornji prostor, odakle se okomito spušta duboko u donji međuprostor, gdje pravi petlju s lijeve strane koja presijeca središnje stablo nešto ispod osnovne horizontalne linije. U visini osnovne horizontalne linije središnje stablo presijeca horizontalna crtica. Očito je nastao pod utjecajem latinice jer je slično današnjem pisanom latiničnom slovu *f*.⁵⁰

 /h/ - Obilježavalo se s dvije ukrštene crtice upisane između osnovne i prve gornje linije. Izgledom podsjeća na *x*. Iako bismo u brzopisu očekivali probijanje u gornji ili donji međuprostor, to se kod pisanja ovoga slova u FK nikada ne događa.

 /št/ - Tri povezane stupa smještene između osnovne i prve gornje linije paralelno s osnovnom linijom podilazi horizontalna crta iz čijeg se desnog dijela duboko u donji prostor spušta ulijevo kosa crta, koja se pod oštrim kutom vraća do osnovne linije. Postojanjem stupova dosta nalikuje slovima za glasove /š/ i /t/. Međutim, kod slova *m* i *u* stupovi se većinom pišu odvojeno. Doduše, i kod pisanja skupine /št/ susreće se takav grafem () , ali je on iznimno rijedak.

 /c/ - Pisanje mu kreće od prve gornje prema osnovnoj liniji, odakle se lučno vraća do prve linije te se bez podizanja pera spušta udesno duboko u donji prostor do donje linije. S donje se linije pod oštrim kutom vraća do osnovne linije. Da nema završne povratne linije pod oštrim kutom, nalikovao bi *y*.

 /č/ - S visine prve gornje linije spuštala se vertikalna crtica na osnovnu liniju, odakle se pod oštrim kutom ulijevo povlači dijagonala ponovno do visine prve gornje linije. Izgledom podsjeća na latinično *v*. Način pisanja ovoga slova ima dugu tradiciju jer se nije bitnije mijenjao njegov izgled u odnosu na srednjovjekovnu minuskulu.⁵¹ Ovo se slovo koristilo i za obilježavanje glasa /dž/.

 /š/ - Ispod tri paralelna stupa, smještene između osnovne i prve gornje linije, povlačila se horizontalna crtica koja podilazi krajnje stupove.

50 Očita je sličnost nekih slova s latiničnim slovima. Pored slova *f*, u ovu bi se skupinu moglo svrstati i slovo *m*. Ponekad je očit utjecaj latinice na kurzivnu bosanicu. Ć. TRUHELKA, "Bosančica", str. 66.

51 U diplomatskoj minuskuli ovo slovo "u potpunosti gubi svoj izvorni ćirilični oblik i postaje gotovo identičan onome latiničnoga slova *v*". K. PASKOJEVIĆ, "Paleografsko istraživanje ćirilične diplomatske minuskule", str. 37.

Očito se pisalo u četiri poteza. Međutim, povremeno se sreće i slovo ~~u~~ koje ima nešto izraženije brzopisne osobitosti jer su se stabla pisala jednopotezno.

ℓ (*jat*) /j/ - Prvi potez počinje u visini prve gornje linije povlačenjem vertikalnoga poteza prema drugoj gornjoj crti, odakle se bez podizanja pera pravi nagli zaokret udesno koji se spušta na osnovnu liniju te s desne strane pravi mali kružić. Drugi potez predstavlja blago ukošena horizontalna crtica u visini kružića. Iako se ovo slovo koristilo i za označavanje glasovne skupine /ja/, to se u FK nikada ne događa. Označava isključivo glas /j/.

⋈ (*đerv*) /č/ i /đ/ - S visine druge gornje linije spuštala se okomita crta do prve gornje linije, odakle pravi blagi zaokret ulijevo do osnovne linije. Na mjestu zaokreta, s desne se strane spuštala kosa crta na osnov-

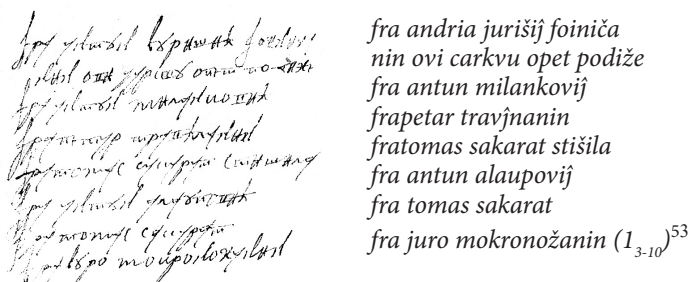
Latinica	a	b	v	g	d	e	ž	z	i	k	l	m	n	o
Bosanica														
Latinica	p	r	s	t	u	f	b	št	c	č/dž	š	j	č/d	
Bosanica														

Tablica 1. Grafijski sustav *Fojničke kronike* s obzirom na njihove ekvivalente u latinici

nu liniju. Na mjestu dodira osnovnoga stabla i kose crte, povlačila se horizontalna crtica. *Đervom* su se u kombinaciji sa slovima *π* i *η* obilježavali i palatalni glasovi /lj/ () i /nj/ (). Riječ je o tipičnom obilježju bosanice.

U slovnom sustavu FK nije došlo do bitnije izmjene izgleda nekih slova u odnosu na njihov izgled u diplomatskoj minuskuli. U navedenu skupinu možemo ubrojiti slova za označavanje glasova /e/ (ℓ), /k/ (cc), /l/ (Λ), /o/ (o, ω), /u/ (ϣ), /s/ (C) i /č/ (V). Gotovo su sva preostala slova doživjela izmjenu morfološke strukture u smislu njihove prilagodbe bržem pisanju što se postiže povezivanjem svih dijelova slova bez podizanja pera. Očito se ta preobrazba posljednja događala u načinu pisanja slova s paralelnim stupićima. Tako načini pisanja slova za glasove /v/, /p/, /t/ i /š/ imaju određena kolebanja, odnosno susreću se slova s višepoteznim pisanjem stupova (, ,

slova s jednopoteznim pisanjem stupova. Tropotezni način pisanja zadržao je samo *đerv*, i što je posebno zanimljivo kod njega ne nalazimo inačice koje bi upućivale na pokušaje njegove prilagodbe kurzivu. Manje su razlike vidljive i kod pisanja nekih drugih slova, ali ne u smislu njihove transformacije prema kurzivnim oblicima, nego je očito njihovo pisanje uvjetovano udobnošću pokreta pera,⁵² odnosno paleografskim osobitostima narednoga slova. Sigurno je da sva slova svojom fizionomijom ne omogućavaju isti način povezivanja, tako da je i u navedenom kontekstu moglo doći do određenih varijacija u izgledu nekih slova. Uglavnom se može zaključiti da fojnička grafija predstavlja uznapredovali stupanj zapadno-ćirilskoga brzopisa, vjerojatno jednu od posljednjih faza koju je ovaj sustav na našem prostoru dostigao.

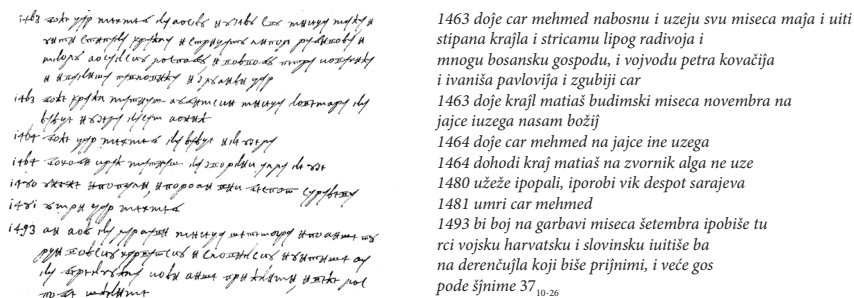
Slika 2. Izgled dijela prve stranice teksta *Fojničke kronike*

U FK nije izvršeno liniranje, tako da su na nekim stranicama redci pisani prilično ukoso. Slova su blago ukošena, a veličina linija izvan osnovnoga slovnog polja nadmašuje visinu slovnog polja. Navedeno je posebno izraženo u prvom dijelu FK koji se odnosi na dvostupačni popis franjevačkih kapitula s popisom izabраниh provincijala, definitora i gvardijana. U donji međuprostor duboko zalaze slova za glasove /f/, /a/, /r/, /g/ i /c/, a u gornji međuprostor također slovo za glas

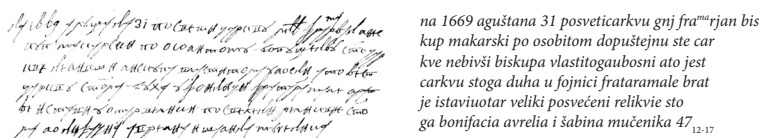
52 Ščepkin ovo navodi kao jednu od oznaka brzopisa. V. MOŠIN, "Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici", str. 174.

53 Bitno je naglasiti da *đerv* (Ѡ), kojega transliteriramo kao *đ*, ima glasovnu vrijednost /đ/ i /č/, a u kombinaciji sa slovima л и н glasovnu vrijednost /lj/ i /nj/. *Jat* (Ѡ) ima glasovnu vrijednost /j/, te ga stoga transliteriramo slovom *j*. U transliteraciji se vjerno držimo originala vezano za sastavljeno pisanje riječi. Budući da nema velikih slova, cijeli je tekst transliteriran malim slovima. Oznaka I₃₋₁₀ znači da se navedeni tekst nalazi na 1. stranici u redcima od 3 do 10.

/f/, te nešto manje slova za glasove /n/, /j/ i *đ*erv. U tekstualnom dijelu FK, koji se odnosi na prikaz događaja, kao da se smanjuje veličina linija izvan osnovnoga slovnog polja, ali ista slova zalaze u gornji i donji međuprostor. Iako nisu uočljive bitnije razlike u strukturi slo-

Slika 3. Izgled dijela 37. stranice teksta *Fojničke kronike*

Slika 4. Izgled dijela 47. stranice teksta *Fojničke kronike*

va, očit je različit duktus nekih stranica, što daje naslutiti da je tekst pisan u različitim razdobljima. Veći dio rukopisa kao da je pisao smireniji pisar (slika 2). Na posljednje dvije stranice zamasi pera puno su slobodniji, slova postaju nešto veća, a općenito stil pisanja neuredniji (slika 3).

Spojenost slovnih oblika unutar riječ, slabo poravnavanje glavne linije, varijacija veličine slovnih polja i slovne linije unutar slovnog polja, predstavlja bitne odlike kurziva.⁵⁴ Većinu navedenih osobitosti pokazuje i rukopis FK. Da bismo ga smatrali potpuno kurzivnim rukopisom, nedostaje mu dosljedna povezanost slova, odnosno pisanje riječi bez podizanja pera. Vidljive su i takve tendencije, ali one nisu provedene do kraja. Uglavnom su povezana dva do tri slova. Gotovo

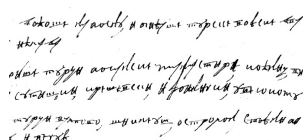
54 M. ŽAGAR, *Libro od mnozijekh razloga 1520*, str. 70-71.

ne postoji riječ u kojoj su sva slova povezana, osobito kod dužih riječi. Međutim, rijetke su riječi u kojima barem dva do tri slova unutar iste riječi nisu povezana. U paleografske se osobitosti (grafetičke i ortografske) nekoga rukopisa ubraja i sastavljeno/rastavljeno pisanje riječi, primjena pravopisnih pravila, način korištenja interpunkcijskih znakova, način pisanja brojeva i dr. Iako se kod franjevačkih pisaca 17. stoljeća već nadziru određeni pravci razvoja pravopisne norme vezano za pisanje velikoga slova, u FK ne postoji niti jedno veliko slovo. Variranje veličine slova uvjetovano je njegovim paleografskim obilježjima, a nikada njegovim položajem u rečenici, odnosno početkom rečenice. Velika slova nisu vidljiva ni kod pisanja vlastitih imenica. Iz gore navedenoga teksta (slika 3) vidljivo je da su vlastita imena *Mehmeda* (37₁₀), *Stipana* (37₁₁), *Radivoja* (37₁₁), *Matiaša* 37₁₄ i dr. pisana malim slovom. I neke druge imenice koje danas pišemo velikim slovom, upisane su malim slovom, npr. *Bosna* (37₁₀), *Jajce* (37₁₅), *Božić* (37₁₅) i dr. Za razliku od većine franjevačkih pisaca koji, uz neke iznimke, pokazuju prilično dobar osjećaj što se piše rastavljeno,⁵⁵ u FK nije u potpunosti provedeno odvojeno pisanje riječi.⁵⁶ Čitav niz riječi koje se pišu sastavljeno. Očito je naglasak igrao ključnu ulogu u sastavljenom pisanju riječi. Uglavnom se veznici, prijedlozi i zamjenice pridružuju riječi s kojom čine naglasnu cjelinu, npr. *iuzeju* 37₁₀, (i uze ju), *zgubiji* 37₁₃ (zgubi ih), *iuzega nasam božić* 37₁₅ (i uze ga na sam Božić) itd. Nema nikakva obilježavanja u slučaju prijenosa jednoga ili više slova iste riječi u sljedeći redak. Navedeno je vidljivo u priloženom tekstu u riječima *turci* 37₂₀₋₂₁ *bana* 37₂₁₋₂₂ i *gospode* 37₂₅₋₂₆. U primjeni ovoga pravopisnog pravila FK očito pokazuje više nesustavnosti od svojih suvremenika. Iako franjevački pisci 17. stoljeća već pokušavaju na neki način obilježiti naglasak, dužinu ili kraći-

55 Matija Divković sastavljeno piše zanaglasnice, skupine (*od+s*) i sekvence *ds*. MILIVOJE MINOVIĆ, "Neka pitanja jezika u djelima fra Matije Divkovića", u: *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*, Sarajevo, 1982., str. 100. Kod Stjepana Matijevića vlada priličan red kod rastavljenog pisanja, s tim da sastavljeno većinom piše zamjeničke i glagolske zanaglasnice, te čestice *li* i *no*. SLAVKO PAVEŠIĆ, "Jezik Stjepana Matijevića-prilog poznavanju jezika bosanskih pisaca 17. stoljeća", u: *Rasprave Instituta za jezik JAZU*, knj. 1, Zagreb, 1968., str. 388; Ivan Bandulavić najčešće uz naglašenu riječ zajedno piše negaciju zanaglasnice i prednaglasnice. DARIJA GABRIĆ-BAGARIĆ, *Jezik Ivana Bandulavića, franjevačkog pisca iz 17. vijeka*, Sarajevo, 1989., str. 38-39.

56 Navedenu je odliku bosaničnih tekstova već uočio Ivan Berčić koji navodi da "riči u rukopisnih i u tiskanih knjigah nisu svaki put odiljene". I. BERČIĆ, *Bukvar*, str. 75.

nu sloga,⁵⁷ autor FK navedenome nije poklanjao nikakvu pozornost. Ne koristi nikakve znakove za označavanje akcenta, niti označavanje dužine i kraćine sloga. Iznimno se rijetko koriste interpunkcijski znakovi.⁵⁸ Tek se ponekad koristi okomita crtica, slična današnjem zarezu (slika 5). Nema sustavnosti u pisanju zareza jer je puno više primjera bez njegove uporabe. Povremena uporaba zareza vjerojatno predstavlja utjecaj latiničkoga pravopisanja.

dojoše nabosnu, i bijaše turske vojske dva
jeset ijlada 33^{7,8}
razoriše turci bosanske manastire kojnic, vi
so'ki sutiški, kreševski, i fojnički, uvisokomu... 38^{9,10}
uzeše turci valpovo, šikleuš, ostrogon, stojni bi
ograd i pečuj 39^{2,3}

Slika 5. Primjeri teksta *Fojničke kronike* s vidljivom povremenom uporabom crtice slične zarezu

Od ostalih pravopisnih znakova susrećemo još dvotočje, točku i titlu. Navedeni se pravopisni znaci uglavnom susreću kod kraćenja pojedinih riječi. Autor FK riječi kratki kontrakcijom, suspenzijom i

57 Već je kod franjevačkih pisaca 17. stoljeća, neovisno o tomu kojim su pismom pisali, uočljivo nastojanje obilježavanja naglasnih osobitosti. Za obilježavanje kvantitete I. Bandulavić je koristio udvojene vokala i konsonante, a za naglasak znakove ´ i ` koje je upotrebljavao "mehanički, bez nekog posebnog sistema i odnosa prema stvarnom akcentu pojedine riječi." D. GABRIĆ-BAGRIĆ, *Jezik Ivana Bandulavića*, str. 47. Neki navode da Bandulavić dugi slog označava akutom, udvajanjem samoglasnika, a kratki slog udvajanjem suglasnika i gravisom. PETRA KOŠUTAR, "Dijakronijski pogled na franjevački pravopis", u: *Zbornik radova sa Znanstvenog skupa Matija Divković i kultura pisane riječi*, II., Sarajevo - Zagreb, 2017., str. 545. P. Papić udvajanjem samoglasnika i suglasnika označava krake i duge slogove. BRANKICA ČIGOJA, *Jezik Pavla Papića, bosanskog franjevca iz prve polovine XVII veka*, Beograd, 2001., str. 60. I. Ančić je za obilježavanje dugoga sloga upotrebljavao znak *h*, te znakom ´ dužinu, te znakom ` kratki slog. SVETOZAR MARKOVIĆ, *Jezik Ivana Ančića (bosanskog pisca XVII veka)*, Beograd, 1958., str. 12, 24. Također rijetko mu udvojeni vokal označava dužinu, a suglasnik kraćinu. S. MARKOVIĆ, *Jezik Ivana Ančića* str. 24, 27. Slovom *h* i udvajanjem samoglasnika dužinu sloga, te udvajanjem suglasnika kraćinu sloga bilježi i Posilović. P. KOŠUTAR, "Dijakronijski pogled na franjevački pravopis", str. 547.

58 O korištenju interpunkcijskih znakova u franjevačkoj spisateljskoj djelatnosti skoro da se nije ni pisalo. Možda i zbog toga što su se oni rijetko i nesustavno koristili. Samo smo pronašli podatak za Divkovića da se služio uobičajenim interpunkcijskim znakovima, s tim da njihova uporaba nije dosljedna. P. KOŠUTAR, "Dijakronijski pogled na franjevački pravopis", str. 545.

natpisivanjem.⁵⁹ Većinom se krati riječ *sveti* kontrakcijom, a iznad se skraćenice upisuje titla (sl. 6, primjeri 1, 2 i 3). Titla postoji i kod kraćenja riječi *gospodinu*⁶⁰ (sl. 6, pr. 4). Budući da gore navedeni primjeri kraćenja pod titlom, kao svojevršnom aureolom, predstavljaju *nomina sacra*, očito je riječ o crkvenoslavenskom nasljeđu i utjecaju latinskoga pravopisanja. Riječ *sveti* kraćena je na način da je iza slova *s* stavljena točka (sl. 6, pr. 5). Prilikom kraćenja riječi *bosanskoga*, nema nikakva znaka kraćenja (sl. 6, pr. 6). Kada se riječi skraćuju suspenzijom, na kraju se skraćene riječi stavlja dvotočje (sl. 6, pr. 7 i 8), s tim da se ponekad iznad dvotočja pojavljuje sasvim sitno upisano zadnje slovo skraćene riječi (sl. 6, pr. 9 i 10). U primjerima 11 i 12 teško bismo mogli govoriti o kraćenju natpisivanjem jer je, vjerojatno, riječ o naknadnom dodavanju slova za glas /r/, odnosno *+i duha* koji su prvotno bili izostavljeni.

Pr. 1		stoğa duba 47 ₁₅	Pr. 7		dif: 41 ₂₄
Pr. 2		stoğa franciska 47 ₂₆	Pr. 8		ogva: 41 ₂₀
Pr. 3		ste gospe 47 ₁₉	Pr. 9		con: 43 ₂
Pr. 4		gnū našemu 34 ₅	Pr. 10		prov: 46 ₈ ⁶¹
Pr. 5		s. carkva 43 ₂₂	Pr. 11		tu'ci 33 ₇
Pr. 6		na biskupa bosansk 40 ₂₈	Pr. 12		i sina ^{vi duha} + gospodina 33 ₂₄

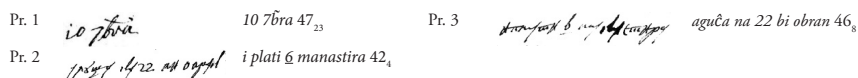
Slika 6. Primjeri pisanja kratica u *Fojničkoj kronici*

59 "Kontrakciju predstavljaju, kako i samo ime govori, stegnute riječi kojima ispada srednji dio, a zadržava se prvi i zadnji dio riječi, pri čemu su se najčešće isključivali samoglasnici." K. PASKOJEVIĆ, *Razvojni procesi diplomatske ćirilčke minuskule*, str. 78. Kod suspenzije dolazi do izostavljanja "desne strane riječi, čime se dobivalo na uštedi pismovnog prostora, a ujedno je ostavljena kratica koja se prilično lako mogla rastumačiti zbog svog prvog, korijenskog dijela." Isto, str. 79. Kod natpisivanja "izdiže se obično po jedan (najčešće srednji) suglasnik i stavlja se pod zaobljenu titlu". Isto, str. 79.

60 Kraćenje riječi je postojalo i u natpisima u kamenu u lapidarnoj bosanici. Ć. TRUHELKA tvrdi da se u bosanici krati iznimno mali broj riječi. Izdvaja oblike kraćenja riječi *bog*, *svetim*, *duhom* i *sina*. Napominje da se takvo kraćenje označavalo posebnim znakom ili crticom nad kraticom ili cirkumfleksom. Ć. TRUHELKA, "Bosančica", str. 70.

61 Puni oblik skraćenih riječi izgleda ovako: *difinitor* (12), *Ogramić* (13), *congregationa* (14) i *provincie* (15).

Na poseban se način krati naziv mjeseca *septembra* jer prvi dio kratice predstavlja broj sedam, a drugi se dio kratice upisuje latinicom (sl. 7, pr. 1). Oblika ligatura nismo zabilježili. U FK se često susreću brojevi. Navedeno je i razumljivo imajući u vidu da predstavlja takvu književnu formu koja često govori o vremenskom slijedu određenih povijesnih događanja. Brojevi se pišu punim riječima i arapskim znamenkama. Ispod arapskih znamenki ponekad se podvlači crtica (sl. 7, pr. 2) Kada arapska znamenka označava nadnevak, onda nema navedenoga podvlačenja crtice ispod brojne znamenke (sl. 7, pr. 3).

Slika 7. Primjeri pisanja brojeva u Fojničkoj kronici

Neke brojne znamenke svojim izgledom podsjećaju na neka slova bosanice. Malo slovo *i* uvijek označava tisuću, dok broj *6* prilično nalikuje *jatu*, a broj *8* identičan je načinu pisanja bosaničnog slova *u*, npr. *1668* (1668). Brojevi se ponekad pišu i riječima, npr. *pet dana ipet noji 45* (18).

3. Paleografske osobitosti kao mogući pristupi utvrđivanja autorstva teksta

Usporedba paleografskih obilježja FK s grafijom drugih bosaničnih rukopisa, mogla bi biti jedna od polaznih osnova utvrđivanja, ako ne tko je, onda barem gdje je FK napisana.⁶² Berčićeva podjela zapadne ćirilice na dubrovački, bosanski i splitsko-poljički tip,⁶³ mogla bi biti dobrom podlogom za jedan ovakav pristup. Truhelka bosanicu dijeli na *manastirsku* i *begovsku*,⁶⁴ ali bi ovdje bila primjerenija usporedba s paleografskim osobitostima tekstova drugih franjevačkih pisaca, za koje pretpostavljamo da bi mogli biti suvremenici autora FK, a

62 Definirajući ciljeve latinske paleografije J. Stipišić navodi da nas ona uči ispravno čitati stare tekstove, a paleografu omogućava barem približno određivanje vremena i mjesta nastanka nekoga rukopisa. J. STIPIŠIĆ, *Pomoćne povijesne znanosti*, str. 4. Dalje navodi da paleografija "nije sama sebi svrhom. Ona pomaže povjesničaru da na temelju karakteristika pisma smjesti neki pisani dokument u određeno vrijeme i u određeni prostor". *Isto*, str. 5.

63 I. BERČIĆ, *Bukvar*, str. 70-84.

64 Ć. TRUHELKA, "Bosančica", str. 65-83.

čiji su tekstovi vjerojatno poslužili Truhelki prilikom pravljenja svoje podjele. Također smo utvrdili da je razlika fojničke, ali i grafije ovdje promatranih franjevačkih pisaca, prema *manastirskoj* bosanici izraženija u inventaru slova nego u njihovim paleografskim obilježjima.⁶⁵ Budući da FK nije mogla biti napisana prije 1669. godine, kada je datiran posljednji događaj koji opisuje, onda bi nam mogli biti relevantni franjevački pisci s kraja 17. i početka 18. stoljeća, i to samo oni čija su djela ostala u rukopisu. Vremenski su FK najbliži *Sedam trublja* fra Pavla Papića (1593.-1649.) i nešto mlađi ljetopis *Tabla od ministara* fra Andrije Šipračića (oko 1630.-poč. 18. st.). Mogle bi biti korisne usporedbe s *Ljetopisom* fra Nikole Lašvanina (oko 1703.-1750.), koji je nastao nešto kasnije.⁶⁶ Iako su često u jezikoslovnim analizama nezaobilazna djela fra Matije Divkovića, ali i nekih drugih franjevačkih pisaca (Posilović, Margitić i dr.), koji su svoja djela tiskali, u ovom je radu takva usporedba izostala jer je riječ o paleografski različitim tipovima pisma.⁶⁷

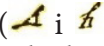

65 Truhelka u *manastirskoj bosančici* uopće na navodi slova za obilježavanje glasova /đ/, /j/, /lj/, /nj/, /f/, /č/, /dž/ i glasovne skupine /št/. Za neke od navedenih glasova donosi pojašnjenja kako su se obilježavali, ali se navedeni opisi uglavnom odnose na način njihova obilježavanja u epigrafskim natpisima, a ne u kurzivnoj bosanici. Što se tiče grafijskog inventara, bitno je napomenuti da nema omegu i da glas /k/ obilježava samo slovom **K**. Nešto izrazitiju razliku prema fojničkoj grafiji imaju slova **L** /c/, **M** /i/ i **N** /n/. Bitno je napomenuti da su Truhelkina slova tipska, odnosno teško bismo mogli reći da predstavljaju vjernu presliku grafije bilo kojega rukopisa. Za glas /đ/ navodi da se obilježavao s *id* i *d*, ako je u etimologiji glasa skupina /dj/, za glas /dž/ da nema u pismu posebna znaka, za glasovnu skupinu /št/ da je u narodnom jeziku nepoznat. Za glasove /lj/ i /nj/ navodi da se u novijim tekstovima, posebno u fratarskim kronikama, ispred *l* i *n* piše *đerv*, odnosno prema talijanskom utjecaju ispred *l* i *n* slovo *g*. Također za bosanicu navodi da nema znaka za glas /f/. Č. TRUHELKA, "Bosančica", str. 65-83.

66 Opširnije o životu i spisateljskom radu navedenih franjevacu vidi: IVO PRANJKOVIĆ (prir.), *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine od XIV. do sredine XVIII. stoljeća*, Sarajevo, 2005.

67 V. Mošin knjiški tip pisma na području zapadne ćirilice novovjekog razdoblja, pa samim tim i grafiju Divkovićevih tiskanih dijela, označava *poluustavom*, dok pismo kancelarijskih akata i privatne prepiske smatra različitim tipovima brzopisa. V. MOŠIN, "Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici", str. 178. T. Raukar za Divkovićev tip bosanice koristi termin *bosančica tiskanih knjiga*. T. RAUKAR, "O nekim problemima razvitka ćirilske minuskule", str. 493. Vjerojatno bi se istim pojmom mogla označiti slova Posilovićevih i Margitićevih tiskanih dijela.

3.1. Berčićevi bosanični tipovi u odnosu na fojničku grafiju

Berčić u bosanskom tipu za glas /a/ navodi slova , u dubrovačkom , a u splitsko-poljičkom . Sličnost navedenih slova s fojničkim leži u postojanju središnjeg stabla, ali su u odnosu na pojedina Berčićeva slova vidljive razlike u stupnju nagiba središnjega stabla, ali i obliku i smještaju kružića s lijeve strane središnjega stabla. Slično fojničkom slovu /b/, gotovo sva slova Berčićevih tipova u obilježavanju glasa /b/ imaju kružić. Bosanski tip ima slova , dubrovački , a splitsko-poljički . Bez obzira na postojanje kružića, svi se oni prilično razlikuju u odnosu na fojničko slovo. Razlika je vidljiva, kako u veličini i položaju spomenutoga kružića, tako i u potezu koji se dodavao kružiću. Za pretpostaviti je razliku u odnosu na fojničko slovo u smještaju slova u četverolinijskom prostoru jer je izgledno da su neka Berčićeva slova probijala prvu gornju liniju. Možda je najizraženija razlika između fojničkoga i Berčićevih slova u redosljedju pisanja. Dok kod Berčićevih tipova pisanje kružića predstavlja završni potez kojemu prethodi pisanje stupa na čiju se desnu stranu dodaje polukrug, u FK se najprije formira krug, a potom se s desne strane dodaje kvačica. Fojničko posebno veliku razliku pokazuje prema splitsko-poljičkom slovu . Fojničko slovo /v/ slično je bosanskom i splitsko-poljičkom , s jasno izraženim podilaženjem i nadilaženjem horizontalnih crtica ispod i iznad stupova. Nešto su izraženije razlike prema bosanskim . Budući da FK ima i slovo s izraženijim obilježjem kurzivnosti () , vidljiva je njegova sličnost sa splitsko-poljičkim , posebno ovim posljednjim. U dubrovačkom se tipu pojavljuju tzv. kvadratični , s očitim razlikama prema fojničkom slovu. Fojničko se slovo /g/ prilično razlikuje od slova svih Berčićevih tipova. Dubrovačko slovo nalikuje oblicima ovoga slova u diplomatskoj minuskuli. Kod preostala dva Berčićeva tipa nešto je izraženija kurzivnost slova. U bosanskom tipu susrećemo slova , a splitsko-poljičkom . Prvo slovo iz bosanskog tipa dosta nalikuje dubrovačkom slovu. Sličnost se fojničkoga slova s bosanskim i splitsko-poljičkim tek djelomično ogleda u postojanju valovitog poteza koji se s desne strane produžava na središnjoj glavnoj crti. Međutim, očita je razlika u broju poteza kojim se pisao, jer fojničko slovo ima dvije središnje kose linije u donjem međuprostoru, dok je u svim Berčićevim tipovima uvijek samo jedna središnja kosa crta. Fojničko se slovo /d/ prilično razlikuje od bosanskih i dubrovačkih . Vidljive su bitne razlike i prema većini splitsko-poljičkih slova . Možda bismo mogli izdvojiti dva posljed-

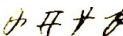

nja splitsko-poljička slova () jer se slična slova povremeno sreću i u FK (). Splitsko-poljičkom i fojničkom djelomično nalikuje dubrovačko . Fojničko slovo za glas /e/, zbog postojanja lučnog poteza, otvorenog s lijeve strane, čiju sredinu presijeca vodoravna crtica, nalikuje većini slova Berčićevih tipova. Lako su uočljive sličnosti bosanskoga , dubrovačkoga i splitsko-poljičkoga s fojničkim slovom . Svi navedeni Berčićevi tipovi imaju i neka druga slova koja se mogu ponešto razlikovati. Tako u bosanskom imamo slova , u dubrovačkome i splitsko-poljičkom . Očite su kod njih određene razlike u prostornom smještaju, tj. izduženosti slova, stupnju zaokruženosti luka i položaja poprečne horizontalne crtice.⁶⁸ Fojničko slovo /ž/ zbog postojanja dva polukružna, suprotno okrenuta luka, koje sredinom presijeca vodoravna crtica, nalikuje splitsko-poljičkim . Slično je i bosanskom , ali je kod njega nešto izraženiji razmak između lukova. Navedena dva Berčićeva tipa imaju i još neka druga slova. Od fojničkoga se slova prilično razlikuju splitsko-poljički zbog postojanja petlje, ali i nepostojanja suprotno okrenutih lukova, ali i bosansko . Prilične su razlike i prema oba dubrovačka slova jer se kod njih na mjestu dodira ukrštenih linija, odnosno dodira lukova, povlači okomita crta.⁷⁰ Fojničko /z/ prilično je slično svim bosanskim , odnosno dubrovačkom slovu . Sličnost pokazuje i prema splitsko-poljičkom . Međutim, splitsko-poljičko ima i još priličan broj slova , pri čemu posebnu razliku pokazuje pretposljednje slovo,⁷¹ s tim da je za većinu njih pretpostaviti da zalaze u donji međuprostor, što se kod fojničkoga slova nikada ne događa. Bitne su razlike fojničkoga slova /i/ prema slovima bosanskog i dubrovačkog tipa. Dubrovačko slovo ima dvije vertikalne paralelne crte između osnovne i prve gornje linije, koje su spojene kosom poprečnom cr-

68 Izduženi oblik ovoga slova, koji je prepoznatljiv u sva tri Berčićeva tipa, posebno je prisutan na zapadu. PETAR ĐORĐIĆ, *Istorija srpske ćirilice - paleografsko-filološki prilozi*, Beograd, 1971., str. 177.

69 Slično se slovo pojavljuje u grafiji akata. P. ĐORĐIĆ, *Istorija srpske ćirilice*, str. 173.

70 Vidljiva je sličnost lapidarnih i kurzivnih oblika u načinu obilježavanja ovoga slova jer se u lapidarnoj ćirilici susreće većinu gore navedenih slova. Č. TRUHELKA, "Bosančica", str. 70. Pojava je uspravnog središnjeg poteza vidljiva u *poluustavu* većine dubrovačkih pisara. P. ĐORĐIĆ, *Istorija srpske ćirilice*, str. 173.

71 Ovakvo se slovo često susreće u srednjovjekovnim poveljama pisanim diplomatskom minuskulom. Neki dosta nalikuju i lapidarnim oblicima. Č. TRUHELKA, "Bosančica", str. 70.

tom. Slična su mu bosanska slova , ali je različit smjer pružanja poprečne crte koja spaja vertikalne, a u prvom slovu imamo horizontalnu crticu između vertikalnih lukova. Splitsko-poljički tip ima čitav niz različitih slova, i to . Posljednja dva slova pokazuju određenu sličnost s fojničkim slovom zbog spajanja vartikalnih stabala u visini osnovne linije i postojanja horizontalne crte koja sredinom presijeca vertikalne stupove,⁷² ali i očitog jednopo-teznog pisanja stupova. Sva tri Berčićeva tipa kod obilježavanja glasa /k/ imaju slova s dva sukcesivna luka. Bosanski tip ima , dubrovački , a splitsko-poljički te je očita njihova sličnost s fojničkim slovom . Možda je najizraženija sličnost s splitsko-poljičkim slovom zbog većeg stupnja zaokruženosti lukova. Berčićevi tipovi imaju i slova koja pokazuju tendenciju obilježavanja glasa /k/ jednom okomitom i jednom polukružnom crtom. U bosanskom tipu imamo , u dubrovačkom , a u splitsko-poljičkom . Međutim, ni u jednom tipu nije došlo do dodira okomite i polukružne crte, kako je to vidljivo u fojničkom . Vidljiva je sličnost dubrovačkog koji ima okomitu liniju na koju se s desne strane naslanja luk. Najizraženije su sličnosti fojničkoga /l/ sa splitsko-poljičkim   zbog postojanja dviju kosih crta koje se dodiruju u visini prve gornje linije. Ostali Berčićevi tipovi također imaju crte koje se dodiruju u visini prve gornje linije, ali je jedna od crta okomita. Tako u dubrovačkom tipu imamo , u bosanskom te u splitsko-poljičkom . Splitsko-poljički ima i slovo u kojemu se kose crte uopće ne dodiruju u visini prve gornje linije . Sličnost se fojničkoga slova /m/ s bosanskim i splitsko-poljičkim ogleda u postojanju prepoznatljivih nožica između osnovne i prve gornje linije. Međutim, u odnosu na bosansko i splitsko-poljičko , fojničko slovo ima jednu nožicu više, a pokazuje i viši stupanj kurzivnosti. Bosanska i splitsko-poljička slova slična su slovima iz srednjovjekovnih povelja koje su pisane poluustavom ili diplomatskom minuskulom. Posebno je izražena razlika prema dubrovačkim   koji se potpuno razlikuju od fojničkoga slova. Prilične su razlike fojničkoga slova /n/ prema svim Berčićevim slovima. Bosanski tip ima slova   , a splitsko-poljički   . Nijedno od navedenih slova nema petlju na desnom stablu koja bi išla od osnovne duboko u gornji međuprostor. Dubrovačko je posebno različito prema fojničkom slovu. Slično

72 Vodoravna poprečna crta predstavlja obilježje zapadnoga tipa, dok se kosa crta susreće na istoku. P. ĐORĐIĆ, *Istorija srpske ćirilice*, str. 177.

fojničkome slovu *o* svi Berčićevi tipovi za obilježavanje glasa /o/ koriste slovo slično današnjem latiničnom slovu *o*. U bosanskom susrećemo slova *o* *o*, u dubrovačkom *o* *o* te u splitsko-poljičkom *o* *o* *o*. Za obilježavanja glasa /o/ koristila se i omega. Omegu imaju i Berčićevi tipovi, i to bosanski *ω*, dubrovački *ω* *ω* i splitsko-poljički *ω* *ω*. Najizrazitija je razlika fojničkoga *ω* prema bosanskom tipu zbog postojanja ukošene *omege* i *omege* s petljom. Dodatni je potez na *omegi* vidljiv i u jednom splitsko-poljičkom slovu. Svi Berčićevi tipovi glas /p/ obilježavaju s dva stupića, iznad kojih u visini prve gornje linije ide horizontalna crta. U svim su tipovima vidljive određene varijacije u smislu odnosa okomitih i položaja horizontalne crte. Za razliku od fojničkoga slova *π*, horizontalna crta većinom dodiruje stupiće i ne prelazi ih u tolikom razmjeru kao u fojničkom slučaju. Primjerice u dubrovačkom slovu *π* horizontalna crta teško je vidljiva i uopće ne prelazi stupiće, a u *π* desni stupić nije vertikaln, više je lučnog oblika. Splitsko-poljička slova nešto su ukošena. Kod slova *π* *π* poprečna linija dodiruje stupove, a kod *π* izrazito je malo nadilaženje horizontalne crtice iznad stupova, ali bez dodirivanja horizontalne crte i stupova. Splitsko-poljičkim slovima slični su bosanski *π* *π*, ali bosanski tip ima i ukošeno slovo *π*. Fojničko, manje zastupljeno *π*, pokazuje razvojnu tendenciju prema kurzivu, dok se navedeno ne primjećuje kod Berčićevih tipova. Kod obilježavanja glasa /r/ svi Berčićevi tipovi imaju prepoznatljivu zatvorenu petlju s desne strane središnjeg okomitog stabla. Razlika je u odnosu na fojničko slovo *r* u smjeru središnjeg stabla. U dubrovačkome *r* središnje je stablo blago polukružno, otvoreno s desne strane. Bosanska slova *r* *r* imaju prilično izražen polukrug s desne strane, dok kod slova *r* nema polukruga i smjer nagiba središnjeg stabla. U splitsko-poljičkim *r* *r* *r* je vidljivo da većinom imaju različit smjer ukošenosti središnjega stabla u odnosu na fojničko slovo. Čini nam se da je fojničkom slovu najbliži splitsko-poljičko slovo *r* koji se očito pisao jednopotezno. Sličnost je vidljiva i u smjeru nagiba središnjeg stabla i postojanju dvije okomite crte, koje su u bosanskom tipu, doduše, nešto razdvojenije, te podsjećaju na slovo *v*. Fojničkom *l* /s/ prilično su slična sva Berčićeva slova jer imaju polukrug okrenut udesno. Dok dubrovačka slova imaju blagi polukrug *l* *l*, on je dosta izraženiji u bosanskim *l* *l*, odnosno splitsko-poljičkim slovima *l* *l* *l*. Sva tri Berčićeva slova za glas /t/ imaju tri stupa na osnovnoj liniji, iznad kojih se povlači vodoravna crta. Fojničko slovo *t* nalikuje splitsko-poljičkim *t* *t*, dubrovačkom *t* i bosanskom *t*. Međutim, razliku prema fojničkom tipu poka-

zuje bosanski zbog postojanja ukošenoga \mathbb{E} , te dubrovački koji ima majuskulno \mathcal{T} kod kojega ne dolazi do spuštavanja bočnih stupova na osnovnu liniju. Razlike su još izraženije prema fojničkom kurzivnom \mathcal{aa} . Kao i u fojničkoj grafiji, svi Berčićevi tipovi imaju tzv. ligaturno u . Slični su fojnički \mathcal{u} , dubrovački \mathcal{u} \mathcal{u} i splitsko-poljički \mathcal{u} \mathcal{u} . Iako bosanski tip ima slovo \mathcal{u} , u njemu se pojavljuju i slova o z b , koji su razlikuju od fojničkoga slova. Očita je razlika fojničkoga slova \mathcal{f} prema bosanskom \mathcal{f} i dubrovačkom \mathcal{f} koji između osnovne i prve gornje linije imaju kružić, s tim da je on u dubrovačkom tipu otvoren s gornje strane. Zbog postojanja središnjega stabla i poprečne crte koja ga presijeca, nešto je veća sličnost fojničkoga slova \mathcal{f} prema splitsko-poljičkim \mathcal{f} \mathcal{f} \mathcal{f} . Međutim i ovdje su uočljive bitne razlike. Kod sva tri bosanska slova vidljivo je postojanje dvije poprečne crte te u jednom slučaju postojanje petlje iznad osnovne linije, dok se kod fojničkoga slova pojavljuje samo jedna poprečna crta i petlja ispod osnovne crte s lijeve strane. Zbog postojanja ukrštenih kosih crtica kod obilježavanja glasa /h/, bosanski \mathcal{x} \mathcal{x} i dubrovački \mathcal{x} \mathcal{x} pokazuju sličnost prema fojničkom slovu \mathcal{x} . Očita je razlika navedenih slova prema splitsko-poljičkim \mathcal{x} \mathcal{x} \mathcal{x} . Posebno su zanimljiva slova \mathcal{y} \mathcal{y} kod kojih lijeva crtica ne presijeca desnu.⁷³ Iako neki uočavaju sužen prostor uporabe slova za skupinu /št/,⁷⁴ Berčić donosi načine njegova pisanja u sva tri svoja tipa. Fojničko slovo \mathcal{y} razlikuje se od Berčićevih slova u načinu pisanja dodatnog poteza koji ide ispod osnovne linije. U dubrovačkom slovu \mathcal{y} dolazi do produžetka središnjeg stupa u donji međuprostor, a sličan je način pisanja i bosanskoga slova \mathcal{y} . Iako je kod splitsko-poljičkih slova \mathcal{y} \mathcal{y} vidljivo produžavanje središnjeg stupa u donji međuprostor, sličnost s fojničkim slovom proizilazi u postojanju petlje, koja može biti s lijeve i desne strane. Međutim, i ovdje je vidljiv bitno različit položaj petlje u odnosu na fojničko slovo. Bitno je ukazati i na povremenu pojavu slova \mathcal{z} u FK koje ima manje izražena obilježja kurziva. Pokazuje sličnost prema splitsko-poljičkim slovima. Sličnost fojničkoga \mathcal{z} /c/ i Berčićevih proizlazi iz postojanja račve, odnosno njihove sličnosti ipsilonu. Postojanje ipsilona najizraženije je u dubrovačkim slovima \mathcal{y} \mathcal{y} i splitsko-poljičkim \mathcal{y} \mathcal{y} \mathcal{y} \mathcal{y} . U bosanskome imamo slova \mathcal{z} \mathcal{z} od kojih prvi nalikuje današnjem ćiriličnom slovu za glas /c/, a drugi

73 Slično se slovo susreće u Poljicama od 16. stoljeća, ali i u bosanskim srednjovjekovnim poveljama. P. ĐORĐIĆ, *Istorija srpske ćirilice*, str. 178.

74 Slovo za glasovnu skupinu /št/ dobro se očuvao samo u Poljicama, rjeđe u Bosni, a nikako u Hrvatskoj. P. ĐORĐIĆ, *Istorija srpske ćirilice*, str. 178.

slovu y. U odnosu na sva Berčićeva slova fojničko je slovo imalo jedan potez više jer kod njega dolazi do vraćanja poteza pod ostrim kutom bez podizanja pera iz donjega međuprostora prema osnovnoj liniji. Navedeni potez nema nijedan Berčićev tip. Sva tri Berčićeva tipa imaju slovo /č/ koji se piše s dvije dijagonale koje se dodiruju na osnovnoj liniji. Sličnost je fojničkoga posebno vidljiva s dubrovačkim . I kod drugih je Berčićevih tipova vidljivo postojanje dvije kose crte koje se dodiruju na osnovnoj liniji, ali kose crte često imaju blago zaobljenje na vrhu jedne ili obje kose crte. U dubrovačkom tipu susrećemo još te u bosanskom   koji uvijek imaju zaobljenja u visini prve gornje linije na obje kose crte. Nešto je šarolikije stanje u splitsko-poljičkom tipu koji ima slova   . Izgledom se izdvaja splitsko-poljičko koji nalikuje današnjemu ćiriličnomu slovu za glas /č/.⁷⁵ U obilježavanju glasa /š/ kod Berčićeva dubrovačkog i splitsko-poljičkog vidljivo je spuštanje tri stupa na osnovnu liniju te su time prilično slični fojničkom slovu. Stoga između fojničkoga   i splitsko-poljičkih   nema većih razlika. Najizraženija je razlika u činjenici da u fojničkom slovu horizontalna crtica nadilazi krajnje stupove, što u Berčićevim tipovima nije toliko izraženo. Razlike su još izraženije ako se ima u vidu da se u FK povremeno pojavljuje i slovo . Posebnu razliku prema fojničkom slovu pokazuje ukošeno koje se pojavljuje u bosanskom tipu. Iako ga neki autori pronalaze u dubrovačkim dokumentima, Berčićev dubrovački tip nema *đerva*.⁷⁶ Kod preostala je dva tipa, zbog specifične morfologije *đerva*, prepoznatljiva njegova sličnost s fojničkim slovom . Navedeno je posebno vidljivo kod splitsko-poljičkoga slova . I preostala tri splitsko-poljička slova   nalikuju fojničkome, ali je vidljivo da na središnjem stablu nemaju račvu, a kod posljednjeg umjesto središnjeg stabla, vidljiva je petlja. Nešto je različit i položaj vodoravne crtice koja presijeca središnje stablo. Razlike su malo izraženije u bosanskim slovima   . One su posebno izražene u načinu pisanja slova i . Sličnost se fojnič-

75 Na zapadnom je području do kraja ostalo u uporabi brzopisno slovo s dvije kose crte. P. ĐORĐIĆ, *Istorija srpske ćirilice*, str. 178.

76 T. Raukar spominje dokumente Dubrovačke Republike pisane turskim feudalcima u kojima se navodi uporaba *đerva*, odnosno njegovo kombiniranje sa slovom *l* i *n* u označavanju palatalnih glasova /lj/ i /nj/, te zaključuje da je navedeni način obilježavanja palatalnih glasova "bio prošireniji, nego što se misli, pa se osim u bosansko-hercegovačkoj i dalmatinskoj bosančici upotrebljavao i u dubrovačkoj". T. RAUKAR, "O nekim problemima razvitka ćirilske minuskule", str. 496.

obilježavanja glasova /i/ , /n/ i /f/ . Fojnička grafija ima izrazitije razlike u odnosu na splitsko-poljički tip u načinu obilježavanja glasova /n/ i /h/ . Iako je neznan broj razlika bosanskoga i splitsko-poljičkoga tipa prema fojničkoj grafiji, ipak je nešto sličnija splitsko-poljičkoj. Ovo se ne odražava samo u sličnosti nekih slova, nego i u činjenici da splitsko-poljički tip ima najviše slova koja pokazuju odlike kurziva. Stoga bi mjesto nastanka FK moglo biti negdje na splitsko-poljičkom području ili u najmanju ruku negdje na graničnom području između Dalmacije i Bosne. Na splitsko-poljički tip upućuje i način pisanja slova za glas /j/ za koji se koristi *jat*, a za koji neki navode da je njegova dosljedna uporaba očuvana samo u Poljicama i uopće u Dalmaciji.⁷⁷ Između fojničke grafije i većine slova svih Berčićevih tipova nema većih razlika. Sličnosti se manifestiraju u postojanju prepoznatljive strukture slova, tako da bi za način pisanja glasova /a/, /b/, /v/, /g/, /d/ /e/, /ž/, /z/ /k/, /l/, /o/, /p/, /r/, /s/, /t/, /u/, /št/, /č/ i /jat/ teško mogli jednoznačno odrediti da su sličniji jednome ili drugome tipu. Takve su podjele posebno otežane zbog činjenice da se u svakom od Berčićevih tipova često nalazi po nekoliko slova, od kojih barem jedan nešto izraženije nalikuje fojničkomu slovu.

3.2. Fojnička grafija u odnosu na grafiju nekih franjevačkih pisaca⁷⁸

Fojničko slovo za glas /a/ sličan je Šipračićevu i Lašvaninovu zbog postojanja kosoga stabla s čije se lijeve strane nazire kružić. Papićevo ima vertikalno stablo koji se u donjem međuprostoru produžava ulijevo. Fojničko slovo /b/ slično je Lašvaninovu , Šipračićevu i Papićevu . U Papićevu /v/ horizontalne linije ne podilaze vertikalne stupiće, kako je to vidljivo u fojničkom slovu , Šipračićevu i Lašvaninovu . Nijedan franjevački pisac nema slova koje bi išlo prema povezanom pisanju stupića. Fojničko /g/ slično je Šipračićevu i Lašvaninovu , dok određene razlike pokazuje prema Papićevu zbog horizontalnog produžetka

77 P. ĐORĐIĆ, *Istorija srpske ćirilice*, str. 179.

78 Iako bi bilo očekivano uspoređivanje fojničke grafije s Truhelkinom *manastirskom* bosanicom, od navedenoga se odustalo. Jedan od osnovnih razloga je taj što Truhelkina podjela ne polazi od područnog raslojavanja, nego kulturnog ozračja u kome se pismo koristilo. Vrše se usporedbe s grafijom franjevačkih pisaca za koje pretpostavljamo da bi mogli biti suvremenici autora FK.

po osnovnoj liniji. Sva tri franjevca obilježavaju glas /d/ slovima koja na osnovnoj liniji imaju kut kojega presijeca mala crtica. Papićevo i Šipračićevo nemaju prvi potez koji pravi oštri kut i u gornjem međuprostoru, a što je posebno izraženo u fojničkom slovu . Postojanje navedenoga poteza nazire se u Lašvaninovu , ali kod njega se pojavljuje petlja, a ne oštri kut u gornjem međuprostoru. Slično slovo s petljom ponekad se pojavljuje i u FK (). Lučnim potezom kojega sredinom presijeca vodoravna crta obilježavao se glas /e/ u FK i kod franjevačkih pisaca. Međutim, primjetne su manje razlike u odnosu na fojničko slovo . Papić ima , Šipračić te Lašvanin . Čini se da fojničko slovo ima najviše sličnosti s Papićem jer u Šipračića nema jasnoga dodirivanja luka i poprječnoga poteza, a u Lašvanina luk uopće nije izražen. Papićevo slovo /ž/ podsjeća na x, dok su Šipračićevo , Lašvaninovo i fojničko prilično slični, odnosno sastoje se od dva suprotno okrenuta luka koje sredinom presijeca horizontalna crtica. Fojničko slovo /z/ slično je Papićevu , Šipračićevu i Lašvaninovu . Sva tri franjevačka pisca u odnosu na fojničko imaju različito slovo za označavanje glasa /i/. U odnosu na fojničko kod Papića () i Lašvana () stupovi nisu povezani na osnovnoj liniji. Svi franjevački pisci glas /k/ pišu sukcesivnim cc. Međutim, Šipračić i Lašvanin, isto kao i FK, glas /k/ obilježavaju i slovom koje nalikuje današnjem slovu k, dok takvo slovo ne postoji u Papića. Franjevački pisci obilježavaju glas /l/ s dvije crtice smještene između osnovne i prve gornje linije. Međutim, samo su kod Papića to dvije kose crtice . Šipračićevo i Lašvaninovo nemaju s lijeve strane kosu, nego okomitu crticu. Lašvaninovo slično je fojničkom . Papićevo i Šipračićevo podsjećaju na lapidarno i imaju jednu nožicu manje u odnosu na fojničko i Lašvaninovo slovo. U obilježavanju glasa /n/ fojničko slovo nalikuje, Šipračićevu i Lašvaninovu . Razlike su nešto izraženije prema Papićevu zbog nepostojanja petlje na desnom stablu. Za razliku od svih Berčićevih tipova ovdje je vidljivo postojanje produženoga desnog stabla duboko u gornji međuprostor kod sva tri franjevačka pisca. FK, Šipračić i Lašvanin glas /o/ obilježavaju kružićem i omegom, dok Papić ima samo omegu . Lašvaninova omega ima prilično zanimljiv oblik. Moguće je pretpostaviti da uopće nije riječ o omegi, nego stiliziranom slovu za glas /o/. S dva uspravna stupića, iznad kojih se nalazi poprječna crtica u visini prve gornje linije, obilježavao se glas /p/ u FK (). Slično slovo imaju Lašvanin () i Šipračić () jer im poprječna crta nadilazi stupiće. Nešto je različito Papićevo slovo jer mu poprječna crta jedva nadilazi stupiće.

Različit prostorni raspored osnovnih linija Papić ima i u obilježavanju glasa /r/. On ima slovo , dok su Šipračićevo i Lašvaninovo prilično slični fojničkomu slovu . Kod sva tri franjevca glas /s/ obilježavaju sličnim slovom kao u FK (). Papić ima slovo , Šipračić i Lašvanin . Fojničko slovo za glas /t/ sastojao se od tri stabla koje nadilazi horizontalna crtica. Ona u Papićevu slovu ne nadilazi krajnje stupove, dok su Šipračićev i Lašvaninov prilično slični fojničkom slovu . Međutim, čini se da Lašvaninovo slovo nema horizontalnu crtu, nego je pisano jednopotezno. Jednopotezno pisanje stupiće povremeno se sreće i u FK (), ali se horizontalna crtica iznad stupića pisala u posebnom potezu. Papićevo , Šipračićevo i Lašvaninovo se bitnije ne razlikuje od fojničkoga slova /u/. Izrazitije su razlike kod slova za obilježavanje glasa /f/ jer Papić ima slovo , dok su Šipračićevo i Lašvaninovo ipak nešto sličniji fojničkom slovu . U svima njima vidljiva je sličnost s latiničnim *f*, dok se to ne može reći za Papićevo slovo. Šipračić u odnosu na fojničku, te Papićevu i Lašvaninovu grafiju, pokazuje razliku samo u načinu obilježavanja glasa /h/. Iako je u njegovu vidljivo križanje dvije linije, ipak je položaj navedenih linija različit u odnosu na fojničko , ali i Lašvaninovo slovo . Papićevo doduše ima križanje kosih crtica, ali je vidljivo produžavanje jedne kose crtice po osnovnoj liniji. Navedeno može predstavljati i individualnu osobitost njegova rukopisa jer su slični produžeci po osnovnoj liniji vidljivi kod pisanja slova za glas /a/ i /g/. Prostorni je raspored poteza koji ide ispod osnovne linije vidljiv i u načinu obilježavanja glasovne skupine /št/ jer se Papićevo razlikuje od Šipračićeva i Lašvaninova ali i od fojničkoga slova . Svima je njima zajedničko postojanje dodatnog poteza u donjem međuprostoru, ali fojničko, Šipračićevo i Lašvaninovo slovo imaju petlju, dok u Papića nema petlje, a različit je i njezin smjer u donjem međuprostoru. Fojničko slovo /c/ ima elemente ipsilona. Račva s desne strane središnjeg stabla vidljiva je u Papićevu i Šipračićevu . Očite su razlike fojničkog slova u odnosu na slova spomenuta dva franjevca zbog postojanja povratnog poteza pod oštrim kutom iz donjeg međuprostora. Lašvaninovo slovo ima račvu i sličan potez iz donjeg međuprostora, ali on nikada nije pod oštrim kutom. Fojničko slovo /č/ malo se razlikuje od Papićeva , Šipračićeva i Lašvaninova . Kod Šipračićeva i Lašvaninova slova došlo je nešto naviše do dodirivanja kosih crta. Usporedimo li fojničko slovo za glas /š/ () s Papićevim , Šipračićevim i Lašvaninovim , najveća sličnost s Lašvaninovim slovom zbog postojanja jasno vidljive horizontalne crtice koja u visini osnovne li-

nije podilazi krajnje stupove. Lašvanin u odnosu na fojničku grafiju i grafiju druga dva franjevačka pisca pokazuje u činjenici da nema posebnoga slova za obilježavanje glasa /j/, nego ga obilježava istim slovom kojim obilježava i glas /i/ (i). Fojničko j ima neke sličnosti s Papićevim j i Šipračićevim j. Fojničkom j najbliži je Papićev j jer se kod Šipračićeva j i Lašvaninova j središnje stablo završava lukom s desne strane. Kod Lašvanina je puno izraženiji. Očite su razlike i u načinu pisanja račve, koja se u Lašvanina i Šipračića pisala na način da se na stablo s desne strane dodavala mala kosa crta.

U načinu obilježavanja nekih glasova gotovo da nisu vidljive bitnije razlike između fojničke i grafije ovdje promatranih franjevačkih pisaca. U navedenu bismo skupinu mogli svrstati slova za glasove /č/, /l/, /s/ i /u/. Neka slova pokazuju izrazito male razlike. Stoga nije sigurno jesu li navedene razlike rezultat rukopisnih osobitosti nekog pojedinca ili predstavljaju stvarne razlike u morfologiji slova. U navedenu bismo skupinu mogli uvrstiti slova za glasove /a/, /e/, /p/, /š/, /t/, /b/, /đ/, /c/ i /d/. Franjevački pisci kod obilježavanja manjeg broja glasova imaju značajnije razlike u odnosu na fojničku grafiju. Navedene su razlike najizraženije kod Papića koji ima prilično različita slova za obilježavanje glasova /g/ g, /ž/ z, /m/ m, /n/ n, /r/ r, /f/ f / št/ s. Šipračić u odnosu na fojničku grafiju, pokazuje razliku samo

	a	b	v	g	d	e	ž	z	i	k	l	m	n	o
FK														
PP														
AŠ														
NL														
	p	r	s	t	u	f	h	št	c	č/dž	š	j	č/d	
FK														
PP														
AŠ														
NL														

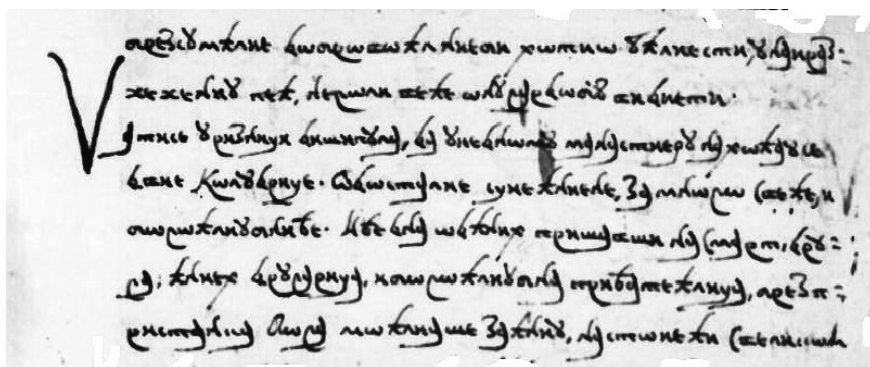
Tablica 2. Pregled fojničke grafije (FK) u odnosu na grafiju fra Pavla Papića (PP), fra Andrije Šipračića (AŠ) i fra Nikole Lašvanina (NL)

u načinu obilježavanja glasova /h/ h i /m/ m. Lašvanin nema izrazitijih razlika u smislu paleografskih osobitosti slova, ali ima razliku u načinu obilježavanja glasa /j/. Dok Papić i Šipračić koriste jat, Lašvanin glas /j/ obilježava istim slovom kao i glas /i/. Sva tri pisca imaju različito slovo za označavanje glasa /i/ u odnosu na fojničku grafiju.

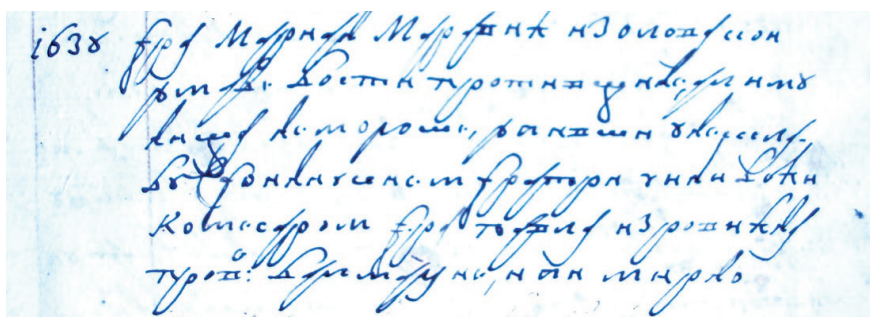
Budući da nam je prilikom ove analize bilo dostupno nekoliko stranica Papićeva, Šipračićeva i Lašvaninova rukopisa, uzeli smo u obzir i opći raspored slova i izgled teksta navedenih franjevačkih pisaca u odnosu na duktus FK. Promatrano u cjelini vidljivo je da kod svih obje linije probijaju slova za obilježavanje glasova /a/ i /f/, gornju crtu slova za obilježavanje glasova /d/, /j/, /u/, /z/, /n/ i /ć/. Određene razlike postoje u prostornom smještaju slova za obilježavanje glasova /m/, /s/ i /k/ jer kod nekih probijaju gornji prostor, dok je ostala slova kod svih pisaca moguće smjestiti između osnovne i prve gornje crte.⁷⁹ Primjećujemo da je Papićev duktus najuredniji i najujednačeniji od svih ovdje promatranih rukopisa (slika 9). Piše prilično sitnim rukopisom, ravnomjerno s istim razmacima u retku, koji gotovo da su linirani. Nema oscilacija u veličini slova, koja svojom urednošću i jednostavnošću podsjećaju na diplomatsku minuskulu nekih srednjovjekovnih povelja. Jasno izražava velika slova na početku novih tematskih cjelina. Lašvaninov duktus je nešto zbijeniji, ali ljepotom ne zaostaje za Papićem (slika 11). I u njega je jasno vidljiv ravnomjeran raspored redaka i slova. Rasporedom slova FK ima najviše sličnosti sa Šipračićem, čiji je duktus ipak nešto uredniji u odnosu na FK, ali ljepotom zaostaje za Papićem i Lašvaninom (slika 10). Lašvanin zbog izrazitije ukošenosti slova ima izrazitije obilježje kurzivnosti, dok je kod Papića ta ukošenost manje vidljiva. U pogledu ukošenosti slova sličniji su FK i Lašvanin. Papić ostavlja dojam dotjeranijeg pisca jer nove tematske cjeline i poglavlja započinje velikim slovom koja zauzimaju prostor dva retka, dok takvih slova u Lašvanina nema. Ako bismo ove tipove određivali prema Raukarovoj podjeli, onda je Papićeva bosanica pismo oštrog duktusa, prilično skladno, te pokazuje sličnost s diplomatskom minuskulom, dok bi bosanica FK predstavljala kurzivni tip bosanice, nemarno pisane nastale pod utjecajem latinične kurzive. Za usporedbe fojničke grafije s grafijom

79 Kod Papića u gornji međuprostor prelaze slova za obilježavanje glasova /d/ , /z/ , /j/ , /u/ () i /n/ , /ć/ () i /d/ (), u donji slova za obilježavanje glasova /h/ , /r/ , /c/ () i /št/ (), a u oba prostora slova za obilježavanje glasova /a/ () i /f/ . Kod Lašvanina u gornji međuprostor prelaze slova za obilježavanje glasova /d/ , /z/ , /n/ , /ć/ , /u/ i /k/, u donji međuprostor slova za obilježavanje glasova /g/ , /c/ , /št/ i /r/ , a u oba prostora slova za obilježavanje glasova /a/ i /f/ . Kod Šipračića u gornji međuprostor prelaze slova za obilježavanje glasova /d/ , /j/ , /n/ , /ć/ , /u/ , /m/ i /z/ , u donji međuprostor slova za obilježavanje glasova /g/ , /r/ , /h/ , /c/ , /št/ , a u oba prostora slova za obilježavanje glasova /a/ i /f/ .

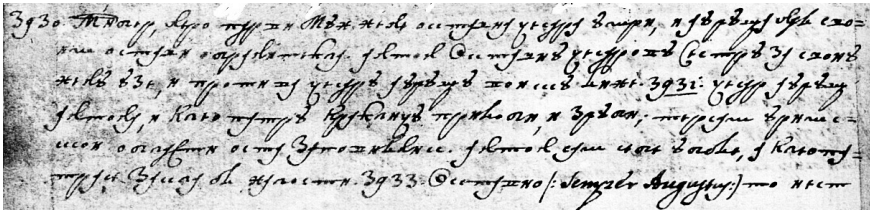
franjevačkih pisaca svakako je bitan i dostignuti stupanj kurzivnosti. Papić i Šipračić gotovo da nemaju povezivanja slova, a Lašvanin ima tek sporadično. Svakako puno rjeđe nego FK. Ako proces izgradnje kurziva promatramo kao kontinuirani razvojni slijed od minuskule i brzopisa prema kurzivu, došlo bi se do zaključka da je FK mlađa od Papićeva, Šipračićeva i Lašvaninova rukopisa. Budući da je Lašvanin FK ugradio u svoj Ljetopis, takav zaključak bi bio upitan. Ostaje mogućnost da je trenutni rukopis FK prijepis starijeg originala kojim se Lašvanin služio, a koji je u međuvremenu izgubljen. U kontekstu tema našega rada koja se bavi pitanjem mjesta nastanka FK, moglo bi se otvoriti i pitanje vremena njezina nastanka, odnosno, s obzirom

Slika 9. Fra Pavao Papić, *Sedam trublja* (1469.),
Franjevački samostan na Kaptolu u Zagrebu

Slika 10. Fra Andrija Šipračić, *Tabla od ministara i kapitula*,
Franjevački samostan Kraljeva Sutjeska

Slika 11. Fra Nikola Lašvanin, *Kronika aliti uspomena od vikova svega svijeta*, Franjevački samostan Livno

na stupanj izgrađenosti kurzivnosti rukopisa, nije li FK nastala kasnije od rukopisa ovdje promatranih franjevačkih pisaca.

Zaključak

U FK se koristi 29 slova. Većina se glasova uvijek obilježava jednim slovom. Izuzetak predstavljaju slova za glasove /o/ i /k/ za čije se obilježavanje koriste po dva slova. *Đervom* se obilježavaju glasovi /č/ i /đ/, a služi i kao jedna od sastavnica kod obilježavanja glasova /lj/ i /nj/. Za obilježavanje glasova č/ i /dž/ koristi se isto slovo. Sukladno crkvenoslavenskoj praksi FK ima posebno slovo za obilježavanja suglasničke skupine /št/. Slovo ~~ш~~ se susreće i u stranim riječima sa suglasničkom skupinom /st/. Moguće da je ovo slovo označavalo suglasničku skupinu /šč/. Na takvu mogućnost upućuje dosljednost ikavskoga refleksa jata, što je bitno u kontekstu činjenice da je dobar dio ikavskih govora šćakavski.

Slova FK pisana su u četverolinijskom prostoru većom slobodom zamaha, pri čemu neka slova ponekad probijaju osnovne granične linije. Riječ je zapadnoćirilskom brzopisu u poodmaklom stadiju razvoja u smjeru kurziva. Nedovršenost tog procesa potvrđuje način pisanja slova sa stupićima (slova za glasove /v/, /p/, /t/ i /š/). Međutim, i kod njih su vidljive tendencije jednopoteznoga pisanja stupića. Nedovršenost u smjeru kurzive vidljiva je i u nesustavnosti u povezivanju slova. Rukopis FK ne predstavlja u punom smislu kurziv jer se često pojavljuju riječi s nepovezanim, ili djelomično povezanim slovima, što i jest jedna od tipičnih posebnosti zapadne ćirilice u kojoj je "zakočen razvoj kurziva".⁸⁰ Imajući u vidu sve navedeno, proizlazi da bismo slovni sustav FK mogli nazvati polukurizvom.⁸¹

80 M. ŽAGAR, *Libro od mnozijekh razloga 1520*, str. 67.

81 Ovakvom klasifikacijom ulazimo u određenu terminološku nedoumicu jer pojedinci slovni sustav nekih povelja s početka 15. stoljeća nazivaju polukur-

Pojedine razlike u izgledu nekih slova vjerojatno su rezultat individualnosti rukopisa autora FK.⁸² Razmak između redaka je nejednak, ponekad vrlo mali. Načelo rastavljenoga pisanja riječi nije do kraja provedeno. Brojevi se pišu riječima, ali i arapskim znamenkama. Neprimjetna je primjena bilo kakvih pravopisnih pravila, a tek, tu i tamo, imamo uporabu nekih interpunkcijskih znakova. Pojavljuju se uglavnom kod obilježavanja kraćenja nekih riječi. Kratice nisu česte. Krate se općepoznate riječi iz sakralne terminologije kontrakcijom, suspenzijom i natpisivanjem.

Iako u pisanju dobroga dijela slova nema većih razlika između fojničke i grafije Berčićevih tipova bosanice, zbog raznovrsnosti grafijskih formi unutar nekih Berčićevih tipova (za svaki glas donosi po nekoliko različitih slova), bilo je mnogo teškoća u određivanju njihove sličnosti s fojničkom grafijom. Neka slova, bez obzira što su svrstani u isti regionalni tip, pokazuju znatne međusobne razlike. Ima i takvih slučajeva da su slova razvrstana u različite regionalne tipove, iako su prilično slična. Čini se da je Berčić nizao slova kako ih je nalazio u pojedinim izvorima, a njihovo je razvrstavanje u različite tipove vršio prema mjestu nastanka rukopisa, bez bavljenja njihovim paleografskim obilježjima. Bez obzira na Berčićevu podjelu, očito je da bosanica na našem području nikada nije bila morfološki ujednačena jer se "svaki brzopis odlikuje postojanjem više oblika za jedno slovo, što na svoj način podstiče inventivnost i individualnost svakoga rukopisa, ili barem svake kancelarije ili škole".⁸³ Iako se prilikom paleografske analize ne smije "ograničiti samo na studij oblika pojedinih slova, već kao važan faktor moramo uzeti u obzir i opći izgled jednog brzopisnog teksta",⁸⁴ u ovoj je analizi navedeno izostalo. Nedostupnost, ili bolje rečeno nepoznavanje izvora koji su bili osnova Berčićeve podjele, uvelike su uvjetovale

zivom. Početke kurzivnosti Čremošnik smješta na početak 15. stoljeća. U povelji kralja Stjepana Ostoje iz 1409. godine primjećuje međusobno povezana slova, ali ne sva. Takav sustav pisanja naziva polukurzivom. G. ČREMOŠNIK, "Studije iz srpske paleografije i diplomatike", str. 8.

82 Kao jednu od karakteristika kurzivnih pisma Paskojević ističe individualnu rukopisnu različitost jer, "za razliku od minuskule, gdje individualizacija rukopisa, odnosno pisarove 'ruke' nije bila poželjna, kod kurziva se zapravo posve tolerira, štoviše i očekuje". K. PASKOJEVIĆ, *Razvojni procesi diplomatske ćiriličke minuskule*, str. 17.

83 L. NAKAŠ, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, str. 30.

84 T. RAUKAR, "O nekim problemima razvitka ćirilske minuskule", str. 489.

cjelovitost ovakvih usporedbi jer se opći izgled i grafijska slika mora uzeti pri analizi ćirilčnih tipova.⁸⁵ Berčić donosi samo tabelarni pregled slova iz kojih nisu vidljive sve paleografske osobitosti vezane za raspored slova u četverolinijskom prostoru, stupnju spojenosti slova, interpunkciji, korištenju velikoga slova, ligaturama, kraćenju ili načinu pisanja brojeva, a sve navedeno predstavlja bitnu polaznu osnovu u utvrđivanju grafetičkih karakteristika nekoga pismovnog sustava.⁸⁶ Stoga se iz Berčićeve područne klasifikacije može izvući malo pouzdanih zaključaka koji bi ukazivali na mjesto nastanka FK te je u kontekstu teme našega rada prilično nepouzdana. Uostalom već je i ranije ukazivano, upravo imajući u vidu Berčićevu podjelu, na potrebu preciziranja paleografskih, grafijskih i pravopisnih kriterija za zapadnu ćirilicu.⁸⁷

Fojnička grafija ima približno isti raspored slova u četverolinijskom prostoru kao i sva tri ovdje promatrana franjevačka pisca. Budući da je ovdje riječ o istom grafijskom sustavu, koji se koristio u približno isto vrijeme i na prilično istom prostoru, ponekad je teško razlučiti koje razlike grafije predstavljaju osobitosti rukopisa nekog pojedinca, a koje osobitosti njihove uporabe u nekom vremenu i prostoru. Sigurno su neke razlike u pisanju slova rezultat individualnih osobitosti rukopisa pojedinog autora. Možda je najizraženija razlika prema Papiću, kako u načinu pisanja nekih slova, tako i prema općem izgledu duktusa. Ako bismo sudili prema Papiću i njegovu bosanicu smatrali bosanicom bližeg sarajevskoga kruga, onda je FK mogla nastati negdje dalje od Sarajeva, a vjerojatno i od Fojnice, imajući u vidu prostornu blizinu Sarajeva i Fojnice. Međutim, za ovakav zaključak trebali bismo imati neosporne dokaze postojanja sarajevskoga, fojničkoga ili nekoga drugog lokalnog tipa bosanice na širem bosansko-hercegovačkom području, a takvih dokaza nemamo. Ne može se govoriti ni o posebnom bosaničnom tipu sjevernijih krajeva, odakle je bio Šipračić, jer njegova grafija ne pokazuje znatnije razlike prema Papiću i Lašvaninu. Pojedine grafijske osobitosti ovdje promatranih franjevačkih pisaca prije možemo smatrati njihovim individualnim rukopisnim specifičnostima, a manje tipičnim osobitostima neke mikro sredine. Izraženija kurzivnost rukopisa FK u odnosu na rukopise ovdje promatranih franjevačkih pisaca, pa i onoga najmlađega Lašvaninova, išla bi u prilog pretpostavci da je FK mogla nastati i kasnije.

85 *Isto*, str. 492.

86 K. PASKOJEVIĆ, *Razvojni procesi diplomatske ćirilčke minuskule*, str. 29.

87 T. RAUKAR, "O nekim problemima razvitka ćirilske minuskule", str. 487.

Iako su neki paleografi tvrdili da je uporaba slova *jata* za označavanje glasa /j/ odlika dalmatinskog tipa bosanice 17. i 18. stoljeća,⁸⁸ temeljem samo jedne takve tvrdnje, pa i grafijske osobitosti, ne bismo nastanak FK mogli sa sigurnošću pomaknuti na splitsko-poljičko područje jer postoje fojnički ćirilичni rukopisi u kojima se glas /j/ također obilježavao *jatom*.⁸⁹ Ako uopće postoji osnova pomicati nastanak FK dalje od Fojnice, onda bi najprimjerenije bilo pretpostaviti da je ona nastala negdje na graničnom području između splitsko-poljičkog i bosanskoga tipa bosanice. Ne dovodeći u pitanje da je FK nastala u okrilju franjevačke zajednice, u pozicioniranju nastanka FK morali bismo uzeti u obzir i određene povijesne činjenice, odnosno poznavati koje su franjevačke zajednice postojale krajem 17. i početkom 18. stoljeća na području zapadno od Fojnice i Sarajeva. Kao logičan zaključak nameće se područje u trokutu Jajce, Livno, Rama, koja su podalje i od Fojnice, ali i od područja uporabe splitsko-poljičkog tipa bosanice. Uporaba slova *jata* za glas /j/, kao i korištenje jednoslova Ć za glasovnu skupinu /št/ ne bi išli u prilog toj pretpostavci jer je L. Nakaš na približno istom području (Livno, Konjic, Vakuf) utvrdila da pisari koriste slovo *i* koje ima dvojnju vrijednost /i/ i /j/ te da su posve iz uporabe izbacili jednoslova Ć za glasovnu skupinu /št/.⁹⁰ Naravno i ovo se mora uzeti s rezervom jer je ona do ovih zaključaka došla temeljem analize pisama koja su nastajala uglavnom u muslimanskom kulturnom okružju te time postoji i mogućnost postojanja nekih manjih razlika u grafiji na istom području, uvjetovanog vjerskom pripadnošću pisara. Imajući u vidu da su nakon austrijsko-turskoga rata (1683.-1699.) u Bosni ostali samo samostani u Fojnici, Kreševu i Kraljevoj Sutjesci,⁹¹ postaje upitno je li igdje drugdje FK mogla nastati. Budući da je smjer migracija išao prema Dalmaciji i Slavoniji, a nikako prema središnjoj Bosni, i eventualni rukopisi koji su mogli nastati na migracijskim područjima, sigurno su imali smjer kretanja kao i pučanstvo s tih područja. Traženju nekih lokalnih tipova ćirilice temeljem osobitosti grafija franjevačkih pisaca ne ide u prilog još jedan izvan grafijski moment. Iz biografija većine franjevac saznajemo da su svoje školovanje započinjali u Fojnici. Vjerojatno su tamo stizali kao jedva pismeni. Njihov gra-

88 *Isto*, str. 93.

89 VLADIMIR ĆOROVIĆ, "Nekoliko fojničkih pisama", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, sv. 4, Sarajevo, 1909., str. 479.

90 L. NAKAŠ, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, str. 107.

91 *Isto*.

fijski uzus, donesen sa svoga lokalnog područja, sigurno je bio pod utjecajem grafijskog uzusa samostanske škole. Stoga je apsolutno isključena mogućnost da je neki lokalni grafijski manir, ako ga je i bilo, mogao preživjeti ustaljeni grafijski manir samostanske škole. Određene razlike u grafiji franjevačkih pisaca, stoga možemo smatrati njihovim individualnim rukopisnim osobitostima, a šarolikosti je moglo doprinijeti i nepostojanje vrhovnog autoriteta ili uzora koji bi ujednačio sva grafijska rješenja. Uostalom uvjeta za uporabu jedinstvenog grafijskog sustava ni u latinici nije bilo sve do pojave Gaja. Pronaći mjesto nastanka FK temeljem paleografskih osobitosti u našem slučaju značilo bi pronaći potpisani bosanični rukopis, čijom bi grafološkom usporedbom došli do zaključka da ga je pisala ista ruka koja je pisala i FK. Takvoga rukopisa nismo pronašli. U traženju autora FK moglo bi se ići i jednim drugim, više povijesnim pravcem. Ako je suditi prema sadržaju FK, ljetopisac je 1634. godine prisustvovao smrti i ukopu fra Tome Ivkovića,⁹² a posljednja unesena godina u FK je 1669. Vremenski je razmak između navedenoga 34 godine. Stoga pretpostavljamo da je naš ljetopisac ukopu fra Tome Ivkovića mogao nazočiti kao mladi svećenik, vjerojatno star oko 30 godina, a to bi značilo da je 1669. godine bio već, za ono vrijeme, u poznim godinama. Možda ga je upravo bolest ili smrt spriječila u nastavku pisanja ljetopisa. Većine franjevačkih ljetopisa znamo autore, a svi su obnašali određene više dužnosti u franjevačkoj redodržavi. Vjerojatno su ljetopise pisali gvardijani, vikari ili neki drugi školovaniji svećenici.⁹³ U navedenom kontekstu, autora FK bismo mogli tražiti među ondašnjim gvardijanima. Posljednji kapitul koji se u FK spominje je onaj kreševski od 16. listopada 1666. kada je za provincijala biran fra Juro Šabić iz Livna. Istom prigodom su birani definatori i gvardijani samostana, između ostalih u Fojnici, Sutjesci, Olovu, Visokom, Rami i Srebrenici. Je li netko od tada imenovanih, fojnički gvardijan fra Ivan Ratković ili netko od kasnijih fojničkih gvardijana s kraja 17. stoljeća, autor FK?⁹⁴ S obzirom na iseljavanja

92 A. ZIRDUM, "Franjevački ljetopisi u Bosni i Hercegovini", str. 48.

93 Fra Andrija Šipračić je bio tajnik provincije i provincijal Bosne Srebrene, kao i fra Marko Vasiljević (1675.-1678.). Od ljetopisaca iz 18. stoljeća izdvajamo fra Nikolu Lašvanina koji je bio učitelj klerika u Fojnici (1730.-1735.). IVO PRANJKOVIĆ (prir.), *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine od XIV. do sredine XVIII. stoljeća*, Sarajevo, 2005.

94 Popis fojničkih gvardijana vidi na <http://www.fojnica-samostan.com/novo/index.php/novosti/21-samostan/razno/212-popis-gvardijana-franjevackog-samostana-duha-svetoga-u-fojnici> (21. 4. 2022.).

koja su uslijedila sa šireg bosanskohercegovačkog prostora tijekom austrijsko-turskoga rata, FK je mogla nastati u onim samostanima koji nisu napušteni, a to su Fojnica, Kreševo ili Kraljeva Sutjeska. Stoga je najprimjerenije pretpostaviti da je FK nastala u Fojnici, a da joj je autor jedan od fojničkih gvardijana s kraja 17. stoljeća. Moguće je pretpostaviti da je FK prijepis iz kasnijih razdoblja ili je pisana u kraćem razdoblju prema određenim povijesnim natuknicama. Teško je povjerovati da je pisana tijekom 34 godine, jer bi se između prvih i zadnjih stranica morale uočiti znatnije razlike u duktusu rukopisa.

Jednom ovakvom analizom postaje očito da su geografska pozicioniranja autorstva FK temeljem paleografskih obilježja moguća samo djelomično, što potvrđuje i ranije iznesenu tezu "da ne postoji stroga vezanost pojedinih tipova brzopisa uz određena područja",⁹⁵ te je očito na našem području korišten čitav niz prijelaznih grafijskih sustava koji nadilaze pretpostavljene zemljopisne granice. U srednjovjekovnim kancelarijama poštuju se određeni uzusi i tipovi pisma, te se i nepotpisanom dokumentu može odrediti gdje je nastao. U 17. i 18. stoljeću više je pisara, primjenjuje se ležerniji pristup pisanja u kojemu do izražaja dolaze i individualne rukopisne osobitosti. Za pouzdanije zaključke bile bi potrebne usporedbe s još širim korpusom bosaničnih rukopisa.⁹⁶ Svakako da bi se potpuniji zaključci o ovoj problematici mogli dobiti usporedbom jezičnih osobitosti FK, i to na način da se izoliraju oni jezični elementi koji bi mogli predstavljati franjevački jezični koine, a usredotočiti se na dijalektalne osobitosti rukopisa, koje bi se onda mogle dovesti u bliži kontekst područja jezika gdje se takvi jezični elementi koriste ili su se u 17. stoljeću mogli koristiti. Naravno za to bi bila potrebna potpuno nova analiza temeljena na potpuno drugim osnovama.

95 T. RAUKAR, "O nekim problemima razvitka ćirilske minuskule", str. 494.

96 Tračak nade su nam davala tzv. Fojnička pisma. Međutim, od 156 pisama, samo prva tri možemo smjestiti u vrijeme nastanka FK, ali je za sve njih vidljivo da ih je pisala različita ruka u odnosu na FK. Sva ostala su iz kasnijih razdoblja. Vidi: FRANJEVAČKI SAMOSTAN FOJNICA, *Pisma bosančicom od broja 1-156 od godine 1532-1783* /I fascikl/.

Doprinos hercegovačkih župa u obnovama Franjevačkoga samostana Kreševo 1767. i 1822. te njegovu održanju do sredine 19. stoljeća

MILO JUKIĆ
Kreševo
E-mail: milo.malum@gmail.com

UDK: 778.6(497.6 Kreševo)"1767/1822"
272-789.32(497.6 Kreševo)"1767/1822"
Prethodno priopćenje
Primljeno: 7. ožujka 2023.
Prihvaćeno: 30. lipnja 2023.

Sažetak

Kreševski franjevački samostan s crkvom do temelja je izgorio u požaru koji se dogodio na Uskrs, 7. travnja 1765. Obnova će, nakon što je uprava samostana pribavila potrebne dozvole, uslijediti poslije nešto više od dvije godine. Obnovljeni samostan i crkva su nakon pedesetak godina u velikoj mjeri dotrajali pa je poduzeta temeljita obnova. U oba obnoviteljska pothvata sudjeluju i hercegovačke župe, koje također cijelo vrijeme samostanu daju redovite godišnje doprinose u naturi i novcu.

Cilj rada je prikazati novčani doprinos pojedinih hercegovačkih župa u obnovama te, kroz količinsku klasifikaciju redovitih davanja, njihov udio u ekonomskom održanju samostana do sredine 19. stoljeća.

Ključne riječi: Franjevački samostan Kreševo; Hercegovina; obnove; doprinosi; župa Dubrave; Trebinjsko-mrkanska biskupija.

The Contribution of Herzegovinian Parishes to the Restoration of the Franciscan Monastery in Kreševo in 1767 and 1822 and Its Maintenance to the Middle of the 19th Century

Preliminary communication

Received: 7 March 2023

Accepted: 30 June 2023

Summary

The Franciscan Province Bosna Srebrena was reduced to three monasteries on the territory of today's Bosnia and Herzegovina after the end of the Great Turkish War (1699): Fojnica, Sutjeska and Kreševo. Taking into consideration the results of the war with respect to the new borders between the Ottoman Empire and the Venetian Republic, and bearing in mind that of the three areas with monasteries, Kreševo was the smallest in size, the Provincial administration (the Province encompassed Dalmatian monasteries to 1735, and Slavonian-Hungarian monasteries to 1757) entrusted the care of parishes in western Herzegovina, which until then had been, for the most part, under the pastoral care of Franciscans from Živogošće and Zaoštrog, to the Kreševo monastery. The Neretvica region, together with the entire Konjic and Jablanica region, had already been connected to the monastery from the destruction of the Franciscan monastery in Konjic (1521 or 1524).

As was customary at the time, all parishes contributed to maintaining the monastery through regular donations either in money or kind, and special fundraising activities were organised after the destruction of the monastery and church in the fire that occurred in the spring of 1765, when monetary and other donations were collected, and for the extensive restoration, which because of the dilapidated state of the previous construction, began in the first half of the 19th century.

The paper seeks to show the types and amounts of each parish's share in the contributions to the restoration and maintenance of the monastery. Several examples will illustrate the nature of the problems which the monastery administration and the parish priests and chaplains of individual parishes encountered, particularly in the delivery of contributions in kind, and which were connected to the behaviour of individual local Muslim landowners towards them. The paper also briefly presents the relation of individual Orthodox dignitaries towards the parishes and parish priests in Herzegovina.

The paper also presents hitherto unknown facts on the pastoral activities of the Franciscans of the Kreševo monastery outside the monastery's region, in the region of the Trebinje-Mrkan Diocese.

Keywords: Franciscan monastery Kreševo; Herzegovina; restoration; contributions; Dubrave parish; Trebinje-Mrkan Diocese.

Uvod

Nakon završetka Velikog bečkog rata (1699.) u Bosni djeluju samo tri franjevačka samostana: Fojnica, Sutjeska i Kreševo.

Fojnički samostan do 1699. pastorizira 14 župa srednje i zapadne Bosne. Djelokrug se nakon Velikog bečkog rata i nestanka katolika s mnogih područja donekle smanjuje, ali su malo prije sredine 19. stoljeća o njemu, osim matične, i dalje ovisne župe Lašva, Jajce, Dobretići, Banja Luka, Ivanjska, Kotor (danas Kotor Varoš), Majdan, Vodičevno, Bihać, Rama, Livno, Duvno, Uskoplje s Kupresom. Malo potom će samostansko područje biti znatnije smanjeno osnutkom samostana na Gorici (Livno), u Gučkoj Gori, Petrićevcu (Banja Luka) i Rami.¹

Sutješki samostan početkom 17. stoljeća pastorizira župe od središnje Bosne do Save, između rijeka Ukrene i Bosne (župe Sutjeska, Vareš, Kuzmadanj, Seočanica, Derventa, Dubočac, Vinska, Vasiljevo Polje i Radunjevac). Neke od spomenutih župa su malo prije izbijanja Velikog bečkog rata (1683.), uglavnom zbog čestih epidemija, nestale pa je djelokrug samostana donekle smanjen, ali će se znatno povećati tijekom i nakon navedenog rata, kada sutješki samostan preuzima i dotadašnje župe samostana u Olovu, Modriči, Tuzli i Gradovrhu.²

I prije i nakon Velikog bečkog rata najmanje od tri preostala samostanska područja je ono kreševskog samostana. Sredinom 17. stoljeća samostan pastorizira vjernike u župama Kreševo, Neretva, Maglaj (kasnije župa Osova/Žepče), Zablacé i Dubica.³ Pastorizaciju katolika u Neretvici samostan preuzima već nakon paljevine i nestanka

1 <https://www.bosnasrebrena.ba/fojnica-samostan-i-zupa-svetoga-duha> (22. 2. 2022.).

2 <https://www.bosnasrebrena.ba/kraljeva-sutjeska-samostan-i-zupa-sv-ivana-krstitelja> (22. 2. 2022.).

3 <https://www.bosnasrebrena.ba/kresevo-samostan-sv-katarine-i-zupa-uznese-nja-bdm> (22. 2. 2022.).

franjevačkog samostana u Konjicu (1521. ili 1524.). Kreševski samostan u to doba, zbog velikih osmanskih nameta, a imajući najmanje župa (župe Zablacé i Dubica uskoro će nestati) pa prema tomu i najmanje prihode, nalazio se na rubu opstanka. Zato uprava Franjevačke provincije Bosne Srebrene početkom 18. stoljeća izuzima najveći dio zapadnohercegovačkog područja (župe Mostar,⁴ Brotnjo, Blato,⁵ Ljubuški, Ružići i Posušje te kapelaniju Gorica)⁶ iz nadležnosti samostana u Živogošću te ga stavlja pod nadležnost kreševskoga samostana. Samostan u Živogošću je to područje, zajedno sa samostanom u Zaostrogu, opsluživao od uništenja franjevačkih samostana u Mostaru i Ljubuškom (1563.). Takvu rješenju je, dakako, znatno doprinijela i činjenica da je Karlovačkim mirom (1699.) Dalmacija definitivno oslobođena od osmanske okupacije i postala dijelom mletačkoga teritorija, dok Hercegovina i dalje ostaje u sastavu Osmanskoga Carstva, što pastorizaciju hercegovačkih katolika iz dalmatinskih samostana čini gotovo nemogućom.⁷ Također treba spomenuti da su kreševski

4 Često je navođena i pod imenom Mostarski Gradac.

5 Mostarsko Blato, prethodnica kasnije župe Široki Brijeg.

6 Fra Marijan Bogdanović navodi kako je fra Anto Lekić, bivši podučavatelj dječaka, u lipnju 1771. godine, nakon što je cijele prethodne zime patio od groznice trećace i obolio na prsima, "poslan po običaju u Polja, za župnika". MARIJAN BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskoga samostana*, Synopsis, Sarajevo - Zagreb, 2003., str. 179. Priređivač ljetopisa fra Ignacije Gavran na istom mjestu navodi da su Polja bila "samostalna kapelanija između Vrana i Čvrnsnice, uz Blidinjsko jezero, gdje je nekoć bilo mnogo stočara". Budući da spomenuta kapelanija, iako nema crkve ni župne kuće niti vodi matice, od početka vođenja evidencije doprinosi samostanu u novcu i naturi izvršava svoje obveze na tom planu, a Bogdanović svećenika kojeg samostan (i to mnogo prije početka 18. stoljeća) šalje u Polja titulira župnikom, može se pridodati navedenom popisu župa. Opširnije o kapelaniji Polja: IVO ČOLAK (ur.), *Fratari i planina*, Hrvatska akademija za znanost i umjetnost u Bosni i Hercegovini, Mostar, 2022.

7 Da je komunikacija bila otežana već tijekom trajanja Velikog bečkog rata (1683.-1699.) vidljivo je, uz ostalo, i iz jednog od ukupno osam osmanskih dokumenata sačuvanih u arhivu samostana u Živogošću. U prvom, muraseli Hasana, sina Alije, kadije Mostara s Nevesinjem, izdanoj 19. VI. 1676., fratri samostana Lužibabe (tj. Živogošće) ponovno se dopušta obilaženje sela Raške Gore i obavljanje vjerskih obreda. SULEJMAN BARJAKTAREVIĆ, "Turski dokumenti franjevačkih samostana u Živogošću i Makarskoj", u: *Zbornik Odsjeka za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 4, Zagreb, 1961., str. 388. Formulacija "ponovno dopušta" jasno ukazuje na to da su obilasci neko vrijeme, vjerojatno zbog ratnih događanja, bili zabranjeni. Iz još jednog dokumenta proistječe da je nadležnost pojedinih dalmatinskih samostana bila nejasna. Naime, isti kadija u proljeće 1679. godine izdaje muraselu kojom "fratri crkve

franjevci i prije ovoga vremena povremeno bili prisutni u Hercegovini, što vidimo iz izvještaja biskupa fra Marijana Lišnjića upućenog u Rim nakon obilaska zapadne Hercegovine 1668. godine u kome, naglašavajući da su im osmanske vlasti dale dozvolu za vršenje službe, navodi da je u Brotnju zatekao fra Franju iz samostana Svete Katarine u Kreševu i fra Petra iz samostana Svetog Franje u Imotskom.⁸

Pastoralna nadležnost samostana u zapadnoj Hercegovini potrajat će do odlaska zapadnohercegovačkih franjevaca iz Kreševa na Čerigaj, u proljeće 1844. godine, dok je uže područje Neretvice (ne i cijele nekadašnje župe Podhum, čiji je veći dio pod nadležnošću Franjevačkoga samostana Svetog Ivana Krstitelja u Konjicu, a za manji dio skrbe dijecezanski svećenici) i danas dio kreševskoga samostanskog distrikta.

Ovdje treba naglasiti da se u literaturi gotovo bez iznimke navodi kako su 1844. kreševski samostan napustili "hercegovački franjevci", što, međutim, sasvim ne odgovara činjenicama, budući da je na Čerigaj otišao jedan broj fratara rodom iz zapadne Hercegovine, dok oni iz Neretvice, koja se prostire na sjeveru Hercegovine, i nakon toga ostaju vezani za kreševski samostan.

Kroz cijelo vrijeme, kako je u ono doba bilo uobičajeno, redoviti doprinos održanju samostana u novcu i naturi daju i hercegovačke župe, a posebno je izražen prigodom većih građevinskih zahvata na samostanskim zgradama, pri čemu se uglavnom misli na obnove, prvu nakon uništenja samostana u požaru, 1765. te još jednu, poduzetu malo prije sredine prve polovice 19. stoljeća, počevši od 1822. godine.

Prikaz doprinosa podijeljen je na dvije cjeline. Iz razdoblja koje obuhvaća obnovu samostana nakon uništenja 1765. imamo tek malo podataka, za razdoblje od završetka obnove do 1820. gotovo da ih i nema, dok razdoblje od 1820. do odlaska zapadnohercegovačkih franjevaca obiluje egzaktnim pokazateljima.⁹

Lužibabe imaju u smislu carske zapovijedi koju drže u svojim rukama isključivo pravo posjećivanja (obilaska) i ubiranja limozine u svome i mostarskom kotaru i da se fratri Dračana (kotar Imotski) ne smiju miješati u to područje". *Isto*, str. 389.

8 MARKO VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, Skupština Općine Čitluk, Čitluk, 1981., str. 100.

9 U arhivu Franjevačkoga samostana Kreševo (dalje: AFSK) sačuvan je neobjavljeni nepaginirani sveščić s naslovom *Godišnji doprinosi samostanu pojedinih župa 1820.-1859. /Gospodarstveno-novčane knjige/, Kutija 43, Gos 3 (dalje: *Godišnji doprinosi...*). U istom arhivu sačuvan je i neobjavljeni ljetopis*

Mane spomenutih pokazatelja u *Godišnjim doprinosima...* su, osim tehničkih, karakterističnih za rukopisni materijal star više od dva stoljeća, još i neredovitost te nesustavnost. Gdje gdje su, primjerice, davanja prikazana odjednom za dvije pa čak i za tri godine, ponekad je evidencija za pojedine župe razdvojena na više mjesta u spomenutom sveščiću, čak su davanja župe Brotnjo za 1825. godinu i broj sitne stoke za istu godinu za nekoliko župa ispisani na unutarnjoj naslovnici knjige, a podatci o davanju nekih župa za određene godine nedostaju.

1. Doprinosi župa - vrste, učestalost i ambijent

Davanja bi se mogla razvrstati na godišnja, sezonska, povremena i ona za obnovu samostana, a bila su izražena u naturi i u novcu.

Doprinosi u novcu uglavnom su označavani kraticom "l. l." (libere lemosine), što se odnosilo na milodare koji se prikupljaju tijekom mise, poznate kao lemuzina, namijenjene župi, odnosno, u ovom slučaju, samostanu kao krajnjem korisniku. Lemuzina je uglavnom prikazivana zajedno s prihodima od administracije (ovdje naznačeno kao "administration", u što se ubrajaju plaćene mise, dadžbine za krštenja, vjenčanja, pokope i dr.). Posebna lemuzina prikupljana je "za umrle fratre", a također i "za kasu Provincije". Upada u oči da su posljednje dvije ponekad prikazivane zasebno, a ponekad skupno.¹⁰

Osim standardnih novčanih jedinica Osmanskoga Carstva (groši i pare) ponekad su iznosi navođeni i u drugim monetama i novčanim

fra Franje Bogdanovića *Protocollum Chronologicum Conventus S. Catharinae V. et M. de Kreševo procuratum unno 1867, l mensis Aprilis*; na predstranici: *Protocollum Chronologicum Conventus S. Catharinae V. A Martyris de Kreševo, demonstrans res historicus ab anno Domini 1765.*, koji sadrži i izvještaj o sredstvima prikupljenim za obnovu samostana 1767. godine. Kutija 34, Ljet 3 (dalje: *Ljetopis*, 3).

10 Iako o tome u izvorima nema puno podataka, očito je kako je bilo i zlouporaba prihoda pojedinih župnika, o čemu, prenoseći zaključke s provincijskoga definitorija, održanog u Fojnici, 13. V. 1763., piše provincijal fra Franjo Bogdanović, tvrdeći da "u ovi upadaju česti niki navlastito koi su po župah i mlagji koim su kgliuci u rukuh". TOMISLAV PERKOVIĆ, *Diplomatički zbornik bosaničkih isprava iz Arhiva Franjevačkog samostana u Fojnici*, Franjevački samostan, Fojnica, 2007., str. 92-93.

mjerama. Tako se u pojedinim zapisima navode taliri, taliri "karlovcici", cvanjcike, mahmudije, jaspere, pleti¹¹ i direkaši.¹²

Kad je riječ o Hercegovini, najčešći, gotovo obvezni prinosi u naturi bili su sir i maslo. Izražavani su u okama,¹³ s tim da je sirac¹⁴ ponekad navođen i u komadima i u okama. Podataka o ambalaži, koja često otkriva i vrstu, pogotovo kad je riječ o siru, najčešće nema, ali se ponekad navodi da je sir "iz mišine" (mješine, miha, mija). Za maslo se, pak, ponekad navodi da je "pretopljeno" ili "pritopno". I za sir i za maslo katkad se navodi da su "proljetni" ili "jesenski" što, budući da su dostavljani u proljeće i u jesen, vjerojatno govori samo o tome kad su poslani, a ne o nekakvoj posebnosti jednoga ili drugoga.

Uza sir i maslo, župnici i kapelani slali su i drugo: čarape,¹⁵ klašanje,¹⁶ pokrivače ("čebeta"), vreće, užad (za vezanje sijena u toware), luk ("arpadžik") i sol, vjerojatno morsku (ponekad navođena i kao "sol za sir"). Iz Neretve su stizale i trešnje (redovito bilježene kao ašlame) te kesteni (najčešće bilježeni kao košćani), a povremeno i žito te vuna. Samo jednom je, 1829., iz Brotnja, od župnika fra Frane Kraljevića, stiglo i vino (oka 44), koje je samostan inače kupovao u tom kraju i u Neretvici, što se u ljetopisima mnogo puta spominje.¹⁷ Više puta su navedeni i prilozi "za džulus", što se vjerojatno odnosi na novac namjenski skupljan po župama za isplatu istoimenoga poreza.

Najvažniji prinos u naturi ipak je bila sitna stoka (janjad, ovce i koze, ponekad i junad, koja su nekoliko puta posebno navedena) koju bi svaka župa samostanu slala u proljeće, nakon što se otope snjegovi,

11 Plet (od grčkog plethos = obilje, bogatstvo) nije uvijek imao isti odnos prema grošu. Sudeći po bilješkama o davanjima u kojima su navedene obje jedinice jedan plet iznosio je od 3,25 do 3,5 groša.

12 Direkaš i direklija bili su nazivi za španjolski talir.

13 U vremenu na koje se rad odnosi jedna oka iznosila je 1,282945 kilograma.

14 Vrsta sira od kravljeg mlijeka. Opširnije u: SONJA BIJEJLJAC - ZLATAN SARIĆ - MARKO STANIŠIĆ, "Sirac - prilog poznavanju tehnologije, sastava i kvalitete", u: *Mljekarstvo*, 53 (4), Zagreb, 2003., str. 267-280.

15 Redovito su navođene kao "čorape".

16 Vrsta pokrivača od ovčje vune (sukanac); u ovom slučaju materijal za izradu, redovito izražavan u aršinima.

17 Još jedan slučaj zabilježen je mnogo prije, 1768. godine, kada, malo nakon biskupskog posvećenja, konja natovarenog biskupskim ruhom i dvjema bačvicama "odličnog vina iz Primorja" u samostan, zajedno sa sitnom stokom, šalje fra Marijan Bogdanović, no to je, dakako, iznimka, a ne pravilo. M. BOGDANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 109.

blizu datuma oko kojih se stoka inače izvodila u planinu.¹⁸ Najčešće je navođena terminom "bravinja" ili "životinje". Prigodom dovođenja stada znalo je biti velikih problema, a najveća šteta u ovom razdoblju dogodila se u travnju 1832.,¹⁹ kada je župnik u Blatu fra Nikola Kordić poslao "bravenja 196 od kojih po putu izginu 58". Godinu dana kasnije Kordić je poslao "bravenja 185 od ovizi po putu pogubi se 6", a iste godine nestalo je i "šest od bravenja 163" koje je iz župe Brotnjo poslao ondašnji župnik fra Frano Kraljević. Vrlo vjerojatno su se, s obzirom na udaljenost i dužinu trajanja puta, takve stvari događale češće, ali oni koji su vodili evidenciju nisu uvijek smatrali potrebnim zapisivati ih.

Zato nekoliko takvih zapisa, i to isključivo kad bi se pri dogonjenju stoke dogodio veći problem, imamo u ljetopisu fra Marijana Bogdanovića, a najstariji je iz 1768. Te godine "lupeški Turci u Doljanima²⁰ ugrabe pet ovaca, a zatim neki muslimanski razbojnici i neki iz Neretve silom otmu blizu Lisovnje²¹ oko petnaest životinja i (prije spomenute) dvije bačvice vina", zbog čega je samostan podigao tužbe pred kadijom u Prozoru te na sudu u Seonici,²² koje su završile kao i većina drugih u to doba.²³ Mnogo teži slučaj dogodit će se na Tijelovo, 14. VI. naredne, 1769. godine, kada su dvojica "sarajevskih pijanih janjičara" kod sela Lisovnja bez ikakva razloga i bez naknadne kazne ubili jednoga od pastira iz Brotnja koji je gonio ovce za samostan, a njegovi drugovi ga, dobivši za to dozvolu od kadije u Seonici, pokopali na mjestu gdje je ubijen.²⁴

18 Običaj je mnogo stariji od ovoga razdoblja. Fra Marijan Bogdanović navodi ga još 1768. godine, precizirajući da se obavlja nakon svetkovine Presvetoga Trojstva. Kako je to, međutim, pomična svetkovina (u nedjelju nakon Duhova, 57 dana nakon Uskrsa), dogonjenje stoke ne može se vezati za određeni datum i sasvim sigurno je ponajviše ovisilo o vremenskim uvjetima. *Isto*, str. 109.

19 U sveščiću pogrješno navedeno da se radi o 1831. godini.

20 Selo na rječici Doljanki u općini Jablanica, smješteno između Jablanice i Blidinja, danas sjedište istoimene župe.

21 Danas Ljesovnja, selo u Neretvici, 2 km od sjedišta ondašnje župe u selu Podhum.

22 Selo u Neretvici, u općini Konjic, 5 km od sjedišta ondašnje župe u Podhumu. Više puta se u ljetopisima spominje kao sjedište kadije.

23 M. BOGDANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 109.

24 *Isto*, str. 146. O tome i kod Strukića: "Ljetopisi mramorkom šute, da se je ubojicama šta neugodno dogodilo; po svoj prilici su jeftino prošli i nadalje uzemiravali mirne ljude." FRA IGNACIJ STRUKIĆ, *Povjestničke crtice Kreševa i franjevačkoga samostana*, Bosanska pošta, Sarajevo, 1899., str. 65.

Da je takvih pokušaja bilo cijelo vrijeme svjedoči bujrontija Namik Ali-paše iz 1830. godine "da nam se nema uzimat životinja na Polji, Dolanima i Neretvi".²⁵

Pristiglu stoku samostan je prodavao, a dio ostavljao i preko ljeta, po unajmljenim pastirima,²⁶ napasan na samostanskim ispašama Lopati,²⁷ Bitovnji i drugdje, a malo prije blagdana Svete Katarine (25. XI.) obavljano je njezino klanje i pripremanje pastrve.²⁸

Davanja samostanu su, po svemu, kako običaj, tako i obveza svakoga župnika i njegovih župljana. Po nekim zabilješkama vidljivo je da su gvardijani, odnosno vikari, koji su bili zaduženi za gospodarstvo samostana, znali koliko mogu očekivati od koje župe. Naravno da su o tome od godine do godine ipak odlučivali brojni čimbenici, od rodnosti godine, preko sigurnosnoga stanja na terenu, pa do agilnosti pojedinih župnika. Posljednje spomenuto sasvim sigurno imalo je velikog utjecaja i na to tko će od članova samostanskoga bratstva dobiti župu na upravu, a tko ostati u samostanu.

Iako su toga oduvijek bili oslobođeni, lokalna osmanska vlast više je puta pokušala franjevcima nametnuti porez na ono što bi samostani sakupili po župama, o čemu govori bujrontija Gjulpaše upućena kadijama kreševskoga i visočkoga iz 1698. godine da zabrani od fratara uzimati danak na ono što naprose.²⁹

Pobir je, kako su ga obično zvali, osobito jesenski, obavljao jedan od franjevac iz samostana, ali su ga, nakon što ga sakupe od župljana, u Kreševu znali dopremiti i sami župnici. Tako fra Marijan Bogdanović navodi kako je u studenom 1769. "došao s pobirom masla u Kreševu o. Nikola Jeličić, koji je bio kapelan župnika u Posušju",³⁰ dok je 24. listopada naredne, 1770. godine "poslan fra Franjo Rajčević, laik-šezdesetogodišnjak, da pređe naših šest župa u Hercegovini radi

25 Tursko, 1, neobrojčeno, AFSK, *Tursko-arapske isprave /Turcica/*, kutija 100/1.

26 S druge strane knjige u kojoj su bilježeni doprinosi župa nalaze se bilješke o pogodbama s pastirima (i drugim samostanskim momcima, kako ih se obično naziva) za razdoblje od 1821. do 1833. godine.

27 Brdo iznad Kreševa na kome su kreševski franjevci do prije stotinjak godina imali velike pašnjake, štale i kmetove.

28 M. BOGDANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 133, 156-157, 187.

29 JOSIP MATASOVIĆ, *Fojnička regesta*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1930., str. 187.

30 M. BOGDANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 132.

godišnjeg pobira u čast sv. Katarine".³¹ U svibnju 1771. u Hercegovinu je poslan fra Pavao Budimir s jednim samostanskim slugom "da običajne ovce sabere i dovede".³² Fra Pavao se vratio početkom lipnja sa samo 500 komada stoke, a da pobir nije bio izdašniji, uzrok je bio Ago Kresojević, koji je silom oteo sto ovaca. Isto su učinili i "neki Turci u Mostaru i Blatu tako da se računa 250 otetih". Istom neprilikom u Sovićima su "neki Turci-seljaci slagali" da je stoka popasla njihove livade pa su od fra Pavla "iznudili četiri groša". Zbog svega se samostan žalio nekom begu Dugaliću, ali, po svemu sudeći, bez rezultata. Na kraju su jednu ovcu oteli i neki Sarajlije, koje su, pak, u Banji Lučići³³ napala dvanaestorica janjičara; stvar bi, bilježi ljetopisac, završila još gore da se onima koji su gonili stado u putu nisu priključila dvojica Turaka.³⁴

Mora se svakako spomenuti i sigurnosno stanje u Hercegovini i cijelom Bosanskom ejaletu, koje se za osmanske vlasti rijetko moglo ocijeniti dobrim. Znamo, naime, da Osmanlije u Europi kroz gotovo cijelo razdoblje obuhvaćeno ovim radom vode ratove, ponajprije protiv Rusa, te da, izuzevši pobjedu velikoga vezira Baltadži Mehmeda nad vojskom Petra Velikog 1711. kod rijeke Prut blizu Staniestija (Rumunjska), uglavnom trpe poraze. Porta, zbog općeg slabljenja Osmanskoga Carstva, loše prolazi i u srazovima protiv Austrijanaca, s tim da su domaći "Turci" izvojevali veliku pobjedu u Banjolučkom boju (1737.). Tu su i nebrojene pobune domaćih muslimana protiv osmanskih vlasti, a kasnije, početkom 19. stoljeća, i u Srbiji (1804.-1813. i 1815.-1817.), te, na kraju, ustanak bosanskih ajana pred-

31 *Isto*, str. 152. Fra Franjo se vratio 6. XII., i to nakon što ga je već u prvoj župi, Brotnju, "uhvatio Ago Kresović i smatrao uhodom". Župnik ga je uspio osloboditi, ali je Kresović naredio da se odmah vrati kući jer "ne želi da se na području njegove vlasti nađe ikakav drugi fratar ili svećenik osim jednog župnika u Brotnju, drugog u Ljubuškom, trećega u Blatu". Kresović je čak kazao kako mu je paša poslao zapovijed "da ubije koje god svećenike nađe bez njegove bujrunije". *Isto*, str. 160.

Pobir je prikupljan i u Kreševu te u drugim župama, primjerice, 12. XI. iste godine pobir u Kreševu izvršili su fra Franjo Gracić iz Kreševa i fra Anđeo Glavaš iz Drinovaca, osam dana kasnije je u Lepenici jesenski pobir voća, lana i povrća obavio fra Anto Lekić, a istoga dana i još jedan u Kreševu. *Isto*, str. 153. U sarajevsku župu je istim poslom 29. XII. poslan već spomenuti fra Franjo Gracić. *Isto*, str. 162.

32 *Isto*, str. 178.

33 Predio između planine Bitovnje i Kreševa, iznad kreševske Banje.

34 M. BOGDANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 179.

vođenih Husein-kapetanom Gradašćevićem (1831.). Svi spomenuti i mnogi drugi sukobi itekako su imali utjecaja na političke prilike u Bosanskom ejaletu pa tako i u Hercegovini.

Osim prije spomenutih slučajeva nasilja i pljačkanja, stanje odlično ilustrira još nekoliko događaja izravno vezanih za samostanske župe i župnike u Hercegovini, navedenih od fra Marijana Bogdanovića, odnosno nastavljača njegova ljetopisa.

Prvi takav slučaj zabilježen je u travnju 1769. godine, kada su janjičari unovačeni za rat protiv Rusa od hercegovačkih župnika ("oko Mostara") oteli pet samostanskih konja.³⁵ U veljači 1771. su na Kraljevu gubnu³⁶ opljačkani momci koje je samostan poslao da preko Pogorjelice³⁷ iz Neretve, kako bi ga sklonili od janjičara, u Kreševo dovedu fra Anđela.³⁸ U veljači 1779. godine tamošnji baše počеше progoniti bročanskoga župnika fra Gabru Mijatovića, da bi mu na kraju udarili na kuću i zapalili je, a župnik, pobjegavši iz vatre na druga vrata, bi zasut metcima, ali prođe neokrznut. Nakon što se narod sabrao gasiti požar, baše pobješkoše, ali kako su poslije toga nastavili s prijetnjama, samostan je župnika morao povući u Kreševo,³⁹ a Brotnjaci na neko vrijeme ostaše bez svećenika.

Nije čudno da su svećenici ovako trpjeli kad znamo za slučaj iz 1737. godine koji se dogodio u Viru kod Posušja. Apostolskoga vikara fra Matu Delivića, koji je obavljao apostolski pohod po Hercegovini, neki su Turci bez razloga napali, a nakon što je pobjegao u obližnju kuću, provalili su u nju te ga počeli tući i psovati mu. Obranili su ga i otkupili tamošnji kršćani, ali Delivić svejedno, uz ostalo, ostade bez biskupskog prstena. Sve se to događa unatoč tomu što je uza se imao vezirevu dozvolu da smije obilaziti i Hercegovinu.⁴⁰ Ni sljedeće godine Delivić ne će dobro proći u Hercegovini. Budući da se mnogo vjernika sakupilo dočekati ga, posuški kadija "izmisli da su braća

35 *Isto*, str. 123. Jedan dobar konj otet je i od župnika u Žepču, tri od samoga samostana, a sva tri samostana štetovala su velike novčane iznose.

36 U kreševskom kraju nalaze se dva lokaliteta s tim imenom, jedan kod sela Vranc, drugi kod sela Deževice. Ljetopisac ne navodi o kojem je ovdje riječ.

37 Brdo iznad sela Dusina (župa Deževice), danas u općini Fojnica, onda dio kreševskoga samostanskog područja.

38 M. BOGDANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 169-170. Nije poznato o kojem fra Anđelu se radi.

39 *Isto*, str. 203.

40 FRA I. STRUKIĆ, *nav. dj.*, str. 50-51.

kreševskoga samostana, na kojega područje spadaše Posušje, sabrali više hiljada katolika, s kojima namjeravaju udariti proti Turčinu". Od mogućih problema opet se, preko nekog neimenovanog baše, obrađuje mitom od 400 talira.⁴¹

Kada su Mostarci 1814. godine, pod vodstvom blagajskog ajana Ali-age Dadića, poduzeli veliku pobunu protiv vezira i Porte, "silovaše franjevce i katolike, da se oružanom silom opru vezirovoj vojsci".⁴² Bosanski vezir Ali-paša Derendelija tim povodom 15. IV. u Travniku izdaje opširnu zapovijed raji, ponajprije kršćanima, koju završava sljedećim riječima: "Zapovidam mojim podložnicim fratrom od župa najie mostarske, da ovu moju zapovid protelale svoj raji carevoj od Ercegovine, koi kada ispune virno, što im se zapovida, neka se uklone i dođu mojim zapovidnicima, od koih će biti pomilovani; ako li nemognu pribignuti k meni, neka se uklone, kud mognu."⁴³ Na kraju, kad je pobuna skršena, i vezirove trupe ušle u Mostar, pašin čehaja ipak pozva "od katolika malo i veliko na račun", zbog čega "nasta užasan plač i jauk među katolicima, a i Franjevcima, jer mišljahu da će ih sve žive povješat. Od franjevacu bijahu pozvana tri župnika iz okolice" koji su "živim bojama ocrtali nasilje, koje ih nagna, da se late oružja i tim se od bliže, sigurne smrti izbave".⁴⁴

Ni Neretva nije bila izuzetak, a sličnih problema bit će i nakon ovdje obrađenog razdoblja. Tako Strukić bilježi⁴⁵ slučaj kad je, oko 1860. godine, neki barjaktar Ašlaković, rodom iz Kreševa, s 15 Turaka došao u selo Vrci, u kojem je kreševski samostan imao kuću, baštu i vinograd. Ašlaković i njegovi pratitelji provalili su u kuću, pojeli i popili sve što su našli, a onda organizirali fingiranu prodaju imanja, među sobom izabравši Ašlakovića za gvardijana. Ašlaković u novoj ulozi prodade svojim drugovima imanje za 39 groša, za što su, unatoč činjenici da su sudske vlasti odlično znale o čemu je riječ, a uz pomoć potplaćenih svjedoka, koji su prisegnuli da je kreševski gvardijan doista prodao imanje, uskoro uspjeli dobiti tapiju. Iako se u međuvremenu promijenila država, pa tako i vlast, fratri nikada nisu uspjeli povratiti imanje, štoviše na kući još u vrijeme pisanja Strukićeve knjige i dalje je stajala ploča s natpisom "Tempore gvardianus..."

41 *Isto*, str. 51.

42 *Isto*, str. 101.

43 *Isto*.

44 *Isto*, str. 102.

45 *Isto*, str. 53.

("U doba gvardijana..."), dok je drugi dio ploče s imenom gvardijana i godištem sastrugan.⁴⁶

Uza sve navedeno bilježe se i pritisci pravoslavnih velikodostojnika na franjevce u Hercegovini. Iako su, naime, njihovi pokušaji za podlaganje katolika najčešće bili usmjereni na hijerarhijski najvišu razinu, tj. na apostolske vikare i provincijale, nisu izostali ni oni usmjereni na samostane i župe. Tako se u ljetopisu bilježi i pokušaj mostarskoga vladike koji 1783. godine pismeno traži od ondašnjega broćanskog župnika fra Mije Kobačića da mu on i ostali župnici u mostarskom kadiluku budu podložni i daju mu harač, za što samostan, dok sudski poništi takve namjere, "štetova" 320 groša.⁴⁷ Na to da mu katolici iz Hercegovine ne plaćaju takse potužio se još 1693. godine sultanu Ahmedu II. pod Beogradom mitropolit pečki Simeon,⁴⁸ što navodimo kao ilustraciju dužine trajanja pokušaja usmjerenih na podlaganje katolika u Hercegovini, a da sežu u još mnogo starije doba svjedoče, uz brojne druge slične isprave, hudžet mulin i kadije mostarskoga "da patrijarh ni vladika nema(ju) posla s latinskim fratrima" iz 1561.⁴⁹ te naredba Šehevar-paše iz 1585. godine da ni fratri ni raja iz Hercegovine ne moraju davati nameta vladikama (patrikama) srpskim i rumunjskim.⁵⁰

Dosta detaljan opis stanja u Hercegovini u prvim desetljećima 19. stoljeća donosi fra Anto Knežević⁵¹ u poglavlju "Stanje Ercegovine god. 1831. - Šunjić župnik u Mokronogama", naglašavajući kako "godine 1831. mračni oblaci započеше prikrivati jadnu Hercegovinu" i da "koliko puta počne promišljati jedno stanje kršćanluka ercegovačkoga", toliko ga puta "ježurci hvataju i krv mu se od straha mrzne". Knežević glavnim krivcem označava Ali-agu Rizvanbegovića koji "nad ercegovačkom sjerotinjom rajom okrutnički vlada, nad rajom velim samom, jer je turkom na volju pustio da rade od raje sve što hoće kao prave baše". Dalje kaže da je paša "prepustio turkom da od raje otimlju što god više mogu. Pootimali su zemlje, novce i blago živo", a

46 *Isto*.

47 M. BOGDANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 208.

48 J. MATASOVIĆ, *nav. dj.*, str. 186.

49 *Isto*, str. 109.

50 *Isto*, str. 118.

51 FRA ANTO KNEŽEVIĆ, "O. fra Marijan Šunjić biskup i apoštolski namjesnik bosanske države (+ 1860.)", u: MARKO KARAMATIĆ (prir.), *Biografije bosanskih franjevaca*, Synopsis, Sarajevo - Zagreb, 2015., str. 103-105.

navodi i slučaj protjerivanja 570 obitelji iz Mostara "na suhoj pravdi, za uzrok samo navodeći: da se je od prije u onih kućah klanjalo, a sad se po vlaški Bogu moli".

Na kraju, dobro poznate "Želje i molbe krstjanah u Bosni i Hercegovini...",⁵² napisane na kraju ovog razdoblja, 1. svibnja 1850., najbolje ilustriraju ukupno stanje te potvrđuju da katolici u Bosni kroz cijelo vrijeme trpe golemo nasilje i svakovrsne nepravde.

2. Pregled doprinosa

2.1. Od požara i izgorjena samostana 1765. do 1820. godine

Kreševski samostan izgorio je na Uskrs, 7. travnja 1765. O tome i o naporima vezanim za obnovu u svom ljetopisu opširno izvješćuje fra Marijan Bogdanović,⁵³ a mnogo podataka o tom događaju donosi u svom ljetopisu i njegov stric, također franjevac, fra Franjo Bogdanović, provincijal Bosne Srebrene od 1762. do 1765. godine.

Kao i obično kad su se pojedinim samostanima događale takve i slične katastrofe, u obnovi su, koliko je to bilo moguće zbog sveukupna sigurnosnog stanja i odnosa osmanskih vlasti prema katolicima, kroz novčane priloge ili na druge načine sudjelovale sve župe i samostani u Bosni i Hercegovini. Tako je bilo i nakon što su kreševski franjevci 1767. godine, nakon više od dvije godine uzaludnih napora, uspjeli doći do dozvola potrebnih za obnovu.

Najveći doprinos tada, kao i obično, daju Kreševljaci i župe koje pripadaju kreševskom samostanskom području pa tako i one u Hercegovini. Fra Franjo Bogdanović je u svom ljetopisu⁵⁴ poimenično popisao sve tadašnje članove samostanskoga bratstva, ukratko navodeći tko je od njih dao koliki doprinos. Među poduzimljivima kad se radi o hercegovačkim župnicima posebno ističe definitora fra Ivana Ivića, u vrijeme obnove župnika u Blatu, koji je u toj, a i u nekim drugim župama (Travnik, Kotor /Kotor Varoš/, Varovine /Vrhovine/ i Jajce), "elemosijnam quaesivit pro fabrica",⁵⁵ te fra Bonaventuru

52 "Želje i molbe krstjanah u Bosni i Hercegovini, koje ponizno prikazuju njegovom carskom veličanstvu sretnovladajućem sultanu Abdul-Medžidu", IVAN FRANO JUKIĆ, *Izabrani spisi*, Synopsis, Sarajevo - Zagreb, 2015., str. 469-471.

53 M. BOGDANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 77-95, 97-101.

54 FRA FRANJO BOGDANOVIĆ, *Protocolum historicum*, str. 21-26.

55 "molio milostinju za gradnju".

Kugića (Mihačevića), gvardijana u vrijeme izgorjenja samostana, a u vrijeme obnove župnika u Brotnju, "iste etiam quaesivit eleemosijam in nostris Paroeciis de Hercegovina, unde atulit 500. regales, dico quingentos".⁵⁶ S druge strane za fra Franju Božića, ondašnjega župnog pomoćnika u Brotnju kaže da "nihil iste umquam contulit, nec tunc, nec ante",⁵⁷ a za fra Antu Lekića, poslanoga početkom obnove za župnika u Ljubuškom, da je "vix umquam utilis".⁵⁸ Fra Antu Vrcića, župnika u Ružićima, fra Bartola Nikolića, župnika u Mostaru te fra Josipa Tomića, župnika u Posušju, samo navodi, ne kazujući ništa o možebitnom doprinosu njih i župa koje su opsluživali. U Neretvici je, pak, sakupljeno 40 groša.

Godine 1771. godine, kad je gradnja bila odavno završena, u samostanskom ljetopisu se ipak napominje⁵⁹ da je za prošnju u hercegovačkim župama bio zadužen fra Bonaventura Kugić te da je naprosio 600 groša ("I ode P. O. fra Bono Kugić alias Mihačević Guardian u naše Župe od Ercegovine, i naprosi u svima grošah circa, šest stotina dico 600.")⁶⁰ iako, kao i fra Franjo Bogdanović, i fra Marijan Bogda-

56 "tražio je milostinju i u našim hercegovačkim župama iz koje je donio 500 regala, mislim pet stotina".

57 "nikad ništa nije pridonio, ni tada ni prije".

58 "rijetko kad bio od koristi".

59 *Ljetopis*, 3, str. 38.

60 Za usporedbu: fra Franjo Bogdanović, u Sutjesci je naprosio 200 groša te 30 šinika žita i oko 300 dasaka, fra Mato Bogdanović u Varešu 180 groša, a u Fojnici Varoši 132 groša, fra Andrija Rebo za osam mjeseci prošnje u sutješkim župama u Posavini te u Tuzli i Komušini 800 groša, a u Banja Luci, Bihaću, Vodičevu, Majdanu i Ivanjskoj 624 groša, fra Ivan Domazet u livanjskom i duvanjskom kraju 223 groša ("malo baš iz onaki veliki Župa"), fra Stjepan Čabrić na Kupresu 50, u Uskoplju 60 te u Rami 23 groša (ukupno 133 groša), fra Martin Nikolić u Žepču 70 groša, a fra Ivan Ivić u Travniku, Jajcu, Kotor Varošu i Dobretićima 450 groša i "maramicah" 84. Iz župe Sarajevo stiglo je 160 groša, a u samom Kreševu sakupljeno je 600 groša (u što ulazi i 40 groša sakupljenih u Neretvi), s time da u taj iznos nisu uračunati najveći pojedinačni doprinosi, primjerice Frane Bakrača od 100 groša ("...al fabrike /gradnje/ nevidje, jer umri istoga miseca, te godine 1767."), na što njegovi sinovi Grga i Tadija dodaše još 50 groš "i još gvozđja", Stjepana Čabrića "koi u gvozđju, u japii drvenoj učini beneficia /dobročinstvo/ grošah devedeset 90. gr." i nekoliko drugih Kreševljaka. *Isto*, str. 38-39.

Na loš učinak fra Ivana Domazeta osvrće se i fra Marijan Bogdanović: "On se tamo nemarno ponio, kako će se vidjeti u računima milodara.", M. BOGDANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 91.

nović u svom ljetopisu navodi da je Kugić "iz čitave naše Hercegovine" sakupio 500 groša.⁶¹

Narednih desetljeća vijesti vezane za Hercegovinu, tamošnje župe i njihova davanja vrlo su rijetke. Tako se u samostanskom ljetopisu za 1772. godinu spominje⁶² samo podatak da je iz Brotnja, od fra Zepe,⁶³ stiglo 70 groša, iz Ljubuškog, od fra Mije⁶⁴ 32 groša ("više bo nie ni dao sve godine, nego još kaže da je dao za konja zekini /dukata/ 4"), a od fra Ambrože Kresse⁶⁵ iz Ružića 150 groša, uz napomenu da je još 50 groša dao u Broćnu za vino.⁶⁶

Slično je i s ljetopisom fra Marijana Bogdanovića. U njemu se na nekoliko mjesta donosi raspored župnika po župama,⁶⁷ a na mnogo mjesta aktivnosti vezane za nabavu grožđa i vina iz Neretve i Brotnja. Zabilježena je i iznenadna smrt fra Bonaventure Mihačevića, župnika u Brotnju, u prosincu 1768. godine,⁶⁸ kao i povratak u samostan fra Ivana Ivića, bivšega župnika u Posušju, te fra Franje Božića, bivšega župnika u Blatu, koji su "dignuti kao nemoćni".⁶⁹

Ništa bolje nije ni s nastavkom fra Marijanova ljetopisa nakon njegove smrti, vođenog od 1772. do 1799.,⁷⁰ kao ni s trećim dijelom, koji

On za neke od župa navodi drugačije iznose od onih u samostanskom ljetopisu pa tako bilježi da je fra Martin Nikolić u Sarajevu naprosio 102 groša, fra Ivan Domazet u livanjskom i duvanjskom kraju 221 groš, a fra Stjepan Čabrić u župama Rama, Skoplje i Kupres ukupno 133 groša. Također bilježi da je osobno, za samo jedan dan, 8. XII. 1767., u Kreševu sakupio 320 groša te je kasnije postupno iz čitave župe /kreševske/ i Neretve stiglo još 320 groša. *Isto*, str. 100-101.

Usto je fojnički samostan od duga otpisao 200, a sutješki 250 groša, tako da kreševski samostan nakon toga ostade dužan fojničkom 890, a sutješkom 1250 groša "koi s vrimenom bili su vraćeni. *Ljetopis*, 3, str. 40.

61 M. BOGDANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 100.

62 *Ljetopis*, 3, str. 44-45.

63 Radi se o fra Mati Krešiću Žepi.

64 Radi se o fra Miji Momčinoviću.

65 Drugdje fra Ambrož Krešić.

66 *Ljetopis*, 3, str. 45.

67 M. BOGDANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 111, 128, 148.

68 *Isto*, str. 114, 118-119.

69 *Isto*, str. 183.

70 Prema fra Ignaciju Gavranu, priređivaču fra Marijanova ljetopisa, dio vezan za razdoblje od 1772. do 1799. godine vjerojatno je pisao fra Anđeo Šunjić stariji. FRA IGNACIJE GAVRAN, "Uvod", u: M. BOGDANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 14-15.

obuhvaća razdoblje od 1800. do 1817. godine.⁷¹ U prvom, izuzev već spomenutoga slučaja paljevine župne kuće u Brotnju, nema gotovo ničega vezanog za djelovanje hercegovačkih župnika i župa, dok su u drugom, uz tek nekoliko izuzetaka, uglavnom, bez previše zalaženja u detalje, navedeni samostanski troškovnici po godinama, bez ijednog korisnog podatka za ovaj rad.

Podatci za 1809. godinu sačuvani su u molbi kreševskoga samostana franjevačkom starješinstvu u Bosni. U molbi se navodi⁷² kako je samostan "radi ogromnih troškova i silnih nepravednih globa naših okrutnika gotov došao do propasti do vrata se zadužio". Dalje se u pismu navodi da kreševski franjevci dugove u kojima su se našli nika-ko ne mogu isplatiti, budući da iz Hercegovine, gdje se nalazi najveći broj samostanskih župa, "dobiva veoma malena pomoć, buduć sva milostinja, koja nam se odonud šalje, ne izlazi više od 1400 groša i 20 para". U nastavku pisma donosi se podatak da je "župa broćanska ove godine dala samo 411 groša, Blato 200, a mostarska 170 groša". Potpisnici pisma izražavaju razumijevanje za hercegovačke župljane i župe budući da "ta kneževina (Hercegovina, op. aut.) radi svoje neplodnosti ne može da hrani puno žitelja, zato su mnoge obitelji bile prisiljene odanle se seliti i u prekosavskim župama, od kojih su u nekim sami Hercegovci, obitavalište potražili".⁷³ "Inače ne preostaje", kažu na kraju pisma, "već ili da propane ovaj samostan, ili da se poruši i njegovi članovi pribroje k jednomu od druga dva samostana..."⁷⁴

U samostanskom arhivu nije sačuvan eventualni odgovor, ali se zna da je 1813. godine, na sastanku definitorija redodržave, odlučeno da se kreševskom samostanu sljedeće tri godine doznačuju prihodi iz župe Roško Polje, koja je inače pripadala samostanu u Sutjesci.⁷⁵

2.2. Od 1820. do sredine 19. stoljeća

Kao što je već rečeno, podatci o redovitim doprinosima za ovo razdoblje detaljno su popisani u svesku Godišnji doprinosi samostanu pojedinih župa 1820.-1859. (Gospodarstveno-novčane knjige).

71 Naknadno ga je pravio fra Anđeo Šunjić mlađi. *Isto*, str. 15.

72 FRA I. STRUKIĆ, *nav. dj.*, str. 99-100.

73 *Isto*, str. 100.

74 *Isto*.

75 *Isto*.

Osim uobičajenih davanja, nekoliko puta se navode i novčani iznosi "za fabriku" ili "u fabriku", što je jednom spomenuto i u dijelu vezanom za obnovu samostana nakon izgorenja. Radi se o obnovi samostana, u ovom slučaju iniciranoj 1822., 57 godina nakon prve, kada "već je krov počeo trunuti i na mnogo mesta kiša u nutra propadivati".⁷⁶ Nakon sastanka samostanskoga vodstva s ondašnjim biskupom fra Augustinom Miletićem i provincijalom fra Dominikom Franjićem, odlučeno je da se pošalje fra Andriju Kujundžića "Meštra Dječinjeg u Talijansku da prosi u pomoć Manastira Kreševskog".⁷⁷ Na čelu samostana tada se nalazio hercegovački franjevac fra Petar Kordić.

Pripreme za obnovu započele su odmah, s jedne strane traženjem sudskih i srodnih isprava, a s druge kupovinom šume zvane Rakov laz u Neretvici (kod sela Bijela), sjećom potrebne drvene građe i kupovinom kreča za žbuku.⁷⁸ Naredne, 1823. godine, nastavljeno je s pripremanjem svakovrsne građe, kako u Rakovu laz, odakle se na konjima prenosi u Kreševo, tako i u šumama oko Kreševa.⁷⁹ Tijekom 1824. godine (u međuvremenu je nastupio novi gvardijan fra Jako Jeličić, rodnom iz Brotnja) tesari prave grede, dasku, šindru (kaplamu) i drugo, nabavljaju se razni čavli, od najmanjih do tzv. palamara (za sastavljanje masivnih greda), kao i drugi materijal potreban za nesmetano obavljanje radova.⁸⁰ Majstori su uvedeni u posao gradnje 26. VII. 1825., a paralelno se, uz iznimno visoke troškove, u Sarajevu, Travniku, Fojnici i Kreševu ishoduju i brojne dozvole.⁸¹ Osim "oniju koi su za ljubav radili" i majstorskih, plaćeno je još 1555 dnevnica. Ukupno je do 1828., dokad su samostan i crkva, kao i prostor oko njih, vrlo temeljito renovirani (gvardijan je fra Mijo Slišković, rodnom iz Mokrog), potrošeno 51.300 groša i 26 para.⁸²

Doprinosi župa spominju se samo sporadično. Tako u lipnju 1826. godine broćanski župnik fra Frano Kraljević "za fabriku" šalje 40 groša, a potkraj iste godine župnik Blata fra Nikola Kordić za istu na-

76 *Ljetopis*, 3, str. 47.

77 *Isto*, str. 47. Fra Andrijino putovanje detaljno je opisao FRA I. STRUKIĆ, *nav. dj.*, str. 104-105.

78 *Ljetopis*, 3, str. 54-55.

79 *Isto*, str. 54.

80 *Isto*, str. 55-57.

81 *Isto*, str. 57-59.

82 *Isto*, str. 62. Netko je naknadno uz račune dodao: Dukat ovoga vremena iznosio je 18 groša i 13 para. To čini 2799 dukata.

mjenu dostavlja 4 groša i 20 para. Posuški župnik fra Ivo Martinović u lipnju sljedeće godine šalje 27, a malo potom još 54 groša. Kako je obnova očito potrajala, isti župnik i potkraj 1828. godine jednom "za fabriku" dostavlja 46 groša, a drugi put 26 groša i 20 para.⁸³ Sasvim sigurno su i ostale župe višekratno davale doprinose za obnovu, što će se vidjeti i iz konačnih iznosa, koje je mnogo kasnije zbrojio fra Andrija Kujundžić, ali oni u knjigama nisu posebno prikazani.

Zato je, zajedno s popisom troškova, sačuvan i popis ukupnih doprinosa. Za gradnju je sakupljeno 30.473 groša i 18 para, što iznosi 1661 dukat.⁸⁴ Razlika do potrošenih 51.300 groša i 26 para namirena je pozajmicama i na druge načine.

Najveći pojedinačni iznos, 7.750 groša, dakle nešto više od četvrtine ukupno sakupljenog novca, stigao je, preko fra Andrije Kujundžića, iz Rima, što od samog pape Lava XII., koji je darovao 1.000 talira i zbog čega mu je od samostanskoga bratstva upućena posebna zahvalnica,⁸⁵ što od Kongregacije za širenje vjere, što od drugih od kojih je tražio, dok je njegov prezimenjak, fra Augustin Kujundžić iz Kreševa, "Prior Catehumenorum Venetiis", priložio 1.092 groša i 20 para. Franjevci iz kreševskoga samostana su iz vlastitih prišteta odvojili 3.939 groša i 90 para, od čega su najviše dali fra Augustin Juričić (912 groša i 20 para), fra Lovro Soptić (643 groša i 30 para)⁸⁶ te fra Nikola Kordić (500 groša, s tim što je na kraju napomenuto "da je pria dao O. M. P. fra Petru Kordiću gr. 100"). Ondašnji provincijal (od 1823. do 1826.) fra Marko Ostojić dao je 105, a apostolski vikar fra Augustin Miletić 200 groša.⁸⁷ U prvom pobiru u samom Kreševu sakupljeno je 536 groša i 11 para, a kasnije su prilozi, u novcu i željezu,⁸⁸ sakupljani još nekoliko puta.

Kad je riječ o hercegovačkim župama i pojedincima,⁸⁹ najviše je doprinio fra Augustin Nikolić. On i fra Stipan Karlović su u župi

83 *Godišnji doprinosi...*

84 *Ljetopis*, 3, str. 54.

85 FRA I. STRUKIĆ, *nav. dj.*, str. 104-105.

86 Fra Lovro Sopta, neko vrijeme (u dva mandata) definator Bosne Srebrene i kreševski gvardijan umro je 1827., a u obnovu su pridodana i 83 groša "ex vestiario".

87 *Ljetopis*, 3, str. 48-49.

88 *Isto*, str. 50.

89 *Isto*, str. 51.

Mostar sakupili 1.220 groša i 11 para, a sam Nikolić je, osim toga, priložio novac i žito u vrijednosti od 500 reala. Župa Broćno doprinijela je sa 762 groša i 10 para, dok je fra Mijo Slišković u župi Blato sabrao 637 groša i 20 para, s tim da je iz te župe prije toga stiglo još 157 groša i 4 pare. U župi Posušje sakupljeno je 240 groša, dok je fra Augustin Juričić u župi Ljubuški sabrao 129 groša. Iznos koji je dostavila župa Ružići iz nekog razloga nije naveden. Ukupno je, prema Strukiću, u Hercegovini (misli se na zapadnu Hercegovinu) sakupljeno 3.150 groša i 5 para.⁹⁰ U Neretvici su, pak, župljani dali 387 groša i 20 para.⁹¹

Za ilustraciju redovitih davanja pojedinih župa navodimo ona za godine 1827. i 1828., 1835. i 1836., te 1841. i 1842.

90 FRA I. STRUKIĆ, *nav. dj.*, str. 106.

91 *Ljetopis*, 3, str. 51. Za usporedbu: župa Sarajevo sakupila je 481 groš i 20 para, a župa Osova (Žepče) 157 groša i 35 para. Fojnički katolici dali su 255 groša i 20 para, s tim da je neki Mato Alaupović dodao još 12, a "nonnulli Fojnicenses" ("neki Fojničani") još 41 groš. Župa Travnik dostavila je 920 groša, dok je fra Mijo Nikolić u župama Jajce, Kupres, Livno i Uskoplje naprosio 916 groša i 20 para, s tim što je u Kupresu "za kukuruz" sabrano još 96 groša i 1 para, a u Uskoplju 104 groša i 16 para. Fra Stjepan Karlović je u župama Banja Luka, Ivanjska, Volar i Sasina naprosio 2.001 groš i 34 pare, dok je fra Bartol Tučković u Duvnu i Rami od prodanih kukuruza sakupio 51 groš, s tim da su Ambroz Vuletić i don Jakov Perković od žita koje su sakupili u Duvnu utržili i poslali još 280 groša i 20 para. U Dobretićima je sakupljeno 95, u Kotoru (Kotor Varoš) 57, a u Bihaću 140 groša. *Isto*, str. 51-52.

Kad se radi o sutješkom samostanskom području, najviše je, 1.027 groša i 28 para, sabrano u Varešu, dok je u Sutjesci sakupljeno 349 groša. Iz Bijele je stiglo 186 groša i 29 para, iz Komušine 24 groša i 38 para, a iz Sivše 8 groša i 4 pare. Fra Stipo Karlović je u Modranu naprosio 124 groša i 20 para, a fra Mato Radoš iz Roškog Polja "za žito" donese 33 groša. Još prije povratka fra Andrije Kujundžića iz Italije u Tolisi je sabrano 238 groša i 20 para, u Dubravama (Bijela) 238 groša, u Zoviku 115 groša i 14 para, u Tramošnici i Tuzli po 114 groša, u Garevu (danas Garevac) 71 groš i 30 para, u Komušini 61 groš i 13 para, u Sivši 60 groša, u Podvučjaku 42, a u Koraću 16 groša i 8 para. *Isto*, str. 53-54.

1827. godina	
župa i župnik/kapelan	doprinosi
Neretva fra Pero Maroević	U novcu: - lemuzine i administracije 300 groša - za mrtve fratre i u kasu Provincije 84 groša U naturi: - životinje 86 - sira oka 81 - masla oka 20
Mostar⁹² fra Augustin Juričić	U novcu: - lemuzine i administracije 1.462 groša - za fratre mrtve i u kasu Provincije 48 groša U naturi: - životinje 219 - sira oka 167 - masla oka 35 - klašanja haršina 30 - čebeta 3
Blato fra Nikola Kordić	U novcu: - lemuzina i administracija 600 groša U naturi: - životinja 218 - sira oka 123 - masla oka 29 - čorape 10
Brotnjo fra Frano Kraljević	U novcu: - lemuzina i administracija 1.813 groša - za mrtve fratre i u kasu Provincije 306 groša U naturi: - životinje 180 - sira oka 154 - masla oka 33 - čebeta 5 - čorape 3

92 U tabeli nisu navedena davanja uvedena 1827., uz koje stoji napomena da su "od prošastog administrationa", tj. od prethodne godine.

<p>Ljubuški fra Bono Kraljević</p>	<p>U novcu: - lemuzina i administracija 197 groša - za mrtve fratre i u kasu Provincije 120 groša U naturi: - životinja 50</p>
<p>Ružići fra Ivo Radman</p>	<p>U novcu: - lemuzina i administracija 231 groš⁹³ U naturi: - životinja 91 - sira oka 61</p>
<p>Posušje fra Ivo Martinović</p>	<p>U novcu: - lemuzina i administracija 836 groša - u fabriku 81 groš - za fratre mrtve 108 groša - za džulus prošasti 44 groša U naturi: - životinje 113 - siranja i masla oka 33 - sira oka 145</p>
<p>Kapelanija Polja fra Mijo Kobačić⁹⁴</p>	<p>U naturi: - sira oka 639 - masla oka 151</p>

93 Nije uračunata lemuzina i administracija iz prethodne godine, u vrijeme župnikovanja fra Ive Duića (81 groš), također poslana tek 1827. godine.

94 Više o kapelanima Polja: ROBERT JOLIĆ, "Društvena i crkvena povijest Polja", u: IVO ČOLAK (ur.), *Fratar i planina*, str. 57-123.

1828. godina	
župa i župnik/kapelan	doprinosi
Neretva fra Pero Maroević	U novcu: - lemuzina i administracija 330 groša 30 para - za fratre mrtve i u kasu Provincije 51 groš U naturi: - životinje 73 - masla oka 25 - sira oka 80
Mostar fra Augustin Juričić	U novcu: - lemuzina i administracija 600 groša U naturi: - životinje 195 - junadi 11 - sira oka 156 - masla oka 31 - arpadžika oka 64 - ćebeta 2
Blato fra Nikola Kordić	U novcu: - lemuzina i administracija 400 groša - za fratre mrtve i u kasu Provincije 72 groša U naturi: - životinja 200 - sira oka 92 - ćebeta 2 - čorape 6 - natarske 5 ⁹⁵ - priglavke 1

95 Nisam utvrdio o čemu se radi.

<p>Brotnjo</p> <p>fra Frano Kraljević</p>	<p>U novcu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - lemuzina i administracija 1.400 groša⁹⁶ - za fratre mrtve i u kasu 144 groša - od džulusa 60 groša - za fabriku 40 groša <p>U naturi:</p> <ul style="list-style-type: none"> - životinje 147 - sira oka 115 - masla jesenskoga oka 27 - čorape 8
<p>Ljubuški</p> <p>fra Bono Kraljević</p>	<p>U novcu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - lemuzina i administracija 400 groša <p>U naturi:</p> <ul style="list-style-type: none"> - životinje 52
<p>Ružići</p> <p>fra Ivo Radman</p>	<p>U novcu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - lemuzina i administracija 369 groša - za fratre mrtve i u kasu Provincije 24 groša <p>U naturi:</p> <ul style="list-style-type: none"> - životinja 60 - sira oka 46
<p>Kapelanija Polja</p>	<p>nema podataka</p>
<p>Posušje</p> <p>fra Ivo Martinović</p>	<p>U novcu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - lemuzina i administracija 125 groša - lemuzina i administracija za 1828. i 1829. 1000 groša - od fabrike 72 groša 20 para - za fratre mrtve i u kasu Provincije 94 groša⁹⁷ - za smok 18 groša 24 pare <p>U naturi:</p> <ul style="list-style-type: none"> - životinja 112 - sira oka 80

96 Zajedno poslano za 1828. i 1829. godinu.

97 Iznos je možda i drugačiji, budući da je prepravljjan.

1835. godina	
župa i župnik/kapelan	doprinosi
Neretva fra Ilija Ostojić / fra Pero Maroević	U novcu: - lemuzina i administracija 325 groša U naturi: - životinja 50 - suviše ostavi za vinograda 10 ⁹⁸ - sira oka 50 - ostavi za tarsje 20 - posla posla oka 18 ⁹⁹ - za tarsje ostavi oka 5
Mostar fra Ilija Vidošević	U novcu: - lemuzina i administracija 504 groša - za mrtve fratre i u kasu Provincije pleta 60 koje čine 195 groša - za mrtve fratre 24 pleta i u kasu Provincije 6 pleta ¹⁰⁰ - od prošnje 1380 groša U naturi: - bravenja brojem 200 - sira oka 81
Blato ¹⁰¹ fra Nikola Kordić ¹⁰²	U novcu: - lemuzina i administracija 1.732 groša - u kasu Provincije pleta 9 - za mrtve fratre pleta 36 U naturi: - sira oka 80

98 Može se pretpostaviti da je za održavanje ili, sudeći po zapisu za narednu, 1836. godinu, proširenje vinograda (u originalu tarsje), bio potreban novac, a mogao se dobiti prodajom jednog broja životinja odnosno dijela sakupljenog sira i masla. Isto vrijedi i za pregled davanja za narednu godinu.

99 Vjerojatno je trebalo stajati "masla posla".

100 Navodim odvojeno prvi i drugi poslani doprinos kako su zapisani, a radi ilustracije sustava bilježenja: jednom su plete preračunavane u groše, drugi put samo navođene, jednom su davanja za mrtve fratre i u kasu Provincije zbrojena u jedno, drugi put navedena razdvojeno.

101 Podatke treba uzeti s rezervom budući da godina uopće nije navedena, a stavke su spojene s onim iz 1834. godine.

102 Ovdje, a i u popisu za narednu godinu, naveden kao "parok čerigajski".

<p>Brotnjo</p> <p>fra Andrija Kujundžić / fra Mijo Slišković</p>	<p>U novcu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - lemuzina i administracija 1.605 groša - u kasu Provincije pleta 9 - za mrtve fratre pleta 36 - za sir i maslo 93¹⁰³ <p>U naturi:</p> <ul style="list-style-type: none"> - životinja 166 - sira oka 80
<p>Ljubuški¹⁰⁴</p> <p>fra Mijo Božić</p>	<p>U novcu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - lemuzina i administracija 625 groša - u kasu od Provincije pleta 6 - za mrtve fratre pleta 24 <p>U naturi:</p> <ul style="list-style-type: none"> - bravenja 65 - sir plati u jaspram groša 20¹⁰⁵
<p>Ružići¹⁰⁶</p> <p>fra Bono Kraljević</p>	<p>U novcu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - lemuzina i administracija 162 groša 20 šara <p>U naturi:</p> <ul style="list-style-type: none"> - bravenja 52 - sira oka 32
<p>Posušje</p> <p>fra Luka Šerkić / fra Augustin Juričić</p>	<p>U novcu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - lemuzina i administracija 620 groša¹⁰⁷ <p>U naturi:</p> <ul style="list-style-type: none"> - životinja brojem 108 - sira oka 128
<p>Kapelanija Polja</p> <p>fra Paško Kvesić</p>	<p>U novcu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - lemuzina i administracija 100 groša <p>U naturi:</p> <ul style="list-style-type: none"> - sira oka 500 - masla oka 117 - siraca brojem 93, oka 74

103 Po drugim zapisima vidljivo je da se radi o novcu od prodanog sira i masla.

104 Godina u zapisu nije naznačena, a da se radi o 1835., može se pretpostaviti po redoslijedu upisa.

105 Nejasno radi li se o kupovini ili prodaji sira. Količina nije navedena.

106 Godina u zapisu nije naznačena, a da se radi o 1835., može se pretpostaviti po redoslijedu upisa.

107 Novac je predan po fra Augustinu Juričiću, a ispod toga je dodano: "Odbi isti od svoga duga što je manastir poarčio gr. 1380". Ne možemo znati o kakvu dugu i trošku se radi.

1836. godina	
župa i župnik/kapelan	doprinosi
Neretva fra Pavo Marešević / fra Mijo Šunjić	U novcu: - lemuzina i administracija 869 groša ¹⁰⁸ - za mrtve fratre i u kasu Provincije pleta 63 U naturi: - životinje 50 - ostavi za vinograda bravinja 10 - sira oka 30 - ostavi za vinograda oka 20 - posla masla oka 15 - ostavi za vinograda oka 5
Mostar fra Ilija Vidošević	U novcu: - lemuzina i administracija 800 groša U naturi: - bravenja brojem 203 - sira oka 84
Blato ¹⁰⁹ fra Nikola Kordić	U novcu: - U naturi: - jednoga konja što služi na župi - soli oka 500 - sira oka 140 - goveda 6 - masla oka 50 - sirćeta oka 57 - ćebeta 2 - rakije oka 15 - bravenja 130 - uža... 36 ¹¹⁰ - pirinča oka 6

108 U posebnoj napomeni navedeno je da je fra Pavo "poarčio od administratio- na svoga za nadnice, porez, desetinu i jedan badanj u Podhumu za manastir 248 groša" te da je "oko vinograda" potrošio još 30 groša.

109 Kompletan popis je prekršten, a ispod popisa je dodana napomena da "gore navedenu robu pokloni rečeni o. fra Nikola Kordić ex Diffinitur i gvardian Manastira". To su svojim potpisima potvrdili fra Ivan Radman, fra Nikola Ilić, fra Tadija Lagarić i fra Ilija Ostojić.

110 Navedene su još dvije stavke, ali su nečitke.

<p>Brotnjo</p> <p>fra Mijo Slišковиć</p>	<p>U novcu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - lemuzina i administracija 1.200 groša - za fratre mrtve pleta 34 - u kasu Provincije pleta 9 <p>U naturi:</p> <ul style="list-style-type: none"> - životinje 158 - sira oka 45 - soli oka 43,5
<p>Ljubuški¹¹¹</p> <p>fra Mijo Božić</p>	<p>U novcu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - lemuzina i administracija 328 groša - za sir dade gr. 22.30 <p>U naturi:</p> <ul style="list-style-type: none"> - bravenja 70
<p>Ružići</p> <p>fra Bono Kraljević / fra Frano Momčinović</p>	<p>U novcu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - lemuzina i administracija 100 groša <p>U naturi:</p> <ul style="list-style-type: none"> - životinja 58 - sira oka 52
<p>Posušje</p> <p>fra Augustin Juričić / fra Luka Šerkić</p>	<p>U novcu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - lemuzina i administracija 196 groša 40 para - za sir i za maslo posla 33 groša - za mrtve fratre i u kasu Provincije pleta 42 <p>U naturi:</p> <ul style="list-style-type: none"> - životinja 89 - sira oka 55
<p>Kapelanija Polja</p> <p>fra Mijo Kujundžić</p>	<p>U novcu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - lemuzina i administracija 161 groš <p>U naturi:</p> <ul style="list-style-type: none"> - sira 544 oke - masla 115 oka - siraca 75 oka
<p>Kapelanija Gorica¹¹²</p> <p>fra Augustin Juričić</p>	<p>U novcu: -</p> <ul style="list-style-type: none"> - lemuzina i administracija 325 groša

111 Godina u zapisu nije naznačena, a da se radi o 1836., može se pretpostaviti po redoslijedu upisa.

112 Iako neki osnutak kapelanije Gorica stavljaju već u prvo razdoblje djelovanja kreševskoga samostana u Hercegovini, ovdje se njezina davanja navode od 1836. godine.

1841. godina	
župa i župnik/kapelan	doprinosi
Neretva fra Anđeo Primorac	U novcu: - lemuzina i administracija 458 groša U naturi: - životinje 40 - masla oka 13 - sira oka 40 - žita svega oka 183
Nova kapelanija u Neretvi ¹¹³ fra Mijo Kobačić	U novcu: - U naturi: - životinje 15 - sira oka 23 - masla oka 6
Mostarski Gradac ¹¹⁴ fra Anđeo Kraljević	U novcu: - lemuzina i administracija 510 groša ¹¹⁵
Blato fra Nikola Kordić	U novcu: - lemuzina i administracija 1.000 groša 20 para U naturi: - životinja 128 - sira oka 70 - ćebe 1 - klašanja aršina 3
Brotnjo fra Petar Šunjić	U novcu: - lemuzina i administracija 766 groša
Ljubuški fra Filip Ančić ¹¹⁶	U novcu: - lemuzina i administracija 800 groša ¹¹⁷

113 U drugim izvorima nema podataka o osnutku nove kapelanije na području Neretvice. U knjizi u kojoj su upisani doprinosi samostanu za nju (Novae Capellaniae Localis in Narenta) je od 1837. do 1843. godine vođena posebna evidencija, ali nijednom nisu navedeni naziv ili sjedište kapelanije. Kroz cijelo navedeno razdoblje kapelanijom upravlja fra Mijo Kobačić.

114 Župa je prethodno vođena pod imenom Mostar.

115 U ukupni iznos nije uračunato u zapisu također navedenih 160 groša "od prošastog administrationa" (za 1840. godinu).

116 Drugdje navođen i kao fra Filip Dundo i fra Filip Dunder.

117 Navedeno je da se radi o davanju za 1841. i 1842. godinu.

Ružići	Nema podataka o davanjima
Posušje¹¹⁸ fra Ilija Skoko	U novcu: - lemuzina i administracija 350 groša
Kapelanija Polja fra Augustin Marić	U novcu: - lemuzina i administracija 141 groš U naturi: - masla 115 oka - sira u mišinama 425 oka - sira u sircima oka 105 - a siraca u komadima 157
Kapelanija Gorica fra Lovro Kulišić	U novcu: - lemuzina i administracija 28 groša ¹¹⁹

1842. godina	
župa i župnik/kapelan	doprinosi
Neretva fra Andeo Primorac	U novcu: - lemuzina i administracija 579 groša U naturi: - bravenja 48 - sira oka 33 - masla oka 14
Nova kapelanija u Neretvi fra Mijo Kobačić	- žita štokakva oka 880 - masla oka 17 - sira oka 20
Mostarski Gradac fra Martin Nikolić	U novcu: - lemuzina i administracija 1.141 groš 20 para U naturi: - sira oka 36 - masla oka 21 - ćebeta 2

118 Navedeno je da se radi o davanju za 1841. i 1842. godinu.

119 Navedeno je da se radi o davanju za 1840. i 1841. godinu.

Blato fra Nikola Kordić ¹²⁰	U novcu: - lemuzina i administracija 800 groša U naturi: - životinje brojem 164 - sira oka 80 - ćebeta 2
Brotnjo fra Petar Šunjić	U novcu: - lemuzina i administracija 1.100 groša U naturi: - soli oka 124
Ljubuški fra Filip Ančić	(Vidi davanja župe Ljubuški za prethodnu godinu)
Ružići fra Augustin Marić	U novcu: - lemuzina i administracija 349 groša 40 para ¹²¹
Posušje fra Ilija Skoko	U novcu: - lemuzina i administracija 341 groš U naturi: - bravenja 47 - sira oka 34
Kapelanija Polja fra Bono Mihačević	U novcu: - lemuzina i administracija 120 groša U naturi: - siraca oka 488 - masla oka 119 - siraca brojem 155 u okama 106 - opet mišinu sira oka 35 - opet siraca brojem 12
Kapelanija Gorica (nije naveden) ¹²²	U novcu: - lemuzina i administracija 105 groša ¹²³ - još 200 groša ¹²⁴

120 Ovdje naveden kao fra Nikola Korda, parok čerigajski.

121 Navedeno je da se radi o davanju za 1842. i 1843. godinu. Naknadno je dodano da je fra Augustin Marić tijekom 1843. godine poslao i brava 43 te još 175 groša lemuzine i administracije.

122 Navedeno je samo da iznos šalje MP (mnogopoštovani, op. aut.) jubilat. U prethodnoj godini kapelan je bio fra Lovro Kulišić, a u narednoj fra Paško Kvesić.

123 Navedeno je da se radi o davanju za 1841. i 1842. godinu.

124 Navedeno je da se radi o davanju za 1842. i 1843. godinu.

Zapadnohercegovačke župe slale su doprinose sve do odlaska većine tamošnjih franjevaca iz Kreševa na Čerigaj, u proljeće 1844. godine.¹²⁵

Tako prethodne, 1843. godine fra Nikola Kordić, župnik župe Blato, tada naveden kao "parok čerigajski", najprije 22. IV. šalje 400 groša lemuzine, a "za pokojnu braću mise pleta veli 28 odnosno groša 98",

125 Zanimljivo je spomenuti da fra Ivan Franjo Jukić stavlja odlazak zapadnohercegovačkih franjevaca u 1843. godinu. "G. 1843. nekoliko redovnikah rodoh iz Hercegovine, a privarženikah biskupovih (fra Rafe Barišića, op. aut.), ostave staro svoje gnijezdo, samostan kreševski, i odu u Hercegovinu, gdje u dogovoru s ostalom svojom jednomislećom bratjom naume graditi novi samostan." I. F. JUKIĆ BANJALUČANIN, *Bosanski prijatelj*, svezak III., Matica ilirska, Zagreb, 1861., str. 205-206. Stvarno su u srpnju 1843. devetorica zapadnohercegovačkih franjevaca u Posušju održala prvi na neki način službeni sastanak o odlasku iz Kreševa, s kojeg su zaključili u formi pismamolbe za osnutkom samostana u Hercegovini poslani tadanjemu pročelniku Svete kongregacije za širenje vjere kardinalu Filipu Fransoniju. BAZILIJE S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci, sedam stoljeća s narodom*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM - Franjevačka knjižnica Mostar, Mostar, 2011., str. 49-50. To, međutim, nije prva organizirana aktivnost na tom planu, budući da se zna i za sastanak nekoliko hercegovačkih franjevaca iz travnja 1842., također održan u Posušju, s kojeg je poslano pismo biskupu fra Rafi Barišiću; sudionici sastanka u pismu od njega traže da se posveti stvaranju kustodije u Hercegovini koja bi bila neovisna o Bosni te o osnivanju apostolskog vikarijata za Hercegovinu. ANĐELKO BARUN, "Kratka povijest Bosanske vikarije i provincije do odcjepljenja hercegovačkih franjevaca 1844. godine", u: FRA ROBERT JOLIĆ (prir.), *Franjevci i Hercegovina: Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u Mostaru 6. listopada 2009.*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, Mostar, 2009., str. 48. Štoviše, fra Ignacij Strukić prve aktivnosti vezane za to, nazivajući ih "tajnim ugovorom", stavlja u 1840. godinu, a kao "dušu ovog pokreta" stavlja fra Nikolu Kordića i fra Anđela Kraljevića. FRA I. STRUKIĆ, *nav. dj.*, str. 113. On navodi da su u Kreševu ipak ostali (mислеći na Hercegovce) "njih peterica sa pjesnikom Martićem". *Isto*, str. 114.

U svezi s tim sačuvane su dvije molbe zapadnohercegovačkih franjevaca. U prvoj, napisanoj u Posušju 8. srpnja 1843. devetorica franjevaca (fra Nikola Kordić, fra Ilija Vidošević, fra Mijo Slišković, fra Anto Čutura, fra Augustin Marić, fra Ilija Skoko, fra Filip Ančić, fra Paško Kvesić i fra Filip Ćorić) Kongregaciju za širenje vjere mole da im u Hercegovini dozvoli sagraditi samostan ili veću rezidenciju. BAZILIJE S. PANDŽIĆ (prir.), *Acta Franciscana Hercegovinae*, svezak II., 1700.-1849., Ziral, Mostar - Zagreb, 2003., str. 504-510, dok se u drugoj, također napisanoj u Posušju, 27. listopada 1843., kada se prije navedenim franjevcima pridružio i fra Ilija Maroević, "lector philosophiae Signii in Dalmatia", više ne spominje rezidencija već samo samostan. *Isto*, str. 528-534. Malo potom (8. prosinca 1843.) su trojica od spomenutih franjevaca (fra Nikola Kordić, fra Ilija Vidošević i fra Paško Kvesić), opet iz

s tim što navedenom iznosu treba dodati i to da "dade za njega fra Anđeo Kraljević još za mise za fratre gr. 7". U narednom zapisu za istu župu vidimo da je fra Nikola poslao "bravenja 150, sira oka 60 te čebeta 2". Datum nije naznačen, ali je, čim se navodi dogonjenje stoke, uslijedio malo nakon prvog zapisa za tu godinu. Potkraj godine, 15. listopada, fra Nikola šalje još 315, a zatim još 275 groša. Parok bročanski fra Petar Šunjić 1. VI. 1843. šalje "bravenja 166, čorapa 11 pari, priglavaka 4, posla isti u param gr. 399". Prije toga je, 2. IV., već poslao 750 groša lemuzine. Parok ljubuški fra Filip Ančić je navedenog datuma 1843. poslao 40 bravenja, a 20. IV. 600 groša lemuzine, dok je parok ružički fra Augustin Marić poslao brava 43 te libere lemosine groša 175. Podatci za župu Posušje nisu jasni kao za prethodne župe pa se najprije navodi da parok posuški fra Paško Kvesić za 1842./1843. šalje 200 groša "od administrationa", potom za 1843. jednom 150, drugi put 50 groša, dok je 22. IV. poslao 341 groš, a iste godine i 50 bravenja te 50 oka sira, da bi potkraj godine, 15. X. poslao još 280 groša, a potom još 70 groša. Doprinosi nisu kronološki poredani pa se usred svih navedenih podataka nalazi zapis o tome kako fra Paškin prethodnik fra Ilija Skoko 2. V. 1842. šalje 47 bravenja i 34 oke sira. Parok gradački (Mostar) fra Martin Nikolić šalje 1843. godine 1.139 groša groša lemuzine, 160 životinja te 68 oka sira, a kapelan u Gorici fra Paško Kvesić u dva navrata tijekom 1843. godine šalje ukupno 200 groša, s tim da je dio uračunat u davanju navedenom za 1842. i 1843. godinu (vidi tablicu). I kapelan Polja fra Lovro Soptić¹²⁶ šalje 170 groša lemuzine, 573 oke sira, 150 oka masla, te siraca 140 (100 oka).

Jedan od zadnjih podataka vezanih za taj prostor izvan redovitih davanja zabilježen je 10. svibnja 1840. Naime, "prisvitli gospodin Biskup odredio je da od Dispense jedne parok Mostarski fra Ivo Radman 45 grosha za koje da se nabavi Protocollum u Sakristiu Svete Kate Divicze i Mucsenicze od Kresheva u komechese pisati Dobrocsinstva Bogoljubni Karstjana i Karstjanaka, i popisati chese stvari Sakristinske".¹²⁷

Posušja, poslali molbu sličnog sadržaja bečkom nunciju. *Isto*, str. 537-543. Deset dana kasnije, 18. prosinca iste godine, biskup Karlo Pooten na Čerigaju potpisuje preporuku da se moliteljima udovolji glede izgradnje samostana. *Isto*, str. 544-547.

126 Ovdje zabilježen kao fra Lovro Softa.

127 Apostolski vikar u Bosni u to doba bio je fra Rafo Barišić, a u potpisu je fra Petar Šunjić. *Inventarium conventus Kresheviensis*, AFSK, Kutija 50, Našast 2 (zaseban list zalijepljen ispod prednje korice).

Osobito je zanimljiv podatak da je kreševski samostan neko vrijeme dobivao i dio prihoda od župe Dubrave u Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji. Spomenuta župa imala je, naime, stalni problem manjka svećenika¹²⁸ pa je don Vid Maslač, župnik od 1824. do 1861. godine, javno tražio pomoć. Pozivu se, ne znamo da li izravno ili posredovanjem Provincije, odazvao i kreševski samostan, a u ispomoć je slano nekoliko svećenika. Poznato je da je čitava Trebinjsko-mrkanska biskupija i mnogo prije, kroz dugo vremena, imala problem s manjkom svećenika, a među svega trojicom franjevac, koliko ih je, prema izvještaju trebinjsko-mrkanskog biskupa fra Antona Prima, na tom području djelovalo 1675. godine je i neki fra Ivan od Kreševa.¹²⁹

Na prvim dvama zapisima nije navedena godina, ali se vjerojatno radi o 1836. i 1837., budući da su u narednim zapisima navedene. Ako je tako, 1836. godine je u kreševski samostan stiglo 287 groša za službu "fra Mije Kujundžića capellana don Vidova". Naredne godine je od fra Mije Martinovića "paroka iz Rasna iz priেকে Neretve Biskupie Trebinske" stiglo libere lemozine groša 1.000. Godine 1838. je, za službu fra Mije Kujundžića poslano 309 groša i 20 para, a 1840. je "od don Vida Maslaća paroka od Dubrava za administraciju fra Grge Dragićevića njegova kapelana" stiglo "groša 567, tj. pleta oko 162", dok je kreševski gvardijan naredne godine zapisao kako "imade od dum Vida paroka dubravskoga za službu o. fra Grge Dragićevića od prošaste godine gr. 630". Posljednji je dubravskog župnika služio fra Mijo Rozić, na ime čije službe tijekom 1841. i 1842. godine je u samostan stiglo 252 groša lemuzine, a "isti posla za pokojnu braću za rečene godine gr. 196".

Odlaskom zapadnohercegovačkih franjevac kreševski samostan se našao u velikim neprilikama, kako materijalnim, jer više nije bilo prihoda iz tamošnjih župa,¹³⁰ još više u kadrovskim. U ljetopisu za 1873.

128 Opširnije u: MILENKO KREŠIĆ, "Povijesne okolnosti osnutka i osnutak župe Dubrave u Trebinjskoj biskupiji prije 300 godina", u: *Croatica Christiana periodica*, 30 (57), Zagreb, 2006., str. 105-106, 109, 113, 126.

129 LUKA ĐAKOVIĆ, *Prilozi za demografsku i onomastičku građu BiH I*, ANU-BiH, knjiga XXIII, Sarajevo, 1979., str. 9. Za pomoć oko dobivanja svećenika za službu biskup Primi se obraćao Franjevačkoj provinciji Bosni Srebrenoj malo nakon imenovanja, 1669. godine. BAZILJE PANDŽIĆ, "Trebinjska biskupija u tursko doba", u: IVICA PULJIĆ (prir.), *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, (Studia Vrhbosnensia, 2), Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1988., str. 100.

130 Nemoguće je izračunati udio zapadnohercegovačkih župa u ukupnim prihodima samostana, a o tome koliko je značio samostanu najbolje govori tvrd-

godinu, uz bilješku o smrti fra Andrije Kujundžića (27. siječnja), dr. fra Danijel Ban je naknadno, 1938. godine, zapisao¹³¹ da je samostan "ostao skoro pust u svom osoblju, jer (je) uz gvardijana Kraljevića¹³² i druge oce odselio i novicijat mladeži sa meštrom", a ostalo je "samo nekoliko rođenih Hercegovaca", što je prijetilo "propašću za samostan".¹³³ Upravo je, po dr. fra Banu, Kujundžić "svojom brigom imao trista mukah, da ga od katastrofe uzdrži novim potmladkom, pak uistinu ima se smatrati spasiteljem njegovim".¹³⁴

Zaključak

Iako se često navodi kako je odlazak zapadnohercegovačkih franjevacu 1844. godine prijetio uništenjem kreševskoga samostana, to se nije dogodilo, i to ponajviše zbog spomenutih napora novoga vodstva samostana na čelu s fra Andrijom Kujundžićem. Drugi razlog je to što je ukupni ambijent u kojem djeluje Franjevačka provincija Bosna Srebrena, pa tako i franjevci kreševskoga samostana, iako Hatišerif od Gülhane (1839.) u Bosanskom ejaletu u stvarnosti nije polučio značajnijih učinaka, ipak manje nepovoljan u usporedbi s prethodnim desetljećima i stoljećima.

Malo manje od stoljeće i pol prije, u vrijeme kad kreševski samostan preuzima pastoralnu skrb o zapadnohercegovačkim katolicima, ambijent je kudikamo kompleksniji i teži za franjevce pa je ta odluka uprave Provincije, iako o tome nema detaljnih podataka, sigurno dosta spasonosno djelovala na opstanak samostana. To još više dobiva na težini kad se zna činjenica da je - osmansku vlast nimalo ne zanima koliki su samostanski djelokrug i prihodi franjevacu u Fojnici, Sutjesci i Kreševu - svaki samostan morao plaćati džulus. Istini za volju, udio kreševskoga samostana u tome je bio najmanji, o čemu je, međutim, odlučivala uprava Provincije.

nja da su preostale župe (Sarajevo, Neretva i Žepče) "bacale samo toliki prihod, da se samostan nije mogao ni svijećama podmiriti". JULIJAN JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, II., Svjetlost, Sarajevo, 1990., str. 70.

131 *Ljetopis*, 3, str. 74.

132 Fra Anđeo Kraljević će u studenom 1852. godine postati prvi starješina Hercegovačke franjevačke kustodije. B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci, sedam stoljeća s narodom*, str. 312-313.

133 *Isto*, str. 46-47, 58-59.

134 *Ljetopis*, 3, str. 74.

Iako se, zbog činjenice da su u tome sudjelovale sve župe u sastavu Bosne Srebrene, može činiti sporednim ili malim u odnosu na ukupno sakupljena sredstva, konkretno i egzaktno je doprinos zapadnohercegovačkih župa, kao i Neretvice, vidljiv u obnovi samostana i crkve nakon stradanja u požaru 1765., kao i za obnove koja je poduzeta 1822. godine. Svakogodišnji doprinosi hercegovačkih župa u novcu i naturi, pogotovo kad se zna da, uz matično područje, samostan opslužuje još samo dvije župe (Osova/Žepče i Sarajevo) bez sumnje predstavljaju značajan dio samostanskog proračuna, štoviše glavni uteg na vagi opstanka ili nestanka.

Po raznovrsnosti doprinosa u naturi vidljiv je trud župnika i kapelana hercegovačkih župa da što više doprinesu samostanu, a u tomu ne posustaju ni nakon što se, pogotovo pri svakogodišnjem višednevnom dovođenju sitne stoke, višekratno suočavaju s brojnim opasnostima jednoga takvog izazova koji zna završiti teškom pljačkom, pa čak i smrtnim ishodom sudionika. U tomu ih ne sprečavaju ni česti napadi na župne kuće pa čak i na fizički integritet župnika od strane pojedinih muslimanskih silnika, a ni povremena posezanja pravoslavne hijerarhije, usmjerena na trajno podlaganje hercegovačkih katolika.

Uprava samostana se, pak, sa svoje strane trudi povećati prihode pa se u tom smislu može gledati povremeno djelovanje izvan samostanskog područja, u župi Dubrave koja pripada Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji.

Iako je ideja o gradnji samostana u Hercegovini i osnutku posebne kustodije za Hercegovinu prisutna godinama prije odlaska zapadnohercegovačkih franjevac iz Kreševa, pa se u tom smislu održavaju i prvi službeni sastanci sa zaključcima koji se prosljeđuju biskupu fra Rafi Barišiću i Kongregaciji za širenje vjere u Rimu, župnici hercegovačkih župa, gotovo odreda rođenjem Hercegovci, do samog odlaska uredno ispunjavaju obveze prema samostanu.

O jeziku normativnih akata prve hrvatske tiskare u Hercegovini

IRINA BUDIMIR
Sveučilište u Mostaru
Filozofski fakultet
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
E-mail: irina.budimir@ff.sum.ba

UDK: 81'37:655.1(497.6 Hercegovina)(091)
Pregledni rad
Primljeno: 19. prosinca 2022.
Prihvaćeno: 30. lipnja 2023.

Sažetak

U povodu obilježavanja 150 godina uspostavljanja tiskarske djelatnosti u Mostaru i osnivanja Tiskare katoličkoga poslanstva u Hercegovini (*Typhographia Missionis Catholicae in Hercegovina*) 1872. pod vodstvom don Franje Milićevića ovim se radom žele prikazati jezične karakteristike tadanjih zakonodavnih akata, kao što su normativni akti Tiskare. Raščlambom tzv. prve radničke tarife (*Pravila za tiskaru Don Franje Milićevića u Mostaru iz 1888.*), svojevrsna statuta (*Pravila hrvatske dioničke tiskarne u Mostaru, 1899.*) i tadašnjih izvješća o poslovanju (*Izvjestje prihoda i razhodah o Ustanovljenju Štamparije Katoličke u Hercegovini, 1873., 1876.*) predstavljen je jezični, posebno leksički sloj kao primjer administrativnoga leksika / administrativizama, uporaba pravnoga i stručnoga nazivlja onodobne tiskarske djelatnosti.

Ključne riječi: prva hrvatska tiskara u Hercegovini; radnička tarifa; izvješća o poslovanju; administrativni leksik.

On the Language of Normative Acts of the First Croatian Printing Houses in Herzegovina

Review article

Received: 19 December 2022

Accepted: 30 June 2023

Summary

On the occasion of the 150th anniversary of the establishment of printing in Mostar and the establishment of the Printing House of the Catholic Mission in Herzegovina (*Typhographia Missionis Catholicae in Herzegovina*) in 1872, under the management of Father Franjo Milićević, this paper aims to present the language of the legislative acts of the time, such as the normative acts of the Printing House. By analysing the so-called first labour tariff (*Rules for the Printing House of Father Franjo Milićević in Mostar from 1888*), a type of statute (*Rules for the Croatian Joint-Stock Printing House in Mostar, 1899*) and business reports of the time (*Report of Income and Expenses for the Establishment of a Catholic Printing House in Herzegovina, 1873, 1876*), the paper presents the linguistic, and especially the lexical, layer as an example of administrative lexicon/terminology, and of the legal and professional terminology used in the printing industry at the time.

In terms of language, the publishers respected the Illyrian influence and the norms of the Zagreb School of Philology in all the documents, which has also been confirmed by other linguistic studies on periodicals and textbooks published by the Printing House. Business reports were published immediately after the establishment of the Croatian Printing House, whereas the first labour tariff in Bosnia and Herzegovina ensued after the publication of *Glas Hercegovca*, a publication that would mark an entire decade of work under the linguistic influence of the Zagreb School of Philology. The Statute (Rules from 1899) was published a year after the release of the first issue of a new publication, *Osvit*, and the same year coincides with the publication of the grammar of the Croatian Vukovians (*Grammar and Stylistics of Croatian or Serbian* by Tom Maretić), and Broz's already established and applied *Croatian Normative Guide* from 1892.

The linguistic characteristics of all the normative acts are only partially different from the language of earlier publications, if one takes into consideration that the new language conception

of the Croatian Vukovians had already been adopted and was being applied.

With respect to the lexicon, there is an expressed usage of Latinisms as traditional professional terminology. Oriental and Italian loanwords are prominent in reports on business operations and the first labour tariff. In the lexical sense, the rules from 1899 basically confirm the usage of Croatian legal terminology from the codification period it was written in.

Keywords: first Croatian printing houses in Herzegovina; first labour tariff; business reports of the time; administrative lexicon.

1. Uvod

1.1. Povijesni pregled izdavačke djelatnosti u BiH u 19. stoljeću

Bilo kakvi pokušaji uspostave tiskarske djelatnosti u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vlasti bili su neuspješni. Naime, prva tiskara na bosanskohercegovačkome tlu osnovana je 1531.¹ u Goraždu u sklopu crkve sv. Georgija i djelovala je do 1533. Stoljećima je turska vlast zabranjivala svaki pokušaj organiziranja tiskarske djelatnosti² na nepismenome bosanskohercegovačkom tlu. Do otvaranja tiskara u BiH došlo je tek nakon proglašenja fermama Ustavnom zakonu za Vilajet bosanski (1865.) prema kojemu je Bosna podijeljena na okružne oblasti i postala vilajet sa svojim upravnim ustanovama. Osman-paša odmah po objavljivanju carigradskoga fermama o Vilajetu bosanskome otvara tiskaru. Prema toj reformi i drugi vilajeti dobili su tiskare, a izdvajanjem i formiranjem Hercegovačkoga vilajeta otvorena je manja tiskara u Mostaru (1876.). Tiskara Hercegovačkoga vilajeta bila je smještena na imanju Ali-paše Rizvanbegovića i služila je za afirmaciju novoga vilajeta i izdavanje službenih novina *Neretva* (1876.) koje izlaze na ćirilici i arabici samo godinu dana koliko je trajala nova državna oblast. Do sredine 19. st. u Bosni i Hercegovini postojale su

1 *Spomenica 50-godišnjice prve tarife grafičkih radnika-ca u Bosni i Hercegovini 1888.-1938.*, uredilo i izdalo Povjerenstvo Mostar, Štamparija Pacher i Kisić, Mostar, 1938., str. 18.

2 Bosanski franjevci fra Matija Divković i fra Franjo Jukić pokušali su osnovati tiskaru, ali nisu imali puno uspjeha. "U to vrijeme ne samo da se sprječavalo osnivanje tiskare, nego je bilo opasno i surađivati u novinama izvan granica BiH, naročito u Gajevim listovima u Zagrebu" (*Spomenica*, 1938., str. 18).

samo četiri tiskare: tiskara u crkvi sv. Georgija (Goražde, 1531.), *Vilajetska štamparija* (Sarajevo, 1865.), *Tiskara vilajeta hercegovačkoga* (Mostar, 1876.) i *Tiskara katoličkog poslanstva*³ (Mostar, 1872.).

Tiskaru katoličkoga poslanstva u Hercegovini vodio je don Franjo Milićević (1872.-1896.). Čini se da su Milićevićevi planovi i njegovih nadređenih bili veliki, ali organizacija rada Tiskare bila je zahtjevna, tim više što su njezin rad kočile tadašnje vlasti. Naime, nakon priprema i nabave tiskarskih strojeva iz Beča, turske vlasti zabranile su pokretanje tiskare, ali angažmanom tadašnjega biskupa fra Anđela Kraljevića⁴ dobivena je dozvola za rad. U razdoblju Milićevićeva vođenja Tiskare do dolaska austrougarske vlasti, objavljeno je oko 40 izdanja,⁵ a ukupno 600 knjiga i knjižica.⁶ Velika pozornost davala se na uređivanje i izdavanje periodike koja izlazi pod različitim imenima, pri čemu treba istaknuti desetogodišnje izlaženje *Glasa Hercegovca*. U dva desetljeća života Tiskare mijenjali su se njezini nazivi, izdavale su se knjige, udžbenici, knjižice i novine, a Milićević je unatoč političkim blokiranjima, cenzurama i sekularizaciji⁷ činio sve da Tiskara ostane kralježnicom kulturnoga i izdavačkoga života onodobne Hercegovine. Pod njegovim uredništvom i autorstvom⁸

3 O radu tiskare vidi: *Spomenica 50-godišnjice prve tarife grafičkih radnika-ca u Bosni i Hercegovini 1888.-1938.*, str. 32; FRA LEO PETROVIĆ, "Prva hrvatska tiskara u Bosni i Hercegovini", u: *Napredak - Hrvatski narodni kalendari za 1938.*, god. 28, Sarajevo, 1938.; TEODOR KRUŠEVAC, *BiH listovi u XIX. veku*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978., str. 117; *Mostar i Hercegovina*, Glasnik jugoslavenskog profesorskog društva, juli-august, Beograd, 1937.; FRA ANTE MARIĆ, "Tiskare i kulturno-izdavačka djelatnost hercegovačkih franjevaca", u: *Franjevci i Hercegovina*, Zbornik radova s istoimenoga znanstvenog simpozija održanog 6. listopada 2009. u Mostaru u prigodi proslave 800. obljetnice utemeljenja franjevačkog reda /1209.-2009./; HAMDİJA KREŠEVLJAKOVIĆ, *Štamparije u Bosni i Hercegovini za turskog vremena od 1529. do 1878. godine*, Građa za povijest hrvatsku i književnost, knjiga 9, Sarajevo, 1920.

4 Usp. FRA L. PETROVIĆ, "Prva hrvatska tiskara u Bosni i Hercegovini", str. 60.

5 *Spomenica 50-godišnjice prve tarife grafičkih radnika-ca u Bosni i Hercegovini 1888.-1938.*, str. 32.

6 FRA A. MARIĆ, "Tiskare i kulturno-izdavačka djelatnost hercegovačkih franjevaca", str. 342.

7 *Isto*, str. 336.

8 O spisateljskom i prosvjetnom radu autora prvih hrvatskih hercegovačkih listova pisao je Š. Musa dajući popis najvažnijih djela, biografskih i bibliografskih podataka. Vidi u: ŠIMUN MUSA, *Franjo Milićević i hrvatski kulturni preporod u Hercegovini*, Mostar, 1992., str. 45.

izlaze mnoge knjige, priručnici, kalendari, udžbenici,⁹ gramatike i tiskovine. Pri kraju svoga djelovanja, poslove vođenja i uredništva novoga lista *Osvita*, izlazi od 1899. do 1907., povjerava svomu nećaku Ivanu Azizu Milićeviću¹⁰ koji će nastaviti voditi uredničku politiku pravaškim koracima.

1.2. Jezično stanje u vrijeme rada Tiskare katoličkoga poslanstva

U tadašnjoj Bosni i Hercegovini govorilo se na jezicima koji su se nazivali hrvatski, srpski, bosanski jezik, pisma su bila ćirilica i latinica i pisalo se fonološkim i morfološkim pravopisom.

Od osnutka se Tiskare katoličkoga poslanstva Milićević bori za jezičnu politiku temeljenu na ilirskim korijenima i sva djela objavljuje na hrvatskome jeziku. Briga uredništva za hrvatski jezik, njegovu čistoću, potvrđuju i mnogi članci raznih autora u svim brojevima tiskovina, a posebno u listu *Glas Hercegovca*. U svojim se prvim djelima Milićević služio jezičnom i pravopisnom normom zagrebačke filološke škole, međutim dolazak austrougarske vlasti kao i mijene jezične politike u Hrvatskoj na prijelazu dvaju stoljeća imaju utjecaj i na uporabu jezika u BiH općenito kao i na jezik tiskanih izdanja Tiskare katoličkoga poslanstva.

U jezičnome smislu u Hrvatskoj razdoblje posljednja dva desetljeća 19. stoljeća, kada izlaze tiskani dokumenti Tiskare katoličkoga poslanstva, poznato je po smjeni dviju jezičnih normā, norme zagrebačke filološke škole i škole hrvatskih vukovaca koje su svoja previranja imale na prijelazu dvaju stoljeća. Pred kraj je 19. stoljeća ilirska

9 "Za školstvo i za razvoj pismenosti na spomenutim prostorima od posebne je važnosti pojava početnica, pravopisa i gramatika, a najbrojnija se pripisuju Franji Milićeviću". KATIĆA KREŠIĆ, *Filološki priručnici i udžbenici za hrvatski jezik u Hercegovini krajem 19. stoljeća*, doktorska disertacija, Zagreb, 2009., str. 9.

10 U vrijeme pokretanja Kranjčevićeve *Nade* (1895.) Ivan Aziz Milićević na poziv svoga strica don Franje Milićevića dolazi u Mostar kako bi pokušao obnoviti stričev tiskarski rad. Nije uspio i vraća se u Beč. Godinu dana kasnije, 1898. godine, ponovo osniva, zajedno sa stricem, don Franjom, dioničku tiskaru i novi građanski list *Osvit*. Postaje glavnim urednikom i uređujući list hercegovačkih Hrvata provodi i brani hrvatska prava i interese po uzoru na politički radikalizam i pravašku orijentaciju. Vidi u: MUHSIN RIZVIĆ, *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, 1985., Sarajevo, str. 122.

jezična koncepcija jenjala.¹¹ Obje filološke škole, i zagrebačka i hrvatskih vukovaca, imaju svoje normativne priručnike i prepoznatljiva jezična obilježja po kojima se i razlikuju,¹² što se može vidjeti u sljedećoj prilagođenoj tablici.¹³

Norma zagrebačke filološke škole	Norma hrvatskih vukovaca
<p>Gramatički model: imenske se sklonidbe dijele prema nastavku u G jed. Lokativ je šesti padež, a instrumental sedmi.</p> <p>Slovopis: fonem /ć/ bilježi se grafemima <tj> i <ć>, a fonem /ž / bilježi se grafemima <dj> i <gj>, do 1876. jat se bilježi kao <ě>; samoglasno r kao <èr>; od 1876. jat se bilježi kao <ie>, <je>; samoglasno r kao <r>.</p> <p>Pravopis: morfonološki (tzv. etimološki pravopis) (prema Babukiću: <i>Piši za oči, govori za uši</i>). Čestica <i>ne</i> se gotovo dosljedno pisala sastavljeno s glagolima; složeni prilozi i prijedlozi najčešće su se pisali rastavljeno; dosljedno pisanje zarez a ispred <i>da</i> i <i>koji</i>.</p> <p>Morfologija: G množine bilježi se s <i>h</i>: <i>jelena-ah</i>; stvar-<i>ih</i>; sel-<i>ah</i>; u DLI mn. nesinkretizirani su nastavci: D mn. <i>jelen-om</i>; L mn. <i>jelen-ih</i>; i mn. <i>jelen-i</i>; DI dvojine u svih imenica s nastavcima <i>-ima</i>, <i>-ama</i>: <i>jelen-ima</i>, <i>žen-ama</i>, <i>konj-ima</i>; zanačlasni A jd. zamjenice <i>ona</i> glasi <i>ju</i>; glagolski pridjevi sadašnji i prošli posebno su sklonjiva vrsta participa: <i>prikazujuća</i> slika, <i>prikazujuće</i> slike: pravilan raspored navezaka u zamjeničko-pridjevskoj sklonidbi:</p> <p>G jed. sam-<i>oga</i>; žut-<i>oga</i></p> <p>D jed. sam-<i>omu</i>; žut-<i>omu</i></p> <p>L jed. sam-<i>om</i>; žut-<i>om</i></p> <p>I jed. sam-<i>im</i>; žuti-<i>im</i></p>	<p>Gramatički model: imenske se sklonidbe dijele prema imenskome rodu. Lokativ je sedmi padež, instrumental šesti.</p> <p>Slovopis: dugi jat bilježi se kao <ije>, a kratki kao <je>; samoglasno r kao <r> bez popratnog <è>; uvedeni su grafemi <đ> i <dž>, umjesto <tj> upotrebljava se <ć>.</p> <p>Pravopis: fonološki (prema Karadžićevu načelu: <i>Piši kao što govoriš</i>).</p> <p>Fonologija: dugi odraz jata nije dvoglasni fonem, nego trofonemski slijed /i/+j/+e/ dvo-složnoga izgovora s kratkim naglascima.</p> <p>Morfologija: u imenskome G mn. nastavak je <i>-a</i>, <i>-i</i>: <i>jelena-a</i>, <i>konja-a</i>, <i>sel-a</i>, <i>žen-a</i>, stvar-<i>i</i>; u DLI mn. sinkretizirani su nastavci <i>-ama</i>, <i>-ima</i>: <i>jelen-ima</i>, <i>konj-ima</i>, <i>sel-ima</i>, <i>žen-ama</i>, stvar-<i>ima</i>; nema dvojine; zanačlasni A jd. zamjenice ona glasi <i>je</i>; glagolski pridjevi sadašnji i prošli ne postoje kao posebno sklonjiva vrsta participa, nema futura egzaktnog; nepravilan je raspored navezaka u zamjeničko-pridjevskoj sklonidbi:</p> <p>G jed. sam-<i>oga</i> i sam-<i>og</i>; žut-<i>oga</i> i žut-<i>og</i></p> <p>D jed. sam-<i>omu</i> i sam-<i>om</i>; žut-<i>omu</i> i žut-<i>om</i> i žut-<i>ome</i></p> <p>L jed. sam-<i>om</i> i sam-<i>ome</i>; žut-<i>om</i> i žut-<i>ome</i></p> <p>I jed. sam-<i>im</i> i sam-<i>ime</i>; žuti-<i>im</i></p>

11 SANDA HAM, *Povijest hrvatskih gramatika*, Zagreb, 2006. str. 65: "razdoblje se ilirizma do kraja 19. stoljeća uobičajilo u filološkom smislu dijeliti na tri dijela - ilirsko razdoblje (do 30-ih godina do polovice 19. st.), razdoblje filoloških škola (od polovice 19. st. do 90-ih godina 19. st.) i, razdoblje pobjede hrvatskih vukovaca (posljednje desetljeće 19. st.)."

12 *Isto*, str. 70-127.

13 *Isto*.

Od sredine 19. st., posebice 70-ih godina na pisani jezik u Hercegovini izrazito velik utjecaj imala je zagrebačka filološka škola¹⁴ kao i jezična baština bosanskih franjevaca. Zahvaljujući franjevcima i općenito jačanju hrvatskoga jezičnog pokreta (od 1812. godine) Hrvati su u odnosu na druge narode u BiH imali relativno dobro razvijenu književnost, opismenjivali su starije stanovništvo izvan škola, prikupljano je usmeno-književno i jezično blago, a bilo je razvijeno i izdavaštvo. Austrougarska uprava nametnula je i jezičnu politiku koja je zaustavila "prirodni razvoj jezičnoga uzusa, čiju su fizionomiju nekoliko stoljeća oblikovali bosanski franjevci prilagođavajući ga svojoj publici i bogateći njegov leksik".¹⁵

Na početku 20. st. zbog političkih razloga i interesa nova austrougarska vlast ubrzala je provedbu aneksije koja je i proglašena 1908. godine, a odmah nakon nje kontrola austrougarske vlasti bila je u svim sferama društva tako i u jezičnoj politici u kojoj se odmah postavljalo pitanje naziva jezika. Austro-Ugarska je zatekla dvojezičnost i dvopismenost¹⁶ naslijeđenu još od vremena turske vlasti, ali na početku svoje vlasti u Bosni i Hercegovini, dakle od 1908. godine, službeno se koristi hrvatski jezik, latinično pismo i morfonološki pravopis i slovo-pis po uzoru na normu zagrebačke filološke škole. "Godine 1883. vlada je za službenu uporabu u Bosni i Hercegovini izabrala fonološki pravopis Vuk-Daničićeva tipa. Nova je vlast isprva dopuštala uporabu udžbenika pisanih pretežito morfonološkim pravopisom, jezikom stiliziranim prema normi zagrebačke filološke škole i tiskanih u Zagrebu sve dok neke sadržaje nije proglasila 'nepoželjnim' i zatražila tiskanje 'domaćih' udžbenika."¹⁷ Tako 1890. godine izlazi *Gramatika bosanskoga jezika za srednje škole* Frane Vuletića. Ta gramatika nije

14 KATICA KREŠIĆ, *Jezik i gramatičarska tradicija franjevaca Bosne Srebrene*, Mostar, 2020., str. 83.

15 KATICA KREŠIĆ, "Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini u 20. stoljeću", u: *Povijest hrvatskoga jezika*, 6. knjiga: 20. stoljeće - drugi dio, Croatica, 2019., str. 355-401.

16 MATIJAS BAKOVIĆ - MATEA ANDRIĆ, "Godina 1883. - pokušaj jezične standardizacije u Bosni i Hercegovini i sudbina Dlustuševe početnice", u: *Jezik*, 67, br. 5, 2020., str. 165-184: "Austro-ugarskim zauzimanjem BiH 1878. mijenja se odnos prema pismima, latinica postaje glavno pismo kojim su se trebali služiti Hrvati i Bošnjaci, dok je ćirilica ostala uglavnom rezervirana za srpsko stanovništvo."

17 KATICA KREŠIĆ, "Glas Hercegovca o hrvatskome jeziku", u: *Vidici*, zbornik radova u povodu 150. obljetnice osnutka prve hrvatske tiskare u Mostaru i BiH, Mostar, studeni 2022., str. 138-151.

imala utjecaja na izbor službenoga pravopisa u BiH. Ipak je veliki utjecaj imala tadanja aktualna jezična politika u Hrvatskoj, tako da je 1883. u BiH uveden vukovski pravopis, a pojavom normativnih djela hrvatskih vukovca (Brozov pravopis i Maretićeva gramatika) usklađivan je tadanji pravopis u BiH. Unatoč tome, tadanje novine, knjige i udžbenici tiskani na hrvatskome jeziku u BiH drže se više-manje jezične koncepcije zagrebačke filološke škole.

2. O normativnim aktima Tiskare

Franjevačka knjižnica u Mostaru čuva veoma važne dokumente vezane za rad i funkcioniranje prve hrvatske tiskare u Bosni i Hercegovini, Tiskare katoličkoga poslanstva u Hercegovini (*Typhographia Missionis Catholicae in Hercegovina*, 1872.). Riječ je o trima dokumentima kojima se regulira način njezina poslovanja:¹⁸

- *Izvjestje prihoda i razhodah o Ustanovljenju Štamparije Katoličke u Hercegovini* (1873., 1876.) (IPR)

- *Pravila za tiskaru Don Franje Milićevića u Mostaru iz 1888.* (PTFM)

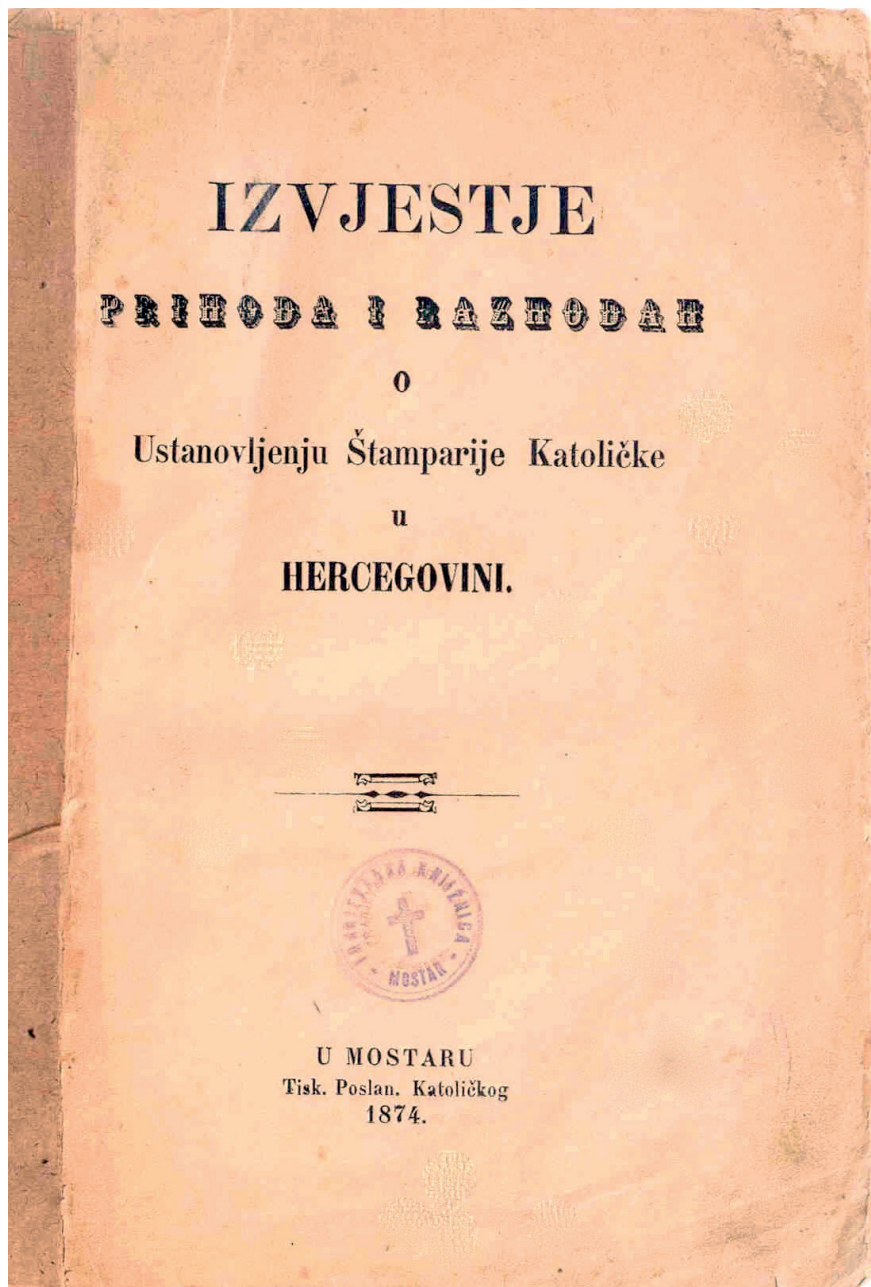
- *Pravila hrvatske dioničke tiskarne u Mostaru 1899.* (PHDT)

2.1. *Izvjestje prihoda i razhodah o Ustanovljenju Štamparije Katoličke u Hercegovini* (1873., 1876.)

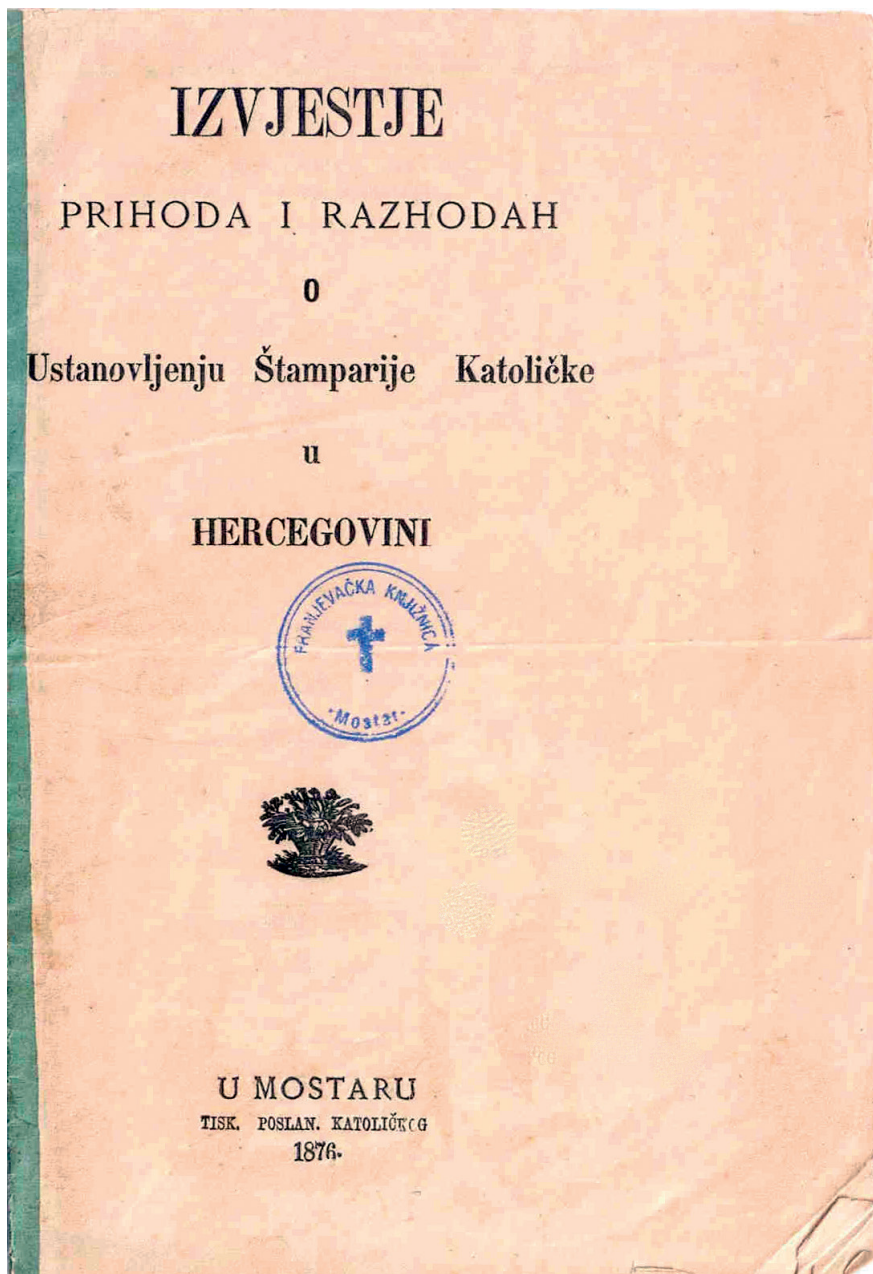
U Izvješću, formata 14 x 20 cm, na 13 stranica u stupcima, Franjo Milićević, kao upravitelj tiskare, predstavio je financijsko stanje za svaku poslovnu godinu i tako tiskao prvo godišnje poslovno izvješće. U ovom će se radu analizirati dva godišta¹⁹ tiskana 1873. i 22. travnja 1876. Izvješće iz godine 1873. nije potpuno, oštećeno je i nedostaju posljednje stranice. Izvješće iz obiju godina sastoji se od triju stupaca: u prvome je opis izvora prihoda za tu godinu i rashoda s detaljima, a druga su dva iznos novaca u fiorinima i novčićima. Oznakama navodnika ("") autor zamjenjuje početnu rečenicu *dade se navodeći*

18 Za svaki je dokument označen pokratom kojom će se služiti u ovom radu zbog bolje preglednosti. Pokratom IPR označena su oba broja *Izvjestje prihoda i razhodah o ustanovljenju štamparije katoličke u Hercegovini* (1873., 1876.); pokratom PTFM označena su *Pravila za tiskaru Don Franje Milićevića u Mostaru iz 1888.*, a pokratom PHDT označena su *Pravila hrvatske dioničke tiskarne u Mostaru 1899.*

19 U Franjevačkoj knjižnici u Mostaru dobro su sačuvana navedena dva godišta, dok je Izvješće iz godine 1874. oštećeno i nije se moglo ozbiljnije analizirati.

Izvjestje prihoda i rashodah 1874.

Izvjestje prihoda i razhodah 1876.

stavku po stavku. Izvješća predstavljaju i dokaz o financiranju, nabavi i dostavi Tiskare,²⁰ kao i o utrošenu materijalu i popisu izdanih knjiga.²¹ Iz navedenih izvora Izvješća vidljivo je da su izlazila, tj. tiskana na kraju svake poslovne godine. U rubrici pod nazivom *Prihodi* razvidno je koji su bili izvori financiranja za pokretanje Tiskare:²² car Franjo Josip, ministarstvo Austro-Ugarske, biskup fra Anđeo Kraljević, austrougarski konzul Pavle Relja, dalmatinski barun Gavriel (*sic!*) Rodić, otac fra Pavo Petrović i otac fra Franjo Milićević. Rashodi se navode po mjesecima uz opis pojedinačnih troškova u dvije velike rubrike: troškovi za nabavu potrebnih strojeva i materijala i troškovi pri tiskanju prvih izdanja.²³

2.2. Pravila za tiskaru Don Franje Milićevića u Mostaru (1888.)

Ta Pravila iz 1888. predstavljaju prvu radničku *tarifu*, kojom su propisane dužnosti, prava radnika i radne norme. Izdana su 1. svibnja 1888., vlastoručno ih potpisuje don Franjo Milićević. Nastaju 16 godina nakon uspostave Tiskare, tj. u novome razdoblju njezina rada, nakon 1882. godine.²⁴ Tekst Pravila napisan je na jednoj stranici s

20 FRA A. MARIĆ, "Tiskare i kulturno-izdavačka djelatnost hercegovačkih franjevac", str. 333-334.

21 *Izjestje prihoda i razhodah o ustanovljenju stamparije katoličke u Hercegovini (1876.)*, str. 12.

22 *Isto*, str. 5.

23 *Isto*, str. 7, 12.

24 ŠIMUN MUSA, "Zasluge hercegovačkih franjevaca u kulturno-prosvjetnome radu krajem turskoga i u austrougarsko doba od početka XX. stoljeća s posebnim osvrtom na tiskarsko-nakladničku, novinsku i književno-jezičnu djelatnost Franje Milićevića", u: *Franjevci i Hercegovina*, Zbornik radova s istoimenoga znanstvenog simpozija održanog 6. listopada 2009. u Mostaru u prigodi proslave 800. obljetnice utemeljena franjevačkog reda /1209.-2009./, 2009., str. 113: "U tom se razdoblju nakon dolaska iz Dalmacije, Milićević sav posvetio tiskarstvu i izdavaštvu. Tada sastavlja prvu radničku tarifu u BiH (...). Još je za vrijeme studija u Italiji Milićević shvatio da posao može napredovati samo na temelju pravila i prihvatljivih odnosa između radnika i poslodavaca (...). To je prva tiskara koja je imala radnička pravila (tarifu) i u kojoj su radni odnosi sređeni prema zapadnoeuropskim načelima. Grafičari su inače, kao obrazovni radnici, prednjačili u stjecanju i očuvanju radničkih prava i isticali su se u organiziranju radničkih i sindikalnih akcija. Zbog Franjine stručnosti, korektnosti, dobronamjernosti i otvorena duha, tiskara mu je bila omiljenom školom mnogih grafičara, ne samo katolika nego i muslimana i pravoslavaca."

Pravila

za tiskaru Don Franje Miličevića u Mostaru.

§ 1. U tiskaru ima vladati u tiskarskom materijalu najveći red i svaki se ina učtivo i čedno ponašati.

§ 2. Nitko nije ovlašten stranim osobam davati na čitanje spisi ili otisak, odušec se ma na koju mu drago bilo stvar, dokle nije obicelodajeno. Isto tako imadu se svi rukopisi poslje slaganja predati izpravljaju.

§ 3. Vrieme radnje trajati će od 7 do 12 prije, i od 1 1/2 do 7 sati poslje podne. U slučaju, ako bi bilo prešnog izvanrednog posla, što neulazi u list, inati će radnici po noći raditi; a za radnju, koja se bude u noći izradila, dobivati će naknadu po cjeniku trščanskom.

§ 4. Svake subote po podne, imadu radnici, koji drugi posao imali nebi, svaki svoj tiskarski materijal očistiti i urediti.

§ 5. Onaj radnik, koji u tiskari stanuje ima ju u čistoći držati i odgovoran je za svaki u njoj nalazeci se predmet, te će za svaku po njegovoj krivnji počinjenu štetu odgovoran biti. Izim toga imati će ovaj radnik dužnost list za poštu odpremiti i strankam u mjesta uručiti. Istomu je prosto, na svoj trošak uzeti si pomoćnika, na nesmije pod nikoji svijet stan u tiskari svomu pomoćniku bez osobite dozvole davati. Isto tako mu nije slobodno tudje osobe preko noći u tiskarnu primati.

§ 6. Oni radnici koji se bave oko slaganja lista „Glas Hercegovca“ imadu istog svakoga utorka do 2 i po sata po podne složiti, da se točno u u tri sata uznogne na cenzuru i izpravak dati. Izpravci na slogu i slog za tisak prelomljen ima do 7 sati na večer gotov biti. Sriedlom u 7 sati jutrom ima se tiskanjem početi, a u 5 sati po podne mora biti svršen, da se uznogne na poštu predati. Ovoga se pravila imadu svi točno držati, i svakomu onomu, čijovom je krivnjom list zakasnio, odbiti će se jedna četvrtina zasluge na onom broju koji je zakasnio. U opetovanih pako slučajevih i ako se bude vidjalo da to uzpikos čini, biti će izplaćen i s mjesta otpušten.

§ 8. Čim radnik, koji na tisku radi, otiska slog, ima ga oprati. Čim je slog opranu mora svaki svoj slog odmah razložiti, ako bi to propustio, narediti će gospodnar na njegov trošak drugomu radniku razložiti.

§ 8. Svi radnici moraju točno u subotu svoju zaslugu, izračunati po stidećoj cieni 1000 slova:

a) za petit i garmond	20 n.
b) za cicero	21 „
c) za mitel	22 „

izim toga imati će onaj, koji se oko tiska bavi plaću po običnom trščanskom cjeniku tj. za 500 araka na obijuh stranah tiskanih 1 for. Za zatvaranje i priredljivanje na tisku za svaku formu 15 novčica.

§ 9. Oni radnici, koji rade na slaganju i na tisku imati će povišenje od 10% u ime naknade putnog troška i to sve do onog vremena, dok se u tiskari nalazi. Oni pako koji se samo oko sloga bave imati će viska 10% samo do onog vremena, dok im se nadoknadi putni trošak. Od tog vremena pako prestane svaki visak.

§ 10 Čim je radnik tisak dogotovio, imade sve čiste otiske vlasniku ili njegovom zanjenuku predati.

§ 11. Svaki radnik mora zapovjedti koli vlasnika toli zanjenuka mu tičuće se radnje najsvjestnije izvršivati.

§ 12. Gornja pravila ima svaki točno izvršivati, te koji bi proti njim pericicio kazniti će se novčanom globom, napokom otpustom iz radnje.

§ 13. Sve drage unjetne radnje koje nisu ovdje navedene, računati će se po trščanskom cjeniku sa gori naznačenim postotkom.

§ 14 Štetu koju radnik svojevuljno ili iz nepoznje učini, naplatiti će mu se iz zasluzbe.

U Mostaru, dne 1. svibnja 1888.

Don Franjo Miličević v. r.

Prva „tarifa“ u Bosni i Hercegovini

Pravila za tiskaru

potpisom vlasnika Tiskare predstavljajući i dokaz tadanjega suvremenog uređenja radničkih odnosa i prava.²⁵ Pravilima se uređuju prava i dužnosti radnika, posebno onih koji rade na slaganju novina *Glasa Hercegovca*, opisuju se jednostavni poslovi u procesima tadanje grafičke pripreme, tiska i dorade, upravljanja grafičkim strojevima uputama nadređenih, pripremi i čišćenju prostora za rad, održavanju grafičkih strojeva i opreme, visini naknade za određene grafičke poslove, satnici i sl.

2.3. Pravila hrvatske dioničke tiskarne u Mostaru (1899.)

Knjižica *Pravila hrvatske dioničke tiskarne u Mostaru* (1899.) formata 13 x 18,5 cm, napisana na latinici (16 stranica s 36 članaka) objavljena 11 godina nakon *Milićevićih Pravila* predstavlja dokument kojim se uređuje ustrojstvo, vlasništvo i rad Tiskare (statut). Autor je nepoznat, pretpostavlja se da ga je pisalo uredništvo *Osvita* na čelu s Ivanom Azizom Milićevićem.

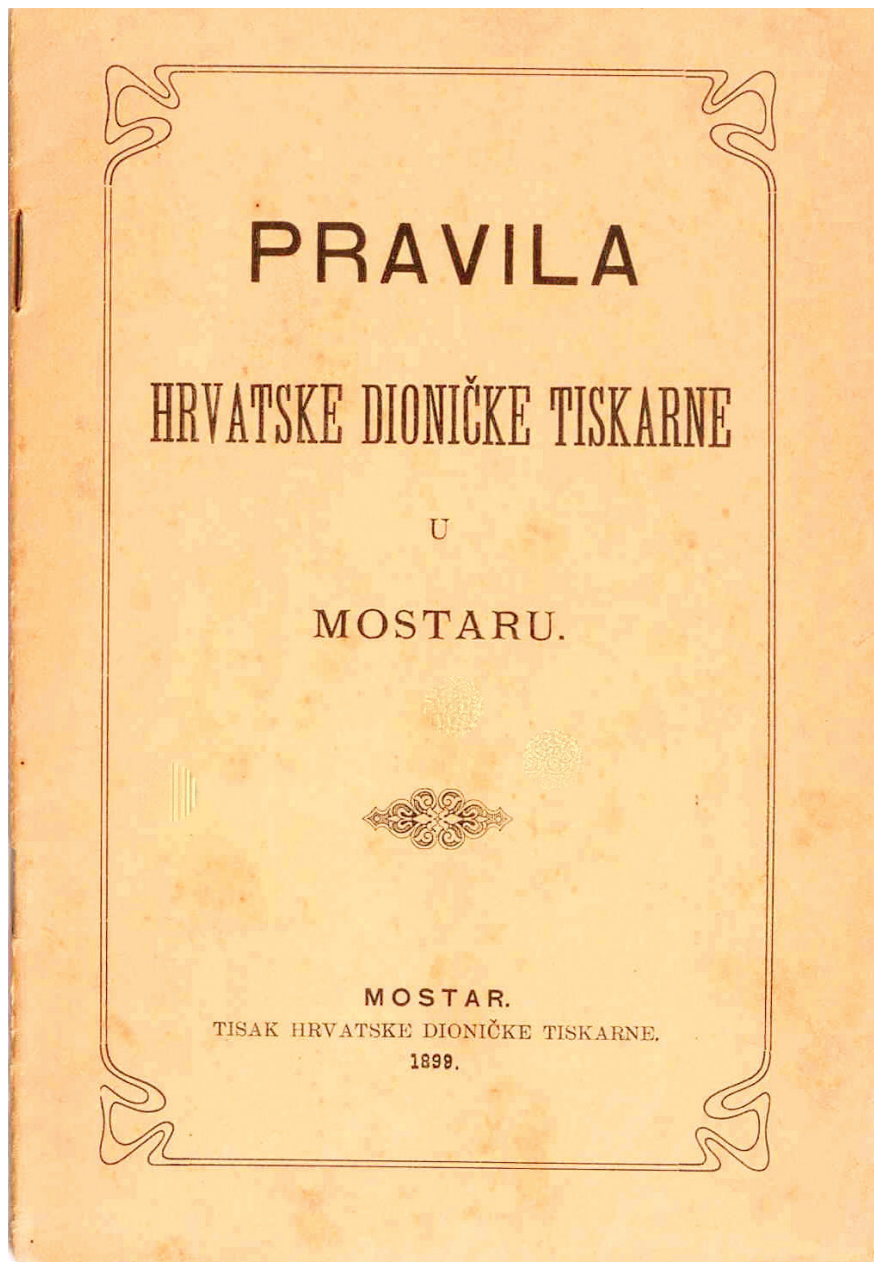
3. Predmet i metodologija istraživanja

Izvjestje prihoda i razhodah o Ustanovljenju Štamparije Katoličke u Hercegovini (1873., 1876.) prve su poslovne knjige Tiskare. *Pravila za tiskaru Don Franje Milićevića u Mostaru* iz 1888. i *Pravila hrvatske dioničke tiskarne u Mostaru* iz 1899. izlaze u razmaku od 11 godina.

Analizirajući jezične razine tih dokumenata postoji mnogo istosti i razlika. *Pravila* su jezično zanimljiva iz nekoliko razloga:

- *Pravila* iz 1888. predstavljaju prvu radničku tarifu u Bosni i Hercegovini koja jezično nije raščlanjena, njezino izlaženje prati izlaženje lista *Glas Hercegovca* i u to se vrijeme u Tiskari katoličkoga poslanstva još uvijek tiska morfonološkim pravopisom zagrebačke filološke škole.

25 RADE BITANGA - DRAGOLJUB GOSPIC, *Spomenica 50-godišnjice prve tarife grafičkih radnika-ca u Bosni i Hercegovini 1888.-1938*, str. 4: "(...) Nije poznato da li je prvi štampar u Hercegovini ova 'Pravila' propisao na zahtjev ili sporazumu sa svojim radnicima ili je to učinio iz vlastite pobude. Mogućno je i jedno i drugo, ali je vjerovatnija ova druga pretpostavka, jer je don Frano, učeći štamparstvo u Zadru, imao prilike da se upozna sa sličnim uređenjem radnih odnosa u dalmatinskim štamparijama i tako upoznao i shvatio korist koju posao i preduzeće ima od sredeđenih odnosa s radnicima. Ova 'Pravila' su prva i najstarija pisana radnička tarifa uopće u Bosni i Hercegovini, ukoliko je ovaj događaj istorijski značajniji kao za grafičke radnike, tako i za ostale radnike i radnički sindikalni pokret uopće. Od tog događaja proteklo je pola vijeka. (...)"

Pravila hrvatske dioničke tiskarne u Mostaru 1899.

- Pravila iz 1899. prvi su javni dokument Tiskare (statut). Izlaze godinu dana nakon objave prvoga broja novoga lista, *Osvit* (1898.), iste godine kada je objavljena Maretićeva gramatika i gotovo desetljeće kasnije nakon objave Vuletićeve gramatike bosanskoga jezika. U kontekstu jezičnih utjecaja toga doba očekuje se da se primjenjuju jezične karakteristike već tada usvojene koncepcije hrvatskih vukovaca.

Dosadašnja istraživanja jezika Milićevićevih tiskarskih uradaka odnosila su se na raščlambu jezika udžbenika²⁶ i periodike.²⁷ Kako je riječ o poslovnim knjigama i zakonskim dokumentima Tiskare, jezično nisu raščlanjeni, a ni uspoređivani. Njihova je zanimljivost podosta velik međusobni vremenski razmak izlaženja, različite jezične okolnosti pod kojima izlazi svaki dokument, moguća odstupanja u odnosu na tadanja propisana jezična rješenja.

Budući da dio javnoga jezika predstavlja i jezik službenih dokumenata koji izlaze u istoj tiskari s povećim vremenskim odmakom, 1873., 1889. i 1899., cilj je ovoga rada usporediti jezik navedenih službenih dokumenata Tiskare, uočiti jezične utjecaje tadašnjih jezičnih norma i usporediti leksik akata, uporabu administrativnoga leksika i ostalih leksičkih posebitosti, posebice posuđenica.

4. O jeziku normativnih akata Tiskare katoličkoga poslanstva

4.1. Slovopis i pravopis

U 19. st. fonemi /ć/ i /ǰ/ bilježeni su digrafima. Za fonem /ć/ ilirsko rješenje bio je digraf <tj>, a za fonem /ǰ/ digrafi <gj> i <dj>, što je bilo primjenjivano i u tekstovima akata.

Pisanje je ostalih grafema s dijakritičkim znakovima u svim normativnim aktima podudarno s hrvatskim standardnim jezikom.

Dakle, za foneme /ǰ/ i /ć/ pojavljuju se grafemi <gj>, <dj>, <tj>, u različitom broju primjera²⁸ za svaki dokument. Najmanje je primjera za fonem /ć/.

26 Vidi u: K. KREŠIĆ, *Filološki priručnici i udžbenici za hrvatski jezik u Hercegovini krajem 19. stoljeća*, str. 9.

27 IRINA BUDIMIR, *Frazemi prve hercegovačke periodike na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće i njihova leksikografska obradba*, Mostar, 2020.

28 Svi su raščlanjeni primjeri stavljeni u kurziv zbog preglednosti korpusa, a u zagradi su navedeni podatci za svaki dokument posebno. Za primjere IPR-a dana je godina izdanja i stranica na kojoj se primjer nalazi, za primjere PTFM-a broj paragrafa gdje je primjer pronađen bez stranice jer dokument ima samo

Fonem /ž/

U Izvješćima iz 1873. i 1876. fonem /ž/ bilježi se dvojako, najčešće <dj> u riječima iz svakodnevice: *gvoz**dje*** (IPR 1876/9); *gvoz**djene*** (IPR 1876/8); *rad**dje*** (IPR 1876/5) ili <gj> u riječima stranoga podrijetla ili vlastitim imenima: *Ang**je**la* (IPR 1876/5); *G**ju**mrukani* (IPR 1876/7).

U Pravilima iz 1888. bilježi se samo nekoliko primjera riječi pisanih s <dj>: *tud**dje*** (PTFM § 5); *vid**dj**alo* (PTFM § 6); *pr**ie**red**dj**ivanje* (PTFM § 8). Ostalih primjera bilježenja vrijednosti toga fonema nema.

U Pravilima iz 1899. bilježi se <dj> u većini primjera: *vod**djen**e* (PHDT 1/2); *med**dj**utomna* (PHDT 3/6); *odred**dje**no* (PHDT 3/6); *naled**dje**m* (PHDT 3/6); *unapred**djen**e* (PHDT 5/12); *nad**dje*** (PHDT 6/13); *odred**djen**e* (PHDT 7/15); *perovod**dja*** (PHDT 8/17); *nadoknad**dju**ju* (PHDT 11/24); *izmed**dju*** (PHDT 12/25); *vried**dja**ju* (PHDT 16/36).

Bilježi se i dva primjera s <gj>: *tug**je**g* (PHDT 11/23); *grag**je**nski* (PHDT 16).

Iako je grafem <đ> za vrijednost fonema /ž/ predložio Đuro Daničić i uveden je 1892. Brozovim Pravopisom (sedam godina prije objave Pravila iz 1899.), u obama Pravilima nije pronađen ni jedan primjer takve uporabe.

Fonem /ć/

U Izvješćima iz 1873. i 1876. fonem /ć/ slovopisno se ostvaruje samo u jednom primjeru <tj>: *iz**v**jest**je***²⁹ (IPR 1876) dok se u nekim primjerima bilježi <ć> npr. *gvoz**d**ena peć* (IPR 1873).

U *Pravilima* iz 1888. i 1899. ne bilježi se primjeri s <tj>.

Pisanje refleksa jata

U pravilu svi normativni akti pisani su iekavskim refleksom jata. Znatan je broj primjera u dugim slogovima bilježen <ie>:

jednu stranicu, a za primjere iz PHDT-a dana je oznaka stranice i članka u kojem se primjer nalazi, npr. str. 1, čl. 1= (1/1). Primjeri su pisani prema pojavnosti u tekstu, a ne abecedno.

29 U ovom primjeru riječ je i o neprovođenju jotacije.

- u Izvješćima iz 1873. i 1876.: *presvietloga* (IPR 1876/5); *vrieme* (IPR 1876/11), ali bilježi se i u kratkim slogovima: *mieseca* (IPR 1876/7); *miesto* (IPR 1874/4),

- u Pravilu iz 1888.: *vrieme* (PTFM § 3); *sriedom* (PTFM § 6); *pogriješio* (PTFM § 11). Međutim, u dugom slogu se u dva primjera bilježi i zamjenom <je>: *poslje* (PTFM § 1); *poslje podne* (PTFM § 3). Grafemskim slijedom <je> bilježi se jat u pravilu u kratkim slogovima: *posjed* (PHDT 2/4); *sudjelovati* (PHDT 2/5); *objelodanjen* (PHDT 2/5); *trpjjeti* (PHDT 6/13); *mjere* (PHDT 7/16); *sjednicu* (PHDT 10/20), ali malobrojni su primjeri nedosljednosti u pogledu zamjene jata u kratkim slogovima pa se bilježi:

svietiljke (IPR 1876/9); *obielodanjeno* (PTFM § 1); *cienik* (PTFM § 3); *uviet* (PTFM § 5);

sliedećoj (PTFM § 8), *najsviestnije* (PTFM § 11),

- i u Pravilu iz 1899. iekavski refleksi jata bilježi se najčešće <ie>: *vrieme* (PHDT 1/1); *neopredieljeno* (PHDT 1/1); *dieliti* (PHDT 2/4); *opredieli* (PHDT 2/4); *vriednosti* (PHDT 2/4); *poslie* (PHDT 2/5); *ciela* (PHDT 3/6); *prenieti* (PHDT 3/7); *vieće* (PHDT 4/12); *riešavati* (PHDT 4/12); *viećati* (PHDT 6/13); *podieljeni* (PHDT 8/16); *zapriečen* (PHDT 8/17); *obaviestiti* (PHDT 11/22); *dielu* (PHDT 12/26); *nerazdieljenog* (PHDT 13/30); *cielosti* (PHDT 14/31). Međutim, nekoliko primjera bilježi se s <ije>: *mnijenje* (10/20); *ne smije* (PHDT 12/26); *najposlije* (PHDT 13/30), ali i s <e>: *prenos* (PHDT 3/8); *prepisa* (PHDT 3/8); *predlozima* (PHDT 6/13); *unapredjenje* (PHDT 5/12); *predlog* (PHDT 6/13).

Slogotvorno /r/

Slogotvorno /r/ u svim se aktima većinom bilježi bez samoglasnika, što je u skladu s morfološkim pravopisom zagrebačke filološke škole od 1876. godine. Izuzetak je jedan primjer u Izvješćima iz 1873. i 1876. za riječ *Terst* (IPR 1876/11), u ostalim aktima se ne bilježi.

Dočetno -l

Realizacija dočetnoga -l javlja se u dvije kategorije, kod imenskih riječi i glagolskoga pridjeva radnog. Ta je pojava stilski obilježena i karakteristična je za idiolekt jer je nakon prijelaza dočetnog -l u -o završetak -ao kontrahiran u -o, ako a nije pod naglaskom.

Takve oblike bilježe samo Izvješća iz 1873. i 1876. i to samo u nekoliko primjera:

- na kraju imenice: *Vukodo* (IPR 1876/7)
- na kraju glagolskoga pridjeva radnoga: *išo* (IPR 1876/8).

Bilježenje riječi bez jednačenja šumnika po zvučnosti i ispadanja suglasnika

Prema morfološkom pravopisu bilježe se riječi bez jednačenja po zvučnosti i ispadanja suglasnika, najčešće praskavca *t*. U normativnim je aktima najviše primjera s neizvršenim jednačenjem po zvučnosti na granici prefiksalnoga i korijenskoga morfema i to s prefiksima:

- *iz*: u Pravilima iz 1888.: *izpravlj*ač (PFTM § 2); *izprav*ak (PFTM § 5); *izpl*aćen (PFTM § 6); u Pravilima iz 1899.: *izpl*atu (PHDT 2/5); *izpita*nom (PHDT 5/12); *izte*ku (PHDT 5/13); *izk*aze (PHDT 11/22); *izstu*pivši (PHDT 12/25); *izp*itati (PHDT 12/27); *iztro*šenju (PHDT 14/30),
- *ob*: *ob*ćenite (PHDT 1/1); *ob*držane (PHDT 2/4); *ob*državanje (PHDT 11/22); *ob*će (PHDT 11/23),
- *od*: *od*puštati (PHDT 10/20); *od*pisati (PHDT 14/32),
- *raz*: *razp*ustu (PHDT 5/12), *razp*ravama (PHDT 11/21); *razh*od (IPR 1876/5),
- *pod*: u Izvješćima iz 1873. i 1876. primjer *podp*unjenje (IPR 1876/9) i u Pravilima iz 1899. primjer *podp*un (PHDT 13/29),
- *uz*: samo u Pravilima iz 1888. primjer *uzp*rkos (PFTM § 6).

Bilježe se i primjeri veze sufiksa i korijenskoga morfema gdje nije došlo do jednačenja: *opaz*ka (IPR 1874/7), *dru*žtvo (PHDT 1/1).

U Pravilima iz 1899. vrlo malo primjera bilježi se s izvršenim jednačenjem šumnika po zvučnosti: *rasp*ust (PHDT 15/34), a taj se primjer u istome članku navodi dvojako i kao *raspust* i *razpust*.

Ispadanje suglasnika (praskavca) *t* ne događa se u skupinama:

- stn*: u Pravilima iz 1888.: *vlast*nik (PFTM § 9); *najsvi*estnije (PFTM § 11); a u Pravilima iz 1899.: *vlast*nik (PHDT 3/8), ali u istom članku navodi se i primjer *vlas*nik; *po*častne (PHDT 12/25); *mjest*noj (PHDT 16/36),
- stm*: *ust*meno (PHDT 7/16).

Veliko i malo slovo

Na pravopisnome je planu zanimljivo pisanje velikoga i maloga početnog slova. U Izvješćima iz 1873. i 1876. velikim slovom bilježe se:

- odnosni pridjevi na *-ski* izvedeni od zemljopisnih imena: *Austro-Ugarski* (IPR 1874/3); *Austrijanski* (IPR 1876/5),
- imena gradova: *Beč*, *Trst*, *Vukodo* (IPR 1974/3),
- imena mjeseci koja se bilježe hrvatskim nazivljem: *Srpnja*, *Svibnja*, *Lipnja*... (IPR 1874/3),
- kratice: *O.* ('otac')³⁰ (Iz 1974/3), *Fr.* ('fratar') (Iz 1874/3), *Gosp.* ('gospodin') (IPR 1984/3),
- titule: *Baron* (IPR 1984/3), *Konsul* (IPR 1874/3),
- naslovi izdanja: *Pravopis*, *Novi bukvar*, *Nauk krstjanski* (IPR 1874/6).

U Izvješćima iz 1873. i 1876. nije ujednačeno pisanje velikoga i maloga slova nakon točke iza broja ili početka rečenice.

U Pravilima iz 1888. nema posebnosti koje bi se istaknule u pisanju velikoga i maloga početnog slova, dok Pravila iz 1899. ne odstupaju od Brozove pravopisne norme. Malim se početnim slovom bilježe:

- imena mjeseci: *mart* (PHDT 16),
- odnosni pridjevi na *-ski* i *-čki* izvedeni od općih imena: *knjižarničkih* (PHDT 1/1); *tipografičkih* (PHDT 13/30).

Podnaslovi, tj. članci pišu se velikim početnim slovom.

Sastavljano i nesastavljano pisanje riječi

U Izvješćima iz 1873. i 1876. nema primjera u kojima je razvidno to pravopisno pravilo, dok je u Pravilima iz 1888. posve u skladu s morfološkim pravopisnom. Tako se niječnica uz enklitički oblik glagola *biti* piše sastavljeno: *nije* (PTFM § 1); *nebi* (PTFM § 4), ali i uz druge glagole: *neulazi* (PTFM § 3); *nesmije* (PTFM § 5).

Pravopis Pravilā iz 1899. je u dobroj mjeri sukladan Brozovom pravopisu kad je riječ o (ne)sastavljenome pisanju riječi. Tako se negacija u Pravilima iz 1899., za razliku od Pravila iz 1888., piše nesastavljeno

30 U zagradama su dana značenja pojedinih kratica.

s glagolom: *ne zaključiti* (PHDT 1/1); *ne mogu* (PHDT 2/2); *ne budu* (PHDT 2/4); *ne udovolji* (PHDT 2/5); *ne može* (PHDT 7/15); *ne treba* (PHDT 9/18); *ne provede* (PHDT 10/20), *ne sasluša* (PHDT 10/20); *ne glasuju* (PHDT 10/20); *ne smije* (PHDT 12/26); *ne dostizava* (PHDT 14/13), osim niječnih oblika glagola *imati*: *nemaju* (PHDT 14/32).

Posebnost fonoloških značajki odnose se na šćakavizme i neispadanje fonema /t/.

Na fonološkoj razini samo u Izvješćima iz 1873. i 1876. primijećeni su malobrojni šćakavizmi kao jezična svojstva hercegovačkih organiskih idioma kao npr. u vlastitome imenu *Šćepo* (IPR 1876/8).

U Pravilima iz 1888. fonem /t/ bilježi se ispred slivenika: *izdatci* (PHDT 11/24); *gubitci* (PHDT 13/30).

4.2. Morfologija

Imenice

Kao izrazito jezično obilježje zagrebačke filološke škole bio je nastavak *-ah* u genitivu množine imenica. Ono je bilo pravopisno, a ne izgovorno i u normativnim aktima bilježi se samo u Izvješćima 1873. i 1876.: *ćilindrah* (IPR 1876, 10); *drvah* (IPR 1876/10); *kartunah* (IPR 1876/10); *kašetah* (IPR 1874/5; Iz 1876/8); *knjižicah* (IPR 1876/12); *razhodah* (IPR 1876/7); *slovah* (IPR 1876/7); *šimlah* (IPR 1876/8); *vi-jakah* (IPR 1876/9).

Ostali akti nisu bilježili ovaj nastavak.

Pravila iz 1888. bilježe imenice vrste *e* koje završavaju u D, L, I mn. na *-am*: *osobam* (PTFM § 2); *strankam* (PTFM § 5) kao i starije nastavke za L mn. u imenskim sintagmama: *u opetovanih slučajevih* (PTFM § 6); *na obijuh stranah tiskanih* (PTFM § 8).

U Pravilima iz 1899. imenice u množini i imenske sintagme ne bilježe se starim padežnim nastavcima: *upis društava u trgovačke registre* (PHDT 2/5), *odlučivati o sjedinjenju s inim društvom (fuzija)* (PHDT 5/12), *viećati i zaključivati o predlozima dioničara za poboljšanje i unapredjenje društvenog poduzeća i o svim protiv posloводства ...* (PHDT 5/12) i sl.

Zamjenice

Samo u Pravilima iz 1899. bilježe se pokazne zamjenice u obliku: *takov* (PHDT 3/8); *takovih* (PHDT 6/13). Kao izrazito obilježje zagrebačke filološke škole može se navesti i zanaglasni akuzativ jednine osobne zamjenice *ona* koji uvijek glasi *ju*: *onaj radnik, koji u tiskari stanuje, ima ju u čistoći držati i odgovaran je za svaki u njoj nalazeći se predmet, te će za ...* (PTFM § 5).

Prezent

Samo u Pravilima iz 1899. bilježe se glagoli V. vrste 1. razreda kao što je glagol *imati* koristi s nastavkom *-du*: *imadu* (PHDT 11/22), a glagol *počimati* I. vrste 5. razreda u prezentu se bilježi u obliku *počimlje* (PHDT 13/28). Ostali akti ih ne navode.

Perfekt

U Pravilima iz 1899. bilježe se rečenice u kojima je vidljiv oblik glagolskih vremena, tako se enklitički oblik *je* čuva iza povratne zamjenice u perfektu: *da se je na štetu društva propustilo nešto učiniti* (PHDT 6/13).

Futur I.

U Izvješćima iz 1873. i 1876. ne bilježi se ovaj glagolski oblik.

U Pravilima iz 1888. u pogledu pisanja futura I., infinitiv se bilježi na prvome mjestu, ima nastavak *-ti* ispred enklitike i piše se nesastavljeno: *trajati će* (PTFM § 3); *imati će po noći raditi* (PTFM § 3); *dobivati će* (PTFM § 3); *imati će odpremiti* (PTFM § 5); *odbiti će se* (PTFM § 6); *narediti će* (PTFM § 6); *kazniti će se novčanom globom* (PTFM § 11).

I u Pravilima iz 1899. pisanje futura I. ne odstupa od pravila zagrebačke filološke škole. U većini je primjera pomoćni glagol iza infinitiva koji se javlja u okrnjenome obliku (osim primjera *razdieliti će* (PHDT 14/31): *zametnut će* (PHDT 2/4); *opomenut će* (PHDT 2/5); *izdat će* (PHDT 3/6); *platit će* (3/8); *bit će* (PHDT 3/8); *položiti će* (PHDT 9/18); *odbiti će* (PHDT 14/31). Bilježi se nekoliko oblika s pomoćnim glagolom ispred infinitiva: *će se upisati* (PHDT 3/6); *će se bilježiti* (PHDT 3/6); *će podpisati* (PHDT 11/22); *će se obratiti* (PHDT 15/32). Krnji se infinitiv bilježi i u primjeru s pomoćnim glagolom: *moгу se izabrat* (PHDT 9/18).

Prijedlozi

U Pravilima iz 1888. nema dosljednosti u uporabi prijedloga *s/sa*: *s mjesta* (PTFM § 6); *sa gori* (PTFM § 13), a u Pravilima iz 1899. najčešće se koriste *glede* (PHDT 11/23), ali i *radi* (PHDT 16/36).

Čestice

Najčešća je čestica starijega oblika: *kano* (PHDT 11/22).

4.3. Sintaksa

Budući da su Izvješća iz 1873. i 1876. pisana u natuknicama, nema složenijih sintaktičkih jedinica (samo sintagme), zbog čega taj normativni akt sintaktički nije raščlanjen na svim jezičnim razinama.

Red riječi

Položaj atributa i glagolskih pridjeva

Najveći je broj primjera sročnoga atributa u postpoziciji:

- u Izvješćima iz 1873. i 1876.: *cara Austrijanskoga* (IPR 1876/5); *kon-sula Austro-Ugarskog* (IPR 1874/3); *murećef tiskarski* (IPR 1874/5); *sprava štamparska* (IPR 1874/4); *Štamparije Katoličke* (IPR 1874/7); *pokućstva štamparskoga* (IPR 1876/7), a bilježi se manje primjera u predpoziciji: *gvozdna peć* (IPR 1874/6); *mala trpeza* (IPR 1874/4); *novi vijakah* (IPR 1874/4); *razne sitnarije* (IPR 1874/4); *velika trpeza* (IPR 1874/4). U istoj rečenici koriste se oba načina pisanja pridjeva: *razhod u radji izdanih knjižicah o trošku tiskarskom* (IPR 1874/6),

- u Pravilima iz 1888. slična je situacija položaja sročnoga atributa u postpoziciji: *po cieniku trščanskom* (PTFM § 3); *stranah tiskanih* (PTFM § 8). A ulogu atributa ima i glagolski pridjev sadašnji u predpoziciji: *nalazeći se predmet* (PTFM § 4); *tićuće se radnje* (PTFM § 11),

- u Pravilima iz 1899. položaj je atributa najviše u predpoziciji, ali se bilježi nekoliko njih u postpoziciji: *na njegovo ime glaseća* (PHDT 3/6); *s razloga navedenih* (PHDT 16/36); *prava dioničarska* (PHDT 3/5), dok je glagolski prilog prošli u atributnoj ulozi u predpoziciji: *izstupivši članovi* (PHDT 12/25); *nastavša razlika* (PHDT 14/32).

Osim toga u Pravilima iz 1899. enklitički se oblik povratne zamjenice najviše bilježi u postpoziciji u odnosu na glavni ili pomoćni glagol: (...) *pravila društva moraju se obavljati* (PHDT 1/2); *privremenice mogu se preneti* (PHDT 3/6); *prenos dionica obavlja se* (PHDT 3/8); *dionice mogu se preneti na dugoga* (...) (PHDT 3/8).

A postoje primjeri i s tim oblikom zamjenice i enklitičkim oblikom trećega lica glagola *biti* na drugom mjestu u rečenici: *temeljna se glavnica može povisiti* (...) (PHDT 2/4); *svrha je društva naba tiskarne* (PHDT 1/2); *djelokrug je glavnoj skupštini* (PHDT 4/12); *poziv se mora najmanje 14 dana* (...) *oglasiti* (6/13); *poslovna je godina jednaka* (...) (PHDT 13/28).

Položaj glagola

U većini je primjera glagol na kraju rečenice, što je utjecaj sintakse stranih jezika latinskoga ili njemačkoga jezika:

- u Pravilima iz 1888. postoji nekoliko primjera: *koji drugi posao imali nebi* (PTFM § 4); *te će za svaki po njegovoj krivnji počinjenu štetu odgovoran biti* (PTFM § 5); *bez osobite dozvole davati* (PTFM § 5); *preko noći u tiskarnu primiti* (PTFM § 5); *ima do 7 sati na večer gotov biti* (PTFM § 6); *ima se tiskanjem početi* (PTFM § 6); *koji na tisku radi* (PTFM § 6); *dok se u tiskari nalazi* (PTFM § 9); *oni pako koji se samo oko sloga bave* (PTFM § 9),

- u Pravilima iz 1899. mjesto je glagola također na kraju rečenice: (...) *što se u posjedu svakoga dioničara nalaze* (PHDT 2/4); (...) *zakonitim putem ništenom proglašena bude* (PHDT 4/9); (...) *da svojoj dužnosti udovolje* (PHDT 2/5); (...) *zakonskim putem ništenom proglašena bude* (PHDT 4/9); (...) *ako to za nužno nadje* (PHDT 6/13); (...) *kad prigodom svoga poslovanja opazi* (PHDT 6/13); *nadzorno vieće dužno je* (...) *svake godine izvješće ponieti* (PHDT 12/27); (...) *treba računne o upravi društvenog imetka i rada izvršiti, obću inventuru izvršiti, podpuni iskaza aktivâ i pasivâ sastaviti i bilanciju izvoditi* (13/29); (...) *koji je upotrebom u tečaju poslovne godine nastao* (PHDT 14/30); *da se je na štetu društva propustilo nešto učiniti* (PHDT 6/13); (...) *poziv se mora najmanje 14 dana prije oglasiti* (PHDT 6/13).

Značenje glagola

Glagol *imati* u nekim sintaktičkim konstrukcijama dobiva modalni karakter i značenjski je jednak glagolima 'trebati' ili 'morati':

- u Pravilima iz 1888.: *ima vladati* (PTFM § 1); *svaki se ima ponašati* (PTFM § 1); *imadu se predati* (PTFM § 2); *imadu svaki svoj tiskarski materijal očistiti i urediti* (PTFM § 4); *ima u čistoći držati* (PTFM § 4); *imati će odpremiti* (PTFM § 5); *imadu složiti i dati* (PTFM § 5); *ima gotov biti* (PTFM § 6); *imadu svi točno držati* (PTFM § 6); *ima ga oprati* (PTFM § 6); *imade predati* (PTFM § 9); *ima svaki točno izvršivati* (PTFM § 11).

- u Pravilima iz 1899.: *da se društvo ima razići* (PHDT 1/1); *nadzorno vieće ima sazvati glavnu skupštinu (...)* (PHDT 12/27); *da li se ima dati članovima* (PHDT 5/12); *o tom se imadu obavijestiti oba ravnatelja* (PHDT 11/22); (...) *što ga ravnateljstvo ima sastaviti* (PHDT 11/23).

Glagoli *valjati* i *bivati* imaju arhaičnu uporabu u značenju 'trebati' i 'biti':

- glagol *valjati* u značenju 'trebati':

valja uplatiti (PHDT 2/4); *Poslovni red valja naročito da ustanovi (...)* (PHDT 11/23); (...) *valja u isto vrijeme da bira (...)* (PHDT 15/34); *Poslie valja od dotičnog suviška (...)* *dodavati rezervnom fondu* (PHDT 14/31); *glavna skupština (...)* *valja u isto vrijeme da bira i likivadotre* (PHDT 15/34); (...) *valja i da odredi (...)* (PHDT 15/34).

- glagol *bivati* u značenju 'biti':

glasovanje biva ustmeno (7/16); *izbori bivaju pismeno glasovnicama* (PHDT 8/16).

Konstrukcija da + prezent

Samo u Pravilima iz 1899. uobičajene su sintaktičke konstrukcija *da + prezent* s glagolima *trebati*, *valjati* (u značenju *trebati*) i *imati* u bezličnoj formi:

(...) *treba da ravnateljstvo sazove* (PHDT 5/13)

Svaki dioničar ima pravo da učestvuje (...) (PHDT 6/14)

Oni ne treba da budu dioničari (PHDT 9/18)

Ravnateljstvo treba da se konstituiru (...) (PHDT 9/19)

Poslovni red valja naročito da ustanovi (...) (PHDT 11/23)

(...) *potrebno je da budu prisutna sva tri člana ravnateljstva* (PHDT 10/21)

(...) *ima zadatak da bdije nad poslovođstvom* (PHDT 12/27)

(...) *ima pravo da pregleda* (PHDT 12/27)

(...) *ima pravo da o svim poslovima obavješćuje* (PHDT 12/27)

(...) *nadležni su treba da odredi likvidatore* (PHDT 15/34)

(...) *ima pravo da ukine ureda radi ili na pritužbu* (...) (PHDT 16/36).

Upitne sintaktičke konstrukcije počinju oblikom: *da li će članovi* (...) (PHDT 5/12); *da li se ima dati članovima* (...) (PHDT 5/12).

Administrativnome su stilu svojstvene perifrazne konstrukcije koje se bilježe samo u Pravilima iz 1899.:

bđiti nad čime (PHDT 10/19) ('brinuti se'); *držati u evidenciji* (PHDT 9/19) ('evidentirati, zabilježiti'); *imati nakanu* (PHDT 2/5) ('namjeravati'); *nalaziti se u posjedu* (PHDT 2/4) ('posjedovati'); *prinosi prestaju* (PHDT 15/33) ('ne uplaćivati prinose'); *pripisivati prinose* (PHDT 15/33) ('uplaćivati'); *proglasiti javno* (PHDT 10/19) ('objaviti'); *proglasiti ništenom* (PHDT 4/9) ('ne vrijedi što više'); *u račun stavljati* (PHDT 13/30) ('uračunati'); *upravljati imanjem društva* (PHDT 9/19) ('gospodariti'); *vriedajti zakone, odredbe, naredbe, pravila* (PHDT 16/36) ('kršiti'); *vršiti zaključke* (PHDT 9/19) ('zaključivati'); *zaključiti razpust* (PHDT 15/34) ('raspustiti').

Ustaljenje administrativne konstrukcije: *neopredjeljeno vrijeme* (PHDT 1/1) ('neograničeno').

4.4. Leksik

U leksiku Izvješća iz 1873. i 1876. bilježe se nazivi materijala i ostalih sredstava korištenih u radu Tiskare. Istaknute su posuđenice, posebice orijentalizmi, ali i romanizmi i germanizmi.

Gledajući leksik s vremenskim odmakom istaknuti su arhaizmi i historizmi. Tako se navode:

- nazivi za mjere: *funta* (IPR 1876/9); *kova* (IPR 1876/8); *oka* (IPR 1876/8); *tovarah* (IPR 1876/10),

- nazivi za korišteni tiskarski pribor: *cilindri* i *čilindri* (IPR 1874/5); *ferča* ('četka') (IPR 1876/8/9); *imbut* ('lijevak') (Iz 1876/9); *kaluf* ('kalup') (Iz 1876/8); *kanaf* ('konop') (Iz 1876/8); *kašet* ('drvena kutija') (Iz 1874/4); *mastilo* ('boja') (Iz 1876/10); *napisnik* ('zapisnik, protokol') (IPR 1876/9); *nožvice* ('škare') (IPR 1876/8); *prines* ('prijenos') (IPR 1874/4); *ši-*

rop ('sirup ili ulje') (IPR 1876/8); *trpeza* ('stol') (IPR 1876/9); *trenica* ('ri-bež ili tanka daska') (IPR 1874/4); *tutkal* ('ljepilo') (IPR 1876/8),

- nazivi za novčane valute: *forinta* (PTFM § 8), *novčić* (PTFM § 8); *kruna* (PHDT 2/4); *forinta* (PHDT 3/8); *novčići* (PHDT 3/8),

- nazivi za društvene titule: *ces*, *kralj* (PHDT 16).

U Pravilima iz 1888. i Pravilima iz 1899. na leksičkoj razini mogu se izdvojiti:

- izrazni arhaizmi: *prešan* ('žuran') (PTFM § 3); *izim* ('osim') (PTFM § 5); *prosto* ('dopušteno') (PTFM § 5); *nu* ('ali') (PTFM § 5); *uzmogne* ('stigne') (PTFM § 6); *zaslužba* ('zasluga ili plaća') (PTFM § 14); *blagajnica* (PHDT 12/27), *knjižarnica* (PHDT 1/2), *dostizivati* (PHDT 14/32); *iztrošenje* (PHDT 13/30); *tiskarna* (PHDT 1/1), *vaskoliki* (PHDT 9/20); *svrha* (cilj) (PHDT 1/2),

- tvorbeni arhaizmi: *po* ('pola') (PTFM § 6); *pako* ('pak') (PTFM § 9); *koli toli* (PTFM § 11).

Posuđenice

Najviše se rabe posuđenice iz orijentalnih i romanskih jezika, ali se bilježe leksemi iz klasičnih jezika, njemačkoga i vrlo malo iz srpskoga jezika.

Orijentalizmi

Taj se tip leksika odnosi na uporabu svakodnevnoga nazivlja kojim se služilo u radu Tiskare, najviše ih je u Izvješćima iz 1874. i 1876.: *čivija* ('čavao, klin') (IPR 1874/5); *kefa* ('četka') (IPR 1874/5); *kova* ('posuda') (IPR 1876/10); *murećef* ('crno mastilo') (IPR 1874/4); *oka* ('mjera za težinu') (IPR 1876/8); *šimlah* ('hrastova daska, šindra') (IPR 1874/4); *tukal* ('ljepilo') (IPR 1874/5).

Talijanizmi

Većina leksika ima talijansko podrijetlo, što se može povezati s Miličevićevim intenzivnim dodirima s Dalmacijom, vremenom poveljenim u Italiji učeći grafički posao. Nazivi iz svakodnevice: *bula* (IPR 1876/9); *frča* ('četka') (IPR 1874/6); *imbut* ('lijevak') (IPR 1876/9); *ka-*

šete (IPR 1874/4); *karta* ('papir') (IPR 1874/5); *kartun* ('debeli papir') (IPR 1876/10); *klak vestiaria* ('odjeća') (IPR 1874/6; 1876/8); *makina* ('stroj') (IPR 1876/11); *pašta* ('sredstvo za grafičku djelatnost') (IPR 1876/11); *vignette* ('u doba tiskane knjige naziv za grafički ukras u obliku ornamenta s biljnim motivom na naslovnom listu, na kraju poglavlja ili knjige') (IPR 1876/11).

Utjecaj je talijanskoga vidljiv u leksemima: *bilancija* (PHDT 4/12); *invetura* (PHDT 13/28); *kartelan* (PHDT 5/12).

Germanizmi

Iako su strojevi i ostala oprema većinom nabavljeni u Austriji, Izvješća iz 1873. i 1876. bilježe samo leksem *farba* (IPR 1876/11) kao germanizam.

Stručni nazivi vezani za tiskarsku djelatnost bilježe se i u Pravilima iz 1888. i oni su iz latinskoga ili njemačkoga jezika: *arak*, *cierro*, *garmond*, *mitel* i *petit* (PTFM § 8).

Bliskoznačni leksemi odnose se na posuđenice iz njemačkoga jezika i hrvatski prijevodni ekvivalent u istome članku: *prokurist* (PHDT 7/14); *punomoćnik* (PHDT 7/14); zatim glagol *reprezentirati* (PHDT 7/15); kao i kalk: *djelokrug* (PHDT 4/12).

Latinizmi i grecizmi

Posuđenica iz grčkoga je malo. Bilježi se riječ *trpeza* ('stol') (IPR 1876/9) koja se uobičajeno rabila u tadanjim hercegovačkim govorima. Utjecaj latinskoga je posebno istaknut u Pravilima iz 1899. Često se pojavljuju latinizmi kao internacionalizmi: *apsolutorij* (PHDT 4/12); *dividenda* (PHDT 4/9); *firma* (PHDT 1/1); *invetura* (PHDT 13/28); *likvidator* (PHDT 5/12); *skrutator* ('brojitelj glasova') (PHDT 8/17); *subskribicija* (PHDT 2/4).

Rusizmi i srbizmi

Bilježe se leksemi koji se ne mogu pripisati današnjoj hrvatskoj leksičkoj normi: *dozvoliti* (PHDT 7/14), *legitimovan* (PHDT 5/12), *sao-bćen* (PHDT 6/13); *učestvovati* (PHDT 6/14), *zvaničan* (PHDT 2/5).

Kontaktna sinonimija

U Izvješćima iz 1873. i 1876. bilježi se samo jedan objasnidbeni sinonim: *slagaonica (redaljka)* (IPR 1874/6).

U Pravilima iz 1899. kontaktna je sinonimija gotovo pravilo u svakome članku. Razlog je to detaljnijega objašnjenja prvenstveno pravno-ekonomskoga nazivlja, u zagradama se nalazi obično posuđenice iz latinskoga. Upravno-pravno i ekonomsko nazivlje u administrativnome stilu još je uvijek bilo pod jakim utjecajem latinskoga jezika kao službenoga jezika znanosti, što je razvidno u kontaktnoj sinonimiji Pravila iz 1899. Hrvatski su nazivi prevedeni i objašnjeni latinskim (navedeni su u zagradama): *dionica (akcija)* (PHDT 2/4); *privremenica (medjutomna dionica, interim-akcija)* (PHDT 3/6); *naledje (indosament)* (PHDT 3/8); *sjedinjene (fuzija)* (PHDT 5/12); *društvena osnova (prospekt)* (PHDT 5/12); *svrha (dnevni red)* (PHDT 6/13); *ovjerovljenje zapisnika (verifikatori)* (PHDT 8/17); *pravila (statuti)* (PHDT 7/14); *tipografička sprema (tipi i makine)* (PHDT 13/30).

Navodi se nekoliko dvostrukosti: *nabava* (PHDT 1/2) i *nabavka* (PHDT 13/30), *sudjelovati* (PHDT 2/5) i *učestvovati* (PHDT 6/14).

Hrvatski leksik

Pravila iz 1899. u leksičkome smislu načelno potvrđuju primjenu hrvatskoga pravnog nazivlja iz kodifikacijskoga razdoblja njegova stvaranja (od 1853. do 1918.).³¹

Zapaženi su upravno-pravni nazivi koji se u odnosu na vukovsku "narodnu" leksičku normu mogu potpuno smatrati odstupanjima u korist hrvatskih naziva: *opredieliti* (PHDT 2/4); *perovodja* (činovnik) (PHDT 8/17); *podravnatelj* (PHDT 8/17); *poduzeće* (PHDT 8/17); *poslovodstvo* (PHDT 5/12); *pristojba* (PHDT 10/21); *ravnatelj* (PHDT 8/17), *ravnateljstvo* (PHDT 2/4); *glasovanje* (PHDT 7/14), *glasovatelj* (PHDT 8/17); *glasovnica* ('listić za glasovanje') (PHDT 7/16).

31 MILE MAMIĆ, *Hrvatsko pravno nazivlje, članci i rasprave*, Zadar, 2004., str. 80: "Kodifikacijsko razdoblje obuhvaća vrijeme od godine 1853. godine do danas. Ono se može podijeliti na nekoliko podrazdoblja: a) podrazdoblje stvaranja sustava hrvatskoga pravnog nazivlja (od 1853. do 1918.); b) podrazdoblje ras-hrvačivanja hrvatskoga pravnog nazivlja (od 1918. do 1990.) i c) podrazdoblje čišćenja hrvatskoga pravnog nazivlja."

5. Zaključak

Jezik je normativnih akata Tiskare katoličkoga poslanstva bez obzira na podulji vremenski odmak između njihova izlaženja, 16 godina, i različitu službenu primjenu pravopisnih i jezičnih rješenja na području Bosne i Hercegovine vrlo ujednačen. Izbor leksičkih jedinica pokazuje jasno opredjeljenje izdavača u nasljedovanju ilirskoga utjecaja kao i pravopisne i jezične norme zagrebačke filološke škole, što, uostalom, potvrđuju i jezične raščlambe drugih djela koja se objavljuju u Tiskari katoličkoga poslanstva, npr. udžbenici i tiskovine.

Izvješća iz 1873. i 1876. (izvješća o poslovanju) i Pravila iz 1888. (prva radnička tarifa) jezično su usmjerena na normu zagrebačke frazeološke škole, a Pravila iz 1899. (statut) pokazuju manja odstupanja u korist pravopisne norme hrvatskih vukovaca, što je i razumljivo s obzirom na novu uredničku i vlasničku strukturu lista uvjetovanu snažnim političkim, društvenim i jezičnim promjenama u Bosni i Hercegovini.

Jezična povezanost ne odnosi se samo na izbor pravopisa, nego i na izbor leksema koji je usmjeren na rješenja iz vremena (kraj 19. st.) hrvatske leksičke obnove.

Leksik je normativnih akata uglavnom posuđen. Izražena je uporaba latinizama i germanizama u stručnome nazivlju, a promatrajući leksik s vremenskim odmakom prevladavaju izrazni i tvorbeni arhaizmi te velika skupina historizama.

Iako su prema godini izdanja npr. Pravila 1899. puno bliža leksikografskim djelima hrvatskih vukovaca, izbor leksema potvrđuje čvrstu povezanost s leksičkim rješenjima zagrebačke filološke škole, posebice u primjeni pravnoga nazivlja. Vrlo je izražena uporaba latinizama kao tradicionalnoga strukovnog nazivlja. Kontaktna sinonimija bilježi se ne samo u poslovnim izvješćima, nego je 16 godina poslije, u Pravilima iz 1899., gotovo pisano pravilo svakoga pravnog članka. U takvom se sinonimskom paru hrvatska blisko značnica obično objašnjava latinskim pravno-ekonomskim nazivom. Svi normativni akti Tiskare, posebice Pravila iz 1899. (statut) u leksičkome smislu načelno potvrđuju primjenu hrvatskoga pravnog nazivlja iz kodifikacijskoga razdoblja njegova stvaranja.

Apostolski pohod (vizitacija) Katoličkoj Crkvi u Bosni i Hercegovini 1910.-1914.

Drugi dio: Apostolski pohod Crkvi u Hercegovini
u siječnju i veljači 1911. u svjetlu suvremenih
izvora*

PETAR VRANKIĆ
Augsburg
E-mail: vrankic@t-online.de

UDK: 27-5(497.6)"1910/1914"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 18. lipnja 2023.
Prihvaćeno: 12. srpnja 2023.

Sažetak

U ovom prilogu autor nastavlja svoja, već 2021. započeta istraživanja i objavljivanja o apostolskom pohodu Katoličkoj Crkvi u Bosni i Hercegovini 1910.-1914., te ocrta važnije zadaće i ciljeve apostolskoga pohoda papinskoga delegata Pierrea Bastiena Katoličkoj Crkvi u Bosni Hercegovini. Cijeli je pohod trajao od prosinca 1910. do rujna 1914. To je bio uopće prvi apostolski pohod ovoj crkvenoj pokrajini, koja je bila kanonski ustanovljena bulom pape Leona XIII. *Ex hac augusta Principis Apostolorum cathedra* (*Ex*

* Usp. prethodni članak: PETAR VRANKIĆ, "Apostolski pohod (vizitacija) Katoličkoj Crkvi u Bosni i Hercegovini 1910.-1914. Prvi dio: Uzroci, početak i značenje apostolskoga pohoda u svjetlu suvremenih izvora 1908.-1910", u: *Hercegovina*, 7, serija 3, Mostar - Zagreb, 2021., str. 127-244.

hac augusta). Potreba apostolskoga pohoda dala se naslutiti već od veljače 1910., no odluka je bila donesena tek 8. studenoga 1910. na sjednici Zbora za izvanredne crkvene poslove i potvrđena 28. studenoga 1910. od pape Pija X. u pismu upućenu nadbiskupu Stadleru, njegovim sufraganima i bosansko-hercegovačkim franjevačkim provincijalima. Novoimenovani apostolski pohoditelj, belgijski benediktinac Pierre Bastien, dobivši nalog i upute za apostolski pohod stigao je 28. prosinca 1910. u Sarajevo. Bio je opozvan tek u listopadu 1914. Dok je na početku svoga pohoda u Sarajevu nastojao uspostaviti potrebne kontakte crkvene i političke naravi s odgovornim ljudima u Crkvi, društvu i u politici, stigla ga je nova naredba iz Rima da odmah pođe u Hercegovinu i da preispita novonastalo duhovno i financijsko stanje u biskupijama Mostar-Duvno i Trebinje-Mrkan poslije smrti biskupa fra Paškala Buconjića. Ovaj prvi i specifični pohod hercegovačkim biskupijama bio je obavljen u siječnju i veljači 1911.

Ključne riječi: apostolski delegat Bastien; biskup Buconjić; kardinal državni tajnik Merry del Val; mons. Lazar Lazarević; fra Radoslav Glavaš; biskupijski svećenici; hercegovački franjevci.

Apostolic Visitation to the Catholic Church in Bosnia and Herzegovina 1910-1914

Part II: Apostolic Visitation to the Church in Herzegovina in January and February 1911 in the Light of Contemporary Sources

Original scientific article

Received: 18 June 2023

Accepted: 12 July 2023

Summary

In this paper, the author continues his research and publications on the Apostolic Visitation to the Catholic Church in Bosnia and Herzegovina 1910-1914, which he began in 2021, and delineates the more important tasks and objectives of the Apostolic Visitation of the Papal Delegate Pierre Bastien to the Catholic Church in Bosnia and Herzegovina. The entire visitation lasted from December 1910 to September 1914. It was the first Apostolic Visitation to this ecclesiastical province, which had been canonically established by

the Bull of Pope Leo XIII *Ex hac augusta Principis Apostolorum cathedra (Ex hac augusta)*. The need for the Apostolic Visitation could be discerned as early as February 1910, however, the decision had already been made on 8th November 1910 at the session of the Congregation for Extraordinary Ecclesiastical Affairs and ratified by Pope Pio X on 28th November 1910 in a letter to archbishop Stadler, his suffragans and the Bosnian and Herzegovinian Franciscan provincials. The newly appointed Apostolic Delegate, Belgian Benedictine Pierre Bastien, upon receiving his mandate and instructions for the Apostolic Visitation, arrived in Sarajevo on 28th December 1910. He was dismissed in October 1914. While in Sarajevo at the beginning of his visitation, he had attempted to establish the necessary contacts of an ecclesiastical and political nature with the responsible people in the Church, society and politics, however, his work was interrupted by new orders from Rome to immediately depart for Herzegovina and to investigate the newly arisen spiritual and financial state in the dioceses of Mostar-Duvno and Trebinje-Mrkan following the death of bishop fra Paškal Buconjić. This first and specific visitation to the Herzegovinian bishops was conducted in January and February 1911.

Keywords: Apostolic Delegate Bastien; bishop Buconjić; Cardinal Secretary of State Merry del Val; mons. Lazar Lazarević; fra Radoslav Glavaš; diocesan priests; Herzegovinian Franciscans.

Uvod

Poslije gotovo trideset godina od uvođenja redovite crkvene hijerarhije u Katoličkoj Crkvi u BiH zavidno je porastao broj vjernika, podignute su nove i nužno potrebne crkvene institucije: Centralno sjemenište u Travniku, Centralna bogoslovija, katedralna crkva i Nadbiskupski kaptol u Sarajevu. U metropoliju su stigli i isusovci kao odgojitelji u nadbiskupijskim zavodima, brojne redovničke, pretežno ženske zajednice, koje su podizale samostane, katoličke škole i sirotišta. Čak je bila utemeljena i jedna domaća ženska redovnička zajednica, prva hrvatska autohtona redovnička družba u BiH. Osim toga osnovana su katolička i hrvatska društva, hrvatski i katolički tisak u Mostaru i u Sarajevu postigao je zavidnu razinu.

No, sve ovo događalo se paralelno s uhodanim pastoralnim djelovanjem bosanskih i od njih odcijepljenih hercegovačkih franjevac, etabliranih u bosansko-hercegovačkoj stvarnosti još od sredine 14. stoljeća. Višestoljetni suživot i pastoralna djelatnost franjevac među

hrvatskim katolicima u BiH, kao i njihov višestoljetni suživot i suradnja, borba i svakodnevni otpor osmanlijskom i islamskom osvajaču i ugnjetavaču, napeti odnosi s novopridošlim pravoslavnim kršćanima, posebno s njihovim dostojanstvenicima (vladikama), željnim da podvrgnu katolike pod svoju jurisdikciju i da ih oporezuju, ušli su s pravom u povijest kao epopeja kršćanske, katoličke i franjevačke borbe za preživljavanjem i postali jedinstveno kršćansko svjedočanstvo vjere i misionarskoga rada u Osmanskom Carstvu.¹ Ovaj četverostoljetni proces završio je austrougarskim zaposjedanjem BiH 1878. Do 1878. gotovo svi bosansko-hercegovački franjevci bili su školovani u inozemstvu, pretežno u Italiji, Hrvatskoj i Ugarskoj. Tako su oni imali priliku upoznati kako je Katolička Crkva bila organizirana u Papinskoj Državi, u talijanskim apsolutnim kneževinama, Kraljevini Italiji ili u Austro-Ugarskoj Monarhiji, te su dobrovoljno zagovarali i pozdravljali dolazak austrougarske uprave u BiH. Pa ipak su se od samoga početka austrougarske uprave počeli pribojavati da će se i oni jednoga dana morati prilagoditi, ne samo uređenju, praksi i disciplini nove državne zajednice Austro-Ugarske, nego uređenju i praksi opće Crkve, te početi dijeliti svoj dotadašnji apsolutni vjerski monopol. Franjevački vjerski monopol, nastao većinom na misijskim povlasticama iz predosmanskoga i osmanskoga doba, trebao je sada biti usklađen kako mentalno tako i crkveno-pravno s drugim crkvenim institucijama i snagama: novoosnovanim biskupijama, rezidencijalnim biskupima, biskupijskim klerom, s novoprispjelim redovnicima i redovnicama. Za bosansko-hercegovačke franjevce bilo je najteže mentalno prijeći iz vladavine i ovisnosti od sultanskoj *Ahdnami*² iz godine 1463. u međunarodno konkordatsko pravo *Konvencije između Austro-Ugarske i Svete Stolice* iz 1881. godine,³ u kanonske odluke iz okvira apostolske bule *Ex hac augusta* (1881.),⁴

1 ANTAL MOLNÁR, *Confessionalization on the Frontier. The Balkans Catholics between Roman Reform and Ottoman reality*, Viella, Roma, 2019.

2 SREĆKO M. DŽAJA, *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463-1804*, Südosteuropäische Arbeiten, 80, R. Oldenburg Verlag, München, 1984., str. 181-187; PETAR VRANKIĆ, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina (1878-1918)*, Ferdinand Schöningh, Paderborn, 1998., str. 374-377.

3 ANGELO MERCATI, *Raccolta di concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili*, I., Città del Vaticano, 1954., str. 1014-1015; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 469-472.

4 *Acta Sanctae Sedis* (ASS), 14 (1881.), str. 97-112; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 472-474.

kao i na dekrete *Cum providentia* od 10. prosinca 1881.⁵ i *Cum inter*⁶ od 14. ožujka 1883.

Imenovanje i dolazak nadbiskupa i metropolita Stadlera u Sarajevo, dovođenje isusovaca u novoosnovane odgojne zavode, pristizanje dijecezanskih svećenika i redovnika iz susjednih hrvatskih biskupija, odgoj i izrastanje domaćega biskupijskog svećenstva obogatili su i osvježili sliku i lice Katoličke Crkve u BiH, prvenstveno u Vrhbosanskoj nadbiskupiji i dijelom u Banjolučkoj biskupiji. U Hercegovini, u novoosnovanoj Mostarsko-duvanjskoj biskupiji, koja je postala samo jedna dodatna filijala Hercegovačke franjevačke kustodije i kasnije provincije, na žalost, teško su prodirali svi ovi novi crkveni i reformni impulsi i veoma sporo su postajali zajedničko dobro hercegovačkoga katolicizma.

1. Raspodjela župa u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji u doba biskupa Buconjića, prvo sporno pitanje mjesne Crkve u Hercegovini

Dok se u Bosni nadbiskup Stadler od početka neprekidno zalagao i teško borio za pravedniju raspodjelu župa između Franjevačke provincije Bosne Srebrene, Vrhbosanske nadbiskupije i Banjolučke biskupije u doba kada je bio apostolski upravitelj, istovremeno je u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji vladao prividan mir glede župa. Naime, u Hercegovini, u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji, stolovao je i čvrsto upravljao, najprije kao biskup apostolski vikar, kasnije kao biskup ordinarij fra Paškal Buconjić, hercegovački franjevac.⁷ Budući da je

5 P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 536-539; MATO DRLJO, *Obnova redovne crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini i pitanje pravnog uređenja župa (1881-1883)*, *Studia Vrhbosnensia*, 12, Sarajevo, 2001., str. 103-107.

6 P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 539-546; M. DRLJO, *Obnova redovne crkvene hijerarhije*, str. 181-188.

7 Car Franjo Josip I., na prijedlog ministra Szlávy, imenovao je 9. listopada 1881. apostolskoga vikara Buconjića prvim mostarsko-duvanjskim biskupom. Austrougarski veleposlanik pri Svetoj Stolicu predstavio ga je Državnom tajniku Jacobiniju. Papa Leon XIII., po savjetu kardinala Jacobinija, prihvatio je i potvrdio ovo imenovanje u konzistoriju od 18. studenoga 1881. Usp. AAV, *Nunz. di Vienna*, sv. 595, fol. 373r; REMIGIUS RITZLER - PIRMINUS SEFRIN (ed.), *Hierachia Catholica*, VIII., Padova, 1978., str. 363; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 511, bilj. 2. Tvrdnja da je apostolski vikar u Hercegovini, fra Paškal Buconjić, bulom *Ex hac augusta*, prestao biti apostolski vikar i titularni biskup i dobio naslov mostarsko-duvanjskoga biskupa, jest crkveno-pravno i

potekao iz njihovih redova i bio njihov provincijal, hercegovački franjevci poštovali su ga i znali da se mogu na njega u svemu osloniti: u pastoralu, podizanju franjevačkih institucija: sjemeništa i bogoslovi-je, ali i u (ne)podjeli župa te sprječavanju podizanja dijecezanskoga svećenstva.⁸ Po želji Zemaljske vlade u Sarajevu i protiv volje doma-ćega biskupijskoga klera, umjesto dubrovačkoga biskupa, Buconjić je bio 1890. godine nametnut kao upravitelj Trebinjsko-mrkanske bi-skupije. Kao dobar redovnik i franjevac, Buconjić, bez sumnje, nije ozbiljno shvatio svoje biskupske obveze koje su proizlazile i za nje-ga iz apostolske bule *Ex hac augusta*, niti je imao osjećaj i potrebu slijediti primjer nadbiskupa Stadlera u bilo kojem obliku raspodjele župa između franjevaca i budućega biskupijskoga klera, niti je imao ozbiljnu namjeru uvoditi svjetovni kler u svoju biskupiju bez velike potrebe ili eventualnoga pritiska iz Rima. No, ovo nije bilo dovoljno hercegovačkim franjevcima. Uznemirenost koja je zahvatila bosan-ske franjevce poslije imenovanja Stadlera i najave podjele župa, brzo je prešla i na njihovu hercegovačku subraću. Naime, dekret *Cum pro-videntia* Zbora za izvanredne crkvene poslove od 10. prosinca 1881., koji je uzeo u obzir Stadlerove zamolbe Papi iz studenoga i prosinca 1881.⁹ o raspodjeli župa, može se svesti na sljedeću odluku: franjevač-

povijesno netočna. Usp. MARKO PERIĆ, "Život i rad mostarsko-duvanjskih i trebinjsko-mrkanskih biskupa u zadnjih 100 godina", u: PETAR BABIĆ - MATO ZOVKIĆ (prir.), *Katolička Crkva u Bosni Hercegovini u XIX i XX stoljeću*, *Studia Vrhbosnensia*, 1, Sarajevo, 1986., str. 278.

8 BAZILIJE S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci sedam stoljeća s narodom*, Mo-star, 2011., str. 143; MARKO PERIĆ, *Hercegovačka afera*, str. 82.

9 Srž dekreta čini sljedeća odluka: "ubuduće providanje župa koje se u spome-nutoj Vrhbosanskoj nadbiskupiji isprazne - osim samo onih koje su pripoje-ne samostanima istih redovnika franjevaca - budu na slobodno raspolaga-nje dijecezanskog ordinarija koji ih stoga, pridržavajući se svih prava, može dodijeliti bilo kojem prikladnu i dostojnu svećeniku, opremljenu potrebnim svojstvima, kako pred Gospodinom prosudi da je najbolje; pod ovim ipak uvjetom da kroz godinu dana, računajući od danas, na već nepopunjene župe ili također na one koje će biti nepopunjene, a njemu su na raspolaganju, ne postavlja naslovne župnike, nego samo ekonomie ili administratore koje može slobodno pomaknuti; da se spomenuti franjevci, ako možda misle da im pripadaju neka posebna prava s obzirom na ove beneficije, mogu pozvati na Apostolsku Stolicu. O tome je isti Sveti Otac naredio da se izda ovaj dekret i da se unese u spise spomenute Svete kongregacije. Ovo vrijedi, unatoč bilo čemu protivnome...". MARKO PERIĆ, *Hercegovačka afera. Pregled događaja i važniji dokumenti*, Mostar, 2002., str. 78-79; "Upit nadbiskupa J. Stadlera na-veden u Dekretu Kongregacije za izvanredne crkvene poslove", u: ANONYMUS, *Conditio iuridica paroeciarum in Bosna a Franciscanis administratarum*. (Pro

ke župe su samo one koje su pripojene (inkorporirane) samostanima, a sve druge župe stajale su na slobodno raspolaganje biskupu, ukoliko franjevci u roku od godinu dana ne dokažu svoje pravo na njih.¹⁰

Stoga se tadanji hercegovački kustos fra Marijan Zovko (1839.-1922.), nakon što je proučio Dekret i postao svjestan njegovih eventualnih dalekosežnih posljedica i za Hercegovinu, obratio 28. prosinca 1881. generalu reda želeći saznati odnosi li se dekret *Cum providentia* i na hercegovačke župe koje su opsluživali franjevci. General reda, Bernardino da Portogruaro, koji nije još bio dobro upućen u novonastalo pravno stanje župa kako u Bosni tako i u Hercegovini, zamolio je 31. siječnja 1882. kustosa Zovku da mu pojasni koje je crkveno-pravno stanje župa u Kustodiji i imaju li hercegovački franjevci pravo patronata na njih. Kustos Zovko odgovorio je 19. veljače 1882. ustvrdivši da su franjevci osnovali župe i njima upravljali i da imaju pravo patronata na njih: Samostan Široki Brijeg na petnaest, Samostan Humac na deset i Rezidencija Mostar na dvije.¹¹ Kako je biskup Buconjić bio imenovan biskupom u Mostaru u studenom 1881., zaputio se tek sljedeće godine u Rim na poklon papi Leonu XIII. Tom prilikom posjetio je generala reda i potvrdio mu da on voli Kustodiju i da ne će dirati u župe kojima upravljaju franjevci te da će sebi zadržati samo one župe koje će on u budućnosti osnovati.¹² To pismo nije bilo dovoljno Zovkinu nasljedniku fra Luki Begiću. On je sa svojim diskretorijem, poslije nekoliko neuspješnih pokušaja, 7. svibnja 1885. napravio nacrt da sve župe na desnoj obali Neretve, koje su se nalazile u okruzima Mostar, Ljubuški i Županjac (Duvno), trebaju pripasti franjevcima, a druge izvan tih okruga da budu dodijeljene biskupu na raspolaganje za dijecezanske svećenike, pod klauzulom, ako ih bude.¹³ U slučaju ukoliko to ne bi prošlo u Rimu, ponuđene su neke još manje župe, znak dobre volje, kao što su bile: Drežnica, Šuica,

manuscripto), 1936., str. 21; ASRS, (Archivio storico di Segreteria di Stato, Sezione per i rapporti con gli stati), AE, Austria-Ungheria, a. 1881-1883, pos. 523, fasc. 240, fol. 2-9.

10 ASRS, AE, Austria-Ungheria, a. 1881-1883, pos. 523, fasc. 240, fol. 13-14.

11 *Ibidem*, fol. 16r-17v; AFP Mostar, Arhiv franjevačke kustodije u Hercegovini, 9/1882., str. 185. Usp. M. PERIĆ, *Hercegovačka afera*, str. 82.

12 Ovo je potvrdio general reda kustosu Zovki u pismu od 14. prosinca 1882. Usp. Generalni arhiv reda u Rimu, SK 298., fol. 382; B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci*, str. 143-144.

13 Arch. Prop, SC Bosnia, vol. 17, fol. 500; B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci*, str. 145.

Gabela Stara, Vinica, Tepčići, Gradac pod Grude,¹⁴ Britvica, Bijelopolje, Buna-Blagaj, Glavatičevo, Jablanica, Podprolog, Rasno i Vir.¹⁵ S ovim prijedlogom zaputili su se biskup Buconjić i kustos Begić u Rim i predali su svoju molbu Generalnoj kuriji reda. Zamjenik generala fra Andrija Lupori uputio je molbu 4. lipnja 1885. Svetom zboru za širenje vjere (Propagandi), s kojim su franjevci imali najbolje odnose. Budući da ovaj Rimski zbor u to vrijeme nije više imao jurisdikciju nad Crkvom u BiH i on je, nakon određenog proučavanja, prosljedio zamolbu u prijepisu Državnom tajništvu Svete Stolice. Da bi bolje i točnije saznao pravno stanje župa, kardinal državni tajnik, Ludovik Jacobini, obratio se 18. prosinca 1885. nunciju Vannutelliju u Beč s nalogom: On ima zatražiti od biskupa Buconjića točne nazive za franjevce predviđenih župa kao i nazive onih župa koje bi stajale na raspolaganju mjesnom ordinariju.¹⁶ Već 26. prosinca pisao je nuncij biskupu Buconjiću da mu priopći svoje mišljenje o prijedlogu kustosa Begića i da mu poimence nabroji imena obje grupe župa.¹⁷ Odgovor biskupa Buconjića od 27. siječnja 1886. bio je napisan u duhu i interesu Kustodije. U biskupiji na desnoj strani Neretve franjevci su imali i služili 26 župa, dok je biskup imao tri župe, Glavatičevo, Konjic i Šuicu. Namjeravao je ubrzo osnovati i župe u Blagaju, Potocima i u Mostaru s lijeve strane Neretve, što nije išlo tako brzo, kako je on namjeravao i obećavao. Dalje, u svome dopisu nunciju Buconjić priznaje otvoreno da ne namjerava dirati u franjevačke župe zbog pravednosti. Franjevci su te župe davno osnovali i posve zadovoljavaju svojim svećeničkim dužnostima. Župe su vrlo važne za održavanje samostana.¹⁸ U ovo doba, u siječnju 1886., svi su župnici u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji bili franjevci. Jedinu biskupijski (svjetovni) svećenik u biskupiji bio je don Klemo Sumić iz Podgore kod Makarske, svećenik Splitsko-makarske biskupije i župnik u Drežnici.¹⁹

14 Posuški Gradac!

15 AFP Mostar , sv. 1, br. 489, fol. 328-329; B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci*, str. 145.

16 AAV, Nunziatura di Vienna, sv. 595, fol. 389rv.

17 AAV, Nunziatura di Vienna, sv. 595, fol. 384r-385r.

18 AAV, Nunziatura di Vienna, sv. 595, fol. 386r-387v. Buconjić je osnovao istom 1891. župu u Blagaju te 1892. župu Potoci. U Mostaru, na lijevoj strani Neretve, nije ni pokušao osnovati župu. To nije dosad pokušao ni jedan od petorice njegovih nasljednika.

19 Klemo Sumić (Podgora, 1842. - Klepci, 1921.), bio je župnik u Drežnici od 1877. do 1897. i u Klepcima od 1897. do 1921. U Hercegovinu je došao iz Split-

Bilo je jasno da ovakav odgovor biskupa Buconjića nije mogao zadovoljiti nuncija Vannutellija. U odgovoru se nije mogao prepoznati duh apostolske bule *Ex hac augusta* niti duh dekreta *Cum inter*²⁰ od 14. ožujka 1883., po kojem su bile razdijeljene župe u Vrhbosni i u Banjoj Luci, glavni dokumenti i smjernice Svete Stolce u ovo doba za Katoličku Crkvu u BiH. Stoga je nuncij Vanutelli u svome odgovoru kardinalu Jacobiniju pisao 2. ožujka 1886. da dogovor između biskupa Buconjića i franjevac ne zaslužuje da bude potvrđen od Svete Stolice (*non meriti di essere dalla Santa Sede approvato*). Dalje, on izvješćuje Svetu Stolicu, jer je u Mostaru biskup Buconjić franjevac, nije čudno da podupire franjevce i da se oni ne trebaju bojati za svoju budućnost. Prema nuncijevu mišljenju nema nade, dok je Buconjić živ, da će doći do ugovora koji bi spasio dovoljno prava biskupa ordinarija i koji bi u svojoj cjelini bio pošten i pravičan, kao onaj zaključen za Bosnu 1883. godine. Stoga, nastavlja nuncij, treba Provincijalu (kustosu) odgovoriti da Sveta Stolica ne će izdavati nove dekrete jer vlada potpuni sklad između biskupa i redovnika.²¹ Rim je prihvatio ovaj savjet Bečkoga nuncija i nije uopće kasnije reagirao na pisma franjevačkih kustosa ili biskupa Buconjića. Šest godina kasnije, u lipnju 1889. javio je fra Andrija Lupori iz Generalne kurije tadanjem kustosu Šimoviću da je u očima Svete Stolice predložena podjela župa u Hercegovini od samog početka previše pristrana i napravljena u korist franjevaca (*era troppo parziale, in favore dei francescani*). Stoga, razmišljao je franjevac Lupori, jedino bi mogao Bečki nuncij svojim ugledom objasniti kako stvari stoje i potvrditi da podjela župa zaslužuje biti odobrena, inače će cijela stvar ostati

sko-makarske biskupije u doba apostolskoga vikara Kraljevića, koji je već tada ozbiljno razmišljao o uvođenju svjetovnoga klera u Hercegovračkom vikarijatu. Usp. RATKO PERIĆ, *Da im spomen očuvamo*, Mostar, 2000., str. 187-188.

20 ASS, XV, Roma, 1882., str. 559-560.

21 *Essendo Mgr. Buconjić ancor esso religioso francescano non fa meraviglia che abbia voluto favorire i suoi confratelli e volentieri prestarsi a comporre le cose in modo che questi nulla abbiano a temere per l'avvenire. Esso resterà sempre in tali disposizioni e perciò non è sperabile che durante il suo episcopato si possa divenire a un accordo che salvi abbastanza i diritti dell'Ordinario e sia nel suo insieme giusto e equo come quello concluso per la Bosnia nel 1883. AAV, Nunziatura di Vienna, sv. 595, fol. 390r-392v. Hercegovrački franjevac fra Jerko Mihaljević, čitajući u Arhivu provincije ovo pismo zamjenika generala reda piše: "Čini se da se taj prijedlog nije nekome sviđao." Usp. JERKO MIHALJEVIĆ, *Hercegovrački slučaj*, Humac, 1976., str. 36.*

godinama u zastoju.²² No, uzaludno su i kasniji hercegovački kustosi, od 1892. provincijali, pokušavali sljedećih godina izboriti priznanje dogovora s biskupom Buconjićem iz godine 1885., koji je u očima nuncija u Beču i Svete Stolice u Rimu ostajao i dalje "previše pristran i napravljen u korist franjevaca".

U očima Rima cijelo ovo stanje štetilo je ne samo ugledu hercegovačkih franjevaca nego i ugledu samoga biskupa Buconjića, do kojega mu je bilo vrlo stalo. U arhivu Biskupskog ordinarijata u Mostaru mogu se prepoznati tragovi da je biskup Buconjić 1897. podnio Svetoj Stolicu novu relaciju u kojoj je naveo sve župe u biskupiji i broj vjernika u svakoj župi. Isto tako može se utvrditi da je Buconjić ujesen 1898. bio u Rimu. Je li to bio spontani odlazak ili je bio pozvan u Rim i dobio za domaću zadaću da konačno sredi pitanje župa u Mostarsko-duvanjskoj dijecezi, možemo se ovdje ozbiljno priupitati.²³ I kod hercegovačkih franjevaca može se primijetiti veća užurbanost i spremnost na kompromisno rješenje. To je posebno očito kod provincijala Begića, jednog od sposobnijih i utjecajnijih franjevaca u Hercegovini. Godine 1898., nakon njegova drugog izbora za provincijala, nastojao je konačno postići rješenje ovoga ključnoga pitanja u Crkvi u Hercegovini. Budući da je on još kao kustos daleke 1883. potegao pitanje raspodjele župa, sada je u njegovim očima bilo "bolje bilo kakvo rješenje nego ta dugogodišnja nesigurnost".²⁴ Stoga je i on stupio u nove pregovore s biskupom Buconjićem, koji se spremao u novi posjet Rimu, ili *ad limina*, u proljeće sljedeće 1899. godine. Brzo su se dogovorili da na području Mostarsko-duvanjske biskupije franjevcima ostane 25 župa, po godini osnivanja najstarije, po broju vjernika najbrojnije i materijalno najunosnije. Biskupu bi ostalo na raspolaganje 12 župa, mlađih po godini osnivanja, s bitno manjim brojem vjernika i vrlo skromnim primanjima. Zbog navodno ravnopravna broja župa na obje strane bilo je "planirano" s vremenom osnovati još

22 *In confidenza, al Vaticano sono persuasi che la proposta della divisione, come fu formulata fin dal principio, era troppo parziale, in favore dei francescani, e se non interviene il Nunzio colla sua autorità a far conoscere come stano le cose e per attestare che la proposta divisione merita di essere approvata, la fase resterà anni ed anni arrenata.* AFP Mostar, *Acta capitulatria*, sv. 2, br. 41, str. 95; B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci*, str. 147-148.

23 I pismo Provincijalata hercegovačkih franjevaca od 10. siječnja 1925. spominje da se Provincija odrekla nekih župa godine 1898. Usp. M. PERIĆ, *Hercegovačka afera*, str. 85.

24 B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci*, str. 148.

12 župa na području Mostarsko-duvanjske biskupije koje bi isto tako stajale biskupu na raspolaganju. Kako je mostarski biskup 1890. godine bio imenovan upraviteljem Trebinjsko-mrkanske biskupije, koja je imala samo 8 župa, sada su te župe bile ugrađene u novu zamolbu i vrlo vješto prikazane, kao da će biskup po ovom dogovoru imati čak više župa nego franjevci u Hercegovini. Stoga je i definatorij Provincije zamolio 8. travnja 1899. generala reda da se zauzme za njih i udovolji njihovim željama: "Na svaki mogući način molimo Vas, prečasni oče, da svim trudom poradite da župe u priloženom primjerku, što se nas tiče, uzmognu biti na slobodno raspolaganje biskupu, a ostalih 25 neka nam se potvrde apostolskom svečanom naredbom tako da nikada ne mogu biti na slobodno raspolaganje, nego neka sigurno ostanu redovničke."²⁵ Prije polaska u Rim biskup Buconjić potpisao je zamolbu u Mostaru 9. travnja 1899. Na putu u Rim trebao ga je pratiti kustos provincije, fra Rafo Radoš, koji je još prije polaska u Rim iznenada umro. Po želji provincijala Begića provinciju je trebao zastupati u Rimu novoizabrani generalni prokurator reda. Zamolba, preporučena i od generalnoga prokuratora reda, 21. travnja 1899., bila je predana Rimskom zboru za biskupe i redovnike. Svečanom Odlukom istoga Zbora i pristankom pape Leona XIII. u audijenciji od 17. srpnja 1899. zamolba je bila odobrena.²⁶ Budući da se biskup Buconjić nije gotovo nikako brinuo za odgoj biskupijskoga svećenstva te ga stoga nije ni mogao imati u svojoj biskupiji, zatražio je u istoj zamolbi od Svete Stolice da može župe određene za svjetovno svećenstvo i dalje povjeravati i franjevcima, što mu je Sveta Stolica u istoj odluci i dopustila. Kako ni biskup Buconjić niti starješinstvo provincije nisu bili presretni ovim minimalnim ishodom pregovora i odlukom Svete Stolice, koju su sami predložili Rimskom zboru za biskupe i redovnike, biskup Buconjić je nevoljko objavio na

25 Arhiv provincije, Mostar, 8. IV. 1899., sv. 23, br. 23, fol. 13; M. PERIĆ, *Hercegovačka afera*, str. 85.

26 *Franjevački glasnik*, Mostar, 19/1899., str. 300-301; M. PERIĆ, *Hercegovačka afera*, str. 337-340; B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci*, str. 148. Tadanji kardinal dopročelnik (pro-prefetto) Zbora za biskupe i redovnike, Serafino Vannutelli, nekoć nuncij u Beču, koji je 1886. potvrdio Svetoj Stolici da je predložena podjela župa u Hercegovini iz godine 1885. "previše pristrana i napravljena u korist franjevaca", mogao se djelomično radovati kad je pročitao da su se biskup Buconjić i franjevačko starješinstvo u Mostaru ipak trudili i nešto naučili u proteklih četrnaest godina: po mogućnosti graditi za obje strane prihvatljivo crkveno zajedništvo, između redovničkog i biskupijskoga klera u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji.

latinskom jeziku, u neslužbenom glasilu, u već spomenutom *Franjevačkom glasniku* iz 1899., pod naslovom: *Riešenje župskog pitanja u biskupiji mostarsko-duvanjskoj*.²⁷ Nije našao za potrebno da jednim službenim dopisom Ordinarijata obavijesti pastoralno svećenstvo obiju biskupija, ukoliko mu je bilo stalo do buduće ravnopravnosti jednoga i drugoga klera u dušobrižništvu biskupije.

Među hercegovačkim franjevcima samo su upućeniji i obrazovaniji čitali *Franjevački glasnik* i mogli saznati za ovu odluku. Da li su je prihvatili ili su čekali na prvu povoljniju priliku kad je budu mogli opozvati, ne može se sigurno utvrditi. Istovremeno malobrojni biskupijski svećenici iz obje biskupije nisu imali svoga predstavnika u biskupskom konzistoriju niti su bili pitani u doba pregovora, premda su četvorica bili aktivni u Mostarsko-duvanjskoj i devetorica u Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji.²⁸ Kako ova Decizija Svete Stolice iz 1899. godine nije bila službeno objavljena, nije poznato jesu li malobrojni dijecezanski svećenici, kako u Mostarsko-duvanjskoj tako i u Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji saznali za ovu podjelu. "Premda su tom odlukom Svete Stolice franjevcima povjerene 2/3 tada postojećih župa i, prema šematizmu iz te godine, otprilike 2/3 vjernika u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji, ipak se može reći da je tada postavljen temelj budućoj ravnopravnosti jednoga i drugoga klera u dušobrižništvu" piše dobroćudni don Marko Perić.²⁹ U uvodu zamolbe, koja je voljom pape Leona XIII. postala važna Decizija Svete Stolice, jedna vrsta hercegovačkoga dekreta *Cum inter*, potvrdio je biskup Buconjić da je podjelu župa u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji prihvatio u sljedećem duhu: "Ipak, svestrano ocjenjujući naše teške okolnosti i imajući u vidu mnogobrojnost vjernika koji se iz dana u dan obilno povećavaju, ili opadanje zvanja za redovnički stalež, i uopće za crkveni stalež, kao i sve teži odgoj mladeži za tolike dušobrižničke potrebe; isto tako, da bi se uklonilo bilo kakvo ogorčenje između klera, a pro-

27 *Franjevački glasnik*, str. 300-301; B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci*, str. 150. Raspoloženje starješinstva provincije i biskupa Buconjića dobro prikazuje povjesničar Pandžić. *Ibidem*.

28 Don Lazar Lazarević, dotadašnji provikar Trebinjske biskupije sa sjedištem u Stocu, bio je premješten u biskupiju u Vukodol kod Mostara 19. rujna 1899. Je li ga biskup Buconjić poslije dolaska u biskupiju izvijestio o podjeli župa nije poznato. R. PERIĆ, *Da im spomen očuvamo*, str. 179.

29 M. PERIĆ, *Hercegovačka afera*, str. 87.

micao istinski mir, ljubav i ujedinjenje sila na sveopće dobro duša, oci poglavari provincije složno su nam predložili da prihvatimo".³⁰

Međutim, iako je Decizija Svete Stolice biskupijskom svećenstvu ostala službeno nepoznata, ipak je ona izazvala neke glasine kod dobrosusjedskih franjevačkih župnika. No, kako su istovremeno kod biskupa Buconjića počele upadljivo popuštati duhovne i tjelesne snage, on se ipak predomislio i poslije devet godina konačno odlučio objaviti odluku Svete Stolice. On ju je dao pretiskati i 10. svibnja 1908. i službeno objaviti svim svećenicima obiju biskupija. Istovremeno Buconjićeve popratne riječi djeluju kao oproštaj i moralni залог budućim generacijama: "Smatrali smo zgodnim staviti pred oči svećenicima naših dijeceza, osobito mlađim, umnožene primjerke svećane Decizije s obzirom na župe koje su ustanovljene ili koje bi trebalo ustanoviti. A ova Decizija mora ostati čvrsta i stalna da bi se izbjegla bilo kakva razilaženja i promjenljivost želja."³¹ Da su njegov nasljednik fra Alojzije Mišić i franjevačko poglavarstvo poštivali ovu oproštajnu poruku biskupa Buconjića i odluku Svete Stolice od 17. srpnja 1899., Decizija je mogla postati *magna et benedicta charta Ecclesiae Catholicae in Hrecegovina*.

2. Odgoj i školovanje biskupijskih svećenika u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji u doba biskupa Buconjića, drugo sporno pitanje mjesne Crkve u Hercegovini

U svojoj zamolbi Svetoj Stolici o podjeli župa u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji od 9. travnja 1899. biskup Buconjić izvješćuje: "Sada, naime, imam u biskupijama samo 13 svjetovnih svećenika, od kojih 9 u trebinjskoj i 4 u mostarskoj biskupiji; tri studenta bogoslovije u sarajevskom sjemeništu; nekoliko mladića u travničkoj gimnaziji, ali mnogi odstupaju od zvanja, jer više vole živjeti u svijetu. Zbog ovih razloga veoma živo molim da Sveta Stolica prepusti u potpunu vlast biskupu da može također na župe slobodnoga raspolaganja postavljati bilo svjetovne svećenike bilo redovnike, uz prethodnu privolu poglavara, kad god bude trebalo. Naravno, na te će se župe uvijek radije postavljati vrijedni svjetovni svećenici, ako ih bude."³² U biskupskoj

30 *Franjevački glasnik*, str. 300; M. PERIĆ, *Hercegovачka afera*, str. 338.

31 Arhiv Biskupskog ordinarijata Mostar (ABOM), 118/08, 10. 5. 1908.; M. PERIĆ, *Hercegovачka afera*, str. 338; B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovачki franjevci*, str. 150.

32 *Franjevački glasnik*, str. 300; ABOM, 118/08, 10. 5. 1908.; M. PERIĆ, *Hercegovачka afera*, str. 339.

zamolbi i prikazu broja svećenika najupadljivija je tvrdnja da mnogi mladići u travničkoj gimnaziji ili u bogosloviji u Sarajevu odstupaju od zvanja, jer više vole živjeti u svijetu. I sam pohoditelj Bastien bio je u veljači 1911. posebno šokiran (*particulièrement frappé*) malim brojem svjetovnih svećenika u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji. No, delegat Bastien nije prihvatio kao glavni razlog Buconjićevu tvrdnju da mnogi mladići u travničkoj gimnaziji odstupaju od zvanja, jer više vole živjeti u svijetu, nego je glavnu krivnju vidio u Buconjićevim, izraženo u finom diplomatskom jeziku, premalo ostvarenim naporima za svjetovno svećenstvo.³³ U *Ex hac augusta*, papinskoj buli o uvođenju redovite hijerarhije u Crkvu u BiH te o odgoju budućega svećenstva može se pročitati: "Mi mislimo da se najviše tiče Naše službe također to da se, povećavši u Bosni i Hercegovini biskupska sjedišta, brinemo kako da u njima porastu mnogobrojni domaći svećenici koji će se odlikovati čistoćom vladanja, pobožnošću i revnošću, čestito i znanstveno izobraženi, da uzmognu s obilnim plodom obnašati sve svećeničke dužnosti i marljivo ulažu sve svoje snage za širenje vjere u svojim rodnim krajevima. Stoga smo... odlučili i odredili da se u međuvremenu, bez ikakva odlaganja, u vrhbosanskoj nadbiskupiji osnuje pokrajinsko sjemenište za klerike po kojem se može odgovoriti potrebama i one nadbiskupije i ostalih biskupija koje smo joj pripojili kao područne. Sasvim se pouzdano nadamo da će na taj način izaći što više izvrsno odgojenih evanđeoskih radnika iz svjetovnoga klera koji će vjerno i veselo obrađivati Gospodnji vinograd, povezani jednim duhom ljubavi i sloge s gojencima redovničkih disciplina kojima je potrebno iskazivati poštovanje zbog dugotrajnih napora po kojima su brižno nastojali steći zasluge za Crkvu i spas duša u onim krajevima."³⁴ Sadržaj ovoga svečanog papinskog dokumenta bio je obvezna smjernica za svakog biskupa u BiH, pa i za mostarskog, i često se ima dojam da je biskup Buconjić više ignorirao ovu papinu odluku nego što ju je poštivao. S druge strane izbor i slanje đaka ili mladića u interdijecezansko sjemenište u Travniku bio je u sebi vrlo težak i mučan proces u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji u doba biskupovanja fra Paškala Buconjića. Jednog takvog kandidata morao bi ponajprije zapaziti i preporučiti njegov vlastiti župnik, koji je u Zapadnoj Hercegovini bio stopostotno franjevac. Župnik franje-

33 *le peu d'efforts réalisés par Mgr. Buconjić pour avoir un clergé séculier* - "malo ostvarenih napora mons. Buconjića da bi imao svjetovno svećenstvo". Usp. Završno izvješće delegata Bastiena od 25. veljače 1911., Prilog 6, fol. 93v.

34 *Ex hac augusta*, str. 109; M. PERIĆ, *Hercegovačka afera*, str. 73.

vac, ukoliko je vidio jednoga dobrog kandidata, radije ga je ili gotovo uvijek preporučivao u Franjevačku gimnaziju na Širokom Brijegu, u koju su stupali kandidati Hercegovačke kustodije, kasnije Provincije. Pisma i molbe u kojima su ravnatelji Sjemeništa u Travniku svake godine, ili kad je jedno mjesto bilo upražnjeno, slali Biskupskom ordinarijatu u Mostaru i župnicima u pojedinim župama Mostarsko-duvanjske biskupije, obično su ostajala neodgovorena. Probiti ovu začahurenost nije bilo lako. Kao ilustracija, ili *pars pro toto*, za gotovo sve godine prije i poslije Decizije iz 1899. mogu ovdje poslužiti slučaj Petra Barbarića i tri pisma Ravnateljstva sjemeništa u Travniku. Tako 6. srpnja 1889. Travnički rektor Franjo Ksaver Slavić moli Biskupski ordinarijat u Mostaru da "za iduću godinu dva mladića na novo u sjemenište upraviti blagoizvoli".³⁵ Istovremeno pater Slavić, ne računajući na neku podršku Ordinarijata i župnika, pokušava na drugi način postići svoj cilj. Zato je on razaslao i pismo katoličkim učiteljima po Bosni i Hercegovini moleći ih da mu preporuče dobre i nadarene mladiće, koji bi se željeli posvetiti svećeničkom staležu. Tako će većinu sjemenišnih kandidata za buduće svjetovne svećenike, videći njihovu sposobnost i zanimanje za duhovno zvanje, preporučiti njihovi mjesni učitelji a ne mjesni župnici franjevci. Pismo rektora Slavića stiglo je do učitelja Tomislava Vuksana u Veljacima. Znajući za želje učenika Petra Barbarića, učitelj Vuksan je kroz razgovor s roditeljima Barbarić i njihovim sinom, uspio pripremiti svu potrebnu dokumentaciju, liječničko uvjerenje i preporuku mjesnoga župnika fra Ambre Miletića, te preporučiti svoga petnaestogodišnjeg učenika Petra iz Klobuka Travničkom rektoru.³⁶ Nato je već 20. srpnja 1889. ravnatelj Slavić zamolio biskupa Buconjića da ga prihvati među svoje pitomce: "Smjerno podpisano ravnateljstvo slobodi se u privitku podastrijeti molbenicu Petra Barbarića, koja je upravo sada prispjela. Diete moli, da bude primljeno u sjemenište i čini se, da svu milost zaslužuje. Isto se ravnateljstvo usuđuje što učtivije zamoliti za naputak, kako će molitelju odgovoriti."³⁷ Na ovu učtivu i vrlo toplu molbu Travničkoga ravnatelja nisu biskup Buconjić, niti njegov tadanji generalni vikar fra Nikola Šimović smatrali uputnim odgo-

35 Ravnateljstvo sjemeništa, br. 172/89., 6. VII. 1889.; ABOM, 106/1889.; M. PERIĆ, *Hercegovačka afera*, str. 88. Odgovor nije sačuvan ili nije ga ni bilo.

36 JOSIP ANTOLOVIĆ, *Pod opancima u nebo. Petar Barbarić 1874-1897*, Zagreb, 1973., str. 69-70.

37 Ravnateljstvo sjemeništa, 182/89., 20. VII. 1889.; ABOM, 116/1889.; M. PERIĆ, *Hercegovačka afera*, str. 88.

voriti, kamoli iskazati milost jednom uzornom mladiću za primanje u sjemenište. No Travnički je rektor bio uporan i javio se ponovo 13. kolovoza i još jednom uljudno zamolio biskupa Buconjića da izrekne svoj sud *glede mladića Petra Barbarića iz Klobuka i da li je mladić dostojan buduće biskupove očinske skrbi*.³⁸ Premda u Biskupijskom arhivu u Mostaru nemamo nikakva dokumenta, ovaj put je biskup odgovorio pozitivno i primio 16. kolovoza 1889. Petra *kao gojenca za ovu biskupiju Mostarsko-Duvanjsku*.³⁹ Sjemenišno ravnateljstvo u Travniku javilo je župniku Miletiću da je Petar primljen u sjemenište, na što je župnik Miletić zahvalio i navijestio da budući sjemeništarc Petar putuje s ocem 24. kolovoza za Travnik.⁴⁰ Iz jednoga drugog izvora znamo da su otac Ante Barbarić i njegov sin Petar stigli u Travničko sjemenište oko 27. kolovoza 1889.⁴¹ Kakav je to bio neprocjenjiv dobitak za sjemenište u Travniku i za cijelu Crkvu u BiH, znamo tek danas kad iščekujemo proglašenje blaženim časnoga sluge Božjeg Petra Barbarića, koji je dva dana prije smrti (15. travnja 1897.), premda kandidat Mostarsko-duvanjske biskupije, bio primljen u Družbu Isusovu.⁴² Ovaj primjer već dovoljno rasvjetljuje duhovno i crkveno ozračje u kojem su nicala prva zvanja biskupijskih svećenika u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji u doba biskupa Buconjića. Druge primjere nije potrebno ovdje navoditi, premda su brojni i vrlo zanimljivi.⁴³ Dobiva se opći dojam da je u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji kao i u Hercegovačkoj kustodiji/provinciji postojalo suglasno načelo *a priori* spriječiti odgoj i rast i uzdizanje biskupijskoga klera. Zanimljiv je češće spominjani uvjet *ako ih bude!*

U ovom kontekstu treba spomenuti još jedan problem, koji je promaknuo apostolskom delegatu, piscu *Hercegovačke afere* i većini onih koji su razmišljali o ovom problemu. Malobrojni travnički sjemeništarci i sarajevski bogoslovi imali su svoje duge ljetne praznike, koje su provodili u Hercegovini kod svojih roditelja, u svojim župama i u svojim bi-

38 Ravnateljstvo sjemeništa, 204/89., 13. kolovoza 1889.; ABOM, 125/1889.; M. PERIĆ, *Hercegovačka afera*, str. 88.

39 Dopisom od 16. kolovoza 1889., br. 174., kako je objavio p. Antolović iz izvora njemu dostupnih, Ordinarijat u Mostaru potvrdio je Petrovo primanje u sjemenište. Usp. J. ANTOLOVIĆ, *Pod opancima u nebo*, str. 72.

40 J. ANTOLOVIĆ, *Pod opancima u nebo*, str. 72-73.

41 MATIJA PAŠIČEK, "Petar Barbarić, kandidat D.I", u: *Travnička spomenica*, Sarajevo, 1932., str. 296; M. PERIĆ, *Hercegovačka afera*, str. 89.

42 M. PAŠIČEK, "Petar Barbarić", str. 297.

43 Usp. M. PERIĆ, *Hercegovačka afera*, str. 89-91.

skupijama. Postavlja se pitanje je li se itko o njima brinuo u tim ljetnim mjesecima, uključujući župe, poznate svećenike, biskupa i biskupiju? Jesu li ti sjemeništarci i bogoslovi mogli dobiti ili doživjeti osjećaj kod njihova biskupa fra Paškala Buconjića, ako su se usudili da ga posjete, ili kod njihovih župnika da će sutra biti potrebni i poželjni u njihovoj biskupiji? Možemo se isto tako opravdano upitati da li se pod ovim okolnostima mogao stvoriti uopće jedan jači osjećaj pripadnosti i povezanosti s vlastitom župom, župnikom, biskupijom i biskupom, sve preduvjeti da jednog dana dječaci ili mladići pođu u sjemenište, nastave bogoslovske studije i prihvate svećeničku službu u svome narodu?!

3. Slika Crkve u Hercegovini u izvješćima pohoditelja Bastiena iz siječnja i veljače 1911.

U godini 1910., u doba saborskih izbora, došlo je do vrlo ozbiljnih političkih i vjerskih napetosti i sukobljavanja među katolicima Hrvatima u BiH predvođenih od sarajevskoga nadbiskupa Stadlera s jedne strane i bh. franjevaca s druge strane. Kako su se obje strane obratile Svetoj Stolici u Rimu i zatražile zaštitu svojih realnih i nerealnih, pravnih i političkih načela i želja, papa Pio X. odlučio se poslati Katoličkoj Crkvi u BiH pohoditelja (vizitatora) s naslovom apostolskoga delegata. Za ovu zadaću izabran je belgijski benediktinac Pierre Bastien, izvrstan poznavatelj redovničkoga crkvenog prava,⁴⁴ koji će ostati u BiH do sredine listopada 1914.⁴⁵ Stigavši u Sarajevo krajem prosinca 1910. delegat Bastien se vrlo brzo prilagodio i upoznao glavne aktere crkvene i političke stvarnosti u Vrhbosanskoj metropoliji. Već 5. siječnja 1911. piše svoje prvo izvješće u Rim i nabraja cijelu

44 Usp. P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 501; ISTI, "Apostolski pohod (vizitacija) Katoličkoj Crkvi u Bosni i Hercegovini 1910.-1914. Prvi dio: Uzroci, početak i značenje apostolskog pohoda u svjetlu suvremenih izvora 1908.-1910", str. 197, bilj. 214.

45 Bastien je opozvan iz Sarajeva 13. listopada 1914. Opoziv je poslao preko Nuncijature u Beču novi Državni tajnik i njegov osobni prijatelj, kardinal Pietro Gasparri. Usp. AAV, SS 1914, Rubr. 247. fasc. 15, fol. 273r; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 736. Bastien nije bio opozvan zbog takozvane Stadlerove ili Bastienove "moralne afere" u kasnu jesen 1913., kako se djelomično pogriješno mislilo. Usp. RATKO PERIĆ, "Nadbiskup Stadler i Sveta Stolica", u: PAVO JURJIĆ (prir.), *Josip Stadler. Život i djelo*, Studia Vrhbosnensia, 11, Sarajevo, 1999., str. 109-127, ovdje 127. Povučen je zbog nastalog rata i nemogućnosti redovita komuniciranja iz Sarajeva sa Svetom Stolicom. Prilikom raspada Austro-Ugarske i stvaranja novih država u Istočnoj i Jugoistočnoj Europi poslao ga je u ljeto 1918. kardinal Gasparri kao iskusna savjetnika i promatrača Svete

problematiku, koju je u kratko vrijeme upoznao. Imao je brojne sastanke i razgovore (*plusieurs conférences*) s nadbiskupom Stadlerom, s njegovim kapitulom, s predstavnicima protivničke stranke kao i s osobama koje su bile izvan ili su se držale izvan stranačke polemike. Po uvjerenju apostolskoga delegata, međusobne borbe između dvije hrvatske (katoličke) stranke u vrijeme zadnjih izbora bile su prekoračile sve granice i na žalost nadbiskup, njegov pomoćni biskup, svećenstvo, kako svjetovno tako i redovničko, bacili su se u borbu više izvan razuma (*et malheureusement l'Archevêque et son auxiliaire Mgr. Šarić, le clergé tant séculaire que régulier se sont jeté dans la mêlée plus que de raison*). Osim političke borbe delegat Bastien bio je odmah upoznat s borbom za župe, Stadlerovim financijskim poslovanjem, o njegovim dugovima od 2-3 milijuna kruna, negativnoj ulozi *Hrvatskoga dnevnika* i o zaduženosti ovih novina.⁴⁶

Uz ovu nimalo sretnu situaciju u Vrhbosanskoj nadbiskupiji delegat je istovremeno saznao o gotovo sličnom stanju i u Mostarskoj biskupiji u kojoj je pokojni biskup Buconjić, neposredno prije svoje smrti (8. 12. 1910.), dao otuđiti znatne svote novca i biskupijske posjede. Na to je delegata upozorio mons. Hadrović, generalni vikar Vrhbosanske nadbiskupije, koji prigodom svoga boravka u Mostaru nije našao nikakav dokument kojim bi Sveta Stolica dala biskupu ovlast da sačini takav testament (oporuku).⁴⁷ Dok je delegat ovo sve pisao iz Sarajeva na putu za Rim nalazilo se izvješće duhovnog upravitelja biskupije, mons. Lazara Lazarevića, isto tako o rasprodaji dobara u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji. Primivši ovo djelomično optužujuće izvješće iz Mostara, kardinal državni tajnik, Merry del Val,⁴⁸ naredio je delegatu Bastienu da potraži potrebne informacije o spomenutom predmetu (rasprodaji biskupijskih dobara), te da ga izvijesti i da mu pošalje svoj mudri savjet (*il savio suo parere*) kako postupati o prijedlozima "kapitularnoga vikara" Lazarevića.⁴⁹ Dva dana kasnije

Stolice u ova nova krizna područja. Njegova brojna izvješća i o ovim događajima nalaze se u fondovima Apostolskog Vatikanskog Arhiva.

46 Usp. Prilog 1, fol. 30r-33v.

47 Pitanje Buconjićeve imovine i njezine rasprodaje neposredno prije njegove smrti bilo je u ovo doba vrlo kompleksno pitanje, kojem će, nadamo se, biti posvećen jedan novi prilog u ovom časopisu.

48 Kardinal Rafael Merry del Val bio je državni tajnik pape sv. Pia X. od 12. studenoga 1903. do 20. kolovoza 1914. Usp. GIUSEPPE DE MARCHI, *Le nunziature apostoliche dal 1800 al 1956*, Studi eruditi, 13, Roma, 1957., str. 14.

49 Usp. Prilog 2, fol. 2r.

13. siječnja 1911. ovlašćuje kardinal Merry del Val delegata Bastiena da ispita ne samo javno vladanje franjevacu u dvije provincije, nego i da preispita i njihovu redovničku stegu (*condotta pubblica dei francescani, ciò che è uno dei principali scopi della missione confidatale, anche su la disciplina e regolare osservanza*).⁵⁰ Primivši ovu obavijest Bastien se odmah zaputio u Mostar u biskupsku palaču, gdje su ga dočekali "kapitularni vikari", mons. Lazar Lazarević za duhovne i fra Radoslav Glavaš za materijalne stvari. Sam naslov kapitularni vikar bilo *in spiritualibus* kao i *in materialibus*, bio je u ovom slučaju crkveno-pravno (kanonski) pogriješno upotrijebljen pojam. Kako Mostarsko-duvanjska biskupija nije imala katedrale, nije mogla imati ni kaptola. Biskupija je imala samo konzistorij. Isti je slučaj bio i s Trebinjsko-mrkanskom biskupijom. Stoga nadbiskup Stadler kao metropolita nije u ovom slučaju mogao imenovati kapitularnoga vikara jer njega bira kaptol. Stoga je Stadler mogao jedino imenovati konzistorijalnoga vikara za duhovne potrebe (*in spiritualibus*) i drugoga za materijalne potrebe (*in materialibus*), ili biskupijskog upravitelja (administratora) *in spiritualibus* i u *in materialibus*. Stadler je, najvjerojatnije, ne razmišljajući dublje o pravnom položaju Mostarsko-duvanjske i Trebinjsko-mrkanske biskupije i polazeći od opće kanonske prakse prigodom ispražnjene biskupske stolice (*sede vacante*), upotrijebio kanonski termin (*terminum canonicum*), koji ovdje crkveno-pravno stoji na neprikladnu mjestu. Stoga će Bastien titulirati ispravno mons. Lazarevića apostolskim upraviteljem Mostarsko-duvanjske i Trebinjsko-mrkanske biskupije a ne kapitularnim vikarom, kako ga je Stadler imenovao i crkveni povjesničari još uvijek pogriješno preuzimaju.

Iz Biskupske palače u Mostaru delegat Bastien javio se 19. siječnja telegrafski i zatražio od Državnoga tajništva Svete Stolice ovlast da može pri saslušanju svjedoka zatražiti njihovu prisegu na Evanđelje, u nadi da govore istinu. Ovlast mu je bila podijeljena telegrafski 20 siječnja.⁵¹ Kako je Biskupska palača bila prazna i nije bila prikladna za smještaj visokoga gosta, Bastien se preselio u obližnju franjevačku rezidenciju, gdje je zasigurno imao gostoljubiv prijem i dobar smještaj. Tu je bolje upoznao prijašnjega provincijala, talijanskog studenta i politički vrlo aktivnog hercegovačkog franjevca fra Ambru Miletića, čovjeka od povjerenja pokojnog biskupa Buconjića. Time je započela

50 Usp. Prilog 3, fol. 3r-4r.

51 AAV SS, Rubr. 247, fasc. 10, fol. 37r, No. 48416; SS Rubr. 247, fasc. 10, fol. 38r, No. 48547.

Bastienova povjerljiva razmjena mišljenja o položaju Crkve u Hercegovini, ali i u Bosni kroz dioptriju fra Ambre Miletića. Kao okružni predsjednik Hrvatske narodne zajednice fra Ambro je bio vrlo dobro upućen u detalje političkoga spora između nadbiskupa Stadlera i političkog vodstva ove hrvatske stranke te bosanskih franjevaca. Tako će Bastien kasnije doći pod jači utjecaj fra Ambre i vidjeti ga kao mogućeg i čak prikladnoga kandidata za biskupsku stolicu u Mostaru iz redova hercegovačkih franjevaca.⁵² Osim ovih crkvenih i političkih razmjena bilo je i drugih koje su iz Bosne preko fra Ambre prodirale u Hercegovinu i preko fra Franje Lulića, generalnog definitora, stizale do Rima: glasine i insinuacije koje su prvotno dolazile iz Banje Luke, Travnika, Kreševa i Podhuma i ticale su se privatnoga života nadbiskupa Stadlera. Tako je delegat Bastien bio od samoga početka informiran o ovim glasinama, a ne tek ujesen 1913. i nije ih držao vjerodostojnima.⁵³

Iz Mostara Bastien je krenuo u Stolac gdje je imao susret sa svećenicima Trebinjsko-mrkanske biskupije i mogao je opširnije razgovarati s njima. Njihova glavna želja zajedno s apostolskim upraviteljem Lazarevićem bila je suspendirati dekret Svete Stolice o sudjelovanju svećenika u upravi seljačkih zadruga i štedionica.⁵⁴ Katoličke seljačke zadruge i štedionice, model uvezen iz Italije od hercegovačkih franjevaca, bile su u sebi dobra stvar, trebale su pružiti pomoć siromašnim župljanima i seljacima pri štednji i zajmovima. No, pretvarale su župnike u supervizore u prostranim župama, što oni nisu mogli vršiti zbog nedostatka prometnih sredstava, ali i potrebna bankarskog znanja.⁵⁵ Iz Stoca, preko Ravnog i Trebinja Bastien je oputovao u Dubrovnik i posjetio biskupa Marčevića, koji je slovio kao dobar po-

52 Poblize o fra Ambri Miletiću vidi u: ROBERT JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, Mostar, 2011., str. 265-266; PETAR VRANKIĆ, "Izbori i imenovanja biskupa u Hercegovini u doba austro-ugarske vladavine (1878.-1918.) na primjeru biskupa fra Alojzija Mišića (1912.)", u: *Hercegovina*, 4, serija 3, Mostar - Zagreb, 2018., str. 267, 269, 271, 273.

53 Pitanje "moralnih afera" moglo je biti još temeljitije rasvijetljeno prije početka procesa beatifikacije. Usp. R. PERIĆ, "Nadbiskup Stadler i Sveta Stolica", str. 123-128.

54 Radilo se o dekretu *Docente Paulo Apostolo* od 18. studenoga 1910. Sveta je Stolica suspendirala dekret u hercegovačkim biskupijama dopisom od 10. veljače 1911. Usp. Prilog 5, fol. 16r-17r.

55 *Que les cures de ces diocèses me prient instamment de demander au Souverain Pontife la suspension du décret sur la participation des prêtres à l'administration des caisses rurales*. Usp. Prilog 4, fol. 40r.

znatelj crkvenih prilika u Hercegovini. Od njega je dobio dragocjene vijesti (*de précieuses informations*), koje će on proslijediti u Rim. Osim općega stanja, Bastiena je zanimalo i pitanje budućega biskupa u Mostaru. Biskup Marčević vidio je u osobi dubrovačkog franjevca i vrlo uzorna i učena redovnika fra Urbana Talijske⁵⁶ idealnu osobu za novoga mostarskog biskupa. Bastien se susreo s fra Urbanom Talijskim i odmah primijetio njegovo temeljito poznavanje Hercegovačke franjevačke provincije i franjevacu uopće, kao i njegovu osobnu učestnost, mudrost i blagost. Mislio je da bi jedan takav sufragan mogao postupno imati zdrav utjecaj na nadbiskupa Stadlera (*qu'il pouvait même acquérir peu à peu une salutaire influence sur celui-ci*) i da bi on sve učinio da korača u skladu sa svojim metropolitom (*qu'il ferait son possible pour marcher d'accord avec son métropolitain*), što je bilo apsolutno nužno u datim okolnostima. U ovom trenutku, prema Bastienu, Talijski bi bio izvrstan izbor za Mostarsku biskupiju, koja nužno treba dobra novoga biskupa. Biskupija je trpjela u zadnjim godinama zbog starosti i bolesti biskupa Buconjića. Ona trpi i sada jer je Apostolski upravitelj (Lazarević) "star, malo pametan i nesposoban dugo upravljati ovom prostranom biskupijom".⁵⁷

Završavajući ovo prvo izvješće, napisano na Širokom Brijegu poslije povratka iz Dubrovnika, Bastien podupire molbe svećenika u pastvi za dodjelu povlastice da mogu podijeliti apostolski blagoslov s potpunim oprostom jednom godišnje, na svetkovinu njihova izbora, i zagovara da se ova povlastica proširi na cijelu Crkvu u BiH.⁵⁸

56 Nikola Urban Talijski (Lopud, 1859. - Dubrovnik, 1943.) bio je dubrovački franjevac, profesor teologije, dva puta provincijal matične Provincije i Provincije sv. Jeronima, dva puta pohoditelj hercegovačke franjevačke provincije i sedam puta generalni pohoditelj reda i vrhunski intelektualac i kulturni radnik. Usp. MIJO BRLEK, Talijski, Urban Nikola u: *Hrvatski franjevački biografski leksikon*, Zagreb, 2010., str. 530.

57 *Je donne tout ce renseignement à Votre Eminence afin que le Saint-Siège puisse faire un excellent choix pour le diocèse de Mostar, qu'a besoin le plus tôt possible d'un bon évêque, le diocèse ayant souffert durant ces dernières années par suite de la vieillesse et des infirmités de Mgr Buconjić et souffrant encore actuellement, car l'Administrateur Apostolique est vieux, peut intelligent et incapable de gouverner longtemps ce vaste diocèse.* Usp. Prilog 4, fol. 41r. Premda je Bastienov sud o mons. Lazareviću *in forma* preoštara i neuljudan, u stvarnosti (*in re*) je ispravan.

58 *Ibidem*, fol. 41r. Dopisom od 10. veljače 1911. kardinal državni tajnik Merry del Val javio je da je Sveti Otac udijelio povlasticu da se u svim župama u BiH može podijeliti Apostolski blagoslov s potpunim oprostom pod uobičajenim

U drugom, istovremeno završnom izvješću od 25. veljače 1911., poslanu iz Zavoda sv. Josipa u Sarajevu, delegat Bastien ulazi poblize u pojedinačne teme i stvarno duhovno i materijalno stanje biskupija Mostar i Trebinje te u neka sporna i bolna pitanja Katoličke Crkve u Hercegovini. Po delegatu Bastienu u Mostarskoj biskupiji bilo je tada oko 100.000 katolika u 38 župa, od kojih su 33 pastorizirali franjevci i 5 biskupijski svećenici. Od 38 tadanjih župa 12 ih je bilo odstupljeno od franjevacu biskupu, što je Sveta Stolica 17. srpnja 1899. ratificirala. Tako je tada biskup imao 16 župa na raspolaganju (*liberae collationis Ordinarii*).⁵⁹ Općenito rečeno, izvješćuje delegat, svećenstvo kako redovničko tako i svjetovno dobro je i revno te ispunjava svoju pastirsku dužnost. Pastoralna služba u ovoj zemlji iznimno je teška i od župnika traži veliki samoprijegor. Župe se uglavnom prostiru do 20, 25 pa čak i 30 kilometara, sastoje se od različitih zaselaka i aglomeracije kuća raštrkanih u planinama, tako da nije neuobičajeno da se svećenik, osobito zimi, kada mora posjetiti bolesnika, ne može vratiti isti dan u svoju župnu kuću. Župna crkva obično se gradi u središtu župe kako bi se što više približila pojedinim zaseocima. Narod svojim milostinjama ili svojim radom pridonosi izgradnji i održavanju crkve.⁶⁰

O pobožnosti, vladanju, moralu i primanju sakramenata hercegovačkog puka delegat Bastien ima najbolje mišljenje: Narod u Hercegovini vrlo je kršćanski i pobožan, vjera mu je živa i goruća; osjeća se da se morao boriti da bi vjeru mogao zadržati. Ovdje se ne zna za izuzeće od mise nedjeljom i blagdanom zbog udaljenosti od župne crkve. Samo nemoćni i stari, djeca i osoblje prijeko potrebno za održavanje kuće oslobođeni su pohađanja svete mise u nedjelju i blagdan.⁶¹ I sam sam vidio, kaže Bastien, starije ljude od 70 godina kako pješače četiri sata po snijegu da bi slušali misu. Svoj hvalospjev o hercegovačkom kršćaninu i katoliku završava Bastien ovim riječima: *Mogu reći Vašoj Uzoritosti da nikada ni u jednoj zemlji koju sam do sad posjetio nisam vidio takvu pobožnost, takvu sabranost pred svetim*

uvjetima. Želji župnika da oni sami mogu izabrati dodatno još jednu svetkovinu za Apostolski blagoslov i potpuni oprost, kardinal Merry del Val preporučio je da ordinariji odrede dan na koji će vjernici posjetiti župnu crkvu i dobiti potpuni oprost. Za ovo je potrebna posebna molba mjesnih biskupa upućena osobno Svetom Ocu. Usp. Prilog 5, fol. 16r-17r.

59 U trenutku dogovorene podjele župa i Decizije Svete Stolice iz 1889. god. bilo je u Mostarskoj biskupiji 37 župa.

60 Usp. Prilog 6, fol. 92rv.

61 *Ibidem*, fol. 92v.

službama. Čovjek bi za sebe, bez imalo pretjerivanja, povjerovao da je u prvim danima Crkve. Sakramenti pokore i euharistije dobro su posjećeni, ne samo za blagdane, nego i tijekom tjedna. Moralnost ovoga naroda izvanredna je; oni su strogi u ovom pitanju: mlada djevojka, na primjer, koja bi se susrela sama s mladićem, biva obeščašćena, čak i ako nikakvo zlo nije počinjeno; s tim više razloga ako je učinjeno.⁶²

I o kršćanskom i katoličkom odgoju u Hercegovini govori delegat Bastien vrlo pohvalno, ali u isto vrijeme i kritički: Obrazovanje obitelji, prema njegovu mišljenju, još uvijek je patrijarhalno i autoritet oca ostaje do njegove smrti neosporan. Unatoč svome siromaštvu narod daje koliko može za svoju crkvu i svoga župnika. Nema dokaza u Hercegovini o odbijanju sakramenta za neplaćanje dužnih pristojbi župniku. Što se tiče vjeronauka, narod poznaje bitne istine i općenito Belarminov katekizam, koji je u uporabi u biskupiji i preveden je na hrvatski.⁶³ Bastien primjećuje nedostatak vjeronauka na terenu, i to iz dva razloga: Prvi je, da škole još nisu posvuda osnovane i da djeca nisu dužna pohađati škole. Zapravo, gotovo tri četvrtine dječaka ne ide u školu u selima i zaseocima, a što se tiče djevojčica, iznimka je ako uopće pohađaju nastavu.⁶⁴ Drugi razlog, koji je uočio Bastien, očit je i jasan prigovor župnicima: Vjeronaučni sati izvan školske nastave vrlo su rijetki po župama, čak i nedjeljom. Po selima bi trebala postojati organizacija koja bi uvodila i vršila vjerski odgoj naroda, posebno djece. Svećenik bi savršeno mogao malo kraće propovijedati i nakon mise održati, prije nego što se vjernici vrate kući, dobru i sadržajnu vjersku (katehetsku) pouku.⁶⁵

62 *Ibidem*, fol. 93r.

63 Belarmin je napisao svoj katekizam po uzoru na Lutherov katekizam. Prvi prijevod Belarminova katekizma na hrvatski jezik, pod naslovom *Nauk karstjanski kratak*, dogotovio je 1603. Aleksandar Komulović, splitski svećenik i kasnije isusovac. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=32681> (7. 6. 2023.); IVAN KARLIĆ, "Hrvati i teologija nakon Tridentskog sabora (1545-1563)", u: *Tridentska baština: katolička obnova i konfesionalizacija u hrvatskim zemljama. Zbornik radova znanstvenog simpozija*, Zagreb, 2016.; ANTUN TRSTENJAK, "Hrvatski katekizmi u razdoblju Tridentske obnove u 16. stoljeću", u: *Tridentska baština: katolička obnova*, Zagreb, 2016., str. 267-282.

64 Usp. Prilog 6, fol. 92r. Nedovoljna gradnja i podizanje škola u predjelima naseljenim katolicima bila je velika slabost i nepravda austrougarske administracije u BiH. Usp. P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 609-632.

65 *Ibidem*, fol. 93r. U Njemačkoj, Austriji, Belgiji, Nizozemskoj i nekim drugim zemljama bilo je propisano već od sredine 19. stoljeća za djecu i mladež držati kršćanski nauk svake nedjelje popodne (*Die Christenlehre*). I ova praksa ima

Delegat Bastien preporuča još neke dodatne pastoralne mjere kako za svjetovne tako i za redovničke svećenike. Prvo bi trebalo uvesti umirovljenje za svjetovne svećenike, koje se dosad jedva prakticira; pučke misije po selima, koje bi za narod bile lakše po zimi, i tu bi franjevci mogli učiniti puno dobra; biskupski pastoralni pohodi trebaju biti redovitiji nego što su bili u prošlosti; dobar broj župa treba razdijeliti. Postojeću organizaciju, jednom riječju, treba se uskladiti sa zahtjevima vremena. Delegat Bastien je mišljenja da bi novi mostarski biskup, djelujući oprezno i polako, mogao imati za nekoliko godina uzornu biskupiju. Istovremeno on bi morao biti umjeren u iskorjenjivanju nekih zloporaba, koje vuku svoje korijene još od turske okupacije ove zemlje.⁶⁶

Koje su to zloporabe delegat ne navodi izričito, no izgleda da su više organizacijske nego moralne naravi. Tu je svakako činjenica, koja ga je posebno pogodila: nedostatak podizanja (regrutiranja) svjetovnoga svećenstva. Bastien je pokušao istražiti uzroke i oni su prema njegovu mišljenju sljedeći: mali napori biskupa Buconjića za svjetovno svećenstvo; mladići poslani u Travničko sjemenište većinom su prihvaćali slobodne karijere ili su se povukli svojim kućama; smrt je odnijela jedan broj njih zbog, za Hercegovce, preoštne travničke klime, kako mu je priznao tadanji stolački svećenik (don Marijan Vujnović!), koji se školovao u Travniku; nesigurno stanje u kojem se nalazi svjetovno svećenstvo, čija su jedina primanja bila naknada vjernika, a ona je općenito nedostatna. Stoga ti ljudi radije prigrle liberalnu karijeru ili stupe u državnu službu. To su, prema Bastienovu mišljenju, glavni uzroci nedostatka svjetovnoga klera u Mostarskoj biskupiji.⁶⁷

Bastien ukazuje i na daljnje bolne točke i potrebe u Mostarskoj biskupiji: u Mostaru ne postoji katedrala i kaptol; franjevačka crkva

svoje korijene u reformaciji. Malena Belgija, kao katolička zemlja, iz koje je poticao pater Bastien, prednjačila je u Europi u katehetskoj praksi. Koliko su bosanski i hercegovački franjevci, koji su studirali u inozemstvu, uspjeli uvesti ovu praksu u mjesnu Crkvu BiH, nije istraženo. Da li su trebinjski biskupi i njihovi provikari, zajedno s ostalim klerom, uvodili ovu praksu i u Trebinjsku biskupiju, treba još istražiti. Pisac ovih redaka pohađao je u pedesetim godinama prošlog stoljeća svake nedjelje vjeronauk prije ili poslije nedjeljne mise.

66 *L'organisation en un mot sans être mauvaise devrait être perfectionnée en égard aux exigences actuelles. Le nouvel évêque de Mostar en agissant avec prudence et lentement pourrait aviser en quelques années à avoir un diocèse modèle. Mais il devra user de modération en extirpant quelques abus, qui ont leur racine depuis l'occupation du pays par les Turcs.* Usp. Prilog 6, fol. 93r.

67 *Ibidem*, fol. 93v.

drži njihovo mjesto. No, bit će svakako potrebno da se novi mostarski biskup potruži i sagradi katedralu koja bi ujedno služila kao župna crkva za novu gradsku četvrt. Također će biti korisno podići još jednu župu na drugoj strani rijeke Neretve. Ova bi crkva mogla poslužiti kao vojna crkva, jer se velike vojarne nalaze s te strane rijeke. Možda franjevci ne će biti zadovoljni, no crkva će biti od velike koristi kad se napravi.⁶⁸

Apostolski delegat morao je upozoriti hercegovačkoga provincijala (fra Luku Begića) na manjkavosti koje su stajale pod njegovom kontrolom. Tako je Bastien primio oštre pritužbe, najvjerojatnije od roditelja, da na misi za školsku djecu već nekoliko mjeseci nije bilo propovijedi. On se nadao da će ova jednostavna i prijateljska primjedba polučiti dobar učinak kod franjevaca u Mostaru. Svoje izvješće o Mostarskoj biskupiji delegat Bastien sažima ovim riječima: *Mons. Buconjić je s malo sredstava kojima je raspolagao učinio mnogo za svoju biskupiju, ali je imao staru formaciju i nije shvaćao neke trenutne potrebe. Zadatak novoga biskupa bit će pažljivo i polagano uvoditi savršeniju organizaciju.*⁶⁹

U daljnjem dijelu svoga izvješća Bastien posvećuje pažnju prilikama u Trebinjskoj biskupiji, koje ni u kojem slučaju nisu laskave. Trebinjska biskupija, čija je uprava bila povjerena mostarskom biskupu, bila je potpuno zapuštena. Imala je 8 župa, koje treba sve podijeliti i iz njih bi se moglo napraviti 18 župa. Svećenstvo u biskupiji je posve biskupijsko (svjetovno). Nadzor, koji su trebalo obavljati biskup i njegov vikar, potpuno je zakazao.⁷⁰ Narod se pred delegatom žalio da neki svećenici nisu uzorni što se tiče morala i trezvenosti. Delegat je mogao svojim očima vidjeti jednog od tih svećenika kako je već u jedan sat popodne bio pijan i nesposoban govoriti. Prema delegatovu mišljenju ljudi pate ondje gdje ih služe takvi svećenici. S druge strane situacija za svećenstvo je tim teža što su katolici pomiješani s pravoslavnima i što ima mnogo mladih koji su se vratili iz Amerike

68 *Ibidem*, fol. 93v-94r.

69 *Ibidem*, fol. 94r.

70 Do 1890. biskupijom je upravljao dubrovački biskup Mato Vodopić. Po želji Zemaljske vlade u Sarajevu i biskupa Buconjića u Mostaru, no protiv želje mjesnoga svećenstva, koje je neprekinuto tražilo vlastitoga biskupa, Sveta je Stolica povjerila 8. srpnja 1890. upravu Trebinjske biskupije mostarskom biskupu. Usp. IVICA PULJIĆ, "Trebinjsko-mrkanska biskupija u XIX stoljeću", u: PETAR BABIĆ - MATO ZOVKIĆ (prir.), *Katolička Crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću*, str. 119.

i ne daju dobar primjer domaćim vjernicima. Bastien upozorava kardinala državnog tajnika da je hitno potrebno popraviti situaciju, osobito u pogledu nadzora nad klerom, crkvenom obnovom i držanjem vjeronauka.⁷¹ Delegat shvaća da je briga za svećenstvo u ovoj biskupiji nikakva, i ako jedan svećenik umre, ne zna se kako popuniti župu. Svećenstvo Trebinjske biskupije traži obnovu stare biskupije. Zato, na žalost, nedostaju sredstva i biskupija bi imala jedva 20.000 katolika. Pišući ovo delegat Bastien je još uvijek razmišljao kako bi našao načina da pomogne ovim jadnim katolicima (*ces pauvres catholiques*).⁷²

Bastien je bio informiran da Trebinjska biskupija posjeduje ušteđevinu od 27.000 kruna deponiranu u banci i da ima neke posjede u "dubrovačkoj biskupiji s kojom je neko vrijeme bila ujedinjena".⁷³ Ukupna vrijednost dobara, uključujući i 27.000 kruna, mogla je iznositi 65.000 do 70.000 kruna.⁷⁴ Istovremeno, prema tvrdnjama vrhbosanskoga kanonika Hadrovića, koji je to saznao od nadbiskupa Stadlera, nalazilo se u ostavštini biskupa Buconjića neposredno prije njegove smrti oko 150.000 kruna u gotovini te brojni tereni za gradnju, poljoprivrednu obradu i ispašu u sličnoj vrijednosti.⁷⁵ Pod vodstvom fra Radoslava Glavaša, koji je bio izvršitelj Buconjićeve oporuke, materijalna dobra bila su navodno prodana ili poklonjena institucijama, koje su bile u rukama hercegovačkih franjevaca i sestara trećoredica, pristiglih iz Slovenije.⁷⁶ Novi mostarski biskup Mišić, kada govori o svome pretходniku i o praznoj biskupijskoj kasi, spominje indirektno ovaj slučaj, ali ne spominje imena: "Puno se je trudio da biskupiju materialno osigura, ali pod zadnje dane života, ko i kako neznam, uništeno je."⁷⁷

U svome izvješću delegat Bastien govori i o hercegovačkim franjevcima. Oslanja se na ono što je sam mogao vidjeti ili čuti od dubrovač-

71 Usp. Prilog 6, fol. 94r.

72 *Ibidem*, fol. 94r.

73 Delegat Bastien griješi kada tvrdi da je Trebinjska biskupija bila nekoć ujedinjena s Dubrovačkom biskupijom (*le diocèse de Ragusa avec lequel il fut quelques temps unis*). Usp. Prilog 6, fol. 94r. Njom je upravljao dubrovački biskup od 1839.-1890. godine, kao što je od 1890. upravljao mostarski biskup. I. PULJIĆ, "Trebinjsko-mrkanska biskupija u XIX stoljeću", str. 75-119.

74 Usp. Prilog 6, fol. 94v.

75 AAV, SS 1914, rubr. 247, fol. 25r-26v.

76 Pitanje rasprodaje i poklanjanja imovine biskupa Buconjića bit će predmet novoga priloga u ovom časopisu.

77 ALOJZIJE MIŠIĆ, *Chronika biskupije*, I., ABOM, 1912.-1942., str. 7.

koga franjevca Talijske, koji je bio dva puta pohoditelj ove provincije, i tvrdi da su općenito dobri i gorljivi (*sont en général bons et fervents*). Poglavari bdiju nad održavanjem stege i odmah suzbijaju zloporabe za koje znaju, zašto on ima više svjedočanstava. Međutim, neki su župnici, kao što je i sam mogao utvrditi, skloni piću i možda u jednoj ili drugoj franjevačkoj rezidenciji redovnici ostaju do kasno pijući, koristeći prisutnost stranaca (posjetitelja). Tek kad bude posjetio i Bosansku provinciju, završava Bastien, moći će lakše podastrijeti kardinalu državnom tajniku opća sredstva (*les moyens généraux*) za održavanje ili ponovno uspostavljanje redovničke stege među franjevcima u BiH.⁷⁸

I o političkom stanju među katolicima u Hercegovini izvješćuje Bastien sažeto, ali tu i tamo nešto opširnije. On misli da je to stanje u Hercegovini bolje nego u Bosni. Političke podjele postoje samo u gradovima Mostar, Konjic i Trebinje i to zaslugom Stadlerovih opunomoćenika (*due aux agents de Mgr. Stadler*), koji su dolazili, protivno želji mons. Buconjića, uvodili i propagirali novu hrvatsku stranku u Hercegovini (Udruga). Franjevci su ostali u prvoj stranci (Zajednica) osuđenoj u Sarajevu ali dopuštenoj u Mostaru i Banjoj Luci. Nekoliko franjevac deklarirani su neprijatelji mons. Stadlera tako da je on kao delegat morao jednog ili drugog od njih prilično oštro opomenuti zbog njihova načina izražavanja prema Nadbiskupu (*je due même faire un remarque assez sévère à l'un d'autre eux au sujet de sa façon de s'exprimer envers l'Archevêque*). S druge strane, svjetovni svećenici uglavnom podržavaju stranku mons. Stadlera, ali i oni griješe protiv milosrđa, kadšto i protiv pravde, kad govore o franjevcima (*et eux également blessent la charité et parfois la justice en parlant des Franciscaines*). Na kraju je delegat Bastien ipak optimističan i najavljuje da će se ovo stanje uskoro popraviti.⁷⁹

Nakon povratka u Sarajevo opisuje Bastien jedan primjer iz Vrhbosanske nadbiskupije, koji mu je povjerio nadbiskup Stadler, i koji je bio vrlo čest i u Hercegovini i zavrjeđuje da bude i ovdje spomenut. Naime, župna crkva u Osovi, župi Srednje Bosne, koja je pripadala Kreševskom samostanu, nekoć matičnom samostanu hercegovačkih franjevac, bila je u opasnosti da se sruši i trebala je biti hitno popravljena. Župljani, da bi pokrili troškove, odlučili su prodati dio šume, koji je župnoj crkvi poklonio jedan bogati musliman i sam

78 Usp. Prilog 6, fol. 94v-95r.

79 *Ibidem*, fol. 95rv.

napismeno potvrdio svoj poklon pred svjedocima. U međuvremenu, samostan Kreševo je sa svoje strane uknjižio ovu šumu kao svoju imovinu i nije bio voljan odreći se u korist crkve u Osovi. Delegat Bastien savjetovao je nadbiskupu Stadleru da cijelu stvar iznese pred Sveti zbor koncila, danas Sveti zbor za svećenike. No, Stadler je inzistirao da se slučaj prijavi Državnom tajništvu. Za vrsnoga crkvenog pravnika Bastiena rješenje ovoga slučaja nije bilo dvojbena. Šuma je pripadala župnoj crkvi (župi) u Osovi i nije nikako mogao razumjeti kako su je kreševski franjevci mogli prepisati u svoje vlasništvo.⁸⁰

Nakon što se pobliže raspitao Bastien je doznao da slučaj Osove nije pojedinačan i da su bosanski i hercegovački franjevci gotovo svugdje (*presque partout*) upisivali slične darove ili stečevine pojedinih župa kao svoju samostansku imovinu. Za njega je bilo važno da se ovaj slučaj razjasni kako župne crkve ne bi bile lišene i ono malo sredstava kojima su raspolagale. Kao redovnik i kanonist Bastien je tek sada razumio da su se franjevci ravnali po jednom starom načelu: *quidquid acquisit monachus acquisit monasterio*,⁸¹ načelo koje, prema Bastienovu mišljenju, u ovom slučaju nije imalo nikakvu vrijednost, dok se ne dokaže suprotno (*principe qui n'a pas en l'occurrence de valeur; car jusque preuve du contraire, ces donations sont présumées faite intuitu ecclesiae*). On tumači i pretpostavlja da je ova darovnica (donacija) u Osovi učinjena *intuitu ecclesiae*, u interesu župne crkve.⁸² Stoga je na kraju molio kardinala Merry del Vala za mišljenje treba li se i dalje zanimati o imovini župe u Osovi.⁸³ S ovim pitanjem završio je delegat Bastien svoje drugo izvješće o stanju u Katoličkoj Crkvi u Hercegovini. Iz vrhbosanske crkvene i političke scene donio je dvije pozitivne vijesti, koje se u skoroj budućnosti nisu još pokazale tako uspješne: 1. pitanje dugova nadbiskupa Stadlera regulirano dan prije s nacionalnom bankom (*l'affaire de débets de Mgr. Stadler a été réglée hier soir avec la banque nationale*), 2. Dr. Sunarić, predsjednik Narodne Zajednice, govorio u bh. saboru s izrazima poštovanja o nadbiskupu Stadleru, što je kod katolika ostavilo odličan dojam (*Le Dr. Sunarić, bien que président de la société opposée à celle du Mgr.*

80 *Ibidem*, fol. 95rv.

81 Sve što je redovnik stekao, stekao je za samostan.

82 Što se tiče ovih pravnih načela vidi pobliže: FRANZ KARL MAINONE, *Sensus Ecclesiae de iuribus et officiis clericorum intuitu bonorum ecclesiasticorum*, Stadlberger, 1789.

83 Prilog 6, fol. 95v-96r.

*Stadler, parle en termes très respectueux de l'Archevêque; ce qui fit parmi les catholiques une excellente impression).*⁸⁴

Međutim, sve ove istine i poluistine pokazuju da je i među najodgovornijim katolicima u BiH u siječnju i veljači 1911. godine bilo više "utopljenika", koji su se hvatali za male slamčice spasa! Izgleda da im se ovoga trenutka pridružio i sam delegat Bastien.

4. Delegat Bastien i političke igre oko izbora novoga biskupa u Mostaru

Ova dva prikazana izvješća trebala su potom u Rimu postati predmetom razmišljanja o potrebnim mjerama, pobudama i sankcijama, kako ostvariti i ojačati novi i uspješni početak Crkve u dvije hercegovačke biskupije poslije dugog i na kraju zamornog biskupovanja fra Paškala Buconjića. Delegat Bastien polagao je sve svoje nade i planove oko obnove hercegovačkih biskupija u izbor i buduću pastoralnu orijentaciju novoga biskupa. Tako je on u već spomenutom izvješću od 25. veljače 1911. bio mišljenja da crkvena organizacija u biskupiji Mostar, i kad ne bi bila loša, treba biti prilagođena trenutačnim zahtjevima.⁸⁵ Smrću biskupa Buconjića Crkva u Hercegovini bila je obezglavljenija i biskupska stolica upražnjena (*seds vaccans*). Sam biskup Buconjić kao i njegov metropolit Stadler nisu se na vrijeme potrudili da u Mostaru bude imenovan koadjutor s pravom nasljedstva. Biskup Buconjić, kao i svaki drugi rezidencijalni biskup u Monarhiji, morao je biti ne samo krjepostan, nego i praktičan upravitelj. Kao praktičan duh trebao je uvidjeti potrebu koadjutora i podnijeti pravovremeno Svetoj Stolici, odnosno Caru u Beču, molbu za takvo važno imenovanje. I njegovi bliži suradnici (Glavaš, Šimović i Lazarević), bojeći se da bi mogli više izgubiti nego dobiti, prekasno su se potrudili uvjeriti biskupa Buconjića da donese tu važnu odluku. Sljedeća crkvena instancija, koja je mogla i morala nešto konkretno poduzeti, bio je svakako metropolit Stadler. Istina, on je bio prvi koji je osjetio tu potrebu i na pravom mjestu reagirao, ali na žalost i ovdje prekasno. U audijenciji kod ministra Buriána u Beču 28. siječnja 1910. predložio je sarajevskoga pomoćnog biskupa dr. Ivana Šarića kao biskupa koadjutora s pravom nasljedstva u Mostaru.⁸⁶ Treba

84 *Ibidem*, fol. 96r.

85 Usp. bilj. 61.

86 ABH Sarajevo, GFM Praäs.BH, 95/1910.; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 513; ISTI, "Izbori i imenovanja biskupa u Hercegovini", str. 249.

pretpostaviti da je Stadler bio dovoljno mudar i da je o ovoj hitno potrebnoj mjeri obavijestio i nuncija u Beču, što bi u tom slučaju mogao biti prvi signal za Svetu Stolicu, ukoliko je pretpostavka točna. No, po trenutačno dostupnim dokumentima, Stadler nije ništa više uspio osim što je uznemirio Zemaljsku vladu i digao na noge sve svoje protivnike. Stadler je ovo trebao predložiti dok je još imao prijatelje i saveznike u Zemaljskoj vladi i u Ministarstvu u Beču. No, tko je to mogao savjetovati tako samouvjerenom crkvenom knezu? Rim, odnosno Sveta Stolica, bio je daleko da bi mogao nešto konkretnije i ozbiljnije poduzeti, prije nego što je dobio vijesti iz crkvene pokrajine ili od dotične nuncijature. Ovo sve se događalo prije dolaska delegata Bastiena. Nijedan od dvojice, od nadbiskupa Stadlera imenovanih biskupijskih upravitelja, Lazarević za duhovne i Glavaš za materijalne stvari, nisu bili u sebi niti u očima Bastiena idealno rješenje za biskupa u Mostaru. Mons. Lazar Lazarević (1838.-1919.) bio je bez sumnje iskusan, moralno primjeren i vrlo ugledan svećenik, dugogodišnji provikar Trebinjske biskupije (1867.-1899.), biskupski savjetnik (1899.-1907.) i generalni vikar obiju hercegovačkih biskupija (1907.-1910.), no samo četiri godine mlađi od biskupa Buconjića, drugim riječima, premda još djelomično zdrav, ipak prestar za ovu službu.⁸⁷ Fra Radoslav Glavaš (1867.-1913.) jedan, bez sumnje, od najspособnijih i najaktivnijih hercegovačkih franjevacu toga doba, bio je profesor teologije, veliki kulturni animator, tajnik biskupa Buconjića (1904.-1910.) i njegov posljednji generalni vikar, imenovan neposredno prije smrti. No, suživot u staroj biskupijskoj kući u Vukodolu, kasnije i u novoj rezidenciji u gradu, naporan i iscrpljujući svakodnevni rad, nezdrava ishrana kao i tadanje popratne pojave u društvu starijih osoba, naškodili su fra Radoslavljevu zdravlju i reducirali njegove fizičke snage i pospješili njegovu skorbu smrt. Dok je delegat Bastien u svome izvješću vrlo neučtivo komentirao Lazarevićeve slabosti, istovremeno je prešutio Glavaševe manjkavosti, valjda iz uviđavnosti ili zbog nedovoljna poznavanja njegova zdravstvenog stanja.

U svojim izvješćima pohoditelj Bastien ostavljao je mnoga pitanja otvorenima i nadao se da će to moći i morati riješiti novi biskup. No, kako smo gore mogli vidjeti, Bastien mnogo toga nije mogao još dobro znati niti sagledati. Kao primjer možemo navesti: Još prije smrti biskupa Buconjića i Bastienova dolaska u BiH bila je stavljena u automatski pokret crkvena i državna izborna mašinerija. Nju su mogli predvoditi mnogi važni i manje važni čimbenici i osobe,

87 R. PERIĆ, *Da im spomen očuvamo*, str. 178-181.

kao što su bili nadbiskup Stadler i Zemaljska vlada u Sarajevu, Ministarstvo financija i Nuncijatura u Beču, Državno tajništvo Svete Stolice i Austrougarsko veleposlanstvo u Rimu. Kako je pohoditelj Bastien ostao u BiH puno duže nego što je na početku bilo planirano, postupno je kotirao i on kao najupućenija osoba da pogleda i pročisti profile predloženih ili samopozvanih biskupskih kandidata za mostarskoga biskupa. Tu su kandidati iz redova hercegovačkih, bosanskih, sinjskih i dubrovačkih franjevac, vrhbosanskih kanonika i vjeroučitelja, sa svim svojim zaštitnicima, podupirateljima i navijačima. Koristili su, kao što je to često uobičajeno, sve moguće prilike da se što bolje plasiraju i dođu na listu Zemaljske vlade ili Svete Stolice kao episkopabilni za Mostar. Već je stari i oboljeli biskup Buconjić u proljeće 1910., što je posve nerazumljivo, napustio ideju da odlučnije podupre jednog od svoje hercegovačke subraće, kao što su bili fra Ambro Miletić (1857.-1923.), fra Radoslav Glavaš (1867.-1913.), obojica njegovi dugogodišnji uspješni suradnici ili čak fra Didak Buntić (1871.-1922.), sve sigurno sposobni i vrijedni redovnici i svećenici. Buconjić, vidjevši loše zdravlje tajnika Glavaša, kojeg će čak u posljednjim tjednima imenovati izvršiteljem svoga testamenta, prekasno je reagirao i tek je u lipnju 1910. stavio na svoju listu za pomoćnog biskupa u Mostaru sinjskog franjevca Franju Lulića (1864.-1929.), i dvojicu mlađih hercegovačkih franjevaca: fra Špiru Šimića (1868.-1916.) i fra Davida Nevistića (1871.-1922.), što opet nije izazvalo oduševljenje među subraćom u Provinciji niti u Zemaljskoj vladi u Sarajevu.⁸⁸ Hercegovačkim franjevcima nije pomogla ni novootkrivena samosvijest jednoga fra Didaka Buntića, koji je još u studenom 1909. pred ministrom Buriánom naglašavao "naše staro pravo, po komu svećenstvo naše biskupije ima pravo birati trojicu između sebe i predložiti ih Sv. Stolici, od kojih jednoga mora odobriti i potvrditi za biskupa".⁸⁹ Izgleda kako i fra Didak nije još mogao potpuno shvatiti tko što mora ili ne mora činiti u slučaju izbora biskupa u Hercegovini te da su Konvencija između Svete Stolice i Austrougarske kao i bula *Ex hac augusta* dokinule vremena vladavine *Ahdname* kao i vremena misijskih povlastica iz osmanskoga doba za predlaganje trojice franjevačkih kandidata.

Zemaljska vlada u Sarajevu, kojoj je bilo najvažnije spriječiti planove nadbiskupa Stadlera kao i prvoga kandidata biskupa Buconjića,

88 P. VRANKIĆ, "Izbori i imenovanja biskupa u Hercegovini", str. 258-259.

89 ANDRIJA NIKIĆ, *Fra Didak Buntić hrvatski i crkveni velikan*, Mostar, 2004., str. 144.

zamolila je još u veljači 1910. provincijala Bosne Srebrene, fra Alojzije Mišića, čovjeka od njezina dubokog povjerenja, da joj predloži ponajprije kandidate iz hercegovačke, zatim i iz bosanske provincije za pomoćnoga biskupa u Mostaru.⁹⁰ Mišić je predložio još u veljači 1910. četiri kandidata iz Hercegovine. To su bili: fra Nikola Šimović (1839.-1912.), pet godina mlađi od biskupa Buconjića, fra Dujo Ostojić (1863.-1938.), devetnaest godina mlađi od Buconjića te već spomenuti fra Špiro Šimić (1868.-1916.) i fra Pacifik Matijević (1872.-1920.).⁹¹ Malo kasnije Mišić je predložio petoricu franjevaca iz Bosne Srebrene, koje je vrlo vješto posložio kao svoje važne ali i bezizgledne kandidate: fra Anđeo Franjo Franjić, fra Daniel Ban, fra Anđeo Nikola Ćurić, fra Grgo Došen i fra Vjenceslav Miho Batinić. Sva petorica su imala neke manjkavosti u očima Zemaljske vlade i nisu bili prikladni za tu službu. Tako će ostati kao jedini kandidat provincijal Mišić, koji je karte i dalje mijesao, imena predlagao i sa Zemaljskom vladom povjerljivo surađivao.⁹² Već u lipnju 1910. dobilo je austrougarsko veleposlanstvo pri Svetoj Stolici u Rimu nalog da pokrene pitanje biskupa koadjutora u Mostaru i da se zauzme za fra Alojzija Mišića, jedinoga kandidata vladinih krugova iz Sarajeva a time i iz Beča.⁹³

Isto tako ni Stadlerovi kandidati, pomoćni biskup Ivan Šarić, kanonik Tomo Igrc i vjeroučitelj dr. Ivan Dujmušić nisu mogli kao starčevićanci, frankovci i djelomično protufranjevački orijentirani svjetovni svećenici proći pod povećalom velikougarski orijentirane Zemaljske vlade u Sarajevu.⁹⁴

90 ABH Sarajevo, GFM Präs. BH, 95/1910; P. VRANKIĆ, "Izbori i imenovanja biskupa u Hercegovini", str. 251.

91 P. VRANKIĆ, "Izbori i imenovanja biskupa u Hercegovini", str. 253-254. Mišić će kasnije malo drugačije predstaviti hercegovačke franjevce: "Ne slažu se u kandidatima. Puno kandidata. Jedni hoće o. Glavaša Radoslava, mali broj; drugi o. Luju Bubala; misli se i na o. Leona Dr. Petrovića, na o. Luku Begića, ... jedni za o. Davida Nevistića etc. etc. Bilo ih je još. Da sam ja došao u Banjaluku, mjesto mene jedan Hercegovac u Mostar, to bi bila moja želja. A. MIŠIĆ, *Chronika biskupije*, I., Mostar, 1912.-1942., str. 2; P. VRANKIĆ, "Izbori i imenovanja biskupa u Hercegovini", str. 267-268.

92 ABH Sarajevo, GFM Praäs. BH, 95/1910; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 514; ISTI, "Izbori i imenovanja biskupa u Hercegovini", str. 254-256.

93 ABH Sarajevo, LR 3842/1910; ABH Sarajevo, GFM Präs. BH 1095/1910; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 515; ISTI, "Izbori i imenovanja biskupa u Hercegovini", str. 260-261.

94 Stadler je već 28. siječnja 1910. u audijenciji kod baruna Buriána predložio svoga pomoćnog biskupa Šarića za koadjutora s pravom nasljedstva u Mostaru.

Po privatnom svjedočenju kasnijega biskupa Mišića i dijecezansko svećenstvo Trebinjske biskupije, uznemireno zapuštenošću od biskupa Buconjića, zatražilo je za svoju biskupiju vlastitoga biskupa u osobi vremenoga mons. Lazarevića i kasnije u osobi trebinjskoga župnika don Anđelka Glavinića.⁹⁵ Njima se pridružio samo "s pola srca" i nadbiskup Stadler. On je podupirao ideju trebinjskoga klera, ali je želio da za biskupa dođe njegov kanonik i generalni vikar Stjepan Hadrović. Trebinjsko svećenstvo, videći ovo Stadlerovo vjerolomstvo, prkosno je reagiralo i isključilo Hadrovića kao svoga kandidata, premda je on krstarilo po Hercegovini.⁹⁶

Sve ovo bila bi manje više formalna igra koju je pratila i usmjeravala Zemaljska vlada, imajući od početka *in pectore* (u srcu) svoga jedinoga kandidata, bosanskoga franjevca i provincijala fra Alojzija Mišića, premda je u jesen 1911. bila spremna prihvatiti, *pro forma*, imenovanje jednog od hercegovačkih franjevaca.⁹⁷ Sveta Stolica ostala je do kraja vrlo rezervirana prema Mišiću, jer je u njemu vidjela odlučnog protivnika nadbiskupu Stadleru i njegovu nasljedniku. No, pritiskom Beča ipak je morala popustiti i u veljači 1912. dati svoju suglasnost za njegovo imenovanje.⁹⁸ Nerazumljivo je zašto nitko u to doba u Rimu, Beču ili u Sarajevu nije primijetio Bastienova kandidata fra Urbana Taliju. Izgleda da je mnogima smetao dobro odgojen, intelektualno i redovnički orijentiran duh Dubrovčanina fra Urbana Talije! Možda bi i njega odbacili kao stranca pod isprikom da ne poznaje zemaljski jezik, da ne bi bio prihvaćen od puka i od redovnika,

Usp. GFM Präs BH, 95/1910.; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 513; ISTI, "Izbori i imenovanja biskupa u Hercegovini", str. 249. Stadlerovi kandidati 19. prosinca 1910., poslije smrti biskupa Buconjića, bili su: pomoćni biskup Ivan Šarić, kanonik Tomo Igrc i gimnazijski vjeroučitelj Ivan Dujmušić. Usp. P. VRANKIĆ, "Izbori i imenovanja biskupa u Hercegovini", str. 263. Kasnije će se pojaviti kao dodatni kandidati kanonik Stjepan Hadrovića i začasni kanonik Andrija Predmersky.

95 ABOM, *Curriculum vitae*, str. 19; P. VRANKIĆ, "Izbori i imenovanja biskupa u Hercegovini", str. 265.

96 ABOM, *Curriculum vitae*, str. 19; P. VRANKIĆ, "Izbori i imenovanja biskupa u Hercegovini", str. 265-266.

97 ABH Sarajevo, GFM Präs.BH 1468/1911.; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 513; ISTI, "Izbori i imenovanja biskupa u Hercegovini", str. 276.

98 ABH Sarajevo, GFM Präs.BH 189/1912.; AAV, SS 1912, rubr. 247, fasc. 3, fol. 15; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 519; ISTI, "Izbori i imenovanja biskupa u Hercegovini", str. 276.

kako je Zemaljska vlada u Sarajevu argumentirala protiv sinjskoga franjevca fra Franje Lulića, Buconjićeva kandidata.⁹⁹

Bastien je od siječnja 1911. na svoj način pratio cijelu dvoličnu igru Zemaljske vlada i pojedinih domaćih aktera te se držao isto tako poprilično rezervirano. Jedino je on od samoga početka upozoravao na rizike i slabosti fra Alojzija Mišića, kao mogućega biskupa u Mostaru. Po njegovu mišljenju pater Mišić bio je dobar redovnik i neosporne moralnosti, ali slab i bez energije i volio je dominirati, što je značilo da je ponekad znao skrivati svoje mišljenje kako bi izbjegao poteškoće od svojih podređenih. Štoviše, on je bio kompromitiran u žalosnoj aferi raskola Crkve u BiH. Bastien nije bio siguran bi li Mišić, postavši mostarskim biskupom, imao hrabrosti, zbog straha od svoje subraće, premda bi mogao, koračati u dogovoru s nadbiskupom Stadlerom.¹⁰⁰ Bastien se još jednom jasno izjasnio protiv jednoga drugoga kandidata, ovoga puta samopozvanoga kandidata iz hercegovačke provincije, profesora teologije na Franjevačkom učilištu u Mostaru, fra Jerke Borasa.¹⁰¹ Kao rimski student i profesor kanonskoga prava na Franjevačkoj bogosloviji u Mostaru frater Boras je djelomično poznao *iter Curiae* prilikom imenovanja biskupa te se počeo lagano preporučivati kardinalu Merry del Valu ili čak i papi kao redovnik vrlo zabrinut za dobro Crkve i pastoral hrvatskih iseljenika u Americi. Stoga se on 14. veljače (1912.) 1911.,¹⁰² možda i ne znajući da se Zemaljska vlada već čvrsto odlučila za fra Alojzija Mišića, obratio direktno preko delegata Bastiena zamolbom kardinalu Merry del Valu (*reservatum sub secreto*), da mu on, kao svome nedostojnom slugi, povjeri uzvišenu službu biskupa u Mostaru (*co-elsissimum munus mihi indigno servo Suo conferatur*).¹⁰³ Fra Jerko je ovo zamolio, ne za sebe, nego za dobro svete majke Crkve (*in bonum*

99 P. VRANKIĆ, "Izbori i imenovanja biskupa u Hercegovini", str. 259.

100 *Le P. Mišić est un bon religieux d'une moralité inattaquable, mais faible et sans énergie, se laissant facilement dominer ce qui fait que parfois il cache sa pensée afin d'éviter des difficultés de ses subordonnés. De plus il est compromis dans cette lamentable affaire de la scission ; je ne sais si devenu évêque de Mostar il aurait courage de marcher d'accord avec l'Archevêque, là où il la pourrait, et cela par crainte de ses confrères.* Usp. Prilog 1, fol. 32v.

101 Usp. R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, str. 69.

102 Fra Jerko Boras upisao je pogrješno godinu 1912., umjesto 1911., u svojoj zamolbi. Delegat Bastien odgovara 11. ožujka 1911. na upit kardinala Merry del Vala, što mu može reći o ovoj zamolbi.

103 AAV, SS 1914, rubr. 247, fol. 77r-78r.

sanctae matris Ecclesiae), kako u zamolbi piše.¹⁰⁴ Kardinal državni tajnik ne znajući što činiti sa zamolbom fra Jerke Borasa, pravim biserom samouvjerenosti, poslao ju je natrag delegatu Bastienu i upitao ga za njegovo mišljenje. Apostolski delegat odgovorio je učtivo i diplomatski da je pater Jerko dobar redovnik, koji je studirao na Antonianumu u Rimu, i da mu se čini da nije posve uravnotežen, inače ne bi uručio takvu zamolbu.¹⁰⁵

Nije fra Jerko Boras bio jedini hercegovački franjevac koji je sam sebe preporučio za biskupa u Mostaru. To je učinio 3. lipnja 1910., prigodom posjeta cara Franje Josipa Mostaru, tadanji provincijal fra Luka Begić u svojoj 69. godini života obraćajući se Caru vrlo patetičnom predstavkom: "Na ovoj krajnjoj točki Tvoga velikog Carstva i na najjužnijoj točki Hrvatskog kraljevstva držat će stalno stražu uz vojnika redovnik, uz carskog ratnika stajat će franjevac. Vojnik će Ti čuvati granicu, redovnik unutrašnjost."¹⁰⁶ Begićev potez iz 1910. podsjeća na hrabri potez kustosa Buconjića iz daleke 1875. godine. Dok je fra

104 Možda se može djelomično razumjeti reakcija fra Jerke. On je bio u ono doba u Provinciji i u Biskupiji jedini crkveni pravnik, iz čijih redova su normalno bili birani biskupi. Iz Provincije su predlagani brojni od njegove subrace koji nisu imali dostatno teološko i crkveno-pravno znanje. No, ni fra Jerko nije poznavao crkveno-pravne odnose u Monarhiji i carsko pravo imenovati biskupe u BiH. Drugim riječima, on nije još bio stigao proučiti Konvenciju između Svete Stolice i Austro-Ugarske te papinu bulu *Ex hac augusta*. U pozitivnom slučaju, da je poznavao međunarodno pravo, trebao se obratiti caru Franji Josipu. U BiH biskupe je imenovao car, ne kardinal državni tajnik!

105 *Questo padre è un buon religioso, che fece i suoi studi a S. Antonio, via Merulana; ma non mi sembra totalmente equilibrato, altrimenti egli non mi avrebbe presentato coltale supplica*. AAV, SS 1914, rubr. 247, fol. 106v. Osim Bastienova diplomatskog odgovora o fra Jerkinoj "neuravnoteženosti", saznajemo kod dr. Jolića puno više o ovom hercegovačkom franjevcu. Fra Jerko je bio u svoje vrijeme jedan od uglednijih franjevaca u Hercegovini i obavljao sve službe u Provinciji osim službe provincijala; kod budućega biskupa Mišića bio je tajnik i dugogodišnji konzistorijalni savjetnik. Usp. R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, str. 69.

106 Citirano prema njemačkom originalu: *An diesem äußersten Punkte Deines großen Kaiserreiches und dem südlichsten des kroatischen Königreiches wird neben den Soldaten der Ordensbrüder unentwegt Wache stehen, neben dem kaiserlichen Krieger der Franziskaner; der Soldat wird Dir die Grenze schützen, der Ordensbrüder auch das Innere*. Predstavka provincijala fra Luke Begića caru Franji Josipu 3. lipnja 1910. ABiH Sarajevo, GFM Präs. BH 1052/1910. Usp. P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 514; ISTI, "Izbori i imenovanja biskupa u Hercegovini", str. 257-258.

Paškal Buconjić, zahvaljujući svome hrabrom potezu, bio carskom voljom imenovan 1880. godine apostolskim vikarom i biskupom u Hercegovini, provincijal Begić nije imao istu sreću. I u Hercegovini su se mijenjala vremena i carski apsolutizam nije bio više svemoćan kao nekoć. Iz arhivskih vrela ne može se dokučiti je li delegat Bastien znao za ovu predstavku provincijala Begića. Nije ni važno, nije polučila poželjni rezultat i bila je uručena prije njegova imenovanja i dolaska u BiH.

Istražitelj i čitatelj mogu primijetiti nastojanja triju političkih struja među hercegovačkim franjevcima. Dok se najstariji Begić samouvjerenost i dalje okreće prema Beču i stoji kao branitelj na južnoj granici Carstva i Kraljevstva, dotle je srednji Buntić na najboljem putu da se povрати pod okrilje *Ahdname* i *Osmanskog Carstva*. Treći i najmlađi Boras okreće se Rimskoj sferi i buli *Ex hac augusta*, no, on krivo procjenjuje svoju samouvjerenost kao i ulogu Svete Stolice u tadanjoj apsolutnoj Habsburškoj Monarhiji. Sva trojica imaju zajednički cilj - dobrobit hercegovačke redodržave. Istovremeno i svećenici, dume, Trebinjske biskupije okreću se prema prošlosti i traže spas u vlastitoj biskupiji ili sreću u povratku pod jurisdikciju dubrovačkih biskupa. Njihovo držanje je očit pokazatelj nezadovoljstva: dvadesetogodišnja Buconjićeva administracija Trebinjsko-mrkanske biskupije nije bila sretna i plodonosna odluka Zemaljske vlade u Sarajevu, Cara u Beču i Svete Stolice u Rimu.

Završne misli

Ova istraživanja, prikazi i ispisi iz Vatikanskih arhiva o pohodu delegata Bastiena Crkvi u Hercegovini samo su kratki isječak sa samoga početka njegova gotovo četverogodišnjeg pohoda Katoličkoj Crkvi u Bosni i Hercegovini. Bastienov pohod bio je u početku zamišljen kao kratki pohod cijeloj Crkvenoj pokrajini, u kojem je trebao ispitati stanje u duhu datih smjernica, kojih je bilo 12 i koje je dobio na početku svoje misije. Svoja saznanja, otkrića i potrebe Crkve i naroda trebao je podastrijeti Svetoj Stolicu u obliku prijedloga. Delegat je prvenstveno trebao sve poduzeti da dođe do izmirenja, pravednosti i mira u Katoličkoj Crkvi u BiH i u svim njezinim važnijim institucijama, organizacijama i grupama. Da će to biti pravi Sizifov napor shvatio je Bastien tek kad je dobio bolju i pregledniju sliku opće situacije u Crkvi, društvu i politici te osobno upoznao glavne, odgovorne i intrigantne aktere nastalog spora, nemira i podjele. Jednog od važnih i spornih aktera nije zatekao živa, biskupa Buconjića u Mostaru. Time

je za delegata Bastiena nastao dodatni prioritet: pregledati duhovno i materijalno stanje Mostarske biskupije, gdje je bilo ozbiljnih prigovora o zapuštenosti biskupije, financijskim spekulacijama i o prikriivenoj rasprodaji biskupijskih dobara te se potruditi da dođe do brzog i uspješnog izbora novoga biskupa koji će se pokazati u nastaloj kompliciranoj crkveno-političkoj situaciji kao veoma sporan i dalekoročan cilj. Time će prvotni Bastienov plan, posjetiti Crkvenu pokrajinu u 2-3 mjeseca, od Božića do Uskrsa, izmiriti zavađene aktere, napisati izvješća i predložiti Svetoj Stolici dodatne mjere i smjernice za pastoralnu, duhovnu, kulturnu i političku obnovu Crkve i njezinih struktura u BiH te se ponovo u Rimu posvetiti svojim starim obvezama, postati neostvarljiv cilj i jedna dugoročna i vrlo naporna misija.

Stoga ovaj prikaz apostolskoga pohoda Crkvi u Hercegovini, ograničen na trodnevni boravak delegata Bastiena u Hercegovini, ima sve oblike početnog, nedovršenog i djelomično površnog prikaza, ovoga puta posvećena duhovnom i pastoralnom stanju Crkve u Hercegovini u siječnju i veljači 1911. Drugi dio prikaza Bastienova pohoda Crkvi u Hercegovini bit će posvećen materijalnom (financijskom) stanju Mostarske biskupije kako ga je uspio vidjeti ili odgonetnuti delegat Bastien. Kako je Bastienov pohod Crkvi u BiH potrajao nepune četiri godine, postoji velika vjerojatnost da nas očekuju i neka druga zanimljiva izvješća iz sljedećih godina o Crkvi u Hercegovini. Bastienova izvješća pružaju zasigurno, ne samo jedan opći pogled na povijest užega dijela našega naroda i Crkve, nego nam predočuju konkretniju sliku tadanjih vodećih duhovnih pastira u Hercegovini: biskupa, hercegovačkih franjevac (fratar) i hercegovačkih biskupijskih svećenika (duma), kojima možemo svi biti veoma zahvalni, usprkos često kritičkom ili nekritičkom prikazu pohoditelja Bastiena.

Prilozi

Prilog 1.

Izvešće delegata Bastiena Kardinalu državnom tajniku Merry del Valu od 5. siječnja 1911., o prvim dojmovima o Crkvi i politici među katolicima u BiH.

Informazioni del delegato Bastien al Cardinale Segretario di Stato del 5 gennaio 1911, sulle prime impressioni sulla Chiesa e la politica dei cattolici in Bosnia-Erzegovina.

AAV, SS rubr. 247, fasc. 10, fol. 30r-33v; N°. 48391.

Eminence Illustrissime et Révérendissime,

Je ne puis tarder plus longtemps à envoyer à Votre Eminence quelques informations prises après mon arrivée à Sarajevo. J'ai eu jusqu'ici plusieurs conférences soit avec Mgr. Stadler et son conseil, soit avec les membres plus influents du parti opposé, soit également avec des personnes qui se sont tenues et se tiennent au dehors de la polémique des partis.

Je savais la situation grave ; mais je ne me doutais point que la scission fut aussi profonde non seulement dans la partie dirigeante, mais aussi dans le peuple. Celui-ci regardant le prêtre comme son chef soit religieuse soit politique et voyant l'une et l'autre association recommandée par le clergé ne sait plus à qui se tenir, et avec son âme simple croit que la religion n'est plus la même. Il faut se rendre compte qu'ici on a à faire avec des gens sincèrement catholiques du reste, qui furent plusieurs siècles sous l'influence des Orientaux. Aussi est-il nécessaire d'apporter un prompt remède afin d'éviter du plus grand mal pour la religion et les âmes. (**fol. 30v**) La polémique et la lutte des parties lors dernière élection ont dépassé toutes limites, et malheureusement l'Archevêque et son auxiliaire Mgr. Šarić, le clergé tant séculaire que régulier se sont jeté dans la mêlée plus que de raison. Les catholiques de deux partis luttent l'une contre l'autre et Mgr. Šarić dut subir dure échecs successifs avant d'obtenir au parlement. Je m'efforce d réunir des informations très précises sur le rôle de l'un et autre clergé dans la politique. Je puis cependant communiquer à Votre Eminence que les chefs de la société opposée ne veulent à au-

cun prix recevoir une direction de Mgr. Stadler, parce que, dissent-ils, étant une minorité il faut user d'une certaine tolérance vis-à-vis de deux autres confessions ; Mgr. Stadler s'est compromis et finirais par son manque de prudence à miner la situation des catholiques e à attirer la haine des Musulmans et des Serbes.

La question politique n'est pas la seule que s'agite ici et divise les catholiques : une autre question non moins importante est entrée dans la domaine public, celle des paroisses. La conviction est que cette question a une grande part dans la scission : Mgr. Stadler insiste fortement pourquoi les paroisses franciscains lui soient remises, les Franciscains au contraire appuyiez par la société opposée à celle d'Archevêque se retranchent derrière leurs droits acquis. Je me suis formé cette conviction au cours des conversations avec chefs de l'une et l'autre part et l'Archevêque m'a avoué que la chose était vraie. Un employé retraité,¹⁰⁷ ami de l'Archevêque et excellent catholique, qu'habite la Bosnie depuis 1878 m'a confirmé la justesse (**fol. 31r**) de cette impression. Plusieurs fois j'ai dû répondre que cette question des paroisses devait être laissée au jugement du Saint-Siège, dont la décision serait basée on la justice et l'équité. Mgr. Stadler n'en paraît très fort contente. J'ai prié également plusieurs de ces Messieurs de ne rien écrire ne dire afin de laisser intacte la liberté du Saint-Siège. J'espère donner prochainement à Votre Eminence des enseignements plus complets sur ce point.

Il est hors de doute, Eminence, que l'administration temporelle a été désastreuse le patrimoine ecclésiastique est obéré à une dette de 2 à 3 millions, et malheureusement même la vente de biens, en exceptant les églises, les cures et les monastères ne pourrait donner qu'une minime satisfaction aux crédateurs. Mgr. Stadler se débat au milieu de très grands embarras financiers et son crédit auprès des banques a presque tombé. En voici un fait. Ayant dans le cours de l'année dernière à payer une dette de 20.000 frs, aucune banque ne voulut lui servir de caution. Il s'adresse alors à une banque de Budapest et

107 Konstantin (Kosta) Hörmann (Bjelovar, 1850. - Beč, 1921.), stigao u BiH 1878. Bio je tajnik Zemaljske vlade, povjerenik za grad Sarajevo, vladin savjetnik, osnivač i ravnatelj Zemaljskog muzeja (1884.-1904.), pročelnik i voditelj političko-upravnog odjela Zemaljske vlade (1904.-1910.), ravnatelj Zemaljskog muzeja (1910.-1917.), veliki i priznati kulturni radnik i prosvjetitelj u BiH. Usp. Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas, II., München, 1976., str. 182; <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26143> (18. 6. 2023.).

celui a consentit à servir de caution ériger la somme de 4.000 pour se couvrir. C'est un point sur lequel je cherche à obtenir des renseignements très exacts et, autant que possible, les preuves à l'appui. Le même employé supérieur, ami cependant de Mgr. Stadler, mi disait que cette question devait être résolue avant la mort d'Archevêque, âgée de 69 ans, afin d'éviter tant embarras à son successeur. C'est une triste connotation, car Mgr. Stadler a été l'apôtre de ce pays, où il a réalisé un grand bien, crée des œuvres nombreuses et malgré son âge conserve le zèle (**fol. 31v**) d'un jeune prêtre. Mais il s'est lancé dans des spéculations hasardeuse, et, à ce qu'il paraît, ne tient pas des livres de comptes. Ce dernier renseignement autant est à contrôler.

Une question analogue si pose actuellement pour Mostar. Il paraît que l'évêque défunt, Mgr. Buconjić, aurait avant sa mort ligné des sommes plus o moins considérables. D'après les informations données par le Vicaire Général de Sarajevo, Mgr. Hadrović, que se rendu à Mostar, aucun document existe prouvant que le Saint-Siège aurait donné à l'évêque défunt, franciscaine, la permission de faire un testament ; l'ancien Provincial de la province d'Herzégovine prétend que le Saint-Siège aurait donné cette permission de vive voix. Je me rendrais très prochainement à Mostar afin d'indaguer sur ce point, à moins que Votre Eminence n'en juge autrement.

Un autre point très grave dans la situation est celui du journal soutenu par Mgr. Stadler «Hrvatski Dnevnik: Le journal croate». Le journal s'est livré à véritables extravagances de langage, attaquant les personnes même dans la vie privée. Le chef rédacteur est le secrétaire de Mgr. Stadler, Mgr Cankar, prêtre venu de Carniole ; le 2° rédacteur est don Calliste Tadin, un franciscain expulsé de la Province de Dalmatie pour immoralité ; le 3° est un certain Boić sur le compte duquel curent informations. Mgr. Stadler n'a pas eu jusqu'ici la main heureuse dans le choix de ses rédacteurs : le deux premiers que rédigèrent cette feuille étaient deux ex-franciscaine prêtres de renommai peu recommandable, que le gouvernement expulse du pays. La (**fol. 32r**) Supérieure du Couvent ou je suis descendu, femme très prudente et parlant peu, mi disais un de dernier jour en parlent de ce journal : «Es ist ein gemeines Blatt unter jeder Kritik». Or le mot allemand *gemeines* équivaut à peu près à l'expression française *boulevardière*. Cependant ce journal coûte annuellement 30-40.000 frcs à l'Archevêque e le compromet ainsi que son chapitre. J'ai divers articles sous la main et j'en enverrai la traduction à Votre Eminence, afin qu'elle puisse en juger par elle-même le style. Le chef de la partie

adverse, et surtout le Dr. Mandić, que lui intente plusieurs process, demandent pour obtenir la paix en la disparation du journal ou la Défense formelle d'attaquer de cette façon les personnes et leur vie ; en peu discuter la politique d'un adversaire, dissent-ils, mai que l'on fasse avec courtoisie. Cette une grave question sur laquelle je ne puis prononcer maintenant.

D'autre part le journal de l'autre association catholique a publié dans le cours de l'année dernière des articles très peu catholique et orthodoxes. Je vais tacher de les avoir afin de les insérer au dossier. Depuis la lettre di Sa Sainteté interdisant toute polémique, je n'ai pas la preuve que ce dernier journal ait manqué à ce devoir, du moins en ce que concerne les points en litige ; tandis que le journal de Mgr. Stadler indirectement ou même directement a écrit des articles violents contre le Dr. Mandić, une de personnalités de l'autre parti. Le Dr. Mandić est venu se plaindre amèrement à moi, il se dit prêt à ne donner suite à ses plaints devant les tribunes, si les rédacteurs du journal lui donnent publiquement satisfaction. Si je fais la remarque aux rédacteurs du journal de Mgr. Stadler que pareil procédé ne peut (**fol. 32v**) se concilier avec les ordres du Souverain Pontife, je m'attends à cette réponse : «Ce n'est pas de la polémique, nous attaquons seulement le Dr. Mandić». Or avec ce système on aigrit les chefs de l'autre parti et la paix devient impossible. Mgr. Stadler est trop faible et n'ose pas imposer sa volonté avec rédacteurs. Mgr. Šarić a dû m'assurer lui-même que on n'aurait pas dû publier certains articles.

Votre Eminence m'a demandé de prendre des renseignements sur le provincial de Bosnie, le P. Alois Mišić, proposé pour le siège de Mostar. Les personnes mieux informées, même Mgr. Stadler, donnent l'appréciation suivante : le P. Mišić est un bon religieux d'une moralité inattaquable, mais faible et sans énergie, se laissant facilement dominer, ce qui fait que parfois il cache sa pensée afin d'éviter des difficultés de ses subordonnés. De plus il est compromis dans cette lamentable affaire de la scission ; je ne sais si devenu évêque de Mostar il aurait courage de marcher d'accord avec l'Archevêque, là où il la pourrait, et cela par crainte de ses confrères.

Mgr. Stadler voudrait voir son auxiliaire, Mgr. Šarić, sur le siège de Mostar et je sais qu'il a fait des démarches dans ce sens auprès de gouvernement. Mgr. Šarić est un prélat pieux, zélé et instruit ; malheureusement il est compromis dans la lutte électoral, et je craindrais que la lutte violent ne soit transportée à Mostar. Mgr. Stadler a proposé deux autres candidats : Mgr. Dujmušić e le chanoine André Predmersky. Si

Votre Eminence le désire, je lui ferai prévenir dans le prochain courrier sur ces deux (**fol. 33r**) prêtres. Quant à la rivalité qui existerait entre les deux provinces de Bosnie et d'Herzégovine, il y a du vrai ; un fait semble le prouver : Il ya actuellement chez l'Archevêque un Franciscain d'Herzégovine venu à Sarajevo pour quêter, il ne pas descendu chez ses confrères de Bosnie. Je m'informerai encore exactement sur ce point et en écrirai à Votre Eminence afin qu'Elle puisse juger si la candidature de P. Lulić, dont Votre Eminence m'avait parlé, serait possible. Je crois que, vu les circonstances, serait utile d'avoir à Mostar un évêque qui n'eût pas été compromis dans les luttes de parti, qui put soutenir l'Archevêque et le retenir au besoin.

Je ne sais, Eminence, comme je dois comporter vis-à-vis couvents Franciscains. Mgr. Stadler replaint du manque d'esprit religieuse et de discipline. Mes instructions ne m'indiquant aucune ligne de conduite à suivre à ce sujet, je ne voudrais empiéter sur les droits de Rome Général, je puis prendre des informations afin que le Saint-Siège connaisse la vraie situation des deux provinces franciscaines de Bosnie et d'Herzégovine.

Il en est de même de mes relations avec le membre de gouvernement. De différentes côtes on m'a demandé si j'avais fait au moins au délégué civil, Baron Benko. Je ne sais si la chose venait au lui ou si ces personnes avaient parlé en leur propre nom. Je désirerais connaître le sentiment de Votre Eminence, afin ne le gouvernement militaire, ne le délégué civil ne puisse se plaindre.

(**fol. 33v**) J'espère, Eminence, pouvoir Vous envoyer régulièrement des informations maintenant que la situation dessine peu à peu et devient plus claire pour moi.

Je baise respectueusement la Saint Pourpre et en présentent mes très humbles hommages je signe de Votre Eminence le très humble et dévoué serviteur.

Dom Pierre Bastien, O.S.B.

St. Josephsinstitut, 5. janvier 1911.

Prilog 2.

Pismo Kardinala državnog tajnika Merry del Vala delegatu Bastienu od 11. siječnja 1911. o pristiglom izvješću Kapitularnog vikara Lazarevića.

Lettera del Cardinale Merry del Val al delegato apostolico Bastien dell' 11 gennaio 1911 sulla pervenuta lettera del Vicario Capitolare Lazarević.

AAA, Nunz. Vienna, vol. 775 A, fasc.1. fol.2r. N° 48.317.

Rev.mo Signore,

È pervenuta alla Santa Sede una domanda del Vicario Capitolare di Mostar relativa all'impiego dei beni lasciati dal defunto vescovo.

Prima di prendere qualsiasi determinazione in proposito, stimo opportuno trasmettere, qui unita, a V. P. Rma, copia della domanda suddetta, interessandola a prendere, col dovuto riserbo, adeguate informazioni al riguardo e a riferirmene, facendomi altresì conoscere il savio suo parere sulle proposte del menzionato Vicario Capitolare. Profitto intanto dell'occasione per confermarmi con sensi di profonda stima

R. Card. Merry del Val

Rev.mo P. Pietro Bastien O.S.B. Sarajevo.

Prilog 3.

Pismo Kardinala državnog tajnik Svete Stolice kojim 13. siječnja 1911. ovlašćuje delegata Bastiena da može, osim prikupljanja saznanja kako o javnom vladanju i životu bosansko-hercegovačkih franjevac, što je i jedan od glavnih razloga njegove misije, isto tako istraživati o redovničkoj stezi, razmještaju i boravku po župama i samostanima.

Lettera del Cardinale Segretario di Stato al delegato Bastien con la quale lo autorizza a indagare sulla disciplina e regolare osservanza come pure sulla distribuzione e permanenza dei francescani nei conventi e nelle parrocchie.

AAV, Arch. Nunz. Vienna vol. 775 A, fasc.1. fol.3r-4r. No. 48.391.

Segretaria di Stato di Sua Santità No. 48.391., Dal Vaticano 13. Gennaio 1911.

P. Pietro Bastien O.S.B.

St. Josefsinstitut Sarajevo, Bosnia (con inserto)

Rev.mo Padre,

Mi è regolarmente pervenuto il rapporto inviatomi dalla P.V. in data del 15 (5!) corr. mese.

La ringrazio delle ampie informazioni trasmesse sia a riguardo delle diverse questioni, che dividono in due partiti cotesto clero e popolo, che a riguardo dei candidati alla vacante Sede di Mostar, ed attendo tutte quelle altre notizie, che alla P.V. riuscirà di procurarsi.

Interessando alla S. Sede, come Ella ha ben rilevato, conoscere esattamente la (**fol. 3v**) condizione vera delle due provincie francescane della Bosnia- Erzegovina, la P.V. potrà assumere, con la nota sua prudenza, informazioni, oltreché su la condotta pubblica dei francescani, ciò che è uno dei principali scopi della missione confidatale, anche su la disciplina e regolare osservanza e su la distribuzione e permanenza dei religiosi medesimi nei conventi e nelle parrocchie. Credo utile a tale scopo trasmetterle, qui allegato, uno stato personale dei francescani delle due provincie inviatomi da Mons. Stadler, che Ella mi restituirà a suo tempo. (**fol. 4r**) Delle relazioni da intrattenere con coteste Autorità civili lascio il giudizio alla prudenza di V.P.: in massima Ella potrà scambiare coi membri del Governo locale quelle

visite che stimerà necessarie ed utili, ed anche soltanto convenienti.
Con consensi di sincera stima passo a riaffermarmi V.P. Reverendissima
R. Cardinale Merry del Val
Allegato lettera di Mons. Stadler del 19 novembre 1910 con elenco dei
R.P. Francescani nella Bosnia ed Erzegovina

Prilog 4.

Delegat Bastien izvješćuje Kardinala državnog tajnika 30. siječnja 1911. o prvim zapažanjima i daje prve prijedloge za obnovu biskupija Mostar i Trebinje.

Delegato Bastien manda al Cardinale Segretario di Stato il 30 gennaio 1911 le prime osservazioni e le proposte per il rinnovamento delle diocesi di Mostar e Trebinje.

AAV, SS rubr. 247, fasc. 10, fol. 40r-41v ; N°. 48952.

Eminence Illustrissime et Révérendissime,

Je prie humblement Votre Eminence de m'excuser si je n'ai pas envoyé de nouveau rapports. Le temps m'ai fait absolument défaut par suite de la visite entreprise depuis quinze jours des diocèses de Mostar et de Trebinje. Les moyens de communication sont difficiles, l'Herzégovine n'ayant qu'une seule ligne de chemin de fer ; d'où la nécessité de voyager en voiture et savent à cheval, surtout dans la montagne. Je pense rentrer à Sarajevo vers le 6 ou le 7 février et m'y reposer une semaine, avant de commencer la visite de la Bosnie, que me demandera environ trois semaines. Je profiterai de ce repos pour rédiger différents rapports que je volais envoyer à Votre Eminence.

Une affaire assez grave m'oblige d'écrire aujourd'hui à Votre Eminence. L'Administrateur Apostolique des diocèses de Mostar et de Trebinje ainsi que les curés de ces diocèses me prient instamment de demander au Souverain Pontife la suspension du décret sur la participation des prêtres à l'administration des caisses rurales.

(fol. 40v) La situation de ce pays est à tout fait spéciale, ainsi que j'ai pu m'en rendre compte. A part le curé, personne ne peut dans

les villages prendre la direction de ces caisses rurales, les paysans ne sachant ni lire ni écrire ; de plus ces ont une confiance illimitée dans leur curé. Il leur est impossible de se rendre à la ville pour faire les emportes qui leur sont nécessaires, les villages étant disséminés dans la montagne et distants les uns des autres au minimum de 20 au 25 Kilomètres. Si le curé ne prend la direction de ces caisses rurales celle-ci devront fatalement cesser et le paysan, qui ne paie que 6 1/2% d'intérêt sera livré à nouveau aux mains de usuriers qui exigent 30, 40 et même 50%. Je me suis exactement informé de la manière dont ces caisses rurales sont administrées et s'il y a danger pour le curé d'en assumer la responsabilité. Ces caisses sont sous le contrôle immédiat de gouvernement, qui envoie presque chaque mois un inspecteur vérifier les comptes les livres d'administration. Cette circonstance atténue beaucoup la responsabilité du curé, si elle ne la fait disparaître presque entièrement.

Aussi, Eminence, je me permets de soumettre au jugement de Sa Sainteté la proposition suivante: celle de suspendre l'effet du décret jusqu'au moment où le nouvel évêque de Mostar et de Trebinje aura pu par lui-même juger la situation et prendre les mesures nécessaires ou utiles relatives à la participation des curés à l'administration de ces caisses rurales. Si Sa Sainteté veut accorder cette faveur aux curés de ces deux diocèses, je prierais humblement Votre Eminence de me faire part de la décision du Souverain Pontife afin de pouvoir la communiquer à l'Administrateur Apostolique.

(fol. 41r) Me trouvant la semaine dernière à Trebinje, je me suis permis de me rendre à Ragusa, distante d'une heure de chemin de fer, afin de m'entretenir avec Mgr. Marcellić (*Marcelić!*), évêque de Ragusa, qui est parfaitement au courant de la situation de la Bosnie et de l'Herzégovine. J'ai pu recevoir de ce Prélat de précieuses informations, que je communiquerai ponctuellement à Votre Eminence.

Mgr. Marcellić m'a instamment recommandé comme candidat à l'évêché de Mostar le R.P. Talja (*Talija!*),¹⁰⁸ gardien du couvent des Franciscains de Ragusa, dont on avait ici parlé. Je me suis longuement entretenu avec ce religieux, qui fut deux fois le visiteur de la province de l'Herzégovine et j'ai pu me persuader que ce choix serait peut-être meilleur que celui de R.P. Lulić. Voici les renseignements que je puis en conscience donner à Votre Eminence: le R.P. Talja est un religieux instruit, intelligent, d'une doctrine absolument sûre et ennemie des

108 Urban Talija (1859.-1943.), dubrovački franjevac.

idées modernes, énergique tout en étant pondéré et connaît parfaitement la situation d'l'Herzégovine. Les idées sur la congrua et les paroisses sont très justes et son jugement avec point a d'autant plus de poids que jamais il n'a voulu accepter de paroisses pour sa province, tandis que les Franciscains de la province de R.P. Lulić ont des paroisses et ont eu des difficultés avec leurs évêques. Le P. Talja veillerait à ce que la discipline régnât dans le couvent franciscains ; il n'est pas opposé à Mgr. Stadler et je crois qu'il pouvait même acquérir peu à peu une salutaire influence sur celui-ci ; en tous cas je suis persuadé qu'il ferait son possible pour marcher d'accord avec son métropolitain, chose absolument nécessaire dans les circonstances actuelles. (fol. 41v) Le R. P. Talja est âgé d'environ 50 ans et serait bien accueilli en Herzégovine. Je donne tous ces renseignements à Votre Eminence afin que le Saint Siege puisse faire un excellent choix pour le diocèse de Mostar, qu'a besoin le plut tôt possible d'un bon évêque, le diocèse ayant souffert durant ces dernières années par suite de la vieillesse et des infirmités de Mgr Buconjić et souffrant encore actuellement, car l'Administrateur Apostolique est vieux, peut intelligent et incapable de gouverner longtemps ce vaste diocèse.

Je me permets également, Eminence, de demander une faveur à Sa Sainteté: les curés me prient partout où je me trouve de vouloir donner la bénédiction apostolique à leurs fideles, qui viennent, quelques soi le temps, de 25-à 30 Kilom, pour entendre la Sainte Messe et recevoir les Sacrements, même durant la semaine, ils voudraient aussi que Sa Sainteté leur accordât la faveur de pouvoir donner à une Solennité de leur choix la bénédiction apostolique avec indulgence plénière, J'ose, Eminence, solliciter cette double faveur pour toute la Bosnie e l'Herzégovine.

Je joins à cette lettre un Mémoire envoyé par une personne, à qui j'avais cependant déclaré catégoriquement ne vouloir pas m'immiscer dans cette affaire. Quant me fait supposer que le Mémoire vient du consul de Monténégro à Rome, personne à moi absolument inconnue. Mais je crois bon d'en informer Votre Eminence.

Votre Eminence peut toujours m'envoyer les lettres à Sarajevo, St. Josephsinstitut.

Je baise respectueusement la Saint Pourpre et suis de Votre Eminence le très humble et dévoué serviteur

Don Pierre Bastien, O.S.B.

Širokibrijeg le 30 janvier 1910 (1911 sic!).

Prilog 5.

Kardinal državni tajnik zahvaljuje 10. veljače 1911. delegatu Bastienu za pristigle vijesti od 30. siječnja 1911.

Il cardinale segretario di stato ringrazia il delegato Bastien il 10 febbraio 1911. per le notizie del 30 gennaio 1911.

AAV, Arh. Nunz. Vienna vol. 775 A, fasc.1. fol.16r-17r. No. 48.952;

Rev.mo P. Dom Pietro Bastien O.S.B, St. Josefsinstitut Sarajevo

Rev.mo Padre,

Ho ricevuto il rapporto della P.V. Rev.ma del 30 gennaio p.p. Nel ringraziarla delle notizie che mi fornisce a riguardo della provvista della vacante Sede di Mostar, ho il piacere di comunicarle che il S. Padre, attese le circostanze speciali da Lei esposte, le quali rendono per momento oltremodo difficile l'esenzione- nella detta diocesi di Mostar ed in quella di Trebinje - del *Decreto "Docente Paulo Apostolo" del 18 nov. 1910* su la partecipazione del clero all'amministrazione delle casse rurali, si è benignamente degnato (**fol. 16v**) di sospendere l'applicazione per le diocesi medesime giusta la domanda di V.P.

Sua Santità ha pure accolto l'altra domanda della P.V. di potere cioè impartire la Benedizione Apostolica in tutte le chiese della Bosnia-Erzegovina, una sola volta però in ciascuna di esse, con la facoltà ai fedeli di guadagnare l'Indulgenza Plenaria se confessati e comunicati, pregheranno qualche tempo secondo le intenzioni della stessa Santità Sua. Tale indulgenza sarà pure applicabile alle anime sante del Purgatorio.

Quanto poi alla richiesta di cotesti parroci di poter anch'essi impartire la Benedizione (**fol.17r**) Apostolica in una solennità di loro scelta, invece di tale facoltà, estimerei più opportuno di supplicare il S. Padre di voler accordare ai fedeli, che in un giorno, da determinarsi dai Rev. mi Ordinari, visiteranno la loro Chiesa parrocchiale di poter guadagnare l'Indulgenza Plenaria.

Prima peraltro di umiliare al S. Padre tale supplica, desidererei d'averne il parere di V. P. in proposito.

Intanto con sensi di ben sincera stima profitto dell'incontro per raffermarmi di V.P. Rev.ma

Aff. imo nel Signore R. Card. Merry del Val

Prilog 6.

Završno izvješće delegata Bastiena Kardinalu državnom tajniku od 25. veljače 1911. o stanju biskupija Mostar-Duvno i Trebinje-Mrkanj kao i neke najnovije vijesti iz Vrhbosanske nadbiskupije.

L'esposizione conclusiva del delegato Bastien sullo stato delle diocesi MostarDuvno e Trebinje-Marcana con alcune notizie più recenti sui sviluppi nell'Arcidiocesi di Vrhbosna.

AAV SS 1914, Rubr. 247, fasc. 10.fol. 92r- 96v ; N°. 49763.

(**fol. 92r**) Eminence Illustrissime et Révérendissime,

J'ai l'honneur de transmettre à Votre Eminence le rapport promis sur la situation des diocèses Mostar et Trebinje.

Le diocèse Mostar compte environ 100.000 catholiques, 38 paroisses, dont 33 sont administrées par les Franciscaines et 5 par le clergé séculier. Douze de ces paroisses furent données à l'évêque de Mostar par les Franciscaines, ce que le Saint-Siège a ratifié le 17 juillet 1899, en sorte qu'aujourd'hui les paroisses *liberae colationis Ordinarii* sont au nombre 16.

En général le clergé soit régulier soit séculier est bon et zélé et remplit son devoir de pasteur. Le ministère pastoral est dans ce pays excessivement difficile et demande de la part des cures une grande abnégation. Les paroisses ont en général une étendue de 20, 25 et même 30 Kilomètres, elles sont formées des différents hameaux et agglomérations de (**fol.92v**) maisons disséminées dans la montagne, en sorte qu'il n'est pas rare que curé, en hiver surtout, quand il doit administrer un malade, ne puisse revenir le même jour à la cure. L'église paroissiale est ordinairement bâtie au centre de façon à la rapprocher le plus possible des différents hameaux. Le peuple intervient par ces aumônes ou son travail à la construction de l'église et à son entretien.

Le peuple d'Herzégovine est très chrétien et pieux, sa foi est vive et ardente ; on sent qu'il a dû lutter pour la conserver. Ici on ne connaît pas l'exemption de la messe le dimanche et jours de fête pour cause de la distance ou de l'éloignement de l'église paroissiale, seuls les vieillards impotents, les enfants et les personnes absolument indispensables pour garder la maison sont exemptés ou dispensés. J'ai pu voir moi-même des vieillards de plus de 70 ans faire quatre heures de

marche à travers la neige pour entendre la messe. Je puis dire à Votre Eminence, que jamais dans aucun pays visité pour moi jusqu'ici je n'ai vu une telle piété, un tel recueillement devant les saints offices. On se serait cru sans aucune exagération aux premiers temps de l'Eglise. Les Sacrements de Pénitence et d'Eucharistie son bien fréquentés non seulement aux jours de fête, mais même pendent la Semaine. La moralité de ce peuple est extraordinaire ; on est sévère on ce point: une jeune fille par exemple que serait rencontrée seule avec un jeune homme est déshonorée, même si aucun mal vi a été commis ; à plus forte raison s'il ya eu faite. L'éducation) de la (fol. 93r) famille est encore patriarcale et l'autorité du père jusqu'à sa mort est incontestée. Malgré sa pauvreté le peuple donne ce qu'il peut pour son église et son pasteur. Je n'ai pu avoir aucune preuve en Herzégovine de refus de Sacrement pour non-paiement des rétributions dues a curé. En fait d'instruction religieuse, le peuple connaît les vérités essentielles et en général le catéchisme en usage dans le diocèse, celui de Bellarmin-traduit en croate. Cependant je dois dire que cette instruction religieuse est dans les champagnes défectueuse, et cela tient à deux causes. La première est que partout les écoles n'ont pas encore été instituées et que les enfants ne sont pas obligés de les fréquenter. De fait près de trois quarte des garçons ne vont pas à l'école à champagne, et quand aussi filles, c'est une exception qu'elles fréquentent les classes. La seconde cause est que les leçons de catéchisme en dehors des classes sont très rares, même le dimanche à la paroisse. Il y aurait ici une organisation à introduire dans les champagnes, celle de l'introduction religieuse au peuple et surtout aux enfants. Le curé pouvait parfaitement prêcher un peu moins-longtemps et faire après la messe un bon et substantiel catéchisme, avant que les fideles s'en retournent chez eux.

Ce ne serait pas seule réforme à introduire : il y aurait encore pour le clergé séculier, les retraiter, qui ne se font guère, les missions dans les villages et ici les Franciscaines pourraient opérer un grand bien, ces missions étant plus facile pour le peuple en hiver ; les visites pastorales (fol. 93v) devraient être plus régulière qu'elles ne le furent par le passé ; un bon nombre de paroisse devraient être divisées. L'organisation en un mot sans être mauvaise devrai être perfectionnée en égard aux exigence actuelles. Le nouvel évêque de Mostar en agissant avec prudence et lentement pourrait aviser en quelques année à avoir un diocèse modèle. Mais il devra user de modération en extirpant quelques abus, qui ont leur racine depuis l'occupation du pays par les Turcs.

Un fait m'a particulièrement frappé, celui du manque de recrutement du clergé séculière. J'ai tâché d'en rechercher les causes, et celles si paraissent être suivantes: le peu d'efforts réalisés par Mgr. Buconjić pour avoir un clergé séculière; le les jeunes gens envoyés au petit séminaire de Travnik en majeure partie ont embrassé les carrières libérales, ou se sont retirés chez eux; la mort en a enlevé un certain nombre, le climat de Travnik étant trop rude pour les Hercégovins, ainsi que me l' a avouait le curé de Stolac, qui y fit ses études; l'état précaire ou se trouve le clergé séculière, qui n'a comme traitement que les rétributions des fideles, et celles-ci sont en général insuffisante, en sorte que les gens préfèrent ou embrasser une carrière libérale, ou entrer dans l'administration. Telles sont, Eminence, les principales causes du manque de recrutement du clergé séculière dans le diocèse de Mostar.

Mostar jusqu' ici n'è pas de cathédrale ni de chapitre ; l'église des Franciscaines en tient place. Il serait cependant nécessaire que le nouvel évêque de Mostar fasse des efforts pour construire une cathédrale, (**fol. 94r**) qui pourrait en même temps servir de paroisse pour le nouveau quartier. Il y aurait en outre utilité d'ériger une autre paroisse de l'autre cote du fleuve Narenta et cette église pourrait également servir pour les militaires, dont les grandes casernes sont placées de ce côté. Peut-être les Franciscaines ne seraient-ils pas contents ; mais il aurait une très grande utilité à le faire.

J'ai dû, Eminence, faire une remarque au Provincial des Franciscaines, qui m'a promis de porter aussitôt remède. À la messe des enfants des écoles le dimanche depuis quelques mois on ne prêchait, et j'avais reçu des plaintes assez vives à ce sujet. J'espère que cette simple remarque, faite du reste très amicalement, produire son effet.

Mgr. Buconjić avec le peu de ressources dont il disposait a fait beaucoup pour son diocèse, mais il avait une formation ancienne et ne comprenait pas certaines nécessites actuelles. Ce sera la tâche du nouvel évêque d'introduire prudemment et lentement une organisation plus parfaite.

Quant au diocèse de Trebinje, dont l'administration a été confiée à l'évêque de Mostar, il a été complètement délaissé. Il compte 8 paroisses, qui toutes devraient être divisées ; on pouvait facilement faire 18 paroisses. Le clergé est entièrement séculier. La surveillance a manqué totalement ; aussi une partie de ces prêtres ne sont-ils pas exemplaires et le peuple s'en plaint. Ils laissent à dernier (**fol. 94v**) au point de vue de la moralité et de la sobriété. J'ai pu constater de

mes jeux un de ces prêtres ivre déjà à une heure de l'après-midi aux pointes de ne pouvoir parler. Les populations souffrent là où elles sont dirigées par de tels prêtres. La situation pour le clergé est d'autant plus difficile que les catholiques sont mélangés avec les schismatiques et qu'il ya de nombres jeunes gens revenues d'Amérique, qui ne donnent pas le bon exemple.

Il y aurait urgence, Eminence, de porter remède à la situation, surtout pour ce qui concerne la surveillance du clergé, les retraites ecclésiastiques, les prédications de catéchismes.

Le recrutement du clergé dans ce diocèse est nul, et si un curé vient à mourir, on ne sait comment le remplir. Le clergé sollicite le rétablissement de l'anciens évêché ; malheureusement les moyens manquent et le diocèse compterait à peine 20.000 catholiques. J'étudie encore la situation afin de trouver un moyen de venir en aide à ces pauvres catholiques.

Le diocèse dispose d'un fonds de 27.000 couronnes déposées à la banque et possède quelques biens dans le diocèse de Ragusa avec lequel il fut quelques temps unis ; la somme globale des biens pourrait, y compris les 27.000 couronnes, arriver à 65.000 ou 70.000 couronnes.

Les Franciscaines, de la province d'Herzégovine, ainsi que j'ai pu le contacter de moi-même et l'entendre du R.P. Talja (Talija!), qui fut (**fol. 95r**) deux fois visiteur, sont en général bons et fervents. Les Supérieurs veillent au maintien de la discipline et réprime aussitôt les abus qui ils connaissent. J'en ai plusieurs témoignages. Quelques cures cependant, comme j'ai pu constater, sont enclins à boisson et peut être en une ou l'autre résidence les religieux restent ils trop tard à boire, profitent de la présence des personnes étrangères. Apres avoir visité la province de Bosnie, je pouvais plus facilement indiquer à Votre Eminence, les moyens généraux de maintenir ou rétablir la discipline.

Par ce qui regard la question politique, la situation est meilleure en Herzégovine qu'en Bosnie. La division n'existe guère que dans les villes de Mostar, Konjica (Konjic) et Trebinje et encore est-elle due aux agents de Mgr. Stadler, qui sont venus, contrairement à la volonté de Mgr. Buconjić, introduire et propager la nouvelle association croate en Herzégovine. Les Franciscaines sont demeurées dans la première association, condamnée à Sarajevo et permise à Mostar et à Banjaluka. Plusieurs parmi eux sont des ennemies déclarée de Mgr. Stadler et je due même faire un manque assez sévère à l'un d'autre eux au sujet de sa façon de s'exprimer envers l'Archevêque. Par contre

les prêtres séculiers en général soutiennent le parti de Mgr. Stadler et eux également blessent la charité et parfois la justice en parlant des Franciscaines. Je ne désespère pas cependant que cet état de choses ne s'améliore bientôt. (fol. 95v) Telle est, Eminence, d'une façon succincte la situation des diocèses de Mostar et Trebinje.

Mgr. Stadler vient de me prier de signaler un fait à Votre Eminence. L'église paroissiale d'Osova menace ruine et il est urgent de la réparer. Pour couvrir les dépenses, on voudrait vendre un bois que fut donné à l'église par un riche musulman, ainsi que lui-même l'a attesté par écrit devant témoins. Ici surgit une complication : le monastère de Kreševo a fait inscrire ce bois parmi ses biens et pare peu dispose à le céder ou à réparer l'église d'Osova. J'avais conseillé à Mgr. Stadler de porter la chose devant la Congrégation du Concile ; mais il a préféré que j'en écris à Votre Eminence. La solution du cas n'est pas douteuse ici, le bois appartient à l'église paroissiale et je ne comprends pas comment les Franciscaines de Kreševo ont pu l'incorporer à leurs biens.

Malheureusement, Eminence, ce fait n'est pas unique. Les Franciscaines ont presque partout fait inscrire de pareilles donations ou acquisitions avec des paroissiens parmi leur bien. C'est une situation qui doit être éclaircie afin de ne pas priver les églises paroissiales du peu de ressources dont elles pourraient disposer. Les Franciscaines se sont basées sur le principe : *quidquid acquisit monachus acquisit monasterio*, principe qui n'a pas en l'occurrence de valeur ; car jusque preuve du contraire, ces donations sont présumées faites *intuitu ecclesiae*. Je serais heureux si Votre Eminence pouvait (fol. 96r) me faire connaître son sentiment, si je dois ou non m'occuper de cette inquisition relative aux biens que furent données aux paroisses.

Je viens d'apprendre à l'instant que l'affaire de débets de Mgr. Stadler a été réglée hier soir avec la banque nationale.¹⁰⁹ Je donnerai à Votre Eminence de plus amples informations à ce sujet quand je resterai de mon voyage en Bosnie que je commence aujourd'hui. Je suis heureux

109 Ova u sebi pozitivna vijest bila je nažalost preuranjena. Stadler, pritisnut velikim dugovima, tražio je brzi ugovor i isplatu zajma. Banka je bila spremna dati traženi zajam pod uvjetom da Zemaljska vlada dade izjavu da će, u slučaju da nadbiskup ili nadbiskupija ne mognu otplaćivati zajam, otkupiti na dražbi tri najvažnije Stadlerove nekretnine: Sjemenište u Travniku, Bogosloviju i Djevojačko sirotište u Sarajevu za polovicu vrijednosti, ca. 980.000 kruna, što je Stadlera strašno prestrašilo. Nadbiskup Stadler ministru Buriánu 20. veljače 1911. ABH Sarajevo, GFM. Präs. 346/1911.

de communique à Votre Eminence cette nouvelle, que réjouira également le Souverain Pontife.

J'avais envoyée dans un récent rapport à Votre Eminence une traduction d'un article paru dans l'organe du parti serbe. Malgré mes recherches prudentes je n'étais pas parvenu à savoir si les pourparlers à Vienne avaient eu pour objet le conflit entre Mgr. Stadler et les Franciscaines, pourparlers dont il est fait mention dans cet article. D'autre part les catholiques de l'association Zajednica ne présentèrent aucune protestation. Hier seulement au parlement le Dr. Sunarić, président de la Zajednica, nie publiquement que les pourparleurs à Vienne eussent eu pour objet de faire du tort à Mgr. Stadler. Le Dr. Sunarić, bien que président de la société opposée à celle du Mgr. Stadler, parle en termes très respectueux de l'Archevêque ; ce qui fit parmi les catholiques une excellente impression. On sent du reste une détente entre les partis et je ne désespère pas d'arriver à une union ou moins à une entente durable comme le désire le Souverain Pontife. Je crois le plus sûr dans cette occasion de procéder (**fol. 96v**) lentement et avec une grande médiation afin d'assurer le résultat final.

Je baise respectueusement la Pourpre Sacrée, et en présentant mes respectueux hommages je signe de Votre Eminence le très humble et dévoué serviteur.

Don Pierre Bastien, O.S.B. - Sarajevo, St. Josefsinstitut, le 25 février 1911.

Cathedral Church of Holy Trinity in Mostar - history of its building and rebuilding

MILIJANA OKILJ

Faculty of Architecture, Civil Engineering and Geodesy, University of Banja Luka
Institute for Protection of Cultural-Historical and Natural Heritage of Republic of Srpska

Arhitektonsko-građevinsko-geodetski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci
Zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Republike Srpske
E-mail: milijana.okilj@aggf.unibl.org

UDK: 726.6(497.6 Mostar)(091)

Preliminary communication

Received: 18 January 2023

Accepted: 30 June 2023

MIROSLAV MALINOVIĆ

Faculty of Architecture, Civil Engineering and Geodesy, University of Banja Luka

Arhitektonsko-građevinsko-geodetski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

E-mail: miroslav.malinovic@aggf.unibl.org

Translated by Jana Okilj

Summary

This paper examines the historical and architectural aspects of the Cathedral Church in Mostar, constructed between 1863 and 1873. Notable figures involved in its construction were Spasoje Vulić and Andreja Damjanov, who was one of the prominent builders of that era. Additionally, Momir Korunović played a significant role in the church's development during the 1930s by

overseeing the creation of the gate and the fence surrounding the churchyard. The research draws upon published works, historical sources, and particularly valuable field research conducted in 2005. This field research was instrumental in creating project documentation for the reconstruction of the church, which had been demolished in June 1992 during the preceding conflict. Furthermore, a comparative analysis between the Mostar Cathedral Church and other churches erected by Andreja Damjanov, such as the Cathedral Church in Sarajevo and the Church of the Assumption in Čajniče, is presented.

Keywords: Mostar; Andreja Damjanov; the church; architecture; history.

Saborna crkva Svete Trojice u Mostaru - istorija i arhitektura

Prethodno priopćenje
Primljeno: 18. siječnja 2023.
Prihvaćeno: 30. lipnja 2023.

Sažetak

Rad se bavi historijom i arhitekturom Saborne crkve u Mostaru, koja je građena u periodu od 1863. do 1873., a u čijoj gradnji su sudjelovali Spasoje Vulić i jedan od najznačajnijih graditelja toga vremena Andreja Damjanov. Značajan doprinos je i Momira Korunovića koji je tridesetih godina XX vijeka angažovan za izradu kapije i ogradu porte. Rad je baziran na istraživanju objavljenih radova, istorijskih izvora, a značajan je doprinos terenskih istraživanja koja su rađena 2005. godine, za potrebe izrade projektne dokumentacije za obnovu, crkve srušene u junu 1992. godine, tokom posljednjeg rata. Data je uporedna analiza mostarske i ostalih crkava graditelja Andreje Damjanova poput Saborne crkve u Sarajevu Crkva Bogorodičinog Uspenja u Čajniču.

Ključne riječi: Mostar; Andreja Damjanov; crkva; Crkva Bogorodičinog Uspenja u Čajniču; arhitektura; istorija.

Introduction

The Cathedral Church of Holy Trinity (Descent of the Holy Spirit on the Apostle), situated in Mostar, held the distinction of being the largest Orthodox place of worship in the surrounding region during its construction. Perched on the eastern slopes of Perkovina hill, the church's establishment was made possible by the reform measures implemented by the Ottoman Empire in 1839. These reforms facilitated the cultural revitalization of diverse religious and national communities, including the Serbian Orthodox community. After centuries of hindrance under Ottoman administration, the construction of monumental buildings commenced in the latter half of the 19th century in present-day Bosnia and Herzegovina. The Mostar church, erected from 1863 to 1873, stands as one such testament to this transformative period. The development of the Serbian Orthodox community in Mostar during the 18th century laid the foundation for the construction of the church. This period witnessed the establishment of the Metropolitanate in 1767, with Mostar serving as its headquarters. This pivotal event bolstered the Orthodox presence in the region. Recognizing the inadequacy of the existing church to meet the spatial requirements of the growing population, the decision was made to erect a new structure. The endeavor enlisted the expertise of several builders, with Andreja Damjanov, hailing from Veles, leaving the most indelible mark on the project. From the time of its completion until its unfortunate demolition in 1992, the church prominently graced the Mostar skyline from its elevated position on Perkovina hill. Tragically, the church suffered extensive damage during the shelling that occurred on June 7-8, 1992. Subsequently, on June 15, the bell tower was deliberately demolished, the temple was set ablaze, and ultimately, the structure was mined. Nevertheless, ongoing efforts to restore the church are currently in progress and nearing their final stages.¹

1 The architectural phase of the Renovation Project of the Cathedral in Mostar was carried out in the Institute for the Protection of Cultural, Historical and Natural Heritage of the Republic of Srpska in 2010, the author of the project is Miljana Okilj. The remains of the temple were cleared in 2005, between June 15 and October 29. The expert team recorded the remains of the church, which was the of extensive technical and photo documentation.

History

The Serbian Orthodox community in Mostar experienced a significant rise in importance during the latter half of the 18th century. Metropolitan Aksentije Palikuća, who held the position from 1751 until his passing in 1763, relocated the metropolitan chair from the Duži monastery to Mostar.² Subsequently, various Greek prelates assumed the metropolitan throne, and in 1767, the first Phanariot Bishop Antim established Mostar as the seat of the Metropolitanate with the Patriarchate's approval. Metropolitan Ignatius (1875-1888) was the final Greek-origin metropolitan to hold office.³

Precise information about the oldest Orthodox place of worship in Mostar remains elusive. However, a record from 1750 by Simo Milikić regarding the death of priest Nikola Opuhić makes mention of the church. The record states: "In Mostar, he was a minister of the church and of all Christians, and now we are left with a deaf church without him".⁴

The construction of the old Orthodox church in Mostar reached completion in 1835, following a permit issued two years earlier.⁵ Ali Pasha-Rizvanbegović sent Bishop Josif a letter in 1833 from Ljubuški, which included the following instructions: "...since I am now empty-handed, tell the Christians of Mostar to prepare 15,000 groschi for me until my return from Ljubuški, and 2,500 groschi for my son Zulfo, immediately gather the craftsmen and build a church, only no wider, no longer, no higher than it was before".⁶

Construction commenced that same year, featuring a stone vault. However, the vault collapsed either due to the rapid pace of construc-

2 VLADIMIR ČOROVIĆ, *Srpski manastiri u Hercegovini* (priredio Đorđe O. Piljević), (Cyrillic), Beograd, 1999, p. 189.

3 *Ibid*, p. 189.

4 LJUBOMIR STOJANOVIĆ, *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj. II, (Cyrillic), Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1903, no. 2992, p. 164.

5 HIVZIJA HASANDEIĆ, "Kulturno-istorijski spomenici u Mostaru iz turskog doba", in: *Prilozi za orijentalnu filologiju X-XI/1960-61*, Sarajevo, 1961, p. 160, 163.

6 JOANIKIJE PAMUČINA, "Život ali-paše Rizvanbegovića Stočanina", in: Čokorilo P. - Pamučina J. - Skenderova S., *Ljetopisi*, (Cyrillic), Veselin Masleša, Sarajevo, 1976, p. 100.

tion or the builder's incompetence, prompting its subsequent replacement with a wooden structure.⁷

Prior to Ali Pasha Rizvanbegović's approval, the Muslim population of Mostar opposed the construction of a new Orthodox place of worship. A. Giljferding notes that the church was insufficiently sized for the needs of Mostar, stating: "The church building bears signs of fear in which the Christians lived when they built it. Its roof is barely visible behind the fence and is no different from the roof of an ordinary house. In order to raise the inner part of the temple by little, the Christians had to dig the building into the ground, so that a staircase with about twenty steps leads to it... It is so narrow that on major holidays, and especially when people from nearby villages come to Mostar (there are no churches or priests in any of these villages), very few believers can enter it. I happened to be in Mostar on Easter. The wide gate around the church was full of people. Worship did not even reach him..."⁸

According to Alexander Giljferding, adjacent to the church's fence were the metropolitan's modest residence, a house for priests and monks,⁹ and the New Serbian School, constructed between 1855 and 1856. The school stood as one of the most distinguished buildings in Mostar at that time.¹⁰ Following the elementary school's completion, the Women's School was erected in 1862, followed by the Civic Serbian School.¹¹

The construction of the new church followed suit, positioned between the two schools, below the old church, and near the Metropolitan's building. This location offered a panoramic view of the entire city. The site on Perkovina, an area inhabited by Serbs and previously occupied by Ali Pasha's vineyards, had been chosen earlier by the Mostar Serbs. Extensive deliberations ensued, but Omer Pasha Latas

7 *Ibid*, p. 100.

8 ALEKSANDAR GILJFERDING, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, (Cyrillic), Veselin Masleša, Sarajevo, 1972, p. 55.

9 *Ibid*, p. 55. Giljferding states that the school started operating in 1854 (p. 57), it is not known why, because it was built from May 1855 to June 1866.

10 VLADIMIR ČOROVIĆ, *Mostar i njegova srpska pravoslavna opština*, (Cyrillic), Beograd, 1933, p. 63; H. HASANDEDIĆ, *Ibid*, p. 163.

11 V. ČOROVIĆ, *Mostar...*, 1933, p. 67.

put an end to the discussions on June 2, 1862. Subsequently, the initial construction works commenced on March 15, 1863.¹²

Figure 1. Church of Holy Trinity, view from the south;
personal archive of Ćiril Ciro Raič

The construction process encountered various challenges, resulting in a slow progress. The size of the church and a shortage of funds contributed to the delays. The majority of the construction funds were provided by the Serbian community of Mostar and its surrounding areas, with additional donations coming from Russia. Sultan Abdul Aziz also contributed 100,000 gross towards the project.¹³ To ensure transparency and efficient use of resources, three elected individuals took turns on a weekly basis to oversee the construction and monitor the expenditure of funds. On October 31, 1863, the church was consecrated during a ceremony presided over by Archimandrite Joanikije Pamučina, with a significant number of devotees in attendance. Tragically, on June 7-8, 1992, the church fell victim to shelling. Su-

12 *Ibid*, p. 67, 70. The author refers to the notebook preserved in the archives of the municipality of Mostar, which refers to calculations for work in that year.

13 *Ibid*, p. 70. The author states that in the first year, 162,032.35 grosz was spent on construction.

Subsequently, on June 15, the bell tower was intentionally demolished, and the temple was set ablaze before being ultimately destroyed by explosives. The site and the remains of the historical building - the Cathedral (Church of the Holy Trinity) in Mostar were officially designated a national monument of Bosnia and Herzegovina in 2004.

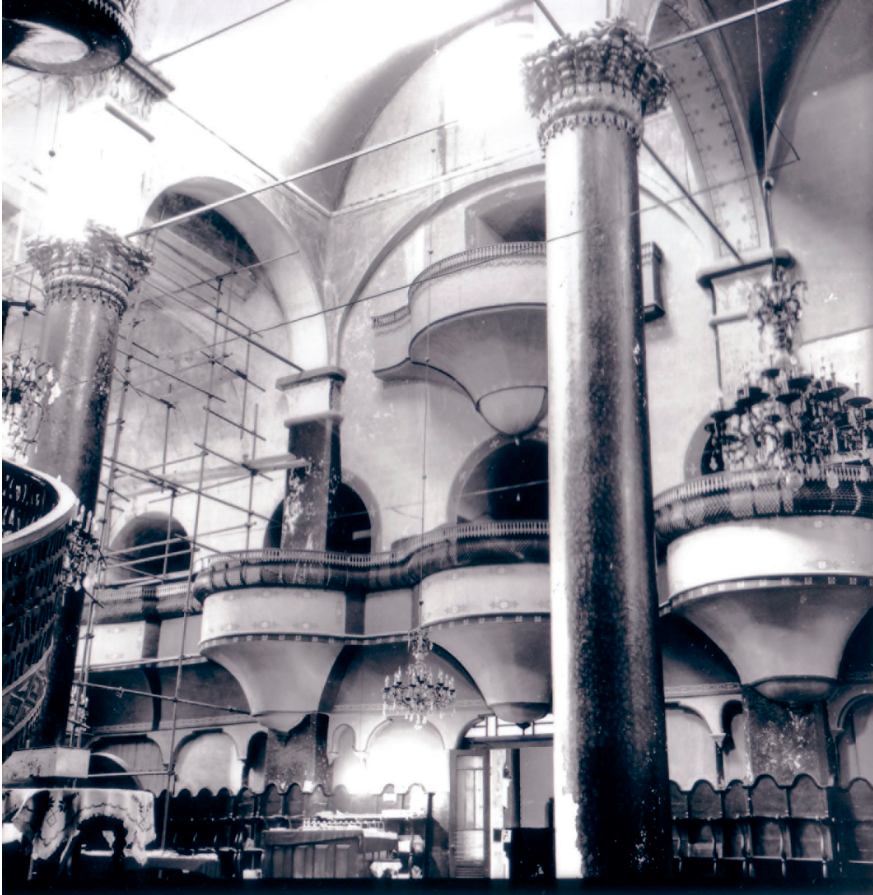

Figure 2. The interior of the Church of Holy Trinity, a photograph taken by Ćiril Ćiro Raić

Builders

Spasoje Vulić

One of the prominent builders involved in the construction of the Cathedral Church in Mostar was Spasoje Vulić Hailing from Strujići

in Popovo polje,¹⁴ Vulić was selected as the builder based on his remarkable architectural prowess. Prior to his involvement in the Mostar project, Vulić had already demonstrated his impressive skills by constructing the church of St. Nicholas in Foča in 1857. The Vulić family had gained renown in the field of construction, and Spasoje Vulić was a respected member of this esteemed lineage. Following his contributions to the Mostar project, Spasoje Vulić was laid to rest in the cemetery adjacent to the church in Strujići. An inscription on his tombstone reveals that he lived from 1813 to 1898 and was recognized as a talented builder.

Andreja Damjanov

Andreja Damjanov, an esteemed architect of the late Ottoman era in the Western Balkans, played a significant role in the construction of the Cathedral Church in Mostar. Born into the Renzovski family in the village of Papradište near Veles, Macedonia, around 1813, Damjanov showcased a keen interest and talent for construction from a young age. He died in 1878 and was buried in the family tomb near the church of Saint Panteleimon in Veles.¹⁵

Being part of a family with a construction background, he began honing his skills under his father's guidance and eventually took charge of managing workers. The exact time when the family started to build is difficult to determine because there are no written records. It is certain that at the end of the 17th century, the family signature was already established.¹⁶

14 In older literature, as well as in the Decision of the Commission for the Preservation of National Monuments on the declaration of the site and remains of the historical building - the Cathedral Church (Church of the Holy Trinity) in Mostar as a national monument of Bosnia and Herzegovina ("Službeni glasnik Bosne i Hercegovine", 44/04), it was stated that the builder was Spasoje Vulić from Tetovo. The building family Vulić was famous in Herzegovina in the 19th century, and Spasoje Vulić was buried in the cemetery next to the Orthodox church in Strujići. It is not clear how the error occurred because Vujić's descendants live in Strujići and the memory of the family's construction activity is still alive. According to descendants, he built a wall next to the source of the river Ombla (Dubrovnik's river).

15 МІЛЕНКО С. ФИЛІПОВИЋ, "Неимари цркве Свете Богородице у Скопљу, Прошлост рода Зографских у Вељесу", in: *Spomenica srpsko-pravoslavnog sabornog hrama Sv. Bogorodice u Skoplju 1835-1935*, Скопље, 1935, p. 312.

16 Јасмина Хаџиева Алексиевска - Елизабета Касапова, *Архитект Андреја Дамјанов 1813-1878*, Скопје, 2001, p. 9.

Damjanov relocated to Veles around 1850 and embarked on a successful career as an architect.¹⁷ His architectural endeavors spanned from 1835 to 1878 and encompassed the construction of numerous churches in Macedonia, Serbia, and Bosnia and Herzegovina. Collaborating with his father and later with his son Damet, Damjanov showcased his expertise as a builder and introduced innovative spatial and stylistic elements in church architecture.

During the initial phase of his career, Damjanov constructed notable churches in Macedonia, including St. John in Kratovo (1836), St. Panteleimon in Veles (1840), St. Ilija in Pečenjevci (1844), and St. Joachim of Osogorski in Kriva Palanka (1845). During the initial phase of his career, Damjanov constructed notable churches in Macedonia, including St. John in Kratovo (1836), St. Panteleimon in Veles (1840), St. Ilija in Pečenjevci (1844), and St. Joachim of Osogorski in Kriva Palanka (1845), among others. These churches typically featured grand three-nave basilicas surrounded by porticoes and incorporated elements of Byzantine, Islamic, neo-baroque, and neo-renaissance styles. These churches typically featured grand three-nave basilicas surrounded by porticoes and incorporated elements of Byzantine, Islamic, neo-baroque, and neo-renaissance styles.

Subsequently, Damjanov extended his architectural prowess to Serbia, Bosnia and Herzegovina, and beyond. Noteworthy projects include St. George in Smederevo (1850-1854), the Congregational Church of the Descent of the Holy Spirit on the Apostles in Niš (1857-1872), Holy Trinity in Nova Varoš (1857-1873), Nativity of the Blessed Virgin in Sarajevo (1863-1868), and the Holy Trinity in Mostar (1863-1873). He also contributed to the construction of the Catholic Church of St. Anthony of Padua in Sarajevo (1853-1855).¹⁸

17 Крум Томовски, "Творечкиот опус на прото-мајсторот Андреја Дамјанов (1813-1878)", у: *Архитектурата на почвата на Македонија: од средината на XIX до крајот на XX век: прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија (Историја на културата на Македонија, кн. 14)*, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје, 2006, p. 55.

18 NENAD MAKULJEVIĆ, "Andreja Damjanov: arhitekta poznoosmanskog Balkana", in: *Zbornik za likovne umetnosti Matice Srpske*, 38, (Cyrillic), Novi Sad, 2010, p. 146, with older literature. Brother Jako Baltić testified: "The vault of the same church was made by a Bulgarian engineer, whom the vizier would have supplied to make the arch that covers the Miljacka river".

Damjanov's architectural style in Serbia often drew inspiration from medieval monastery churches, particularly the Moravska school. The Church of St. George in Smederevo, for instance, incorporated elements reminiscent of the Manasija monastery church. According to the architect Pera Popović, and according to the story of his professor Andro Stefanović: "Lord Andro, while building the Smederevo church, whenever he could, went to Manasija and Ravanica to see, to learn and to copy."¹⁹ Church was built between 1851 and 1855, which marks a turning point in Serbian architecture of the XIX century.²⁰ He also applied the idea of combining local tradition and western influences during the construction of the Cathedral Church in Nis (1856-1872). The wish of local Serbs was to build a church similar to the church of the Gračanica monastery, which was built in the Byzantine style in Kosovo polje in the period 1315-1321. That is why Damjanov combined a basic basilica and an elaborate cross layout surrounded by porticoes. Damjanov's approach involved a harmonious fusion of local architectural traditions with contemporary Western influences.

The church in Turekovac, Serbia, burned down in a fire in 1995, the church in Niš was also damaged in a fire in 2002.

In Bosnia and Herzegovina, Damjanov left his mark with the construction of churches in Čajniče, Sarajevo, and Mostar. It is recorded that, when they asked to see the plan of the church, he told the Sarajevo Serbs that there was no plan, but that they should look at the churches in Niš and Smederevo and that they would build similar, but nicer one in Sarajevo.²¹

19 Крум Томовски, *Ibid*, p. 55.

20 ALEKSANDAR KADIJEVIĆ, *Jedan vek traženja nacionalnog stila u srpskoj arhitekturi (sredina XIX-sredina XX veka)*, (Cyrillic), Građevinska knjiga, Beograd, 1997, p. 17.

21 VLADISLAV SKARIĆ, *Izabrana djela*, knj. I, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, (Cyrillic), Veselin Masleša, Sarajevo, 1985, p. 266. Described in note 296. Skarić states: "The foundation was laid on June 25, 1863. The first builder was a certain Andrija from Veles, who brought with him masons from there. However, he died returning home before winter, and another builder continued the construction." Given that Damjanov died in 1878, the Sarajevo church was completed in 1872, and that he worked for Mostar in 1873, the information about the death cannot be considered accurate.

For the Sarajevo Cathedral Church (1863-1868), he employed a rectangular three-nave layout featuring five domes on tambours and a prominent baroque-classical bell tower on the western facade. The application of several styles is evident, both in the spatial solution and in the application of decorative plastic. He repeated the layout of the domes from the temple in Niš, and the spatial scheme and the high bell tower on the facade were taken from the one in Smederevo. A little earlier, the cathedral church in Belgrade became a model for the construction of baroque-classical bell towers.²²

Similarly, the Church of the Assumption of the Virgin Mary in Čajniče exhibited a rectangular, three-aisled design with a tall bell tower and a blend of Eastern and Western architectural elements. The side naves are separated from the central nave by colonnades of octagonal stone pillars. Above the side naves, Damjanov placed fourteen blind domes, and above the main nave, three domes on the low, octagonal, tambour and one more above the altar area. Eastern influences can be felt in the design of the belfry dome and blind domes. Andreja Damjanov's architectural legacy exemplifies his proficiency in combining local traditions with contemporary influences, resulting in unique and aesthetically pleasing structures.

Momir Korunović

Momir Korunović, born on January 1, 1883, in Glogovac near Jagodina, into a family of priests, and died in Belgrade on April 17, 1969. He was a prominent Serbian architect who played a pivotal role in shaping the national style of interwar architecture in Serbia. He is widely regarded as the originator of a style that drew inspiration from the Serbian-Byzantine and folklore traditions. Korunović completed his education at the First Male High School and the Architecture Department of the Technical Faculty of the Great School in Belgrade. He devoted the majority of his professional career to the Architectural Department of the Ministry of Construction in Belgrade.²³

22 ALEKSANDAR KADIJEVIĆ, *Jedan vek traženja nacionalnog stila u srpskoj arhitekturi (sredina XIX-sredina XX veka)*, (Cyrillic), Građevinska knjiga, Beograd, 1997, p. 21.

23 ALEKSANDAR KADIJEVIĆ, "Arhitekta Momir Korunović i ratna 1912. godina", in: *Arhitektura i urbanizam*, 37, (Cyrillic), Beograd, 2013, p. 43-44.

Korunović's impressive body of work includes over 80 realized projects, with a particular focus on churches and Sokol homes (Sokolski dom). His architectural style, deeply rooted in medieval Serbian traditions, incorporated elements from the Raška and Moravska schools as well as the Serbian-Byzantine style. He skillfully infused these influences with his personal touch, resulting in unique designs that bear his distinct signature. Korunović is widely recognized as one of the most prolific architects of the former Yugoslav region during the period between the two world wars. His projects spanned from Ohrid to Maribor, and he notably designed the Sokolski dom building in Bijeljina, located in the territory of Bosnia and Herzegovina. In the 1950s, Korunović collaborated with Dušan Milosavljević on the re-

Figure 3. Entrance gate, project by Momir Korunović,
a photo taken by Ćiril Ćiro Raić

storation project of the Church of the Virgin Mary in Čajniče. The church had suffered significant damage during the Second World War, resulting in the demolition of parts of the vault, the southern wall, and the dome. Korunović's project aimed to restore and preserve the original splendor of the church. Additionally, in the 1930s, Korunović designed a three-part gate and fence for a church in Mostar, showcasing his architectural prowess and dedication to detail.

Momir Korunović's legacy resides in his significant contributions to Serbian architecture, particularly within the realm of ecclesiastical design. His churches, characterized by a blend of medieval tradition and his own innovative vision, remain an enduring testament to his skill and artistic sensibility.

Architecture Description

The Church of Mostar, as described, exhibits a basilican architectural style with a three-aisled structure and a developed inscribed cross. The church's base includes a three-part altar space on the east side and a tall bell tower on the west facade, serving as the main entrance. Initially, Spasoje Vulić initiated the construction of the church in

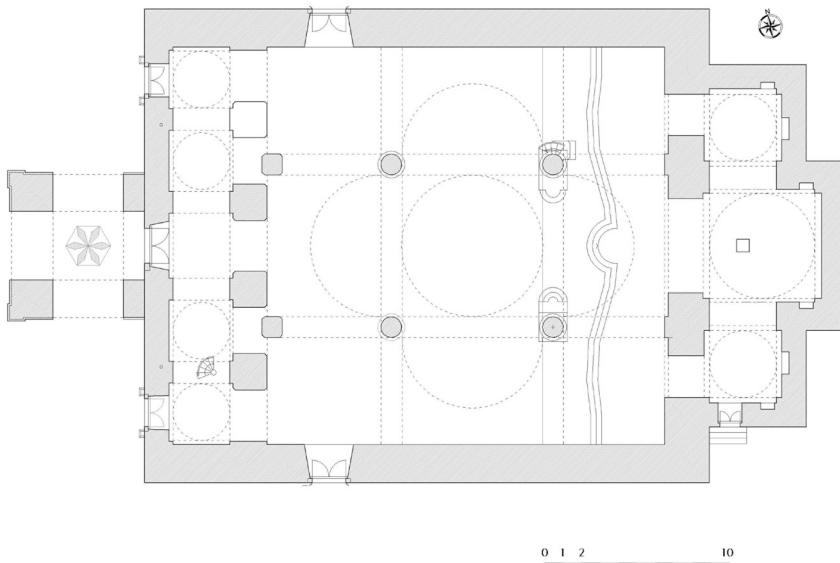

Figure 4. Ground plan (Documentation of the Institute for Protection of Cultural-Historical and Natural Heritage of Republic of Srpska)

1863. His design featured a rectangular space with four columns in the nave and six domes, employing an unconventional dome system (2+1+3). However, cracks began to appear on the pillars and walls, leading to the decision to halt construction.

To complete the church, the people of Mostar sought the expertise of the renowned builder Andreja Damjanov, who was in the process of finishing the Cathedral Church in Sarajevo at the time. Damjanov expanded the church's base by adding two octagonal columns between the existing circular ones, which separated the nave and narthex. He also constructed a large dome above the central part of the nave, three smaller domes above the altar area, and two domes above the narthex. Damjanov's eclectic approach incorporated various styles, resulting in a unique and personalized architectural expression. The works were completed in 1873.

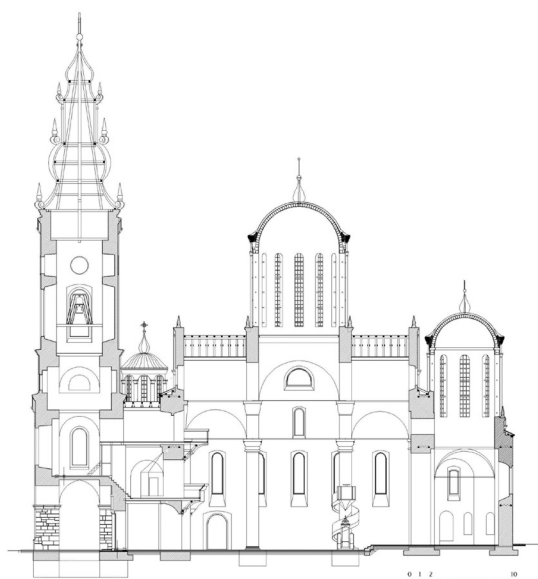

Figure 5. Longitudinal section (Documentation of the Institute for Protection of Cultural-Historical and Natural Heritage of Republic of Srpska)

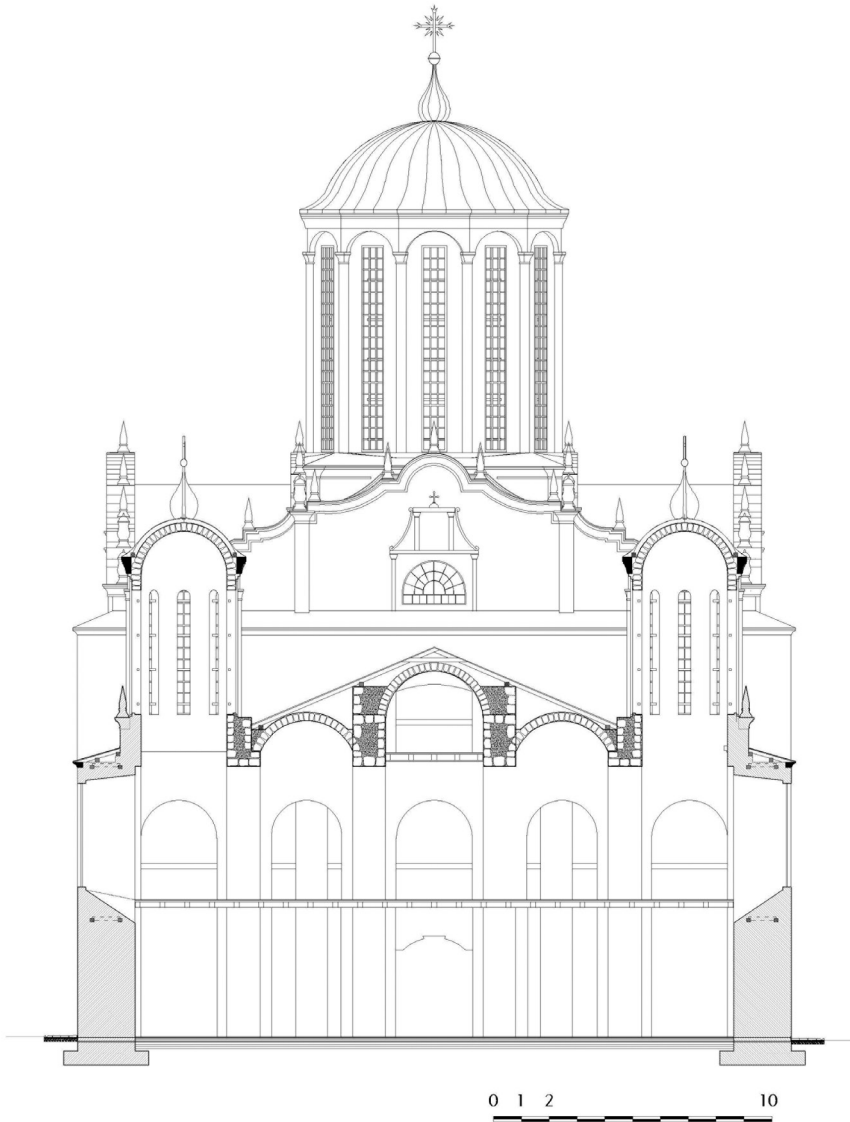

Figure 6. Cross section (Documentation of the Institute for Protection of Cultural-Historical and Natural Heritage of Republic of Srpska)

The dimensions of the Church of Mostar include a total length of 45.32 meters, including the bell tower and altar apse, and a width of 25.66 meters. The walls vary in width from 130 to 206 centimeters. The internal width of the nave measures 21.53 meters, with a central vault height of 17.96 meters. A dodecagonal dome sits at the inter-

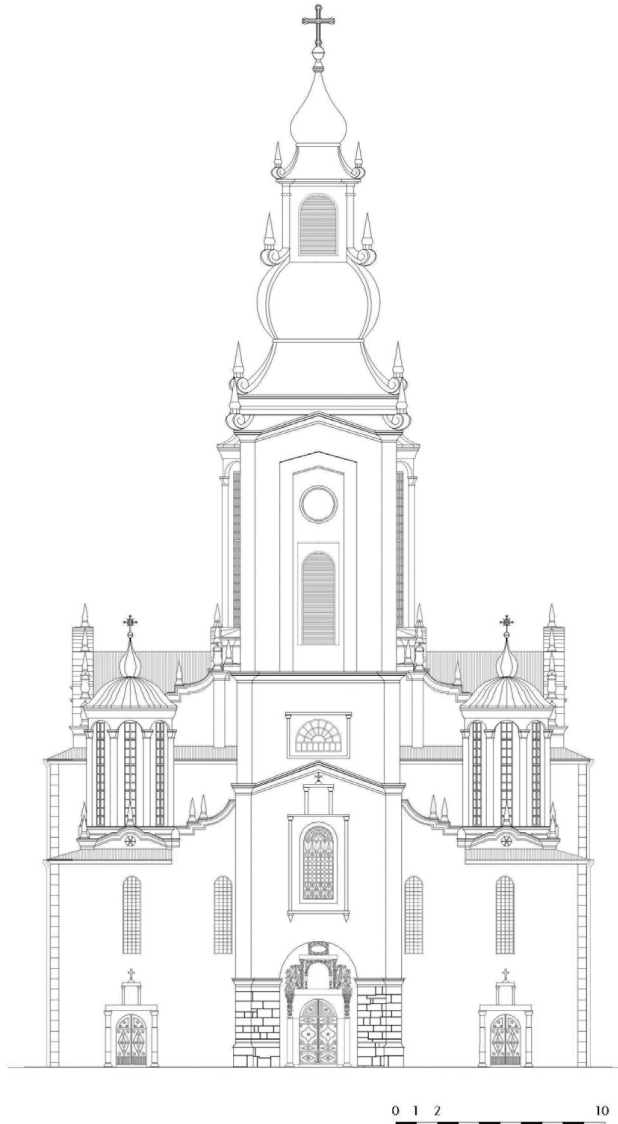

Figure 7. West facade (Documentation of the Institute for Protection of Cultural-Historical and Natural Heritage of Republic of Srpska)

section of the cross's arms, supported by a square-shaped tambour. Above the altar area, three octagonal domes rise, with the central dome being higher than those in the proscomidia and diaconicon. Two additional octagonal domes, along with two blind domes, are located above the narthex. The three-part altar space is rectangular in shape and separated from the nave by a brick partition.

The church features multiple entrances, including the main entrance adorned with a richly decorated portal. Two other entrances are positioned on the eastern facade, while symmetrically placed entrances can be found on the southern and northern facades. Additionally, a semicircular portal leads to the altar area on the southern facade. The cruciform base of the church is emphasized externally by curved oval attics atop the facade walls. These attics house centrally positioned semicircular top windows. The north and south sides feature eight arched windows each, with two rows of windows in the central zone (one under the eaves), and one window each in the narthex and altar areas.

Figure 8. The main portal, a photo taken by Ćiril Ćiro Raič

The western facade boasts four windows, and the eastern facade has three. The rectangular-based bell tower measures 8.32 by 7.36 meters, with a height reaching 49.33 meters to the cross. The tower's perimeter dimensions and wall thickness decrease towards the top. Profiled cordon cornices accentuate each segment of the belfry, while the roof is elaborately decorated and covered in copper sheeting. In the early 20th century, the wooden roof structure of the belfry underwent repairs.

Figure 9. A drawing of a part of the decoration found during the clearing of the ruins in 2005 (Documentation of the Institute for Protection of Cultural-Historical and Natural Heritage of Republic of Srpska)

The church's portals feature rich decorative elements, incorporating figural motifs and decorative plastic with vegetative and zoomorphic designs. The influence of Romanesque architecture, particularly from the Dalmatian coast, can be observed in the facade decorations. Stone niches framed by pilasters, topped with arched lunettes, are present above the doorposts and lintels. The lower zones of the walls predominantly lack facade plastic, emphasizing the massiveness of the wall fabric, while the upper zones exhibit a gradual transition. Neo-Baroque motifs adorn the attics and bell tower, adding to the overall aesthetic. The pointed dome ends reflect influences from oriental and Gothic architectural styles.

The Church of Mostar harmoniously blends with the Herzegovinian environment, paying homage to the local heritage and climate. The surrounding terrain consists of Osulin and Siparic sediments, characterized by mechanically decomposed fragments of parent rocks. The church was constructed using various types of stone found in its

immediate vicinity, including conglomerate, breccia, limestone, tufa, and sandstone. Tenelia, a type of stone, was employed for facade decorations and altar stairs. Lime mortar was used for masonry.

Figure 10. Axonometric view (Documentation of the Institute for Protection of Cultural-Historical and Natural Heritage of Republic of Srpska)

Notable icons housed within the church include the iconic painting of Jesus Christ the Great Hierarch, created by Andreja Damjanov in 1873.²⁴ Other valuable icons include the Passionate Virgin, crafted in the 16th century by the Cretan master Andreja Ricos, and the Ascension of Christ, the work of an unknown master from the 17th century. The church also preserves an 18th-century Russian icon of the Virgin Mary with Christ, Holy Archangels Michael and Gabriel with

24 ĐOKO MAZALIĆ, *Slikarska umjetnost u Bosni i Hercegovini u tursko doba (1500-1878)*, Sarajevo, 1965, p. 162.

saints, and Prince Lazar, based on the copper engraving by Zaharije Orfelin from 1773.²⁵

Conclusion

In conclusion, the Cathedral Church of Mostar holds great significance as a prominent landmark in the city, representing the architectural achievements of Andreja Damjanov, a notable builder of the 19th century. The church stands out within the Herzegovinian architectural environment, showcasing Damjanov's skillful combination of stylistic patterns and elements inherited from the local heritage.

The construction of monumental Serbian Orthodox churches in Bosnia and Herzegovina began in the second half of the 19th century, following the introduction of the Tanzimat reform laws in the Ottoman Empire. These reforms enabled the cultural reformation of various religious and national communities, allowing for the construction and reconstruction of Christian places of worship. The Orthodox churches in Mostar, both the old and the new, serve as examples of the changing architectural circumstances brought about by the Tanzimat.

The new Church of Mostar, built between 1863 and 1873, involved the participation of several builders, with Andreja Damjanov playing a pivotal role. His incorporation of various styles and the monumental scale of the church reflect the significant development of the Serbian Orthodox community in Mostar during the 18th century. From its construction until its unfortunate demolition in 1992, the church stood as a dominant presence in the city's urban landscape.

Today, efforts are underway to reconstruct the Cathedral Church of Mostar, with the project completed in 2010 and the reconstruction currently in its final stages. Extensive research and analysis of the remains of the original temple have been conducted, confirming the earlier conclusions regarding the construction phases.

The Church of Mostar remains a testament to the architectural heritage of the region, embodying the historical, cultural, and religious significance of Mostar's Serbian Orthodox community. Its restoration serves not only as a physical reconstruction but also as a symbol of resilience, preserving the legacy of this iconic structure for future generations to appreciate and admire.

25 SVETLANA RAKIĆ, *Ikone Bosne i Hercegovine (XVI do XIX vijek)*, (Cyrillic), Beograd, 1998, p. 172.

Izgradnja i funkcija sigurnosno-obavještajnoga sustava u Bosni i Hercegovini unutar Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije od 1941. do 1974.

IVICA LUČIĆ

Hrvatski institut za povijest, Zagreb
Croatian Institute of History, Zagreb
E-mail: ilucic12@gmail.com

UDK: 327.84(497.6)"1941/1974"
355.40(497.6)"1941/1974"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 27. ožujka 2023.
Prihvaćeno: 30. lipnja 2023.

Sažetak

U radu su prikazani početci i razvoj jugoslavenskoga odnosno bosansko-hercegovačkoga komunističkog sigurnosno-obavještajnoga sustava od njegova nastanka početkom Drugoga svjetskog rata pa do političkih i ustavnih reformi koje su dovršene sredinom sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeća. Čitav je sustav od početka pa do kraja bio čvrsto u rukama Komunističke partije, odnosno Saveza komunista. Na njegovu su čelu u početku bili visoki partijski dužnosnici, najčešće izvršni sekretari, dok su se poslije mijenjali partijski i obavještajni dužnosnici, odnosno stručno osposobljeni kadrovi. Bez partijskih naloga i suglasnosti nisu se izvršavale imale složenije akcije. Taj je sustav oslikavao pravu narav komunističkoga režima i odražavao njegove totalitarne ambicije. Bio je naglašeno represivan, a djelovao

je izvan i iznad zakonskih granica, a ograničavali su ga samo partijski interesi.

Ključne riječi: Jugoslavija; Bosna i Hercegovina; komunizam; sigurnost; obavještajna služba; policija; represija.

The Establishment and Function of the Security-Intelligence System in Bosnia and Herzegovina in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia from 1941 to 1974

Original scientific article

Received: 27 March 2023

Accepted: 30 June 2023

Summary

The paper covers the beginnings and development of the Yugoslav, or more precisely the Bosnian-Herzegovinian Communist security-intelligence system from its establishment at the beginning of World War II to the political and constitutional reforms which were completed in the mid 1970s. From beginning to end, the entire system was in the hands of the Communist Party or the League of Communists. In the beginning, it was headed by senior party officials, most frequently by executive secretaries, while later, party and intelligence officials, or rather those with professional training, alternated at its head. Some of the more complex operations could not be executed without a party warrant and its approval. The system depicted the real nature of the Communist regime and reflected its totalitarian ambitions. It was exceedingly repressive and operated within and out of legal bounds. Its boundaries were only limited by party interests.

Keywords: Yugoslavia; Bosnia and Herzegovina; communism; security; intelligence service; police; repression.

Uvod

U ovome radu prikazat ćemo nastanak i razvoj jugoslavenskoga komunističkog sigurnosno-obavještajnoga sustava od samih početaka u Drugom svjetskom ratu pa do ustavnih reformi iz 1974. godine. U tom je razdoblju jugoslavenski sigurnosno-obavještajni sustav bio centraliziran i vođen iz Beograda. On je i poslije reformi ostao jedinstven, ali je bio decentraliziran tako da su republike dobile veće ovlasti i važniju ulogu po pitanju sigurnosti. Rad se temelji na relevantnoj literaturi i opsežnoj građi nastaloj djelovanjem sigurnosno-obavještajnih službi. Tu prvenstveno mislimo na Odjeljenje zaštite naroda (OZN-a) koje je poslije reorganizirano tako što je od njezina Prvog odsjeka i Drugog odsjeka osnovana Uprava državne bezbjednosti (UDB-a), dok je od Trećeg odsjeka u Ministarstvu narodne obrane formirana Kontraobavještajna služba Jugoslavenske armije (KOS). Uprava državne bezbjednosti (UDB-a) tako se službeno zvala na čitavu prostoru Jugoslavije, pa smatramo pogrešnim prevoditi srpski termin "bezbjednost" u hrvatski termin sigurnost jer bi time ne samo iskrivili službeni naziv, nego bi promijenili karakter te službe koju je bitno određivala upravo ta njezina srpska odrednica. Građa koja je nastala radom spomenute službe u Bosni i Hercegovini nije dostupna (znanstvenoj) javnosti, niti je o njoj puno pisano, posebno ne na znanstven način. Bez obzira na to, uspjeli smo u proteklih dvadesetak godina prikupiti opsežnu dokumentaciju OZN-e odnosno UDB-e za BiH, kako one koja govori o njihovoj organizaciji, tako i one što svjedoči o njihovom radu. Preslike svih citiranih dokumenata u posjedu su autora i dostupne su znanstvenoj provjeri. Od korištenih historiografskih djela spomenut ćemo knjigu Koste Nikolića, *Mač revolucije - OZNA u Jugoslaviji 1944-1946.* koja je objavljena u Beogradu i doživjela je tri izdanja od 2014. do 2016. godine. Zdenko Radelić objavio je u Zagrebu 2019. godine knjigu *Obavještajni centri, OZNA i UDBA u Hrvatskoj (1942.-1954.)*. Radelić uz organizaciju i način rada donosi i popis s osnovnim biografskim podacima za 7504 pripadnika te službe u Hrvatskoj. Još prije, tijekom 2014. godine, izišla je knjiga Williama Klingera *Teror narodu, povijest OZNE, Titove političke policije*. Svakako je vrijedna i knjiga Christiana Axboe Nielsena, *Yugoslavia and Political Assassinations*, objavljena 2020. u elektronskom izdanju, a zatim je 2022. prevedena i objavljena u Zagrebu. Primjetno je da Nielsenu nedostaje lokalnoga znanja, a i ne uspijeva se uvijek osloboditi naslaga jugoslavenske komunističke propagande. U tom smislu puno vrjednija je knjiga Josipa Mihaljevića *Kako je operirala UDBA? : Operacija "Paromlin" i sudbina Vinka Markovića,*

koja je objavljena u Zagrebu 2022. godine. Iste je godine u Zagrebu objavljena i knjiga Nenada Bukvića *UDBA I DEKLARACIJA : Reakcije Službe državne sigurnosti na objavu Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika iz 1967. godine*. U knjizi su objavljeni brojni izvori, ali i njihova analiza, što je svakako vrijedan doprinos istraživanju tog važnog događaja iz naše novije hrvatske povijesti. Ipak, podsjetimo se da je naš rad usredotočen na Bosnu i Hercegovinu. Korisni su nam bili i zbornici dokumenata *Partizanska i komunistička represija u Hrvatskoj*, ali oni se samo marginalno dotiču Bosne i Hercegovine. Konzultirali smo i publicistička djela Bože Vukušića, Romana Leljaka i drugih, u kojima ima vrijednih podataka o ustroju i metodama rada OZN-e, odnosno UDB-e. U radu smo koristili dostupne nam znanstvene članke, novinske analize, feljtone i intervjue bivših djelatnika i njihovih žrtava. Nije moguće sve ih pronaći i sve ih analizirati, ali to nije ni potrebno, jer se uglavnom radi o sličnim pričama utemeljenima na manje-više ujednačenom postupanju jugoslavenskih represivnih tijela vlasti. Svjesni smo nedostataka koje imaju svi pionirski radovi, ali mislimo da odnekud treba početi i nudimo ovaj članak kao temelj za daljnja znanstvena istraživanja ove važne i izazovne teme.

Nastanak komunističkih, odnosno partizanskih sigurnosno-obavještajnih organizacija

Komunistički sigurnosno-obavještajni sustav koji je tijekom Drugoga svjetskog rata izgrađen u Bosni i Hercegovini dio je jedinstvenoga jugoslavenskoga sustava i organizacije koja je uglavnom slijedila ustroj same Partije. Zato je nemoguće govoriti o nekom posebnom bosansko-hercegovačkom sustavu, a da se ne govori o cjelini unutar koje je on nastao i funkcionirao. Osnivanjem prvih komunističkih partizanskih postrojbi na prostorima Jugoslavije organizirane su i različite službe osiguranja, koje su dijelom imale i sigurnosno-obavještajni karakter. Njihova organizacija, kao i snaga, ovisili su o uvjetima njihova djelovanja. U krajevima gdje partizanski pokret još nije bio posebno jak bile su to različite seoske i partizanske, odnosno narodne straže. U Sloveniji je Centralni komitet Komunističke partije Slovenije (CK KPS) već početkom kolovoza 1941. odlučio osnovati sigurnosno-obavještajnu službu, pod imenom *Varnosno-obveščevalna služba Osvobodilne fronte Slovenije* (VOS), kojom je rukovodilo kolegijalno tijelo Centralna komisija VOS-a. Glavni odbor Osvobodilne fronte donio je 16. rujna 1941. *Odluku o zaštiti slovenskog naro-*

da, koja je poslužila kao osnova za rad VOS-a. U odluci je propisano osnivanje sudova za suđenje "narodnim neprijateljima", koji ometaju borbu slovenskoga naroda za oslobođenje. Propisan je i kazneni postupak, a kazna je uglavnom bila smrt. Preciznije o VOS-u i ulozi KP u njezinu osnivanju piše Kardelj u pismu upućenu Titu 29. ožujka 1942.: "Varnosna služba OF, u stvari je čitav aparat od članova Partije. To naši ne daju nikome iz ruku, niti kome daju kontrolu. VOS je sastavljen iz dva dijela - obavještajni dio i egzekutivni aparat. Rukovodstvo je jedinstveno i sastoji se od sekretara obadva dijela i rukovodioca čitavog tog rada, koji je izravno vezan za Centralni komitet. Obavještajni rad je masovan, odozdo iz naroda (...) Egzekutivni aparat sastoji se od pedeset ljudi, naoružanih pištoljima i bombama. Ti momci rade svakojake stvari..."¹

Opisujući što sve pripadnici VOS-a rade slovenski *Poročevalec* od 28. travnja 1942. navodi: "U Bordageri, na francusko-talijanskoj granici, strijeljan je denuncijant, Slovenac, koji je iz Slovenije pobjegao zbog straha pred justifikacijom. Usprkos toga stigao ga je partizanski metak."² Koliko je VOS bio organiziran po sovjetskom uzoru, pokazuje i Kardelj, koji u pismu Titu od 23. travnja 1942., osvrćući se na rad VOS-a, piše: "...Inače, GPU funkcionira odlično." On je čak za VOS koristio sovjetski naziv GPU (Državna politička uprava). Talijanski general Taddeo Orlando u dopisu od 2. travnja 1942. piše kako je OF odlično organizirala obavještajnu službu, te je po ruskom sistemu organizirala pravu terorističku djelatnost. Orlando navodi da je u Ljubljani preko 60 osoba ubijeno ili ozlijeđeno. Samo dva dana poslije tog izvješća, 4. travnja 1942., pripadnici VOS-a oslobodili su iz talijanskog zarobljeništva svoju šeficu Zdenku Kidrič čije je kodno ime bilo Marijeta. U biltenu CK KP Slovenije od 10. veljače 1943. Edvard Kardelj preciznije je odredio ulogu i zadaće VOS-a i posebno naglasio kako Komunistička partija mora imati nadzor nad cjelokupnom obavještajnom, a posebno protuobavještajnom službom, jer je ona pretežno političkoga karaktera. Načelnici obavještajnih centara

-
- 1 *Dokumenti o Varnosno-obveščevalni službi OF, Narodni zaščiti in pravosodju 1941-1945.*, Republiški sekretarijat za notranje zadeve SR Slovenije, Ljubljana, 1976., str. 13-15.
 - 2 IVAN LOVRIĆ, *Ostvarivanje i samozaštita političkog sistema SFRJ*, Ekonomika, Beograd, 1982., str. 252.

u Narodnooslobodilačkoj vojsci Slovenije i partizanskim odredima moraju biti partijci, kao i cijeli protuobavještajni sektor.³

U Hrvatskoj su obavještajni i sigurnosni poslovi u partizanskim jedinicama u početku ustanka organizirani spontano na terenu, odnosno u jedinicama, a taj je rad tretiran kao "organizacijsko pitanje partije". Uglavnom, sigurnosno-obavještajni rad odnosio se na formiranje "udarnih grupa", koje su većinom činili članovi SKOJ-a, a njihov se rad svodio na sabotaže, "čišćenje terena od petokolonaša i špijuna i slično".⁴ Poseban problem u formiranju obavještajne službe predstavljala je još uvijek nedovoljno jaka organiziranost, te konstantni sukob interesa u Partiji, ali i već uspostavljenih službi Kominterne i SSSR-a, odnosno pojedinaca, koji su radili kao djelatnici tih službi i koji su htjeli proširiti svoj utjecaj. Nedostatna priprema ustanka, u Hrvatskoj, zbog pritiska Kominterne za njegovim što bržim otpočinjanjem, kao i nedostatak obavještajnih informacija, te slaba zaštita tajnosti, jedan je od uzroka velikih gubitaka partizanskih postrojbi u Hrvatskoj prvih mjeseci ustanka. Od listopada 1941. počinje se ozbiljnije raditi na organizaciji vojnoobavještajne službe. Već u svom prvom pismu od 22. listopada 1941. sekretar Centralnoga komiteta Komunističke partije Hrvatske (CK SKH) Rade Končar ističe kako su između ostaloga: "odredili jednoga druga, koji će biti odgovoran za izvještajnu službu".⁵ Končar je zasigurno već u to vrijeme bio svjestan važnosti obavještajnoga rada, barem zbog činjenice što je njega, zajedno s Ivanom Srebrenjakom i Pavlom Papom, Josip Kopinič na samom početku ustanka optužio za suradnju s Gestapom. Kopinič je bio obavještajac Kominterne, a Srebrenjak šef centra Sovjetske vojno-obavještajne službe za Balkan, smještene u Zagrebu.⁶ Glavni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda (NOPO) Hrvatske

3 SLAVKO ODIĆ - SLAVKO KOMARICA, *Partizanska obavještajna služba, 1941.-1942., Šta se stvarno događalo*, I.-III., Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1988., str. 115, 119, 384-385.

4 "Razvoj oružanih snaga SFRJ", u: *Vojnoobavještajna služba*, Vojnoizdavački i novinski centar, (Vojna tajna-interno), Beograd, 1990., str. 18-25.

5 *Isto*.

6 VJENCESLAV CENČIĆ, *Enigma Kopinič*, Rad, Beograd, 1983., str. 200-244; MILENKO DODER, *Kopinič bez enigme*, CIP, Zagreb, 1986., str. 46. Sovjetska vojno-obavještajna služba imala je u Europi 84 obavještajna centra, od kojih su samo četiri opstala nakon akcija njemačkih protuobavještajnih i obavještajnih službi (vidjeti Doder, 1986., str. 29). Usporediti: IVAN JELIĆ, *Tragedija u Kereštinu*, Globus, Zagreb, 1986., str. 31-43.

izdao je na Božić, 25. prosinca 1941. dokument pod nazivom *Uputa za organizaciju političke obavještajne službe*, kojim su postavljeni temelji toj službi, kao i službi sigurnosti. Kako su partizanske grupe, odnosno jedinice u Hrvatskoj u početku bile sastavljene gotovo isključivo od članova KPJ, a obavještajni je rad bio generalno "partijska stvar", time se svaki pripadnik grupe bavio i obavještajnim, odnosno sigurnosnim radom.⁷ Teško bi bilo govoriti o koordiniranom ustanku vođenom od KPJ, pa je točnije govoriti o organiziranju ustanka, a time i pojavama obavještajno-sigurnosnog rada po regijama, gdje je situacija bila različita od jedne regije do druge.⁸

Glavni štab NOPO-a za BiH u saopćenju od 19. listopada 1941. postavio je osnovu za organiziranje vojno-obavještajne službe i za određivanje nositelja te aktivnosti. U tom saopćenju, pod točkom devet određena je obavještajna služba, i navedeno je sljedeće: "Bez pravilno organizirane obavještajne službe nema uspješnog vođenja rata. Treba pronaći pouzdane ljude koji će štabove i zapovjedna mjesta obavještavati stalno o svemu što se radi, kako pozadi neprijatelja tako i u našoj vlastitoj pozadini. Za taj posao vrbovati naročito žene i omladinu, čak i dječake. Taj posao u štabu treba vršiti jedno lice koje odgovara štabu."⁹ Međutim, vrijeme i kasniji događaji pokazali su kako u realizaciji uputa iz tog saopćenja nije puno poduzeto. Između ostaloga i nepostojanje organizirana partijskog aparata, a time i organizirana obavještajnog i sigurnosnog rada u zapovjedništvima NOPO pridonijelo je tzv. četničkim pučevima, te raspadu dijela narodnooslobodilačkih odreda u Bosni i Hercegovini u proljeće 1942.¹⁰

Obavještajna aktivnost ograničena je uglavnom na prostore djelovanja partizanskih jedinica koje su bile pod partijskom kontrolom i svodila se na izviđanje i eventualno prikupljanje podataka "partijskom linijom". Čak je i obavještajni rad Oblasnoga vojnog štaba bio ograničen na područje Sarajeva s okolinom i gornji tok rijeke Bosne, gdje su djelovali Pokrajinski komitet KPJ i Glavni štab NOPO-a za Bosnu i Hercegovinu.¹¹ Za mjestimično formirane obavještajno-si-

7 *Vojnoobavještajna služba*, edicija: "Razvoj oružanih snaga SFRJ", Vojnoizdavački i novinski centar, Vojna tajna-interno, Beograd, 1990., str. 18-25.

8 *Vojnoobavještajna služba*, 1990., str. 27-41.

9 ABDULAH SARAJLIĆ, *Pregled stvaranja Bosansko-Hercegovačkih jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1958., str. 59-60.

10 *Vojnoobavještajna služba*, 1990., str. 41.

11 *Isto*, str. 39.

gurnosne organizacije, odnosno za njihovo formiranje od važnosti je bio i članak Josipa Broza Tita koji je bio zapovjednoga karaktera, a pod nazivom *Zadatak narodnooslobodilačkih partizanskih odreda* objavljen u *Biltenu* Glavnoga štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije (NOPOJ) od 10. kolovoza 1941. U tom članku definiraju se i sigurnosne mjere, na sljedeći način: "Partizanski odredi moraju na svakom koraku uništavati fašističke odrede, naročito njihove domaće agente, razne narodne izdajice i provokatore (...) štabovi i komesari moraju budno paziti da neprijatelj ne ubaci u partizanske odrede svoje provokatore i špijune, a ako se takvi pojave treba ih odmah strijeljati i njihova imena objaviti."¹²

Uvezivanje pokrajinskih sigurnosno-obavještajnih službi

Centralni komitet KPJ na sjednici 31. kolovoza 1941. odlučio je da Glavni štab NOPOJ-a sazove vijeće Glavnoga štaba s članovima iz svih pokrajina. Taj sastanak poznat kao *Savjetovanje u Stolicama*, održan je 26. rujna 1941. Na njemu su donesene brojne odluke važne za pokret. Odluke se tiču organizacijske strukture partizanskih jedinica i zapovjednoga sastava. Odlučeno je usvojiti, na cijelom teritoriju, naziv partizani i partizanski odred. Glavni štab NOPO-a Jugoslavije preimenovan je u Vrhovni štab NOPO-a Jugoslavije, a nacionalna i pokrajinska rukovodstva dobila su naziv Glavni štabovi. Usvojen je i jedinstveni amblem, kao i pozdrav.¹³ U većini autorskih radova još od 1952. godine piše da su na *Savjetovanju u Stolicama* riješena pitanja organizacije, sadržaja i metoda rada vojnoobavještajne službe. U tim radovima eksplicite je navedeno da je *Savjetovanje u Stolicama* predstavljalo "početak organizacijskog ustrojstva jedinstvene partizanske obavještajno-sigurnosne službe".¹⁴ Noviji radovi dovode u pitanje važnost *Savjetovanja u Stolicama* u pogledu vojnoobavještajne službe i njezina rada. Tvrdi se da je savjetovanje trajalo jedan dan i kako nema nikakvih podataka, tragova ili izvora iz toga vremena koji bi ukazivali na to da je obavještajna služba u bilo kojem kontekstu razmatrana tijekom savjetovanja, a nema niti govora

12 "Razvoj oružanih snaga SFRJ", u: *Vojna bezbednost*, Vojnoizdavački i novinski centar (Vojna tajna - interno), Beograd, 1986., str. 14-15.

13 *Vojnoobavještajna služba*, 1990., str. 58-60. Više o tome vidjeti u zborniku radova: *Vojno-političko savetovanje u Stolicama, značaj i posledice za NOP*, NIRO Eksport pres, Beograd, 1980.

14 *Vojna bezbednost*, 1986., str. 16.

o tome kako su tamo postavljene organizacijske i metodološke osnove službe. Pretpostavlja se kako je izostavljanje obavještajne službe iz razmatranja na savjetovanju moguće objasniti i činjenicom da je obavještajna aktivnost imala tretman "unutarpartijskog organizacijskog pitanja", koje je vjerojatno trebalo biti razmatrano na proširenoj sjednici CK KPJ, a ona zbog njemačke ofenzive nije održana.¹⁵

Temeljem zapovijedi Vrhovnoga štaba od 13. prosinca 1941. osnovani su vojni sudovi koji su sudili za djela: "izdaje, dezerterstva, špijunaže, pljačke, ubojstava, i ometanja vojnih jedinica u izvršenju zadataka".¹⁶ U Srbiji i Crnoj Gori 1941. godine nije postojao gotovo nikakav organizirani a posebno centralizirani obavještajni rad. U Makedoniji također nije bilo organiziranog obavještajno-sigurnosnog rada, tamo je situacija bila još dodatno zakomplicirana sukobom probugarskih i projugoslavenskih snaga među makedonskim komunistima.¹⁷ Jačanjem partizanskoga pokreta, te širenjem teritorija pod njihovom kontrolom, javila se potreba i za uspostavom "narodnooslobodilačkih odbora", kao privremenih tijela vlasti. Ovo je regulirano *Fočanskim propisima*, koje je po odluci CK KPJ izdao Vrhovni štab početkom veljače 1942. u Foči (BiH). Njima su upotpunjeni sigurnosno-obavještajni zadatci Narodnih odbora (NO) koje su provodili preko "partizanskih i seoskih straža", "narodne milicije ili zaštite", ovisno kako su se gdje zvali.¹⁸ Još prije, krajem 1941., Glavni štab NOP-a Hrvatske, kako bi pojačao protuobavještajni rad, cirkularnim pismom o zadacima Narodnooslobodilačkih odbora dio protuobavještajnih zadataka stavio je u njihovu obvezu. Ali već u siječnju 1942. uslijedila je Titova reakcija kojom je ukazao na neprihvatljivost takva rješenja.¹⁹

Vidljivo je da je partizanska obavještajno-sigurnosna služba u počecima ustanka, odnosno tijekom cijele 1941. pa sve do pred kraj 1942., bila organizirana jedino u Sloveniji i u Hrvatskoj. Služba je

15 *Vojnoobavještajna služba*, 1990., str. 58-60. Vidljivo je da je u monografiji *Vojna bezbednost*, koju je uređivao general-pukovnik Dane Petkovski, još 1986. godine zastupana teza o povijesnoj važnosti Savjetovanja u Stolicama za obavještajno-sigurnosnu službu, da bi četiri godine poslije, 1990. godine, u monografiji *Vojnoobavještajna služba*, koju uređuje isti urednik, ta teza potpuno negirana.

16 *Vojna bezbednost*, 1986., str. 17.

17 *Vojnoobavještajna služba*, 1990., str. 46-51.

18 *Isto*, str. 18.

19 *Isto*, str. 63.

organizirana tamo gdje je bila jaka i organizirana KPJ, a djelovala je po uzoru na sovjetsku službu s istim načinom i metodama rada. Na ostalom prostoru koji je kasnije činio SFR Jugoslaviju, služba nije bila organizirana, a neki oblici sigurnosno-obavještajnoga rada javljali su se na terenu u jedinicama, ili partijskim organizacijama, i uglavnom su se svodili na izviđanja i postavljanje zasjeda "narodnim neprijateljima", što je ujedno značilo i njihovu likvidaciju. Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (NOV i POJ) već 6. svibnja 1942. uputio je Glavnim štabovima *Uputstvo za organizaciju obavještajne službe u partizanskim i dobrovoljačkim jedinicama*. U tom napatku ukazano je na dotadašnje probleme i slabosti, te na potrebu jačanja vojne obavještajne službe. Zatraženo je u svim stožerima brigada, partizanskih i dobrovoljačkih odreda odmah, ako to već nije učinjeno, odrediti "najpouzdanije drugove", obvezatno članove KPJ za obavještajne časnike. Naglašeno je kako čitava linija obavještajne službe mora biti strogo konspirativna, tako da oni koji će biti odgovorni za obavještajnu službu ne smiju znati jedni za druge, odnosno organizaciju treba postaviti tako što će jedni druge kontrolirati, kako bi se i na taj način provjeravala točnost njihova izvješćivanja. Također su precizirani obavještajni i protuobavještajni zadatci službe, način rada i slično. Ovaj napatok Vrhovnoga štaba dostavljen je u svibnju i lipnju 1942. svim brigadama, te partizanskim i dobrovoljačkim odredima s kojima je postojala neposredna veza, kao i štabu IV. operativne zone NOPO Dalmacije.²⁰

Zbog načina organiziranja ovakve "super-tajne" službe, te iz ranije navedenih razloga, u BiH se zasigurno nije puno učinilo po *Uputstvu*. Ipak se sustav sigurnosti u partizanskim jedinicama, i na prostoru koji su oni kontrolirali, postupno razvijao i jačao, koliko se razvijao i sam partizanski pokret. Vrhovni komandant NOV i POJ-a u rujnu 1942. izdao je *Zapovijed o organiziranju pozadinskih vojnih vlasti na oslobođenoj teritoriji*, temeljem koje su zapovjedništva područja i zapovjedništva mjesta dobila važne obavještajne i sigurnosne zadaće, posebno u održavanju javnoga reda i mira na teritoriju, organiziranju sigurnosno-obavještajne službe, i partizanskih straža, te mobilizaciji i provjeri ljudstva.²¹

Radi poboljšanja stanja sigurnosti na oslobođenom prostoru u listopadu 1942. pri Vrhovnom štabu NOV i POJ-a osnovan je *Privremeni*

20 *Vojnoobavještajna služba*, 1990., str. 63.

21 *Vojna bezbednost*, 1986., str. 18.

upravni odsjek, sa zadaćom vođenja unutarnjih poslova, te organiziranja sigurnosno-obavještajne službe, "u pozadini oslobođene teritorije". Zapovijedima je regulirano kretanje stanovništva, upozoravano na budnost i konkretne mjere špijunaže. Odsjek je prikupljao podatke o zločinima neprijatelja, sastavljao popise "narodnih neprijatelja" i sumnjivih osoba i slično.²² Osnivanjem divizija i korpusa promijenjen je sastav NOV-a i POJ-a, te organizacija partizanske vlasti. Promjene su utjecale i na organizaciju sigurnosno-obavještajnih poslova. Tito je 27. studenoga 1942. potpisao *Uputstva o organizacijskoj strukturi i osnovnim zadaćama obavještajne službe na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji*. U njima su razrađeni principi rada jedinstvene obavještajne i protuobavještajne službe. Razrađena je i teritorijalna komponenta sigurnosno-obavještajne službe. Pri glavnim štabovima na oslobođenom i neoslobođenom teritoriju za operativne zone formirani su glavni obavještajni centri (GOC).

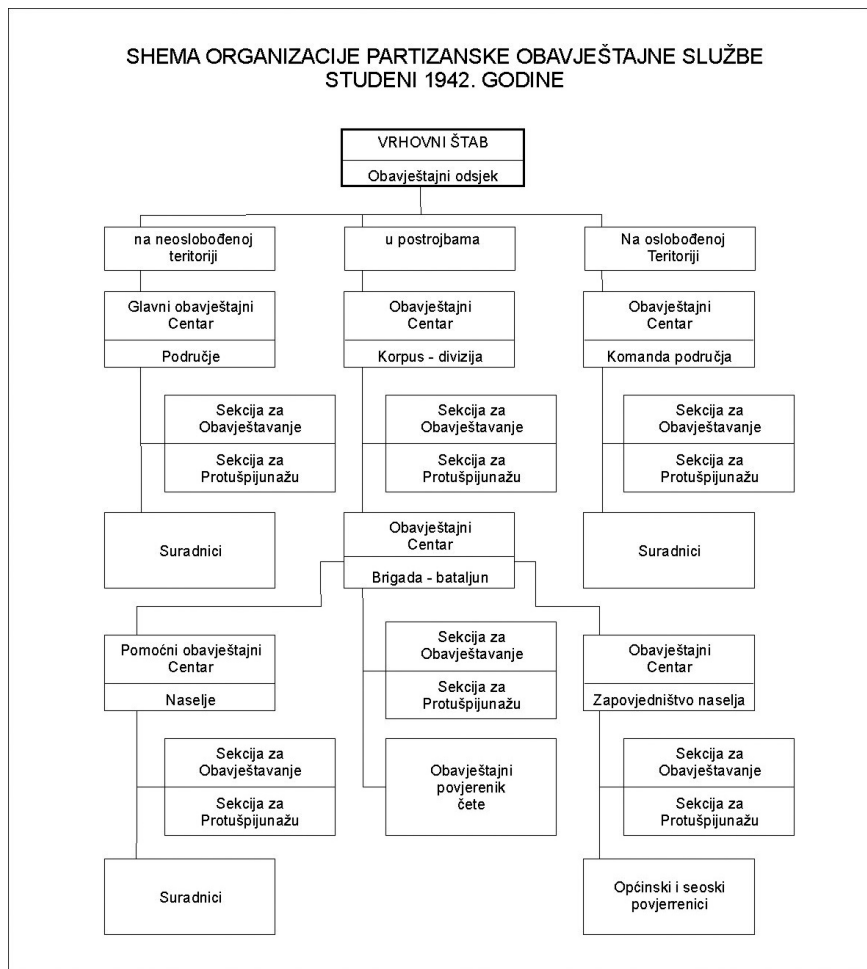
Za operativna područja područni (rejonski) obavještajni centri (ROC), a u općinama i selima imenovani su povjerenici. Obavještajni centri formirani su i pri zapovjedništvima područja i mjesta. Glavni i pomoćni centri imali su u svom sastavu sekcije za obavještajnu i protuobavještajnu službu. Vođenje obavještajne službe bilo je postavljeno vertikalno, od obavještajnog odsjeka Vrhovnog štaba (II. odsjek) preko glavnih, do područnog centra. Obavještajna sekcija prikupljala je podatke o neprijatelju, a protuobavještajna sekcija otkrivala je neprijateljske obavještajne centre i agente, te ih likvidirala. Ovim "uputama" nastala je nova faza rada obavještajne službe u kojoj usporedno djeluju vojna i teritorijalna komponenta, a također su razdvojeni obavještajni od protuobavještajnih poslova.²³

Tijekom rata obavještajna služba najbolje je funkcionirala u Sloveniji. Na temelju navedenih uputa iz studenoga 1942. glavni štab NOV-a i PO-a Slovenije donio je 17. veljače 1943. *Upute za izgradnju obavještajne službe u Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Slovenije* (Navodila za izgraditev obveščevalne službe v SNOV in PO).²⁴ Temeljem navedenih uputa dovršena je organizacija obavještajno-sigurnosnog sustava u Sloveniji tijekom 1943. i takav sustav funkcionirao je sve do 19. veljače 1944., kada su odlukom Slovenskog narodnooslobodilačkog vijeća (SNOS) ukinute obavještajna služba i

22 *Vojna bezbednost*, 1986., str. 18.

23 *Vojna bezbednost*, 1986., str. 20.

24 *Dokumenti VOS*, 1976., str. 120-125.

služba sigurnosti, kao posebne organizacije s posebnim ovlastima. Po zapovjedi Vrhovnoga zapovjednika Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije od 23. veljače 1944., vojnoobavještajna služba u jedinicama NOV-a i PO-a i u strukturi vojno-teritorijalnih zapovjedništava Slovenije postavljena je u organizacijske okvire Jugoslavije.²⁵

U Hrvatskoj nije bilo posebnih teškoća vezanih za funkcioniranje obavještajno-sigurnosne službe. *Uputstvo za organizaciju obavještajne službe*, kao i zapovijed Vrhovnoga zapovjednika o primjeni toga

²⁵ *Vojnoobavještajna služba*, 1990., str. 75-76.

naputka, dostavljeno je Glavnom štabu Hrvatske 2. prosinca 1942. Vrhovni štab je 7. prosinca iste godine preko zapovijedi ukazao na potrebu provođenja u život već odaslane upute i dao ocjenu o postojećoj organizaciji i radu obavještajne službe u Hrvatskoj. Temeljem navedene zapovijedi Vrhovnoga zapovjednika Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije pri štabu IV. operativne zone formiran je glavni obavještajni centar, čija je mjerodavnost obuhvaćala Dalmaciju i Hercegovinu i koji je u obavještajnom pogledu bio neposredno pod Vrhovnim štabom. U Dalmaciji se obavještajna služba sukladno situaciji dobro razvijala, dok je u Hercegovini radi nepostojanja partizanskih jedinica na njezinu terenu služba bila u samom začetku.²⁶ U GŠ NOV i PO-a Hrvatske, donesena je 27. svibnja 1943. odluka o formiranju posebnih jedinica za borbu protiv "pete kolone".²⁷

Indikativno je što se na prostoru Dalmacije u drugoj polovici 1943. pojavila i vijest o "paralelnoj obavještajnoj službi". Nepoznati autor poslao je preko Glavnoga štaba NOV-a i PO-a Hrvatske 10. listopada 1943. dopis Milovanu Đilasu i Sretenu Žujoviću u kome iznosi kako je saznao od nekih drugova iz Dalmacije da je "neki delegat iz Hrvatske", uspostavio neku paralelnu obavještajnu službu. Autor dopisa traži žurno ukidanje takve službe i upozorava kako to može imati teških posljedica na jedinstvo Partije. Na ovaj dopis Tito je "energično reagirao".²⁸ Ovaj slučaj također jasno pokazuje kako se obavještajni rad tretira prije svega kao stvar Partije. Tu činjenicu dobro oslikava i jedna crtica iz monografije Pete dalmatinske brigade, kada se zapovjedništvo četvrtoga bataljuna žali partijskom komesaru u brigadi Dani Beroviću, kako imaju ponekog dezertera u brigadi, koji ih sramote. Berović ih pita: "Zašto Partija to ne spriječi? Imate oko pedeset članova Partije, desetak kandidata, i preko pedeset skojevaca, a vi tražite pomoć službe sigurnosti." Nekoliko dana kasnije skojevci su pronašli "špijuna" koji je "širio neprijateljsku propagandu" pa je osuđen na smrt.²⁹ U Bosni i Hercegovini, sukladno organizaciji KPJ, osnovana su i tri potpuno različita područja u pogledu organizacije i funkcioniranja obavještajne službe: Bosanska krajina, Istočna Bosna, te Hercegovina. U Bosanskoj krajini je *Uputstvom Operativnog štaba*

26 *Vojnoobaveštajna služba*, 1990., str. 75.

27 *Vojna bezbednost*, 1986., str. 22.

28 *Vojnoobaveštajna služba*, 1990., str. 75.

29 RADOVAN TIMOTIJEVIĆ - NIKOLA SLAVICA, *Peta dalmatinska*, Narodna armija, Beograd, 1976., str. 141-142.

NOP-a i DV-a za Bosansku krajinu, od 11. odnosno 31. srpnja 1942., postavljena osnova za organizaciju obavještajne i protuobavještajne službe u jedinicama. Međutim, nije predviđen teritorijalni ustroj službe. On je postavljen naknadno po zapovijedi Vrhovnoga zapovjednika NOV i POJ od rujna 1942. Organizaciju obavještajne službe u istočnoj Bosni prema odredbama navedenog *Uputstva Vrhovnoga štaba*, postavila je 6. istočno-bosanska narodno oslobodilačka udarna (NOU) brigada, u razdoblju ožujak - travanj 1943., odnosno do njezina ulaska u sastav skupine divizija i brigada pod izravnim zapovjedništvom Vrhovnoga štaba NOV i POJ. Od tada pa do dolaska u istočnu Bosnu 1. bosanskog udarnoga korpusa nositelji obavještajne aktivnosti su lokalna partijska i vojna vodstva. Preimenovanjem Prvoga bosanskog u Treći udarni korpus i formiranjem korpusne vojne oblasti, dograđena je struktura vojnoobavještajne službe. S teritorija istočne Bosne do kraja 1943. organiziran je obavještajni rad prema susjednim teritorijima, Srbiji, Sandžaku, zapadnom Srijemu i Slavoniji.³⁰

Kao što je već spomenuto po zapovijedi Vrhovnoga štaba NOV i POJ od 2. prosinca 1942. Hercegovina je u obavještajnom smislu stavljena u mjerodavnost Glavnom obavještajnom centru štaba IV. operativne zone NOV-e i PO-a Hrvatske. Po zapovjednoj liniji hercegovačke partizanske jedinice bile su pod Glavnim štabom NOV-e i PO-a za Bosnu i Hercegovinu. Od hercegovačkih jedinica koje su se nakon četničke prevage, izazvane "crvenim terorom", odnosno "lijevim skretanjima" povukle u Bosnu, u kolovozu 1942. osnovana je Deseta hercegovačka narodnooslobodilačka udarna brigada, koja je bila pod izravnim zapovjedništvom Vrhovnoga štaba NOV i POJ-a. Jedinice koje su djelovale na prostoru Hercegovine nisu primile naputke za organizaciju obavještajne službe, niti su što činile s tim u svezi. U postrojbama 29. hercegovačke divizije, od kraja 1943., organizacija obavještajne službe provedena je prema uputama Vrhovnoga štaba NOV i POJ-a. Obavještajci operativnih jedinica oslanjali su se u svom radu uglavnom na partijske organizacije.³¹

U jednom izvješću o radu i organizaciji obavještajne službe u Dalmaciji s kraja 1943. godine piše: "Ti naši organi u Dalmaciji i onom dijelu Bosne koji je sada pod Dalmacijom, (Livno, Tomislavgrad), ne bave se toliko obavještajnim radom koliko informativnim. Njihovi

30 *Vojnoobavještajna služba*, 1990., str. 77-78. Ova skupina divizija i brigada, kasnije se pretenciozno pokušavala proglasiti "Glavnom operativnom grupom".

31 *Isto*, str. 77-79.

su izvještaji većinom informativne prirode, a mnogo manje polit. obavještajne. Ako bismo to u postocima izrazili tada bi odnos bio otprilike 3 : 1. Drugovi koji rade po ob. službi nisu dorasli svojim zadacima, jer tamo još uvijek postoji pravilo da onaj koji nije ni za kakav rad da će biti dobar za ob. službu, zapravo za informativnu službu."³²

U izvješću piše i da u Dalmatinskoj Zagori obavještajnim tijelima upravljaju partijske organizacije te često dolazi do nesuglasica, jer bi se obavještajci htjeli osamostaliti. Naprotiv, organizacije KPH zapovjedaju im, preuzimaju njihove veze i sami ih vode. Komunisti iz Oblasnoga komiteta za Dalmaciju osnovali su posebnu organizaciju koju su nazvali "komisijom", za koju u izvješću piše: "Ta je komisija bila konspirativna, naređivala je hapšenja i streljanja. Imala je i svoj zatvor na jednom osamljenom mjestu otoka Hvara. Tu su vršena streljanja a i mučenja. U glavnom su se te stvari vršile konspirativno, tako da za taj rad nije znalo građanstvo nego je samo to naslućivalo."³³

Uspostava državnog okvira i jedinstvenoga sigurnosno-obavještajnog sustava

Drugo zasjedanje AVNOJ-a koje je održano u Jajcu 29. studenoga 1943. osiguralo je partizanskom pokretu formu države, a jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) naglo su se povećavale. Samo na prostoru koji je bio pod talijanskom okupacijom osnovano je novih: 38 brigada, 8 divizija i 4 korpusa. KPJ počinje voditi jedinstvenu sigurnosnu politiku na cijelom prostoru. To zahtijeva i jedinstven sigurnosno-obavještajni sustav. Bile su nužne organizacijske promjene. Pri VŠ NOV i POJ, u rujnu 1943. osnovan je *Odsjek za zaštitu naroda*, koji je preuzeo zadaće *Komisije za suzbijanje pete kolone i terorizma*. Odsjek je imao zadaću objediniti rad po obavještajnoj i protuobavještajnoj liniji za potrebe Vrhovnog štaba i u njegovoj neposrednoj okolini. Po zapovjedi Vrhovnoga zapovjednika od 8. veljače 1944., proširena je teritorijalna mjerodavnost Odsjeka. Pri operativnom dijelu štaba korpusa ostao je obavještajni odsjek, a pri korpusnoj vojnoj oblasti formiran je Odsjek za zaštitu naroda. Na taj način došlo je do organizacijskog razdvajanja sigurnosne, odnosno protuobavještajne komponente od obavještajne u do tada

32 Hrvatski državni arhiv (HDA), OZNA Hrvatske, 30/74. Dokument nema potpisa, niti datuma, ali se može zaključiti da je pisan u prosincu 1943. ili u siječnju 1944.

33 HDA OZNA Hrvatske, 30/74.

jedinstvenoj službi.³⁴ U proljeće 1944. ishod rata već je bio jasan. Njemačka i njezini saveznici gubili su pozicije svakim danom. Zapadne zemlje, prije svega Velika Britanija, nastojale su spriječiti uspostavu komunističkoga režima i dovesti na vlast izbjeglu jugoslavensku vladu. KPJ se spremala za potpuno preuzimanje vlasti, za tzv. drugu etapu revolucije, koja je značila obračun s "građanskim-kapitalističkim snagama" u državi. Državno-politički okvir komunističkoga revolucionarnog pokreta bio je zaokružen drugim zasjedanjem AVNOJ-a. Stvorene su jake vojne snage, čiju su kralježnicu činile proleterске brigade, kao čista partijska vojska. Bila je potrebna jaka sigurnosna služba koja će biti kadra zavesti, odnosno ostvariti "diktaturu proletarijata", obračunati se sa svim stvarnim i potencijalnim neprijateljima revolucije. Iz tih razloga, Tito kao vrhovni zapovjednik NOV-e i POJ-a, zapovjedio je 13. svibnja 1944. osnivanje *Odjeljenja zaštite naroda* (OZN-a), pri Povjereništvu narodne obrane, kao privremene vlade nove Jugoslavije. OZN-a je formirana uz pomoć sovjetskih instruktora, te je ustrojena slično kao i sovjetske službe. Organizirana je s jedinstvenom strukturom i centraliziranim vodstvom, a imala je četiri odsjeka. Prvi odsjek bio je zadužen za rad u inozemstvu i na okupiranom teritoriju. Drugi odsjek radio je na oslobođenom teritoriju. Treći odsjek štiti je protuobavještajnu vojsku, dok se četvrti odsjek bavio statističko-tehničkim poslovima.³⁵

Stvaranje OZN-e može se gledati i kao dio stvaranja državnog aparata nove Jugoslavije nakon Drugoga zasjedanja AVNOJ-a. Cijeli taj aparat, pa i OZN-a organiziran je na temelju sovjetskog utjecaja i iskustava iz rata. Počevši od potpune kontrole KPJ, pa do toga da je velik dio kadrova OZN-e i VOS-a školovan, odnosno obučavan u SSSR-u. Već u studenom 1944. otišla je prva grupa oficira NOVJ-e u Visoku školu Narodnog komesarijata državne sigurnosti na tečaj

34 *Vojna bezbednost*, Beograd, 1986., str. 22-23. Ime OZN-a je prema tvrdnji Milovana Đilasa osmislio pjesnik Radovan Zogović, a OZN-a je uskoro dobila epitet svemoćne i sveznajuće službe. Vidjeti: DŽAVID HUSIĆ, *Princ politbiroa*, Beograd, 1988., str. 57. Oskar Davičo spjevao je stih "OZNA sve dozna", koji je postao gotovo logotip te organizacije, te se toliko identificirao s njom da i sada kada se pročita ovaj podatak, on izgleda čudno, jer je u kolektivnoj svijesti prisutan stav nekakve spontanosti i prirodnosti te uzrečice, kao da ona pripada u domet narodnoga stvaralaštva. Vidjeti: MILOMIR MARIĆ, *Deca komunizma*, Mladost, Beograd, 1988., str. 266. Stih Davičove pjesme o OZNI naveden je u knjizi: GORAN LAZOVIĆ, *Đilas o sebi, drugi o Đilasu*, Beograd, 1989., str. 106.

35 JOSIP BROZ TITO, *O bezbjednosti i društvenoj samozaštiti*, Narodna knjiga, Beograd, 1982., str. 147-150.

koji je trajao pet i pol mjeseci.³⁶ Važnost koju je KPJ pridavala OZN-i vidi se i u činjenici kako su OZN-i bili na raspolaganju politički partijski kadrovi, kao i najbolji obavještajni kadrovi, čime je vojnoobavještajna služba nakon razdvajanja bila ozbiljno oštećena.³⁷ Načelnik OZN-e bio je general lajtnant Aleksandar Ranković (Marko), a njegov zamjenik bio je pukovnik Svetislav Stefanović (Ćeća). OZN-a je u središtu bila organizirana po odsjecima.³⁸ Prvi odsjek vodio je Maksimilijan Baće (Maks). Drugi odsjek vodio je Pavle Pekić. Treći odsjek vodio je Jefto Šašić. Četvrti odsjek vodio je Mijat Vuletić. OZN-a je formirana i na teritoriju po federalnim jedinicama, odnosno po odjeljenjima. Ivan Krajačić (Stevo) bio je načelnik odjeljenja OZN-e za Hrvatsku. On je u isto vrijeme bio i organizacijski sekretar CK KPH. Načelnik OZN-e za BiH bio je Uglješa Danilović, koji je obavljao dužnost organizacijskoga sekretara Pokrajinskoga komiteta KPJ BiH. U Sloveniji je na čelo OZN-e postavljen Ivan Maček (Matija), organizacijski sekretar CK KP Slovenije. U Crnoj Gori je za načelnika OZN-e postavljen Veljko Milatović, koji je tijekom rata bio organizacijski sekretar Pokrajinskoga komiteta KPJ za Crnu Goru, a poslije član PK. U Makedoniji je OZN-u vodio Bane Andreev, organizacijski sekretar CK KP Makedonije. Slobodan Penezić (Krcun) imenovan je načelnikom OZN-e za Srbiju. Čedo Reljić bio je načelnik OZN-e za Vojvodinu, Đorđe Perunčić za Sandžak, Spasoje Đaković za Kosovo i Metohiju. Načelnik OZN-e za grad Beograd bio je Miloš Minić.³⁹

Nedugo nakon formiranja OZN-e uslijedila je promjena u radu vojno-obavještajnih tijela. Najprije je 1. kolovoza 1944. izrađeno *Uputstvo za prikupljanje i dostavljanje podataka o neprijatelju*.⁴⁰ Zatim je 29. rujna 1944. izrađeno *Privremeno uputstvo za organizaciju i vođenje vojne obavještajne službe*. Uputstvo je izradilo Obavještajno odjeljenje VŠ NOV i POJ, podijeljeno je na organizacijski i izvršni

36 OBREN ĐORĐEVIĆ, *Zaštita revolucije*, Institut za političke studije FPN, Beograd, 1979., str. 266. Ne znamo koliko je točno Ozninih djelatnika obučavano u SSSR-u, ali se svakako radi o znatnom i utjecajnom kadru.

37 *Vojnoobavještajna služba*, 1990., str. 98.

38 ZDENKO RADELIĆ, *Obavještajni centri, Ozna i Udba u Hrvatskoj (1942.-1954.)*, knjiga 1 i knjiga 2: Kadrovi, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2019.

39 MARKO LOPUŠINA, *Ubij bližnjeg svoga. Jugoslovenska tajna policija 1945/1995.*, Beograd, 1996., str. 50-57.

40 JOSIP BROZ TITO, "Uputstvo za prikupljanje i dostavljanje podataka o neprijatelju", u: *O bezbjednosti i društvenoj samozaštiti*, Narodna knjiga, Beograd, 1982., str. 154-158.

dio. Organizacijski dio temeljio se na strukturi obavještajne službe u Crvenoj armiji, a u njegovoj izradbi sudjelovao je pukovnik Crvene armije Melinkov.⁴¹

Obavještajno odjeljenje Vrhovnoga štaba narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije izradilo je 25. siječnja 1945. *Privremeno uputstvo o izviđanju i osmatranju neprijatelja i zemljišta*, koje je potpisao general-lajtnant Velimir Terzić.⁴² Obavještajno odjeljenje izradilo je u siječnju 1945. knjižicu *Podaci o nemačkoj vojnoj sili*, gdje navode osnovne podatke o njemačkoj vojsci.⁴³ Ubrzo je tiskana i podijeljena i druga knjiga, s istim naslovom, u njoj se nalazi pregled njemačkih snaga u Jugoslaviji početkom veljače 1945.⁴⁴ Obavještajna služba bila je zadužena i za suradnju sa savezničkim misijama.⁴⁵

J. B. Tito 15. kolovoza 1944. zapovjedio je formiranje *Korpuse narodne obrane Jugoslavije* (KNOJ), u čiji su sastav ušle jedinice OZN-e, narodne obrane, te posebno odabrane jedinice s terena. KNOJ su sačinjavale divizije, brigade i bataljuni, a zadaće KNOJ-a bile su: "borba sa antinarodnim elementima, u pozadini NOV, likvidacija četničkih, ustaških, belogardejskih, balističkih i drugih naoružanih grupa na teritoriji, osiguranja različitih osoba i objekata, te konačno izvršenje zadaća OZN-e, kao što su potjere, pretresi terena, zasjede, provođenje uhićenika, zarobljenika i slično".⁴⁶

Načelnik OZN-e Aleksandar Ranković uputio je 23. kolovoza 1944. dopis Odjeljenjima OZN-e kojim ih informira o osnivanju KNOJ-a, "kako bi se do kraja provelo obezbeđenje pozadine Narodno-oslobo-

41 *Vojnoobavještajna služba*, 1990., str. 90-94.

42 Vrhovni štab narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, Obavještajno odjeljenje, poverljivo, broj evidencije 260, *Privremeno uputstvo o izviđanju i osmatranju neprijatelja i zemljišta*, pov. broj: 75/45, 25. januara 1945., Zast. Načelnika Vrhovnog štaba Generallajtnant Velimir Terzić.

43 Vrhovni štab narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, Obavještajno odjeljenje, poverljivo broj evidencije 164, *Podaci o nemačkoj vojnoj sili, I. deo-opšti*, Januar 1945.

44 Vrhovni štab narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, Obavještajno odjeljenje, poverljivo broj evidencije 111, *Podaci o Nemačkoj vojnoj sili, II. deo pregled nemačkih snaga u Jugoslaviji početkom februara 1945. godine*, Februar 1945.

45 *Vojnoobavještajna služba*, 1990., str. 92.

46 J. B. Tito, "Uputstvo za prikupljanje i dostavljanje podataka o neprijatelju", str. 159-161.

dilačke Vojske i održavanje reda na oslobođenom teritoriju". On piše o uzvišenosti dužnosti koju imaju jedinice KNOJ-a, traži da se u njih odabiru do kraja provjereni i odani ljudi, koji su se dokazali u ratu. "U mobilizaciji se oslanjati uglavnom na borbenu, poletnu, fizički zdravu, radničku, seljačku i srednje-školsku omladinu." Ranković traži od OZN-e da pomognu u osnivanju jedinica KNOJ-a, te napominje: "Jedinice Korpusa Narodne Odbrane su samostalne jedinice sa svojim štabovima, te ih ne trebaju Odeljenja, Otseci i ostali organi OZN-e stavljati pod svoju komandu. Odeljenja, Otseci i organi OZN-e trebaju biti u svakodnevnom kontaktu sa jedinicom Narodne Odbrane, saradivati s njom i pomoći joj u postavljanju i izvršavanju zadaća."⁴⁷

Kraj rata KNOJ je dočekaao organiziran u devet divizija i jednu samostalnu brigadu. Činilo ih je oko 100.000, a u prvim poslijeratnim godinama i 130.000 biranih boraca, od kojih su velik dio, a naročito zapovjedni kadar, činili komunisti i skojevci. U sastav Korpusa ušla je i "Vojska državne varnosti", koja je ranije formirana u Sloveniji, sve jedinice Odsjeka zaštite naroda, kao i jedinice za borbu protiv pete kolone u Hrvatskoj (tzv. Bataljuni protiv pete kolone (PPK).

Prvi štab KNOJ-a imenovan je 20. kolovoza 1944. Komandant je bio general-major Jovo Vukotić, dotadašnji načelnik štaba III. korpusa. Politički komesar bio je Vlado Janjić, dotadašnji komesar VI. korpusa. Zamjenik komandanta bio je potpukovnik Nikola Ljubičić, na raspoloženju Glavnoga štaba Srbije, a načelnik štaba potpukovnik dr. Marian Dermastija, dotadašnji prvi pomoćnik načelnika Glavnoga štaba Slovenije. Prvi pomoćnik načelnika bio je major Stojadin Soldatovi na raspoloženju Glavnoga štaba Makedonije. Obavještajni oficir bio je potpukovnik Mesud Hotić, dotadašnji načelnik štaba X. divizije. Načelnik personalnog odjela bio je Jagoš Uskoković, dotadašnji komesar Primorske grupe. Načelnik intendant bio je kapetan Živorad Mihajlović, dotadašnji član Ekonomskog odjeljenja Vrhovnog štaba. Referent saniteta bio je potpukovnik dr. Voja Đukanović, dotadašnji referent saniteta I. korpusa. U sklopu KNOJ-a bilo je predviđeno naknadno osnovati Odjeljenje veze, Šifrantsko odjeljenje i Odjeljenje za nastavu.⁴⁸

47 Odelenje zaštite naroda (OZNA), Povereništvo narodne odbrane NKOJ, 23. VIII. 1944., Odelenju zaštite naroda za Otsjek OZNA za Obl. 29. te Divizije, Načelnik OZN-e General-lajtnant Aleksandar Ranković.

48 LJUBA DORNIK ŠUBELJ, *Odelek za zaščito naroda za Slovenijo*, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, 1999., str. 217.

Bosansko-hercegovačka divizija KNOJ-a osnovana je u prosincu 1944. u Jajcu, a poslije je dobila naziv 3. divizija KNOJ-a. U njezin sastav ušle su četiri brigade narodne obrane (NO) i samostalni bataljun, koji je određen za vršenje "specijalnih zadataka". Hercegovačka brigada KNOJ-a, koja je kasnije ušla u 3. diviziju formirana je 7. prosinca 1944. od bataljuna NO i pojedinih hercegovačkih partizanskih odreda. Brigada je imala ukupno oko 1.200 boraca.⁴⁹ Komandant bosanskohercegovačke divizije KNOJ-a bio je Nikola Ljubibratić, a politički komesar Špiro Srzentić.⁵⁰

Krajem rata u postrojbe NOV i POJ pristizali su novi borci. Neki su došli dragovoljno, veći je dio mobiliziran, a dio pripadnika neprijateljskih vojski pokušavao se spasiti od poraza, ili rehabilitirati kroza sudjelovanje u zadnjim danima rata na pobjedničkoj strani. Sve to postavilo je nove zadaće pred sigurnosne i obavještajne strukture. Vrhovni štab izdao je 24. siječnja 1945. zapovijed o čuvanju vojne tajne i upozorio na opasnost infiltracije neprijatelja u partizanske redove.⁵¹ Jedinice KNOJ-a blisko su surađivale s OZN-om koja im je uglavnom i izdavala zadaće. U monografiji KNOJ-a piše da su tijekom 1945. i 1946. godine pripadnici KNOJ-a likvidirali 25.820 ljudi kvalificiranih kao "neprijateljski elementi". Od toga ubijeno je 11.184 četnika, 5553 ustaša, 1261 domobran, 4950 Nijemaca, 602 balista, 737 dezertera, 528 jataka, 594 belogardejaca i 411 švercera. Prema istim izvorima, pripadnici KNOJ-a ozlijedili su 2896 "neprijateljskih elemenata", te zarobili 83.335. Pri tome poginulo je 875 i ozlijeđeno 657 pripadnika KNOJ-a. Za takve rezultate prvi zapovjednik KNOJ-a Jovan Vukotić rekao je da su oni nastali na hrabrosti i moralno-političkoj svijesti 17.092 člana KPJ i 596 kandidata Partije, koliko

49 "Razvoj oružanih snaga SFRJ", u: *Kopnena vojska JNA III*, edicija: Vojnoizdavački i novinski centar, Vojna tajna-interno, Beograd, 1988., str. 423-442.

50 *Rukovodeći kadar oružanih snaga*, edicija: "Razvoj oružanih snaga SFRJ", Vojnoizdavački i novinski centar, Vojna tajna - interno, Beograd, 1990., str. 22. Komandant hrvatske divizije KNOJ-a bio je Vicko Antić, a politički komesar Simo Mrđa. Nikola Ljubičić bio je komandant srpske divizije, a Bojan Polak slovenske. Politički komesari bili su Milojica Pantelić i Janez Japelj.

51 *Vojna bezbednost*, 1986., str. 26. Slične zapovjedi o čuvanju vojne tajne davane su više puta. Ravnateljstvo za javni red i sigurnost (GRAVSIGUR) 15. 11. 1944. dostavilo je zapovjedniku Ustaške vojnice pukovniku Ivi Herenčiću uhvaćeni partizanski dokument "Čuvanje vojničkih tajni i konspirativnosti", str. pov. br. 679., 21. 6. 1944., koji je iz štaba V. korpusa NOVJ upućen štabu XI. divizije. Arhiv Historijskog muzeja BiH, građa NDH, fond UNS, III/93., NDH-MUP-GRAVSIGUR, Odjel D-odsjek II. Broj: V. T. 16482-14-1944., Zagreb, 15. 11. 1944.

ih je 4. svibnja 1945. KNOJ imao u svom sastavu. Bilo je to na početku operacija čišćenja teritorija od ostataka protivničkih vojski i svih onih koji nisu prihvatili novu vlast.⁵² Cijelo vrijeme rata KPJ je čvrsto držala u svojim rukama obavještajni rad i to obje njegove komponente, obavještajnu i sigurnosnu, dajući im karakter unutar partijskog organizacijskog pitanja. Čitavo to vrijeme sigurnosni aspekt, radi orijentacije na unutarnje neprijatelje, imao je ključnu, stratejsku važnost, dok je obavještajni rad bio podređen i imao je tek taktičko značenje. Tijekom 1945. u Jugoslaviji je osnovano 26 kaznenih zavoda u kojima je već do listopada bilo 8436 zatvorenika. Osim toga osnovani su logori s njemačkim zarobljenicima u kojima je bilo 119.897 logoraša. Briga o javnoj sigurnosti sve više je prebacivana na narodnu miliciju, čijih je 42.000 pripadnika bilo loše opremljeno i naoružano. Mjerodavnosti milicije nisu jasno određene, posebno nisu odijeljene od mjerodavnosti OZN-e.⁵³

U *Službenom listu* FNRJ od 17. prosinca 1946. objavljen je *Zakon o narodnoj miliciji* koji o njezinim zadacima i ovlastima kaže: "Zadatak je narodne milicije da održava javni red i mir, da sprečava narušavanje javnog poretka, da pronalazi izvršioce krivičnih dela i drugih protupravnih radnji, da obezbeđuje izvršenje zakona, opštih propisa i rešenja saveznih, republičkih i lokalnih državnih organa i da ukazuje pomoć u čuvanju državne bezbednosti." Zakonom je propisano da milicijom upravlja ministar unutarnjih poslova FNRJ, a neposredno vodstvo na teritoriju narodnih republika vrše republički ministri unutarnjih poslova.⁵⁴ Milicija je bila podređena UDB-i, što se posebno osjetilo na terenu, odakle su dolazile i brojne primjedbe i žalbe na ponašanje operativaca UDB-e, koji su milicionarima zapovijedali da za njih obave čak i neke privatne poslove, što je ovima, naravno, smetalo, posebno što su to često radili pred narodom i time rušili njihov autoritet.⁵⁵

52 *Kopnena vojska JNA III*, 1988., str. 430-431.

53 MARIJA OBRADOVIĆ, *Narodna demokratija u Jugoslaviji 1945-1952.*, INIS, Beograd, 1995., str. 37.

54 *Službeni list FNRJ*, broj 101, utorak, 17. decembar 1946., str. 1317.

55 Partijska ćelija milicionerske stanice Široki Brijeg, broj 7/48, 13. maja 1948., *Izveštaj sa partijskog sastanka*, upućen Sreskom komitetu KPJ Široki Brijeg, u potpisu sekretar Branko Borozan. Na sastancima partijske ćelije milicionarima se zamjera čak i pretjerano druženje s operativcima UDB-e. Navodi se slučaj milicionara Neđe Samardžića koji se loše ponaša, pjeva ulicom i ide "ispod ruke s pojedinim drugovima iz UDB-e". Partijska ćelija UNM, Široki

Komunistička partija Jugoslavije organizirala je na terenu i dobrovoljačku miliciju, sastavljenu od svojih članova i simpatizera. Što se tiče ostataka policije iz prošlih režima s njima se Partija nemilosrdno obračunala. Jedan od bivših oficira OZN-e Milan Trešnjić piše u svojoj knjizi o sudbini pripadnika staroga policijskog aparata koji su bili pritvoreni u zgradi XII. milicijskoga kvarta na beogradskom Dedinju: "Nisu to bili zarobljenici u pravom smislu. Nismo ih mi borbom zarobljavali. Oni su se većinom sami prijavljivali novoj narodnoj vlasti. Neke su pronalazili pomoću stanovništva. Svejedno, međutim kako su nam dopadali šaka, sudbina im je bila jednaka. Zadatak je bio da se mora likvidirati kvislinški policijski aparat koji je bio u službi fašističkog njemačkog okupatora. Uniforma je bio dovoljan dokaz za prijeku osudu na smrt! Desetine i stotine potpuno nevinih ljudi, koji nisu znali da na vrijeme skinu i zbace uniforme progutala je narodna revolucija."⁵⁶ Prema neslužbenim podacima komunisti su nakon zauzeća Beograda, u razdoblju od 15. listopada do kraja studenoga 1944. uhitili i ubili oko 35.000 Beograđana. Oni su uglavnom ubijeni bez suđenja ili bilo kakve procedure, vjerojatno tek po procjeni KPJ ili OZN-e da pripadaju klasnom, ekonomskom ili političkom neprijatelju.⁵⁷

Osnivanje i organizacija OZN-e za Bosnu i Hercegovinu

U sklopu jugoslavenske OZN-e djelovala je i OZN-a za Bosnu i Hercegovinu. Ona je na teritoriju imala i okružna odjeljenja, podijeljena na odsjeke. Načelnik Odjeljenja OZN-e za BiH pukovnik Uglješa Danilović poslao je 25. kolovoza 1944. dopis Aleksandru Rankoviću u kojem rukovodioce odjeljenja OZN-e za BiH, Iliju Kostića, Ahmeta

Brijeg 17. 5. 1948., *Zapisnik s radnog sastanka*, sekretar Veljko Okuka. Gotovo svi milicionari, članovi KPJ, u to vrijeme na Širokom Brijegu bili su Srbi.

56 MILAN TREŠNJIĆ, *Vreme razlaza*, Književne novine, Beograd, 1989., str. 8. Trešnjić je više puta u medijima govorio o događajima s kraja rata, što je ponukalo petoro građana Beograda podnijeti 1. 12. 2002. kaznenu prijavu protiv njega, optužujući ga da je kao major OZN-e, u Šestoj ličkoj diviziji sudjelovao u ubojstvima više stotina građana Beograda (*Danas*, Beograd, 23. 12. 2002.).

57 RADOSLAV GAČINOVIĆ, *Nasilje u Jugoslaviji*, EVRO, Beograd, 2002., str. 182-190. O svemu više: SRĐAN CVETKOVIĆ - NEMANJA DEVIĆ, *Ozna, represija komunističkog režima u Srbiji 1944-1946. dokumenti*, Catena mundi, Beograd, 2019.

Šehovića, Boška Baškota, Dušana Misiraču i Safeta Filipovića predlaže za dodjelu činova.⁵⁸

U izvješću za kolovoz 1944. piše da Odjeljenje još nije popunjeno. Prvi odsjek vodio je Ahmet Šehović, a zamjenik mu je bio Boško Baškot. Drugi odsjek nije bio organiziran, a za njegova šefa predložen je Stole Kovačević, dotadašnji šef odsjeka OZN-e za V. korpus. Treći odsjek vodio je Ilija Kostić. Četvrti Dušan Misirača, a zamjenik mu je bio Safet Filipović.

U izvješću su navedeni i opunomoćenici OZN-e u divizijama i brigadama V. korpusa NOV i POJ-a. U IV. Diviziji to su bili: Radoman Jakić, Smajil Šerić, Milorad Rakočević i Milan Stanić. U X. diviziji: Budo Bušatlija, Slavko Gnjatić, Bogoljub Marijanac i Ismet Kreso. U XXIX. diviziji: Đorđe Maran, Đorđe Stupar i Vaso Petrović. Nova (Srednjobosanska) divizija: Tone Vikić, Spasoje Marjanović i Rade Divjak. Šef odsjeka za V. korpus bio je Stole Kovačević, a njegov pomoćnik Budo Miličević. Rukovodioci sekcija u V. korpusu bili su: Đurađ Pavić, Dušan Simić i Redžo Terzić. Navedeni su i opunomoćenici po područjima Vojne oblasti V. korpusa i to opunomoćenik i dva pomoćnika. Drvarsko područje: Petar Bijeljac, Miće Medić i Vojan Popović. Mrkonjičko područje: Ratko Vašalić, Rade Đurđević i Muhamed Hasanbašić. Jajačko područje: Irfan Filipović i Jusuf Babić. Banjalučko područje: Bogdan Vidović, Safet Fejzić i Dušan Utješinović. Prnjavorsko područje: Teofik Kadinić, Dušan Surla i Branko Soldat. Livanjsko područje: Mitar Gajanović, Boško Baroš i Vlado Miladić. Kozarsko područje: Mikan Garača, Relja Goronja i Petar Bašket. Podgrmečko područje: Božo Narančić, Mirko Trivić i Mihajlo Bjelovuk. Prozorsko područje: Smajo Brkić i Safet Alagić.

Kroz malobrojne dostupne dokumente OZN-e spominju se imena i funkcije još nekih oficira OZN-e, kao što su: pukovnik Nemanja Vlatković i šef odsjeka OZN-e I. proleterskoga korpusa Momčilo Du-

58 Odjeljenje zaštite naroda Bosne i Hercegovine, Br. Služb. 25. 8. 1944. šalje Odelenju zaštite naroda, Povjereništvu za narodnu odbranu NKJ drugu Marku, u potpisu Uglješa. 8. 11. 1944. Danilović predlaže unaprjeđenje šefa I. odsjeka kapetana Ahmeda Šehovića u čin majora, kao i šefa IV. odsjeka kapetana Dušana Misiraču. Također predlaže unaprjeđenje Bože Narančića, Mirka Trivića i Mihajla Bjelovuka. Odjeljenje zaštite naroda za Bosnu i Hercegovinu, broj službeno, 8. 11. 1944., *Predlog za unapređenja*, Odjeljenju zaštite naroda povjereništva za narodnu odbranu N.K.O.J.-a.

gotić. Zauzimanjem preostalih prostora BiH OZN-a se širi i na njih, te se broj njezinih operativaca znatno povećava.⁵⁹

Za zamjenika načelnika OZN-e za BiH u studenom 1944. predložen je Vojo Ljujić, dotadašnji zamjenik komandanta III. korpusa, a za pomoćnika Mile Perković. Predviđeno je bilo i osnivanje sarajevskog odjeljenja OZN-e u koje je za načelnika predložen Ibrahim Čengiđ, a na ostale funkcije u tom odjeljenju predloženi su: Nisim Albahari, Smajo Mandžuka, Braco Šimunović i Savo Pređa.⁶⁰

Na sastanku OZN-e za Hercegovinu održanom 13. prosinca 1944. govorilo se o izvješćima i reorganizaciji službe. Predviđeno je postavljanje organizacije po sektorima, a ne teritorijalno. Na čelo Prvoga punomoćstva određen je Nikola Komnenić, politički komesar, a za njegove pomoćnike Vojo Vuković, sekretar ćelije KPJ i Drago Slijepčević, politički komesar čete. Drugo punomoćstvo povjereno je Tripi Šarencu i pomoćnicima Gojku Mihiću i Žarku Sparavalu. Treće punomoćstvo vodili su Pero Jelčić i njegovi pomoćnici: Mirko Praljak, Donko Vrankić i Lovro Kovačević. U postrojbama su određeni sljedeći opunomoćenici OZN-e: Simo Vojinović (X. brigada), Vaso Kovačević (XI. brigada), Branko Popadić (XII. brigada), Vukota Milošević (XIII. brigada), Sveto Gagović (XIV. brigada), Simo Opalić (Divizion) i Mirko Kolak (Divizija).⁶¹

Takva organizacijska i kadrovska struktura OZN-e dočekala je završetak rata. Ipak za nju rat nije prestao. Komunistička partija Jugoslavije, čiji su najpouzdaniji aparat bili, postavila je pred njih nove teške i odgovorne zadatke, o kojima je možda ovisio uspjeh revolucije. Bosna i Hercegovina ustrojena je po prvi put nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije kao politički entitet, odnosno kao Republika. U Sarajevu je od 26. do 28. travnja 1945. održano Treće zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH), na kojem je to Vijeće reorganizirano u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine koja je donijela zakon o Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine. Prva vlada imenovana je 28. trav-

59 Odjeljenje zaštite naroda Bosne i Hercegovine IX. 1944. Odelenju Zaštite naroda povjereništva za narodnu odbranu N.K.J. (drugu Marku).

60 Odjeljenje zaštite naroda za Bosnu i Hercegovinu, Broj službeno, 8-11-1994, *Izvještaj o radu*, Odelenju zaštite naroda povjereništva narodne odbrane N. K. O. J.-a, u potpisu Uglješa Danilović.

61 AFBiH, Sarajevo, fond CK SK BiH, *Uglješa Danilović - Prepis rukopisnih zabilješki*, br. 6, str. 8.

nja 1945. Za predsjednika vlade imenovan je Rodoljub Čolaković, a za ministra unutarnjih poslova časnik OZN-e, pukovnik Ilija Došen. Na sjednici vlade 5. svibnja 1945. imenovani su pomoćnici ministara u vladi BiH. Za pomoćnika ministra unutarnjih poslova imenovan je Mustafa Rustembegović.⁶² Kadrovski je ojačana i OZN-a, polovicom srpnja 1945. načelnik Danilović dobio je zamjenika pukovnika Voju Ljujića. Pomoćnik je bio Mile Perković. Šef III. odsjeka potpukovnik Ilija Kostić. Načelnik za sarajevski okrug bio je kapetan Vojo Čolović, za tuzlanski okrug major Teufik Selimović, za travnički okrug kapetan Stipo Bilan te za mostarski okrug Todo Kurtović.⁶³

Potpuno ovladavanje prostorom Jugoslavije omogućilo je i cjelovit teritorijalni ustroj OZN-e, koja je na prostoru BiH organizirana u šest okružnih odjeljenja i to: 1. Bihaćko sa 7 kotarskih (sreskih) opunomoćstava (Bihać, Velika Kladuša, Cazin, Krupa, Drvar, Bosansko Grahovo i Bosanski Petrovac); 2. Banjalučko s 9 sreskih opunomoćstava (Banja Luka, Prijedor, Sanski Most, Ključ, Mrkonjić Grad, Kotor Varoš, Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška i Bosanski Novi); 3. Dobojsko s 9 sreskih opunomoćstava (Doboj, Derventa, Maglaj, Tešanj, Teslić, Prnjavor, Bosanski Šamac, Žepče i Bosanski Brod, gdje se radi prometne važnosti nalazilo opunomoćstvo iako je Brod pripadao derventskom srezu); 4. Tuzlansko s 9 sreskih opunomoćstava (Tuzla, Gračanica, Gradačac, Brčko, Bijeljina, Zvornik, Kladanj, Vlasenica i Srebrenica); 5. Travničko sa 7 sreskih opunomoćstava (Travnik, Jajce, Bugojno, Prozor, Duvno, Livno i Glamoč); 6. Sarajevsko s 8 sreskih opunomoćstava (Sarajevo-srez, Rogatica, Višegrad, Goražde, Foča, Visoko, Zenica i Fojnica); 7. Oblasno odjeljenje za Hercegovinu s 10 sreskih opunomoćstava i jednim gradskim opunomoćstvom (Mostar-srez, Konjic, Ljubuški, Posušje, Stolac, Ljubinje, Trebinje, Bileća, Nevesinje, Gacko i Mostar-grad); 8. Odjeljenje za grad Sarajevo s 4 rejonska opunomoćstva.⁶⁴

62 *Narodna vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945.-1948.*, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1985., str. 1-13. Ilija Došen rođen je 1914. kod Bosanskog Petrovca, Srbin, član KPJ od 1936. završio pravni fakultet u Beogradu. Bio politički komesar u II. korpusu JA. Vijećnik ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a. Vidjeti: *Ko je ko u Jugoslaviji*, Beograd, 1957., str. 146-147.

63 *Zapisnik sa sastanka načelnika okružnih odjeljenja i načelnika odjeljenja za grad Sarajevo, održanog 14 i 15 jula 1945 godine u Odjeljenju zaštite naroda za Bosnu i Hercegovinu.* Popis prisutnih.

64 *Odjeljenje za zaštitu naroda (OZNA) za Bosnu i Hercegovinu, Ministarstvo narodne odbrane Federativne Jugoslavije, Str. Pov. Br. 29., 4. 6. 1945., Sarajevo, Rad II odsjeka Odjeljenja za BiH I II-gih odsjeka okružnih odjeljenja.*

Partijski i državni vrh posebnu pozornost posvećivali su kadrovima u OZN-i. U listopadu 1945. Ranković je poslao Odjeljenju zaštite naroda za BiH Instrukciju za formiranje Komisije za kadrove u OZN-i. U instrukciji piše: "Vrata OZNE mogu se otvoriti samo onim drugovima čija je prošlost čista, koji su odani Narodno-oslobodilačkom pokretu i koji su neograničeno spremni da čuvaju velike tekovine Narodno-oslobodilačke borbe. Jedan od bitnih uslova za primanje drugova u OZNU mora biti njihova beskrajna ljubav prema svojoj otadžbini."⁶⁵ U ožujku 1946. OZN-a za BiH bila je i kadrovski popunjena. Načelnik odjeljenja OZN-e za BiH bio je pukovnik Uglješa Danilović. Pomoćnici načelnika bili su majori Slobodan Šakota i Nenad Petrović. Šef II. odsjeka bio je major Nenad Vasić. Šef IV. odsjeka bio je major Dušan Misirača. Šef V. odsjeka bio je major Duško Baškot. Šef VI. odsjeka bio je major Đoko Pastrocki. Šef VII. odsjeka bio je major Stojan Makić. Načelnik OZN-e za Sarajevo bio je pukovnik Dane Olbina, a za sarajevski okrug (srez) kapetan Ratko Bajić. Načelnik OZN-e za tuzlanski okrug bio je major Mile Milešević, za banjolučki okrug major Đuro Štrbac, za dobojski okrug kapetan Rade Kantar, za travnički okrug Slobodan Vuković, za bihaćki okrug kapetan Miloš Vranješ i za mostarski okrug načelnik Mato Markotić.⁶⁶ Gotovo svi navedeni čelnici Odjeljenja OZN-e za BiH bili su srpske nacionalnosti. Nema ni jednog muslimana, a Mato Markotić je jedini Hrvat, i jedini je bez čina.

Prema nacrtu Uglješe Danilovića, vjerojatno rađenom u Jajcu, kadrovska struktura OZN-e trebala je biti nešto drugačija. Zamjenik načelnika OZN-e za BiH trebao je biti Niko Jurinčić, a pomoćnik Ahmed Šehović. Šef Drugog odsjeka Slobodan Šakota. Prvi pomoćnik, zadužen za referat Gestapo, Nenad Vasić, drugi pomoćnik zadužen za referat Četnici, Budo Milićević, treći pomoćnik zadužen za referat Intelligence Service (I.S.). Boško Baškot, a četvrti pomoćnik zadužen za referat Ustaška nadzorna služba (UNS) Braco Šimunović. Šef Trećeg odsjeka trebao je biti Ilija Kostić, zamjenik mu Živko Jošilo, prvi pomoćnik Radovan Jakić, drugi pomoćnik Remza Du-

65 Odeljenje zaštite naroda OZNA Ministarstva narodne odbrane Federativne Jugoslavije, St. Pov. Br. 1133., 6. 10. 1945., Odeljenju zaštite naroda za Bosnu i Hercegovinu, *Instrukcija za formiranje Komisije za kadrove u OZNI*. U potpisu Načelnik general-lajtnant Aleksandar Ranković.

66 *Zapisnik (sa) sastanka načelnika okružnih odjeljenja, načelnika Odjeljenja za grad Sarajevo i šefova odsjeka Odjeljenja OZN-e za Bosnu i Hercegovinu, održanog 20. 3. 1946.* Popis prisutnih.

ranović. Šef Četvrtog odsjeka Dušan Misirača, zamjenik mu Đurađ Pavić. Načelnik Odjeljenja za grad Sarajevo Stole Kovačević, šef Drugog odsjeka (unutar Odjeljenja za grad Sarajevo) Drago Mažar, prvi pomoćnik Smajo Brkić, drugi pomoćnik Savo Pređa, treći pomoćnik Čengić. Za Treći odsjek nije bio predviđen nitko, a šef Četvrtog odsjeka trebao je biti Zvonko Grbac.⁶⁷

Metode i grješke

Što se tiče samoga rada OZN-e najbolje ga ilustriraju zabilješke koje je radio njezin prvi čovjek u Bosni i Hercegovini Uglješa Danilović. On je uz ostalo upozorio na problem morala, navodeći velik broj slučajeva ostavljenih žena-seljanki od oficira u drvarskom srezu. U petrovačkom srezu puštene su među ženama glasine kako je Tito dopustio da svaki oficir može imati dvije žene.⁶⁸ Na sastanku Oblasnoga komiteta OZN-e za Hercegovinu održanom u Mostaru 24. ožujka 1945. navedeno je da je u Čapljini strijeljano oko 60 onih koji su "sposobni za vojsku a sačekali su neprijatelja tako da je bilo slučajeva strijeljanja nevinih". Strijeljanje je izvršeno kao represivna mjera. Nije se uzimalo u obzir jesu li strijeljani sudjelovali u "pobuni" nego je "ocijenjena njihova prošlost". Nije se ocjenjivala samo ratna prošlost, nego i ona predratna. Ispitivao se odnos pojedinaca prema Jugoslaviji i njihovo eventualno političko djelovanje. Oni koji su ocijenjeni kao protivnici Kraljevine Jugoslavije smatrani su protivnicima i nove Jugoslavije pa je njihova sudbina bila zapečaćena. Na sastanku je navedeno da su "Rajko i Vojo strijeljali 30 a pustili 42" Hrvata iz Čapljine.⁶⁹ Radilo se o oficirima OZN-e Rajku Vukoju i Voju Vukoviću, Srbima iz istočnoga dijela Hercegovine.

Na sastancima čelnih ljudi OZN-e za BiH, koji su redovito održavani u Sarajevu tijekom ljeta 1945., često se raspravljalo i o "grješkama". Tako je Ilija Došen upozorio da je Prva četa Drugoga bataljuna brčanske brigade ubila četnika Miloša Demenića i izvadila mu dva

67 AFBiH, Sarajevo, fond CK SK BiH, *Uglješa Danilović - Prepis rukopisnih zabilješki*, br. 12.

68 AFBiH, Sarajevo, fond CK SK BiH, *Uglješa Danilović - Prepis rukopisnih zabilješki*, br. 7, str. 3.

69 Arhiv Federacije BiH Sarajevo (dalje AFBiH), Fond KPJ, Uglješa Danilović, Prijepis rukopisnih zabilješki, Odeljenje zaštite naroda (OZNA), *Sastanak za Hercegovinu*, Mostar, 24. 3. 1945. Napomena: u dokumentima najčešće piše "odjelenju" ili "odeljenju", a ne odjeljenju.

zlatna zuba. Špiro Srzentić naveo je da je Štab Četvrtoga bataljuna Druge brigade tukao i svlačio četnike koji su se predavali te ih krvave slao kućama ili u punomoćstva OZN-e. Slobodan Šakota je rekao da su fratri u Širokom Brijegu posvetili bunker u kome su izginuli fratri i pitao je što je poduzeto u svezi pjevanja pjesama na Širokom Brijegu. Ilija Došen upozorio je da je Muslimanska brigada ubila pet, a ranila šest civila, žena i djece.⁷⁰

Odgovarajući na pitanja iz izvješća načelnika okružnih odjeljenja Uglješa Danilović 14. rujna 1945. zapisao je da je potpuno nepravilno vrbovanje agenata na način što će ljudima biti zapriječeno da će biti likvidirani i slično i naveo kako je informator "rodoljub, koji radi dobrovoljno i kod njega se disciplina postiže vaspitanjem, dok agenta treba progoniti po onim zločinima za koje znamo". Danilović je rekao kako odbornike ili činovnike koji pronevjere državnu ili narodnu imovinu treba goniti po službenoj dužnosti. Postavljeno je i pitanje muslimana ustaša, odnosno "koljača iz 1941. i 1942. godine", na što je on napisao: "Njihovo hapšenje izaziva reakciju kod muslim(anskih) masa. Biti u toj stvari oprezan. Osnovna je stvar sređivanje prilika. Progoniti one za koje postoje jasne optužbe i dokazi."⁷¹

Načelnik OZN-e Aleksandar Ranković poslao je u studenom 1945. dopis OZN-i za BiH u kojem piše: "U posljednje vrijeme ima slučajeva najgrublje samovolje u pogledu obračunavanja sa takozvanim neprijateljskim elementima u pozadini. Pojavljuje se slučaj da se bez ikakvog ili na osnovu vrlo površnog provjeravanja streljaju seljaci na licu mjesta. Zbog streljanja desetak seljaka na ovakav način na sektoru Viteza iz straha se odmetnulo od svojih kuća oko 60 drugih. Ovo je samo jedan primjer." Rankovićev dopis je s popratnim aktom koji je potpisao Uglješa Danilović poslan svim okružnim opunomoćstvima OZN-e u BiH. Ranković je upozorio na štetnost opisanih radnji, "koje neprijatelj može iskoristiti" te navodi da je "nedopustivo paljenje seljačkih kuća i streljanja jataka, osim težih slučajeva".⁷²

70 AFBiH, Sarajevo, fond CK SK BiH, *Uglješa Danilović - Prepis rukopisnih zabilješki*, br. 8, str. 8-12.

71 AFBiH, Sarajevo, fond CK SK BiH, *Uglješa Danilović - Prepis rukopisnih zabilješki*, br. 8, str. 19.

72 Odjeljenje zaštite naroda za Bosnu i Hercegovinu Ministarstvo narodne odbrane federativne Jugoslavije, Odeljenju zaštite naroda za okrug 1-7, Odeljenju zaštite naroda za grad Sarajevo. Načelnik pukovnik U. D. Dokument nema datuma, ali je na vrhu rukom napisano XI. 45.

Vodstvo OZN-e za BiH odgovara na Rankovićeva upozorenja izvješćem upućenu u prosincu 1945., u kojem uz ostalo piše: "O slučaju na Vitezu mi smo Vas kratko obavijestili. Istraga po istoj stvari pokazala je da nije po sredi rad neprijatelja nego nepravilna direktiva od štaba XXIX. Divizije koju su niži rukovodioci shvatili bukvalno. U direktivi je stajalo da se ima oštro obračunati sa odmetnicima i njihovim jatacima a niži rukovodioci su to shvatili tako da mogu ubiti svakoga za koga postoji sumnja da je odmetnički jatak. Stanje na tom srezu sada se smirilo. Mnogo teži slučaj desio se na tuzlanskom srezu u selu Jeginov Lug. Tu je udarna grupa artiljerijske brigade 27. divizije napravila težak zločin. Trojica oficira i to: obavještajac divizionara i komesar i komandir baterije vršili su streljanja i tuču muslimana iz tog sela tako da je čitavo selo bilo pobjeglo u Tuzlu od straha. Oni su streljali te ljude navodno zato što su isti učestvovali 1941. u pokoljima Srba. Streljano je 7 ljudi. Taj slučaj izazvao je veliko neraspoloženje u svim okolnim muslimanskim selima, a istraga je pokazala da se ovdje radi više o šovinizmu tih rukovodioca nego o neznanju. Smatramo da će u ovom slučaju trebati primjerna kazna."⁷³

Ovaj citat zaslužuje komentar. U njemu autor sporadično navodi slučaj strijeljanja desetak Hrvata u selu Kruščica kod Viteza i kaže da se radi o "nepravilnoj direktivi" te da se "stanje smirilo". Dok za slučaj strijeljanja sedam muslimana u Tuzli piše da je to "mnogo teži slučaj", "težak zločin", "šovinizam" i da za to treba uslijediti "primjerena kazna". To svakako ukazuje i na položaj hrvatskog, odnosno muslimanskog naroda u BiH u to vrijeme. U izvješću OZN-e iz siječnja 1946. godine piše o kaznenim mjerama protiv stanovništva nakon što su škipari u mostarskom srezu ubili jednog oficira OZN-e iz mostarskog opunomoćstva: "Mi smo se složili povodom ovog slučaja da se strelja 6 najizrazitijih jataka kod kojih su odmetnici bili." U izvješću je navedeno i sljedeće: "Gonjenje ustaških bandi je teško zato što imaju podršku stanovništva, kreću se danju u civilnim odjelima, sa oznakom naše vojske i slično. Naše odjeljenje povelu je oštar kurs prema jatacima i to je imalo izvjesnog dejstva". Međutim, takav je kurs doveo do krupnih "grešaka" koje su počinile jedinice 29 divizije u Zapadnoj Hercegovini: "Na Posušju i Širokom Brijegu bilo je tuča seljaka pa i ubijanja, što se na mase vrlo nepovoljno odrazilo. Tako

73 Odjeljenje zaštite naroda za BiH, *Izvještaj*, Odjelenju zaštite naroda OZNA Ministarstvo Narodne odbrane FNRJ Beograd, XII. 1945.

npr. Šef upravnog odsjeka u sreskom odboru Š. Brijeg komunista je rekao jednom prilikom: Srpska vojska ubija hrvatske seljake."⁷⁴

Odnos UDB-e prema hrvatskom stanovništvu nametnuo se kao politički problem, pa je u Hercegovinu upućena radna grupa CK KPJ. U izvješću iz veljače 1948. radna grupa upozorava na samovolju UDB-e i vojske prilikom poduzimanja represivnih mjera protiv škripara i njihovih pomagača: "Međutim kod sprovođenja ovih mjera neki organi UDB-e i iz redova vojske samovoljno su se ponijeli i napravili grublje istupe kao: slučajevi pljačke životnih namirnica, te drugih vrednosnih predmeta, silovanja, kundačenja i premlaćivanja većeg broja ljudi. U selu Kočerinu-Široki Brijeg neki vojnici KNOJ-a silovali su jednu ženu. U srezu bilečkom u periodu od nekoliko mjeseci kroz zatvor je prošlo preko 500 ljudi, a oko 60-70 njih je isprebijano, a da se nije o njima imalo konkretnih dokaza, ovo su ljudi sada na slobodi i o tome se priča u čitavom kraju. Ima i tri slučaja samoubistva zatvorenika iskakanjem kroz prozor. Najčešći su slučajevi pljačke, psovanja i tuče: jednom članu KP demobilisanom borcu sa dva odlikovanja u ljubuškom srezu oficir UDB-e Primorac pošto ga je pretukao opsovao i dobro išamarao odnio mu je slaninu, pršutu i žita. Ovakvih i sličnih primjera ima dosta."⁷⁵

Da je navedenih primjera bilo "dosta" ukazuje i brzoglav pokrajinskoga komiteta KPJ iz Mostara upućen 12. veljače 1948. u općinski komitet KPJ u Ljubuškom u kojem piše: "U roku od sedam dana treba poslati informacije P. K. (Pokrajinski komitet op. a.) o tome kako se je odrazila na narod akcija čišćenja bande, kako je narod reagovao na iseljavanje pojedinih sela i područja, kakvo je učešće naroda bilo u proganjanju i otkrivanju bande, kako je narod prihvaćao učešće u hajkama, da li je bilo pljačke, silovanja, ubijanja ili tuče i drugih pojava od strane organa UDB-e i milicije. Informacije

74 Odjeljenje zaštite naroda (OZNA) za Bosnu i Hercegovinu, Ministarstvo narodne odbrane federativne Jugoslavije, Str. Pov. Br. 13, 12. I. 1946., Sarajevo, Izvještaj načelnika Odjelenja zaštite naroda OZNA za BiH, Odjelenju zaštite naroda OZNA Ministarstva narodne odbrane FNRJ Beograd. U potpisu načelnik, pukovnik Uglješa Danilović. Oficir OZN-e koji je ubijen 25. 12. 1945. u Sretnicama nedaleko od Mostara bio je Dejan Ćapin, a za odmazdu je strijeljano sedam a ne šest seljaka, kako je napisano u izvješću.

75 Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond SKJ, broj fonda 507, CKSK BiH, kutija 20, predmet 26, "Izvještaj o obilasku organizacija u Hercegovini", 13. mart 1948., str. 5-6.

moraju biti tačne i što konkretnije."⁷⁶ Na brzojav je odgovoreno, ali odgovor nije pronađen. Umjesto toga osvrnut ćemo se na novi brzojav (okružnica) koji je stigao u Ljubuški dva tjedna poslije: "U vezi sa traženim podacima o nepravilnostima organa državne bezbjednosti neki sreski komiteti nisu prikupljali podatke najkonspirativnije te radi toga postoji bojazan da se takav rad ne izvrgne sa strane neprijatelja u javnu kritiku organa državne bezbjednosti, pogotovu oni takvu akciju mogu da povedu u vezi odluke naše Partije da se povuku svi oni oficiri sa onih terena gdje su napravljene veće greške kao i odluke da se prekine sa svakom hajkom naroda na bandu kao i preseljavanje seljaka iz njihovih sela u druga. Partijska rukovodstva moraju da povedu strogo brigu o tome da ove promjene neprijatelj ne iskoristi za borbu protivu UDB-e."⁷⁷

To su bila partijska izvješća, a u izvješću UDB-e iz siječnja 1948. također se spominju pogrješke koje su činjene tijekom obračuna s gerilcima: "U sprovođenju tih mjera od strane naših oficirskih grupa na većini sektora dolazilo je do propusta, a u nekim slučajevima i do grubih i ozbiljnih grešaka. Tako su odmah u početku primjenjivane bez dovoljno kontrole i provjeravanja prilično široke, a na nekim mjestima nepotrebne mjere sabijanja sela. Uočavanjem i ukazivanjem na te nepravilnosti vršena je revizija i povraćanje svih ovih zaseoka ili porodica, koje su greškom ili nepotrebno iseljavane. U toku ovog mjeseca bilo je više slučajeva samovoljnih postupaka od strane oficira. To je naročito došlo do izražaja u nepravilnom odnosu nekih oficira prema zatvorenicima primjenjivanjem tuče, a gdje su nekolika slučajeva bila i sa ozbiljnijim posljedicama. Uslijed nedovoljne kontrole ispoljile su se i neke lične slabosti i zloupotrebe kod izvjesnih oficira. Tako je bilo slučajeva vezivanja sa ženama koje su hapšene kao jataci bande, primjenjivanja novčanih kažnjavanja jataka i prisvajanja tog novca ili korištenje u lične svrhe hrane od jataka koji su ekonomski kažnjeni."⁷⁸

Čitajući izvješća i ostalu dokumentaciju UDB-e postaje jasno da je "primjena tuče" s "ozbiljnim posljedicama" zapravo premlaćivanje

76 OP Ljubuški, Knjiga depeša SKSK Ljubuški, 1947.-1950. god., "Depeša od 12.-II-1948." Na brzojavu je rukom dopisano "Udovoljeno pod brojem 112/48." Nije sačuvan (pronađen) odgovor.

77 OP Ljubuški, Knjiga depeša SKSK Ljubuški, 1947.-1950. god., "Depeša od 25. II. 1948."

78 UDB-a, Oružane bande i fašističko terorističke organizacije, Rezultati likvidacije bande za mjesec januar 1948.

osuđenika na smrt, jer je "obično" premlaćivanje zatvorenika bila uobičajena mjera tijekom istražnoga postupka. Isto tako, slučajevi "vezivanja sa ženama koje su hapšene kao jataci" nisu bile tek "lične slabosti" nego teške zlouporabe položaja koje su se manifestirale silovanjima uhićenih žena. Slučajevi "prisvajanja novca", uzimanje hrane od stanovništva i slično, teško se mogu shvatiti drukčije od obične pljačke. O posebnim metodama i postupcima prema hrvatskom narodu u zapadnom dijelu Hercegovine svjedoči jedan od istaknutih oficira UDB-e u poratnom razdoblju Ante Primorac. On je od kraja rata pa do potpunog uništenja otpora, kao oficir OZN-e odnosno UDB-e, djelovao u zapadnom dijelu Hercegovine. Tijekom kolovoza 1947. raspoređen je u Široki Brijeg. U elaboratu o radu na tom terenu, koji je izradio nakon što je premješten u Zagreb, Primorac opisuje metode svoga rada.⁷⁹ Iz njegovih zapisa vidljivo je da pravila koja je na sastancima spominjao Uglješa Danilović u Hercegovini nisu vrijedila. Naprotiv, on je na sastanku s Danilovićem i njegovim pomoćnikom Slobodanom Šakotom u Mostaru održanom tijekom kolovoza 1947. inzistirao da ostane u Širokom Brijegu "sve dok se banda ne likvidira", a poslije bi i sam htio "da se izgubi s obzirom na kompromitaciju u Širokom Brijegu za vrijeme progona odmetnika i njihovih jataka". Danilović je Primorcu rekao da su se na njega i rad UDB-e žalili neki partijski funkcionari iz Širokog Brijega uz primjedbe da se u Širokom Brijegu "ne poštuje ustav" i da se vrši "progon naroda". Primorac je na to odgovorio: "Da ste i Vi u Š. Brijegu ili ma ko drugi koji iole voli ovu zemlju, nebi se držao ustava ni zakona kada taj ustav i zakon ne poštuje dobar broj ljudi na ovom srezu."⁸⁰ Primorac je u svom tekstu opisao i Danilovićevu reakciju na iznesenu tvrdnju: "Osjetio sam da i on dijeli moje mišljenje, ali da to mišljenje kao rukovodilac pred mlađim, ne smije izraziti."⁸¹ Ovdje smo istaknuli tek neke primjere rada UDB-e i metoda kojima su se služili. Uglavnom, možemo zaključiti da se KPJ i UDB-a u procesu pokoravanja ukupnoga stanovništva, a posebno Hrvata u BiH koji su pružali najžilaviji otpor, tijekom najmanje šest prvih poratnih godina, nisu držali ni ustava ni zakona koje su sami donijeli. Sredstva su opravdavala

79 Rekonstrukcija rada oficira UDB-e prema škriparima na Širokom Brijegu, autor Ante Primorac, str. 4.

80 Rekonstrukcija rada oficira UDB-e prema škriparima na Širokom Brijegu, autor Ante Primorac, str. 16-17.

81 Rekonstrukcija rada oficira UDB-e prema škriparima na Širokom Brijegu, autor Ante Primorac, str. 17.

cilj, a cilj je bio pokoriti hrvatsko stanovništvo u BiH, prvenstveno u zapadnom dijelu Hercegovine, slomiti svaki otpor i stvoriti prostor za sigurno i nesmetano djelovanje jugoslavenske komunističke vlasti.

Na sastanku načelnika okružnih odjeljenja održanom 17. rujna 1945. konstatirano je vrlo loše stanje u jedinicama 27. Istočnobosanske divizije, oficiri OZN-e nemaju autoriteta, a odnosi između Muslimana i Srba zategnuti su, naročito u srebreničkom, bijeljinskom i brčanskom srezu. Navedeno je kako je najgora stanje među Hrvatima mostarskoga kotara, gdje ustaše i četnici, odnosno hrvatska i srpska reakcija naročito napada muslimane. Otpuštenici iz zatvora žale se da su tučeni, a u zatvoru je tučen i fratar Barbarić. Ocijenjeno je da "mostarski biskup radi vrlo oprezno, te da poziva na odgovornost sve popove koji otvoreno nastupaju".⁸²

Prema statistici od 14. prosinca 1945. OZN-a za Bosnu i Hercegovinu imala je oko 886 informatora. OZN-a za grad Sarajevo vrbovala je tijekom listopada 12, a u studenom tri informatora. Šesti i Drugi odsjek u Sarajevu ocijenjeni su slabima na vrbovanju, samo 11 informatora u listopadu i 13 u studenom. Sarajevsko okružno odjeljenje imalo je ukupno 68 informatora. Okružno odjeljenje OZN-e u Banjoj Luci imalo je 159 registriranih informatora. U Mostarskom odjeljenju bila su 92 informatora, s tim što u sedam kotareva (Mostar, Bileća, Gacko, Konjic, Ljubinje, Posušje, Široki Brijeg) u tom momentu nije bilo zavrbovanih. U travničkom odjeljenju četiri punomoćstva u studenom nisu nikoga vrbovala (Travnik, Duvno, Livno i Glamoč), dok su Vitez i Gornji Vakuf vrbovali u studenom po jednog informatora, a odjeljenje za Travnik dvojicu. Okružno odjeljenje u Doboju imalo je ukupno 140 informatora. Tuzla je imala 364 informatora, a bihačko odjeljenje nije zavrbovalo nikoga za suradnju.⁸³

Ustavne promjene i reforme jugoslavenskoga sigurnosnog sustava

Pitanje rata i mira, narodna obrana i državna sigurnost, zakonodavstvo o uređenju sudova i javnom tužiteljstvu bili su u mjerodavnosti federacije. U Ustavu FNRJ iz 1946. izričito piše: "Federativna Narod-

82 AFBiH, Sarajevo, fond CK SK BiH, *Uglješa Danilović - Prepis rukopisnih zabilješki*, br. 8, str. 19.

83 AFBiH, Sarajevo, fond CK SK BiH, *Uglješa Danilović - Prepis rukopisnih zabilješki*, br. 8, str. 39-40.

na Republika Jugoslavija štiti bezbednost, kao i društveno i političko uređenje narodnih republika."⁸⁴ Dok u Ustavu NR Bosne i Hercegovine iz tog vremena piše: "Suverena prava Narodne Republike Bosne i Hercegovine, njena bezbjednost kao i društveno i političko uređenje pod zaštitom su i odbranom Federativne Narodne Republike Jugoslavije."⁸⁵ Osim najviših zakonodavnih i izvršnih tijela osnovana je prva savezna vlada i ministarstava, uz ostala i Ministarstvo unutarnjih poslova (MUP), te Ministarstvo narodne obrane (MNO). Ministarstvo narodne obrane osnovano je na saveznoj razini, dok je ministarstvo unutarnjih poslova definirano kao savezno-republičko ministarstvo, što je značilo da su njegove mjerodavnosti podijeljene između federacije i republika.⁸⁶ Ta podjela mjerodavnosti izvršena je iz potrebe veće operativnosti, dok je cijeli sigurnosno-obavještajni sustav u skladu sa sigurnosnom politikom FNRJ bio potpuno centraliziran. To potvrđuje i ustavna odredba, po kojoj je Javnog tužitelja NR BiH i njegova zamjenika imenovao i razrješavao Javni tužitelj FNRJ.⁸⁷

Ustav FNRJ, a zatim i novodoneseni zakoni, zahtijevali su i reorganizaciju sigurnosno-obavještajnoga sustava. Reorganizacija unutarnjih poslova provedena je na temelju nalogu mjerodavnoga saveznog Ministarstva koji su određivali podjelu mjerodavnosti po liniji unutarnjih poslova do donošenja "definitivnih propisa", odnosno zakona, o čemu je u dopisu od 27. ožujka 1946. pisao Džemal Bijedić, pomoćnik ministra unutarnjih poslova NR BiH.⁸⁸ On u dopisu od 18. svibnja 1946. detaljno određuje mjerodavnost i organizaciju odjeljenja unutarnjih poslova pri okružnim narodnim odborima, u čiju mjerodavnost pripada: održavanje javnog reda i mira, briga o osobnoj i imovnoj sigurnosti kao i o sigurnosti javnoga prometa, vatroga-

84 *Službeni list FNRJ*, br. 10, "Odluka Ustavotvorne skupštine Federativne Narodne Republike Jugoslavije o proglašenju Ustava FNRJ", Beograd, 1. veljače 1946., str. 73-86.

85 *Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, godina III., br. 1, 8. siječnja 1947., član 10, str. 41.

86 *Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, godina III., br. 1, 8. siječnja 1947., član 87-89, str. 46.

87 *Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, godina III., br. 1, 8. siječnja 1947., član 119, str. 47.

88 Ministarstvo unutrašnjih poslova Narodne Republike Bosne i Hercegovine, broj: 8518/46., 27. marta 1946. god., *Predmet: Razgraničenje nadležnosti po liniji unutrašnjih poslova*, Pomoćnik ministar Bijedić Džemal. Nalog br. Kab: 41/46. i br. Kab: 329/46.

sna služba, suzbijanje kriminaliteta, izvršavanje propisa o držanju i nošenju oružja, pasoška i prijavno-odjavna služba, poslovi po zakonu o udruženjima, zborovima i drugim javnim skupovima, izvršenje kazni i statistika.⁸⁹

U Ministarstvu unutarnjih poslova objedinjene su funkcije javne i državne sigurnosti. Od Prvog i Drugog odsjeka OZN-e formirana je *Uprava državne bezbjednosti* (UDB-a), dok je od Trećeg odsjeka OZN-e u Ministarstvu narodne obrane formirana *Kontraobavještajna služba Jugoslavenske armije* (KOS).⁹⁰ Uprava državne bezbjednosti Ministarstva unutrašnjih poslova NR Bosne i Hercegovine dobila je od Uprave državne bezbjednosti Ministarstva unutrašnjih poslova FNRJ, 2. travnja 1946., dokument s Formacijom UDB za Bosnu i Hercegovinu. Prema toj formaciji na čelu UDB-e za BiH nalazio se pomoćnik republičkog ministra unutrašnjih poslova.⁹¹ On je u svom načelstvu (kabinetu) imao: glavnoga sekretara, 2 pomoćnika, šefa kancelarije, tehničkoga sekretara, starijega daktilografa, 2 daktilografa, šefa šifrantske službe i 3 šifranta. Ukupno 12 osoba. U formaciji nije bilo Prvog odsjeka, u čijoj je mjerodavnosti bio obavještajni rad, pa je bio smješten u UDB-i za FNRJ, a ne i u republičkim organizacijama.⁹² Drugi odsjek bavio se unutarnjom problematikom, na čelu su bili: šef odsjeka, zamjenik šefa odsjeka, isljednik i sekretar. Imao je 6 referata: Referat za narodnu vlast imao je: 5 radnika, Referat za građanske partije 3 radnika, Referat za fašističko-terorističke organizacije 6 radnika, Referat za protivnarodne vjerske organizacije i ustanove 3 radnika, Referat protiv djelovanja neprijatelja u masov-

89 Ministarstvo unutrašnjih poslova Narodne Republike Bosne i Hercegovine, broj: 15630, 18. maja 1946., Sarajevo, Predmet: Nadležnost i organizacija odjeljenja unutrašnjih poslova pri okružnim narodnim odborima, Odjeljenju unutrašnjih poslova pri okružnom narodnom odboru 1-7, Pomoćnik ministra Bijedić Džemal.

90 Ivo LUČIĆ, "Sigurnosno obavještajne službe u BiH", u: *Nacionalna sigurnost i budućnost*, Zbornik, 1/2001., Udruga Sv. Jurja, Zagreb, str. 54.

91 Ministarstvo unutrašnjih poslova FNRJ Uprava državne bezbednosti, Str. Pov. Broj 238/46., 2. aprila 1946. U potpisu general-lajtnant Aleksandar Ranković. Prema ovom dokumentu pomoćnici ministra unutrašnjih poslova bili su odgovorni za teritorijalnu vlast i djelovali su na određenim jedinicama republika. Tako su bili predviđeni pomoćnici za Vojvodinu i Kosmet u NR Srbiji, te pomoćnik za Dalmaciju u NR Hrvatskoj.

92 Operativa Prvog odsjeka prebačena je u Službu za istraživanje i dokumentaciju nakon njezina osnivanja 1947. u sklopu Ministarstva vanjskih poslova FNRJ.

nim organizacijama 3 radnika i kao tehničko osoblje (daktilografi) još 4 radnika. Ukupno 28 djelatnika Drugog odsjeka. Treći odsjek bavio se privredno-ekonomskim pitanjima, imao je na čelu šefa, zamjenika i sekretara. Referat za industriju imao je 4 radnika, Referat za vojnu industriju 2 radnika, Referat za rudarstvo 2 radnika, Referat za šumarstvo i šumsku industriju 2 radnika, Referat za financije, trgovinu, snabdijevanje i poljoprivredu 3 radnika i kao tehničko osoblje 3 radnika. Treći odsjek imao je ukupno 19 djelatnika. Četvrti odsjek bavio se pitanjem kartoteke, dokumentacije i cenzure, imao je na čelu šefa odsjeka, zamjenika i sekretara. Referat za kartoteku antinarodnih elemenata imao je 3 radnika, Referat za potjernice, prikupljanje i sređivanje neprijateljsko-propagandnog materijala 2 radnika, Referat za tehničku registraciju 3 radnika, Referat za cenzuru pošte 4 radnika i Arhiva 2 radnika. Ukupno je bilo 17 djelatnika Četvrtog odsjeka. Peti odsjek bavio se protuobavještajnom zaštitom, imao je na čelu šefa odsjeka, zamjenika i sekretara. Engleski referat imao je 2 radnika, Amerikanski referat 2 radnika, Francuski referat 2 radnika, Referat po ostalim državama 1 radnika, Referat za Njemačku 3 radnika i kao tehničko osoblje još 4 radnika (daktilograf). Ukupno je bilo 17 djelatnika Petog odsjeka. Šesti odsjek imao je na čelu šefa, zamjenika i isljednika. Referat za željeznički saobraćaj imao je 3 radnika, Referat za automobilski saobraćaj 2 radnika, Referat za tramvajski saobraćaj 1 radnika, Referat za zračni saobraćaj 1 radnika i 3 radnika kao tehničko osoblje. Ukupno 13 djelatnika Šestog odsjeka. Uprava zatvora imala je 6 radnika, Odsjek za kadrove 5 radnika, Odsjek za vezu 4 radnika, Materijalno finansijski odsjek 14 radnika, Odsjek COŠ-a 3 radnika. U sjedištu UDB-e za BiH bilo je ukupno predviđeno 138 radnika i 10 pratioca (ukupno 148). Okružno odjeljenje UDB-e imalo je po formaciji 20 radnika (ukupno 140), Sresko opunomoćstvo 5 radnika (ukupno 400) i Saobraćajno opunomoćstvo 9 radnika (ukupno 54). Osnovana su i gradska odjeljenja UDB-e za sve glavne gradove i gradove koji su imali više od 50.000 stanovnika. Tako je za Beograd i Zagreb bila predviđena formacija od po 238 djelatnika, a za Sarajevo formacija s 55 djelatnika. Prema tome Uprava državne bezbjednosti u Bosni i Hercegovini imala je po formaciji ukupno 797 djelatnika.⁹³

93 Ministarstvo unutrašnjih poslova FNRJ Uprava državne bezbednosti, Str. Pov. Br. 238/46., 2. aprila 1946., Ministarstvu unutrašnjih poslova Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Upravi državne bezbednosti. U potpisu Ministar unutrašnjih poslova general-lajtnant Aleksandar Ranković. U prilogu *Formacija UDB za Bosnu i Hercegovinu*, Str. Pov. Br. 1369.

Organizacijska struktura UDB-e djelomično se mijenjala, umjesto Odsjeka (Otsjeka) uvedena su Odjeljenja, nakon Rezolucije IB-a 1949. osnovana su Oblasna odjeljenja UDB-e, koja su ukinuta 1953., nakon početka normalizacije odnosa sa SSSR-om. UDB-a je 1952. prevedena s vojne formacije na civilnu službu, a cijelo vrijeme postojanja zadržala je centralizirani sustav organizacije i rada. Zanimljivo je da je od 1949. do kraja 1952. godine postojala i Kontraobavještajna služba narodne milicije, koja je bila smještena u posebnom devetom odjeljenju MUP-a.⁹⁴

Tijekom 1947. godine organizirana je i savezna obavještajna služba u sastavu Saveznog sekretarijata vanjskih poslova SFRJ, pod nazivom *Služba za istraživanje i dokumentaciju* (SID). Ona je zakonski bila definirana kao dio sustava državne sigurnosti, bila je to obavještajna, ali i protuobavještajna služba. Imala je tri uprave, jedna je bila zadužena za političku emigraciju, druga je bila zadužena za pripremu diplomatskih i konzularnih djelatnika za rad i praćenje njihove djelatnosti, a treća je bila zadužena za obradu podataka. SID se bavila prikupljanjem informacija o stvarnim stajalištima stranih zemalja, vojnih i političkih saveza, te regionalnih integracija o Jugoslaviji. Prikupljala je informacije i o iseljeništvu podrijetlom iz Jugoslavije, kao i o političkoj emigraciji (tzv. neprijateljskoj emigraciji). Na tim poslovima blisko su surađivali sa Službom državne sigurnosti u SSUP-u i Drugom upravom Generalštaba JNA. Služba je djelovala uglavnom preko jugoslavenskih diplomatsko-konzularnih predstavništava. Na čelu SID-a nalazio se načelnik, koji je imao status ambasadora i savjetnika saveznog sekretara, a imao je i zamjenika.⁹⁵

Na Petom kongresu Komunističke partije Jugoslavije, održanom u Beogradu od 21. do 28. srpnja 1948. Josip Broz Tito podnio je Politički izvještaj CK KPJ. U tom izvješću je rekao: "Državna bezbjednost, milicija, UDBA itd. - organi su narodne vlasti, sa zadatkom da budu čuvaju i bdiju nad bezbjednošću zemlje i građana, posebice da se bore protiv svih mogućih pokušaja narušavanja mirnog razvitka i napora naših naroda u izgradnji socijalizma u našoj zemlji. Ti organi

94 MILAN MILOŠEVIĆ, *Sistem državne bezbednosti*, Policijska akademija, Beograd, 2001., str. 386-389.

95 OZREN ŽUNEC - DARKO DOMIŠLJANOVIĆ, *Obavještajno-sigurnosne službe Republike Hrvatske*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2000., str. 35-36. Dio podataka iz zabilježne neimenovanoga djelatnika SID-a koju je izradio pod nazivom: Ustroj i funkcioniranje SID u bivšem Saveznom sekretarijatu za vanjske poslove.

imaju zadatak da onemoguće svakog neprijatelja da na bilo koji način naškodi našoj zemlji."⁹⁶ Aleksandar Ranković, podnoseći Kongresu *Izveštaj o organizacionom radu*, rekao je: "Partija je posvetila takođe posebnu pažnju kadrovima Uprave državne bezbednosti. Uspješan rad na razvijanju te službe i uporna borba protiv raznih neprijatelja naše zemlje zahtevaju proverene i sposobne kadrove. Partija se za to brinula da za Upravu državne bezbednosti obezbedi najprovereniji kadar."⁹⁷

Nakon kongresa došlo je do otvorenog sukoba KPJ s komunističkom partijom SSSR-a, što je izazvalo značajne političke, ali i organizacijske promjene u FNRJ. Ustavnim zakonom iz 1953., Zakonom o uređenju općina i kotara iz 1955., te Zakonom o unutarnjim poslovima iz 1956., poslovi iz mjerodavnosti državne sigurnosti bili su u isključivoj mjerodavnosti Federacije.⁹⁸ Savezna narodna skupština donijela je 7. travnja 1963. Odluku o proglašenju Ustava SFRJ. U članku 160 novog Ustava piše da je zaštita poretka utvrđenog Ustavom (državna sigurnost) u isključivoj mjerodavnosti federacije.⁹⁹ Zakonom o unutarnjim poslovima iz 1965., državna sigurnost je u skladu s Ustavom i dalje ostala u mjerodavnosti Federacije, dok je mjerodavnost ostalih tijela unutarnjih poslova (javna sigurnost i milicija) prešla na općinska tijela uprave.¹⁰⁰ U skladu sa sigurnosno-političkom situacijom i odredbama novog Ustava KOS je 14. rujna 1955. reorganiziran u *Službu bezbednosti JNA*. Istovremeno su od nekadašnjih pripadnika KNOJ-a formirane postrojbe vojne policije. Ovom reorganizacijom KOS je izišao iz tzv. "uskih okvira" rada, te su njegove mjerodavnosti i utjecaj značajno prošireni. Ovom odlukom KOS je zapravo izišao iz vojarni, odnosno vojnih jedinica, što će imati značajne političke i sigurnosne posljedice.¹⁰¹

96 JOSIP BROZ TITO, "Politički izvještaj CK KPJ", u: *V. Kongres Komunističke partije Jugoslavije 21.-28. jula 1948.*, Stenografske beleške, Kultura, Beograd, 1949., str. 103.

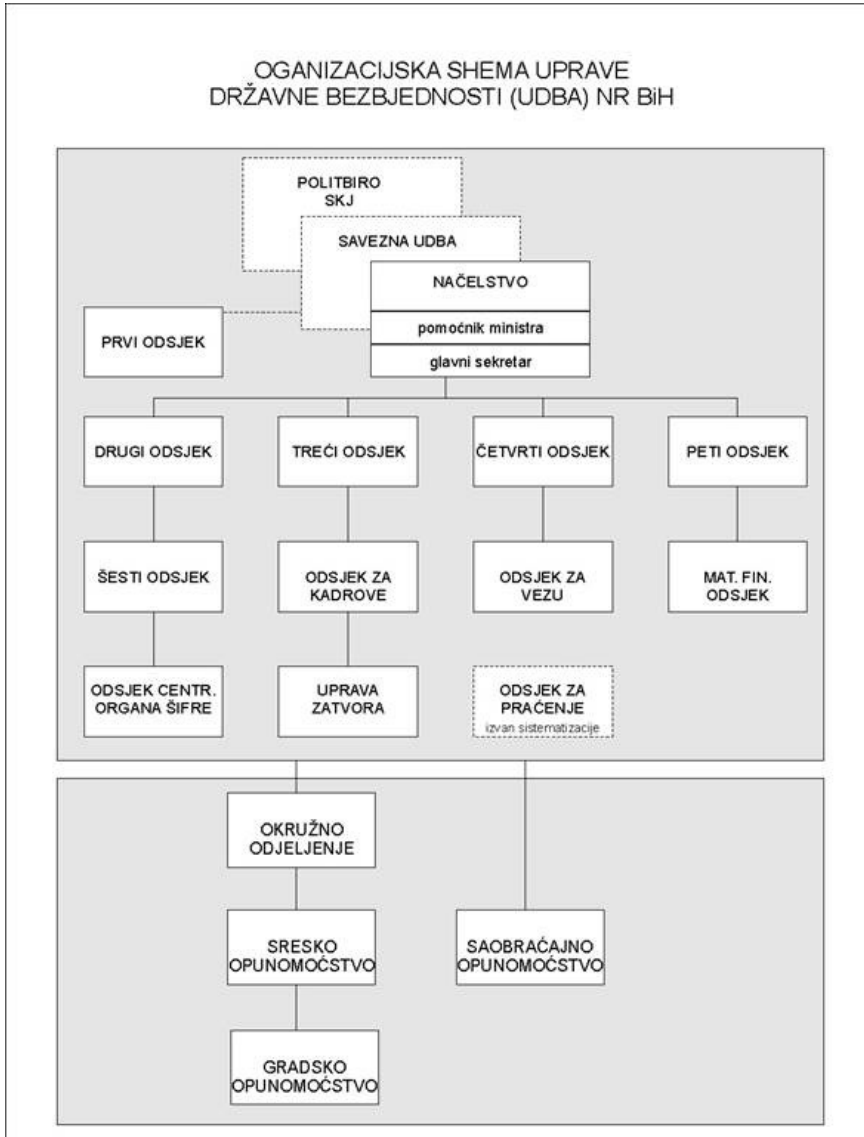
97 ALEKSANDAR RANKOVIĆ, "Izveštaj o organizacionom radu", u: *V. Kongres Komunističke partije Jugoslavije 21.-28. jula 1948.*, Stenografske beleške, Kultura, Beograd, 1949., str. 150.

98 IVICA LUČIĆ, "Sigurnosno obavještajne službe u Bosni i Hercegovini", u: *Nacionalna sigurnost i budućnost*, Zagreb, 2001., str. 54-55.

99 *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Savremena administracija, Beograd, 1969., str. 82.

100 I. LUČIĆ, "Sigurnosno obavještajne službe u Bosni i Hercegovini", str. 54-55.

101 *Vojna bezbednost*, 1986., str. 103-124.

Vrhovni komandant Oružanih snaga SFRJ potpisao je 14. rujna 1955. *Naredbu o osnivanju i djelokrugu Uprave i organa bezbjednosti JNA*, a državni sekretar za poslove narodne obrane potpisao je 24. travnja 1956. *Pravilnik o organizaciji i djelokrugu i radu organa bezbjednosti JNA*. Naredbom i Pravilnikom regulirano je da tijela sigurnosti JNA čine: Uprava sigurnosti državnoga sekretara za poslove narodne obrane (USDSNO); odjeljenja i odsjeci sigurnosti u jedinicama i ustanovama; oficiri u puku, samostalnom bataljunu i u jedinicama i ustanovama njihova ranga.¹⁰² Druga faza modernizacije jugoslavenskih oružanih snaga, izvršena je 1963. godine. Ona je zahvatila i Upravu sigurnosti DSNO. Novom formacijom tijela sigurnosti JNA smanjena su za 33,6%. Protuobavještajni dio tijela sigurnosti postavljen je tako da se mogao usmjeravati na težišne zadatke borbe protiv stranih obavještajnih službi, ali i rada "unutarnjeg neprijatelja" protiv JNA. Prijem novih oficira i podoficira u organ bezbjednosti (OB) vršio se na principu dobrovoljnosti, uz prethodnu temeljitu provjeru i procjenu osobe. U 1964. godini u OB bilo je 25% oficira koji su u JNA stupili nakon rata. Rad vojnih sigurnosno-obavještajnih službi usklađivan je s civilnim. Za koordinaciju bila je zadužena Savezna informativna komisija i Komisija za operativnu koordinaciju, koje su osnovane do 1955. godine. Od 1964. djelovala je i Komisija SIV-a za koordinaciju informativnih i sigurnosnih službi. Uprava sigurnosti DSNO blisko je surađivala s UDB-om (kasnije SDB), što je posebno istaknuto u direktivi *Proleter*, iz 1960. u kojoj se inzistiralo na nužnosti jedinstvene sigurnosne politike na cijeloj državnoj teritoriji.¹⁰³

Brijunski plenum i reforma sustava

Na Brijunima je 1. srpnja 1966., pod predsjedavanjem Josipa Broza Tita, održana *Četvrta sjednica Centralnog komiteta Saveza komunističke Jugoslavije*, u literaturi poznata i kao *Brijunski plenum*. Bio je to odlučujući događaj u svladavanju otpora procesu decentralizacije tadašnje države, a time i prenošenja određenih mjerodavnosti iz oblasti državne sigurnosti sa saveznih na republička i pokrajinska tijela vlasti. Na sjednici Izvršnoga komiteta CK SKJ 16. srpnja 1966. raspravljalo se o ozvučenju Titove rezidencije, te je osnovana Komisija koja je trebala ispitati rad, pojave i metode vođenja tijela državne

102 *Isto*.

103 *Vojna bezbednost*, 1986., str. 103-117.

sigurnosti. S istim dnevnim redom održane su i dvije sjednice IK CK SK Srbije, u pripremi plenuma CK SKJ.¹⁰⁴ Na sjednici je pročitano izvješće komisije izvršnoga komiteta CK SKJ *O stanju, metodu rukovođenja i pojavama zloupotreba u organima državne bezbjednosti*. Utvrđeno je da Uprava državne sigurnosti (UDB-a) ne radi u skladu sa zakonom, da se zatvorila i deformirala, da se stavila iznad društva (Partije), te da su uočene pojave ozbiljnih zlouporaba sigurnosnih tijela u političke svrhe.¹⁰⁵

Nakon izvješća Komisija je iznijela i prijedloge mjera za rješenje problema. Prva mjera bio je zahtjev za reorganizacijom tijela državne sigurnosti, te stavljanje tih tijela pod kontrolu, na temelju ustavnih normi i postojećih zakonskih propisa. Također je zatražena smjena i odgovornost Aleksandra Rankovića i Svetislava Stefanovića.¹⁰⁶ Ranković i Stefanović su smijenjeni, ali su abolirani od kaznene odgovornosti. Tito se nije htio upuštati u sudski proces, jer mu zasigurno ne bi bilo ugodno slušati Rankovićevu eventualnu obranu. Donio je Odluku o pomilovanju od kaznenog gonjenja Rankovića i Stefanovića, odnosno o obustavi daljnjega kaznenog postupka Vojina Lukića i još 15 osoba.¹⁰⁷ U procesima koji su nastali nakon Brijunskoga plenuma oko 3.000 radnika UDB-e otpušteno je s posla.¹⁰⁸ Ranković se u procesu utvrđivanja krivnje za navedeno stanje branio kako već tri godine nije imao nikakve operativne veze sa službom i njezinim vodstvom. Bez obzira na tu činjenicu, stavljen je na čelo organizacije i proglašen odgovornim za njezin ukupan rad.¹⁰⁹

Savez komunista Jugoslavije pokrenuo je širu akciju informiranja i rada na terenu vezano za zaključke Četvrte sjednice. U informaciji

104 *Četvrta sednica CK SKJ-Brionski plenum, Stenografske beleške sa Četvrtog plenuma, materijali Izvršnog komiteta CK SKJ, izvod iz stenografskih beležaka Šeste sednice CK SK Srbije, reagovanje domaće i strane javnosti, pisma i telegrami, izjave i dr.*, Arhiv Jugoslavije, Printer komerc, Beograd, 1999., str. 13.

105 *Slučaj Ranković: iz arhiva KOS-a*, ur. SVETKO KOVAČ - BOJAN DIMITRIJEVIĆ - IRENA POPOVIĆ, Despot infinitus, Zagreb, 2016. Usporediti: ZORAN SEKULIĆ, *Pad i ćutnja Aleksandra Rankovića*, Dositej, Beograd, 1989., str. 78-85.

106 Z. SEKULIĆ, *Pad i ćutnja Aleksandra Rankovića*, str. 85.

107 *Isto*, str. 331-332.

108 SELIM NUMIĆ, *Dobra zemljo, lažu*, IRO Nova knjiga, Beograd, 1990., str. 140. Usp. DUŠAN BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999., str. 511.

109 ALEKSANDAR RANKOVIĆ, *Dnevničke zabeleške*, Jugoslovenska knjiga, Beograd, 2001., str. 44.

koju je izradio Sreski komitet SK Bosne i Hercegovine u Mostaru, u kolovozu 1966., piše da se ljudi na terenu pitaju kako je bilo moguće, odnosno kako je Centralni komitet dopustio da UDB-a bude godinama potpuno izvan kontrole. Postavlja se pitanje rada i odgovornosti radnika sigurnosnih službi na nižim razinama. S tim u svezi iznose se slučajevi zloropotreba položaja nekih radnika milicije i UDB-e na terenu. U Lištici (Široki Brijeg) iznesen je slučaj gdje su pripadnici milicije pisali izvješća o članovima općinskoga komiteta SK, a informacije iz tih bilješki prikupljene su preko sumnjivih i nepovjerljivih osoba. Još su pripadnici milicije tvrdili kako nitko ne može kontrolirati njihov rad. U više općina spomenute su nepravilnosti i subjektivizam prilikom izdavanja putnih isprava. U Čapljini je naveden problem nacionalne strukture sekretarijata unutarnjih poslova (SUP-a). U općini u kojoj nacionalni sastav čini preko 60% Hrvata, a samo 13% Srba, većina radnika SUP-a bili su Srbi. Osim ovih i sličnih primjedbi u izvješću se navode i glasine koje su se širile regijom: "Iz srpskih *pročetničkih* krugova šire se glasine kako se na Četvrtoj sjednici radi o obračunu i napadu na srpske kadrove. Dok sa *proustaške* strane dolaze glasine kako se zapravo radi o posljedicama srpskog hegemonizma, te kako su Ranković i Stefanović smijenjeni jer su se protivili potpisivanju Protokola između Jugoslavije i Vatikana."¹¹⁰

CK KPJ, kao i republički, kotarski i općinski komiteti SKJ odmah po objavljivanju zaključaka plenuma krenuli su u širu političku akciju informiranja javnosti, te objašnjavanja zaključaka. Komunisti, službenici UDB-e u početku su bili potpuno iznenađeni odlukama plenuma i deprimirani pa je trebalo proći neko vrijeme da bi u tim strukturama započeli razgovori o opravdanosti tih odluka. Iz drugih partijskih struktura došlo je do brojnih zahtjeva za demokratizacijom društva, za prevladavanjem "starog načina mišljenja", odlučnu borbu protiv birokratizma i slično. Istovremeno se moglo čuti i mišljenja kako je prirodno da se drugi dijelovi društva demokratiziraju brže od Partije, jer je "Partija-Partija", jer je najodgovornija, jer ne može naprijed bez discipline itd.¹¹¹

Zaključci s Četvrte sjednice CK SKJ otvorili su proces omasovljenja i djelomične demokratizacije Partije, te su omogućili daljnju decentra-

110 Arhiv Hercegovačko-neretvanskoga kantona/županije, Mostar (bivši Arhiv Hercegovine). Fond Sreski komitet saveza komunista (SKSK) Mostar, 1961.-1966., *Informacija o aktivnosti Saveza komunista poslije Četvrtog plenuma CK SKJ*, Mostar, kolovoz 1966. godine.

111 *Isto.*

lizaciju zemlje. U službenim tumačenjima događaja vezanih oko Rankovića naglašavalo se kako je smanjen do tada apsolutni utjecaj starih partijskih kadrova koji su držali u svojim rukama sve poluge vlasti i onemogućavali nužne društvene promjene. Aleksandar Ranković bio je potpredsjednik Jugoslavije, ali i neformalni lider unitarističke i hegemonističke srpske struje unutar CK SKJ, dok je Tito, uz podršku Kardelja, odbio politiku koja je sadržavala tendencije integralnog i unitarnog jugoslavenstva. Tito je vratio stvarnu moć, koju mu je slijedom događaja oduzeo Ranković, kao šef UDB-e, koja se uspješno obračunala s brojnim neprijateljima u poratnim godinama.¹¹²

J. B. Tito bio je svjestan opasnosti raspada Jugoslavije, tražio je način kako postaviti sustav koji bi je mogao očuvati. Da bi ojačao svoju poziciju, stvorio je svojevrsnu antihegemonističku koaliciju. Forsirao je jačanje takozvane jugoslavenske političke periferije. To je značilo prije svega jačanje suverenosti i neovisnosti BiH, Makedonije, Kosova, Vojvodine i Crne Gore, kako bi postigao određenu ravnotežu spram Srbije, Hrvatske i Slovenije. Bosna i Hercegovina bila je osobito važna u tom projektu. Tito je tražio da se ona ponaša što suverenije, kao "tampon republika". Tadašnja politika prema Bosni i Hercegovini postavljena je na tri oslonca: proglašenje muslimana nacijom, smanjenje represije prema Hrvatima i obuzdavanje velikosrpskih snaga.¹¹³

Nakon plenuma, reorganizacijom sigurnosno-obavještajne službe, od UDB-e je nastala *Služba državne sigurnosti*, pred kojom su se našli novi izazovi. *Ustavnim amandmanima iz 1967. i 1971. Osnovnim zakonom o unutarnjim poslovima od 1. siječnja 1967.* utvrđeno je da su osim Federacije za zaštitu ustavnog poretka, odnosno državnu sigurnost odgovorne i republike. Uz to su preciznije određeni djelokrug, organizacija i metode rada Službe državne sigurnosti, kao samostalne stručne službe u saveznom i republičkim sekretarijatima unutarnjih poslova.¹¹⁴

Ustav SFRJ iz 1974. godine donio je čitav niz promjena i bitno promijenio odnose u Federaciji. Osim preciznijeg određenja djelokruga, organizacije i metoda rada još se ne može govoriti o samostalnim republičkim službama. Tadašnji teoretičari sustava sigurnosti raspravljali su o ukidanju monopola države i državnih tijela na pro-

112 *Istorija Saveza komunista BiH, II*, Institut za istoriju - Oslobođenje, Sarajevo, 1990., str. 193.

113 D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, str. 577-578.

114 I. LUČIĆ, "Sigurnosno obavještajne službe u Bosni i Hercegovini", str. 55.

vođenje funkcije i poslova sigurnosti i područjavanja te funkcije stavljene u okvir društvene samozaštite, čime je impliciran novi karakter društvene sigurnosti.¹¹⁵ Istovremeno su upozoravali kako upravo savezni zakon određuje koja tijela u republikama i pokrajinama mogu vršiti poslove državne sigurnosti i locirati njihovu organizaciju unutar tih tijela.¹¹⁶

Uz republička tijela sigurnosti postojao je i usporedni vojni sustav sigurnosti u potpunoj mjerodavnosti Federacije, koji je bio postavljen čvrsto subordinacijski, a djelomično je i prožimao onaj civilni. Političke promjene izazvane Brijunskim plenumom, rezultirale su određenom federalizacijom, odnosno decentralizacijom SKJ, što se u početku manifestiralo promjenom redoslijeda održavanja partijskih kongresa, a zatim i uvođenjem načela pariteta prilikom konstituiranja vodstva SKJ.¹¹⁷ Ustavne promjene izvedene kroz amandmane dovele su do važnih političkih promjena, čiji je rezultat bio i Ustav SFRJ iz 1974.¹¹⁸ Iako je doneseni Ustav bio "više vizija, nego normiranje novog stanja", on je ipak izgradio temelje za potpuno nove odnose u tadašnjoj federaciji.¹¹⁹

Ustav iz 1974. odredio je općenarodnu obranu kao pravo i dužnost ne samo federacije, nego i svih društveno-političkih zajednica, da uređuju i organiziraju obranu, rukovode teritorijalnom obranom i civilnom zaštitom, a u slučaju napada na zemlju rukovode općenarodnim otporom. Na temelju takve ustavne odredbe Skupština SR BiH donijela je 1978. *Zakon o narodnoj obrani*, kojim je republika uredila pitanje obrane kao svoje izvorno, a ne preneseno pravo. Društvena samozaštita zamišljena je kao oblik područjavanja funkcije sigurnosti koja je uvijek bila klasična državna funkcija.¹²⁰ Njezini početci vežu se za iskustva u predratnom ilegalnom revolucionarnom radu KPJ, tekovine revolucije i Drugoga svjetskog rata.

115 MILIVOJ LEKOV, "Bezbednost SFRJ u svetlu odredbi Ustava i odgovarajućih saveznih zakona", u: *13. maj*, SSUP, Beograd, 1975., br. 2, god. XXVIII., str. 9-20.

116 "Zakon o osnovama sistema državne bezbednosti", u: *Službeni list SFRJ*, 1/74.

117 DUŠAN BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ Glavni procesi 1918-1985.*, Školska knjiga, Zagreb, 1985., str. 330-331.

118 *Službeni list SFRJ*, 9/74.

119 D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ Glavni procesi 1918-1985.*, str. 444.

120 MARKO MRKOVIĆ - MILENKO LOPUŠINA - BUDIMIR ĐORĐIĆ, *Komentar zakona o opštenarodnoj odbrani*, NIO Službeni list SR BiH, Sarajevo, 1984., str. 5.

Proces njezina razvoja formalno je tekao od Petoga kongresa KPJ održanog 1948., kada se govorilo o potrebi vezanosti tijela vlasti s radnim masama, te je pratio razvoj jugoslavenskoga samoupravnog sustava, kojim su jugoslavenski komunisti htjeli dokazati ispravnost svoga puta u komunizam i svoju ideološku bliskost i organizacijsku povezanost s "radnim masama".¹²¹ Općenarodna obrana zasnivala se na općem naoružanju, aktivnom sudjelovanju naroda i angažiranju svih potencijala u obrani.¹²² U jugoslavenskoj političkoj teoriji zamišljena je kao integralni dio samoupravnog socijalističkog sistema na unutarnjem planu, a kao instrument nesvrstane politike SFRJ na vanjskom planu.¹²³

Ustavom iz 1963. utvrđeno je neotuđivo pravo i dužnost naroda Jugoslavije da štite i brane nezavisnost i teritorijalnu cjelokupnost SFRJ. Određeno je kako je obrana zemlje pravo i dužnost građana, radnih i drugih organizacija, kao i federacije, republike, općine i drugih društveno-političkih zajednica. Ovakva ustavna odredba omogućila je prenošenje dijela poslova iz mjerodavnosti obrane sa savezne razine na republike. Prvi republički normativni akt kojim je regulirano ovo područje bio je *Zakon o organizaciji i pripremama u oblasti narodne obrane*, donesen 1970. godine.¹²⁴ Nakon političkih i društvenih previranja u drugoj polovici šezdesetih i početkom sedamdesetih, te poslije XXI. sjednice Predsjedništva CK SKJ, pisma J. B. Tita i drugih političkih akcija, Savezna skupština SFRJ donijela je 12. srpnja 1973. *Rezoluciju o osnovama za ostvarivanje društvene samozaštite u sistemu samoupravljanja*, koja je trebala poslužiti kao osnova za razvijanje prakse društvene samozaštite u republikama, pokrajinama i općinama, u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama.¹²⁵ U prvoj točki Rezolucije društvena samozaštita definirana je kao osnova sigurnosti društva koja se treba razviti u sistem mjera i aktivnosti koje će organizirano poduzimati "radni ljudi i građani, društveno političke organizacije i zajednice" radi sprječavanja djelatnosti kojima se ugrožava "neovisnost, teritorijalna cjelina, i obrambena sposobnost zemlje, podriva vlast i ekonomska osnova društva,

121 *Leksikon bezbednosti*, 1986., str. 69-70.

122 *Leksikon bezbednosti*, 1986., str. 263.

123 *Opštenarodna odbrana Jugoslavije*, Međunarodna politika, Beograd, 1970., str. 3-11.

124 *Ustav SFRJ*, Savremena administracija, Beograd, 1969., str. 123-125.

125 *Društvena samozaštita*, Sekretarijat za informacije Skupštine SFRJ, Beograd, rujan 1976., str. 5.

razbija bratstvo i jedinstvo, prava i sloboda građana...".¹²⁶ Društvena samozaštita podrazumijevala je samoorganiziranje i neprekidno djelovanje svih subjekata društveno-političkoga sustava u organiziranom suprotstavljanju svim aktivnostima unutarnjega i vanjskoga neprijatelja u borbi protiv svih pojava koje ugrožavaju postojeći politički režim i njegove vrijednosti: bratstvo i jedinstvo, ravnopravnost, nesvrstanost, samoupravljanje, društvenu imovinu, kulturne vrijednosti, okoliš itd.¹²⁷

Temeljni zakon kojim se precizno utvrđuju osnove sustava zaštite ustavom utvrđena poretka, odnosno koji regulira rad i odnose sigurnosno-obavještajnog sustava jest *Zakon o osnovama sistema državne sigurnosti*.¹²⁸ Taj zakon određivao je načela rada obavještajno-sigurnosne zajednice, način vršenja društvene kontrole zakonitosti rada službi, te prava i dužnosti djelatnika službi. U prvom članku Zakona o osnovama sistema državne sigurnosti iz 1974., piše: "Ovim se zakonom utvrđuju osnove sistema zaštite Ustavom SFRJ utvrđenog poretka (državna sigurnost), osiguravanje djelatnosti službe državne sigurnosti koja je neophodna za ostvarivanje odgovornosti saveznih tijela i usklađivanje tijela koja obavljaju poslove državne sigurnosti". U četvrtom članku ovoga zakona govori se o mjerama samozaštite koje se provode u skladu sa zakonom i drugim propisima, samoupravnim aktima, ali i "stavovima i politikom Saveza komunista Jugoslavije". Članak 8. davao je mogućnost Predsjedništvu SFRJ da na vlastitu inicijativu, ili na prijedlog Saveznog izvršnog vijeća, ukoliko utvrdi da to zahtijevaju posebni razlozi sigurnosti, neposredno organizira obavljanje ili pak obavlja određene poslove zaštite poretka na cijelom teritoriju ili na dijelu teritorija SFRJ. Ova je odredba bila važna jer je omogućavala saveznim institucijama vlasti izravan, paralelni rad na terenu, ili čak suspenziju republičkih, odnosno pokrajinskih tijela vlasti, što se kasnije u praksi i događalo. Zakon o osnovama sistema državne sigurnosti dalje regulira rad Saveznog sekretarijata za unutarnje poslove, te odnose s republičkim i pokrajinskim sekretarijatima, kao i utemeljenje instituta sigurnosti koji zadovoljava potrebe sigurnosnih tijela za posebnim sredstvima koja se mogu pri-

126 *Društvena samozaštita u sistemu samoupravljanja*, Sekretarijat za informacije Savezne skupštine, Beograd, 1973., str. 47.

127 *Strategija općenarodne obrane i društvene samozaštite SFRJ*, SSNO, Centar oružanih snaga za strategijska istraživanja "Maršal Tito", Vojna tajna interno, Beograd, 1987., str. 44.

128 *Službeni list SFRJ*, 3/74., *Službenom listu SFRJ*, 15/84.

skrbiti jedino vrlo zahtjevnim znanstveno-istraživačkim, razvojnim i proizvodnim radom. Istim zakonom propisan je i način društvene kontrole zakonitosti rada tijela koja obavljaju poslove državne sigurnosti, i to na način da je određeno kako tu kontrolu vrši Skupština društveno-političke zajednice čija izvršna tijela obavljaju navedene poslove. Skupština SFRJ osnovala je *Komisiju za kontrolu službe državne sigurnosti*, a zakonom je predviđeno kako će zakonitost rada tijela sigurnosti u oružanim snagama SFRJ biti kontroliran na način koji će odrediti Predsjedništvo SFRJ. Ono nije nikada odredilo bilo kakav način kontrole zakonitosti rada tijela sigurnosti u oružanim snagama i te službe su bile izvan bilo kakve civilne kontrole sve do svoga raspada, odnosno do kraja SFRJ.¹²⁹

Zaključak

Sigurnosno-obavještajni sustav u Narodnoj/Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini nastao je tijekom Drugoga svjetskog rata unutar jugoslavenskoga komunističkog pokreta kao njegov integralni dio. S vremenom se razvijao u sklopu jedinstvenoga jugoslavenskog državnog sustava. Od osnutka je sigurnosno-obavještajni sustav, kao dio ukupnoga represivnog sustava, tretiran kao unutar-partijsko pitanje. U početku je njegova djelatnost bila usko povezana s djelatnošću Partije, dok su poslije taj posao sve više preuzimale za to posebno osposobljene službe. Međutim, kadrovska politika unutar tih službi osigurala je Partiji kontrolu rada službi. U slučaju da su sigurnosno-obavještajne službe suviše ojačale, pa je prijetila opasnost od njihova izmicanja kontroli Partije, dolazilo je do temeljnih kadrovskih čistki i reorganizacije sustava. Posebno radikalnan obračun Partije sa sigurnosnim službama dogodio se za vrijeme Informbiroa krajem četrdesetih i poslije Brijunskoga plenuma krajem šezdesetih godina prošloga stoljeća. Analizom rada i odnosa službi i KPJ/SKJ jasno je da su službe, oružje u rukama Partije, korištene u borbi protiv neprijatelja. U početku su to bili pripadnici poraženih neprijateljskih vojski i ostatci građanske politike i društva, a poslije svi oni, u zemlji i inozemstvu, koji su na bilo koji način dovodili u pitanje vlast i interese KPJ/SKJ. Sigurnosni sustav korišten je za masovne likvidacije zarobljenika, likvidaciju gerilskih skupina i pojedinaca, likvidacije političkih protivnika u inozemstvu, kontrolu i sprječava-

129 RAIF DIZDAREVIĆ, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, OKO, Sarajevo, 1999., str. 116.

nje rada stvarnih i potencijalnih neprijatelja u zemlji i slično. Glavna zadaća sustava bila je osigurati nesmetanu vlast komunistima uz što je moguće veću kontrolu institucija i građana. Rad službi odraz je totalitarne ambicije partijske države, što se vidi iz pokušaja potpune kontrole gotovo svih segmenata društva. Nakon što je 1974. godine donesen novi Ustav SFRJ, a zatim i ustavi socijalističkih republika, sustav je decentraliziran, a dio ovlasti s federacije delegiran je na republike. Bila je to određena promjena u organizaciji, radu i procesu donošenja odluka, ali je neprijatelj ostao isti, kao i metode i sredstva rada sigurnosno-obavještajnih službi unutar SFRJ.

Kraj "idile" - Avangarda i nezadovoljna radnička klasa 1980-ih*

DAVOR MARIJAN
Hrvatski institut za povijest, Zagreb
Croatian Institute of History, Zagreb
E-mail: dmarijan66@gmail.com

UDK: 329.13:316.343.63(497.1)(091)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 29. svibnja 2023.
Prihvaćeno: 12. srpnja 2023.

Sažetak

Tema članka je raspad interesne koalicije između Saveza komunista Jugoslavije, kao avangarde radničkoga pokreta i radničke klase u Jugoslaviji i konkretnije u Hrvatskoj. Ta je koalicija komunistima bila zamjena za legitimitet, a radničkoj klasi jamčila je sigurnost radnoga mjesta i široka socijalna prava. Desetljećima je bila i jamac unutarnje uravnoteženosti Jugoslavije. Takva je interesna koalicija dovedena u pitanje s ekonomskom krizom 1980-ih godina, koja se nije uspjela riješiti na temelju teorijskih postavki samoupravnoga socijalizma. Zbog ekonomske krize partijski vrhovi su socijalno motivirano nezadovoljstvo radnika smatrali potencijalno najvećim mogućim izvorom političkih kriza i destabiliziranja društva. Partijski vrh je na tu temu bio iznimno osjetljiv i zbog samog koncepta jugoslavenskoga društva kao socijalističke samoupravne države u kojoj su, makar formalno, poluge vlasti bile u rukama radničke klase, a SKH samo njezin avangardni oblik. Tijekom 1988. u avangardi je prevladalo mišljenje da su nužne promjene k tržišnoj orijentaciji što je zapravo značilo i kraj samoupravnoga socijalizma, a s njim i

* Rad je nastao u sklopu projekta *Rat, žrtve, nasilje i granice slobode u hrvatskoj povijesti 20. stoljeća - WarVic* (IP-2019-04-6673), koji financira Hrvatska zaklada za znanost.

interesne koalicije s radničkom klasom. Rad je pisan metodologijom povijesne znanost na temelju arhivskoga gradiva i dostupne literature.

Ključne riječi: avangarda; radnička klasa; kriza; Hrvatska; Jugoslavija; socijalno nezadovoljstvo; štrajkovi.

The End of the "Idyll" – The Avant-Garde and the Dissatisfied Working Class of the 1980s

Original scientific article

Received: 29 May 2023

Accepted: 12 July 2023

Summary

The article discusses the disintegration of the coalition of interest between the League of Communists of Yugoslavia as the avantgarde of the workers' movement and the working class in Yugoslavia, with emphasis on the situation in Croatia. Their "coalition" was an exchange for legitimacy for the communists, and the working class gained job security and broad social rights through them. Such a coalition of interest was challenged during the economic crises in the 1980s, which could not be successfully resolved by the theoretic postulations of socialist self-management. Because of the economic crisis, the party leaders considered the socially motivated dissatisfaction of workers as potentially the greatest source of political crisis and social destabilisation. Party leadership was exceptionally sensitive to this subject, and because of the concept of Yugoslav society as a socialist self-management state in which, at least formally, the power rested in the hands of the working class, and the League of Communists was just its avantgarde form. During 1988, the predominant opinion in the avantgarde was that changes towards a market orientation were necessary, which actually meant the end of socialist self-management and the "coalition" of interest with the working class.

Keywords: avantgarde; working class; crisis; Croatia; Yugoslavia; social dissatisfaction; strikes.

Uvodna napomena

U marksističkom pojmovniku "avangarda" ima značajno mjesto. Kada je očistimo od komunistima omiljenih ispraznica, bit pojma svodi se na malu, beskrupuloznu sektu, koja se dočepala vlasti i moći s obrazloženjem da to čini u korist radničke klase, koja se nije pokazala zreloom da promijeni svoj nepovoljni položaj u koji je dovedena zbog ovisnosti od buržoazije. Službeno, avangarda se zvala komunistička partija koja je "prepoznala" povoljan trenutak i uz uporabu nasilja i u ime radničke klase dočepala se vlasti. Ono što je poslije slijedilo bila je totalitarna država koja je zapravo bila samo jedno, ali najnasilnije lice Partije. Teško da je Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) bila izuzetak od takve prakse. Bit je ostala i kada se 1948. razišla s maticom, Svesaveznom komunističkom partijom boljševika, i 1952. promijenila ime u Savez komunista Jugoslavije (SKJ). A bit je bila partijska država koja je tretirana kao ratni plijen KPJ. Radnička klasa je Partiji bila stalno pokriće za vladanje u njezino ime. Njihov međusobni odnos je zapravo svodiv na tvrdnju koja je negirana u jednom rječniku marksističkih pojmova iz 1974., u kojem se kaže da radnička klasa "nije 'glupi narod' nad kojim treba da neko drugi preuzme kontrolu i starateljstvo, nego ona sama predstavlja najveću snagu i autoritet za uređivanje svih odnosa unutar društva kao cjeline".¹ Avangarda i radnička klasa službeno su bili glavni akteri u socijalističkoj samoupravnoj zbilji Jugoslavije, a štrajk povremeni pokazatelj da "idila" nije temeljna značajka njihova međusobnog odnosa. U spomenutom rječniku marksističkih pojmova štrajk u socijalizmu interpretiran je kao prosvjed radnika protiv onih koji opstruiraju provedbu radničkoga samoupravljanja, kao i protiv socijalnih razlika i svoga neravnopravnog položaja. "Štrajkujući, radnici, u stvari, teže ka usavršavanju, i to mnogo bržem nego što je to u mnogim mjestima, cjelokupnog samoupravnog sistema."²

Nakon sloma socijalizma 1990., a godinu ili dvije godine kasnije i Jugoslavije, ozbiljnih istraživanja prirode jugoslavenskoga socijalizma gotovo da nema.³ Stoga, koliko god to paradoksalno zvučalo, i

1 RISTO TUBIĆ, *Enciklopedijski rječnik marksističkih pojmova*, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1974., str. 349.

2 R. TUBIĆ, *Enciklopedijski rječnik marksističkih pojmova*, str. 575.

3 Jedan od rijetkih izuzetaka je IVAN ROGIĆ, *Tehnika i modernizacija: Okvir za sliku treće hrvatske modernizacije*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2000.

danas su za ovu problematiku solidan uvod knjige i radovi tiskani u 1980-im i u sutonu socijalizma.⁴ Ti su radovi putokaz za razumijevanje odnosa u tom društvu, koje su, bez obzira na desetljećima ponavljane zvučne tvrdnje o jednakosti, slobodi, pravdi, demokraciji i itd., bile ispraznice koje su skrivale duboko, na pobjednike i gubitnike podijeljeno društvo. Jugoslavija je zapravo funkcionirala po obrascu pobjednik uzima sve.⁵ Na takvu se temelju razvilo društvo podijeljeno na dvije klase, sukladno konfrontacijama i podjelama iz Drugoga svjetskog rata. Privilegiranu klasu činili su pobjednici iz Komunističke partije Jugoslavije (dalje Partija) i slojevi stanovništva koji su prihvatili novo društvo. Njih se tituliralo kao radničku klasu. Dio njih je i formalno ušao u Partiju ili se zadovoljio položajem organiziranih socijalističkih snaga, u nekoj od partijskih transmisija.⁶ Partija se u završnici Drugoga svjetskog rata i poraća dočepala vlasti u zaostaloj seljačkoj zemlji s velikim dijelom nepismenoga stanovništva. Radnika, u čije ime je navodno Partija preuzela vlast, bilo je oko deset posto.⁷ U odnosu na teorijska promišljanja klasika marksizma, Jugoslavija je bila potpuno neprikladna za zemlju u kojoj bi radnička klasa trebala preuzeti vlast i zvesti diktaturu proletarijata u prijela-

4 Primjerice: ZORAN ĐINĐIĆ, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1988.; MARIJAN KOROŠIĆ, *Jugoslavenska kriza*, Naprijed, Zagreb, 1989.; ŽARKO PUHOVSKI, *Socijalistička konstrukcija zbilje*, Biblioteka časopisa "Pitanja", Zagreb, 1990.; EGON ŽIŽMOND, *Specifičnosti inflacije u Jugoslaviji*, Naprijed, Zagreb, 1991.; JOSIP ŽUPANOV, "Znanje, društveni sistem i 'klasni' interes", u: *Naše teme*, br. 7-8, 1983., str. 1053-1054; JOSIP ŽUPANOV, "Radnička klasa i društvena stabilnost", u: *Kulturni radnik*, br. 5, 1985., str. 1-20.

5 Povodom afere s vikenticama bosanskohercegovačkih dužnosnika u Neumu, srbijanski filozof Kosta Čavoški, kojeg je režim tretirao građanskim desničarem, ali i nacionalistom, objavio je u ljeto 1988. u *Književnoj reči* članak "Pobjedniku pripada pljačka" što je zapravo varijacija na obrazac o pobjedniku koji smatra da mu s pobjedom pripadaju i materijalne pogodnosti. KOSTA ČAVOŠKI, *Revolucionarni makijavelizam i drugi eseji*, Izdavačka radna organizacija "Rad", Beograd, 1989., str. 255-264.

6 Te su se transmisije službeno zvale društveno-političke zajednice i društveno-političke organizacije. Uza Savez komunista Jugoslavije, društveno-političke organizacije bili su: Savez sindikata Jugoslavije, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije, Savez socijalističke omladine Jugoslavije, Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata i Savez rezervnih vojnih starješina Jugoslavije. Društveno-političke zajednice bile: su federacija, republike, autonomne pokrajine, regionalne zajednice općina, gradske zajednice i općine.

7 DUŠAN BILANDŽIĆ, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: Glavni procesi 1918-1985*, Školska knjiga, Zagreb, 1985., str. 88.

znom periodu između kapitalističkoga i komunističkoga društva. U novoj eliti većina je bila premlada, neiskusna, nestručna i na funkcije je gledala kao na nagradu za revolucionarne zasluge.⁸ Njima je često jedina kvalifikacija bila moralno-politička podobnost. Ta ratna generacija je do sredine 1980-ih zauzimala čelna mjesta u Partiji i njezinim transmisijama. Na drugoj strani bili su poraženi, njihovi potomci, kao i dio stanovništva koje nije dijelilo oduševljenje s novom političkom zbiljom. Dobar dio njih je po kriteriju moralno-političke podobnosti bio, posebice u poraću, isključen iz svih političkih i društvenih sfera i dugoročno kategoriziran etiketom unutarnjega neprijatelja. U kasnijim razdobljima teror nad njima zamijenjen je selektivnom represijom i budnim nadzorom raznih partijskih komisija i sigurnosnih službi specijaliziranih za praćenje unutarnjih neprijatelja i antisocijalističkih snaga.⁹ To je bilo sukladno karakteru režima koji je socijalističko samoupravljanje ustavno definirao kao poseban oblik diktature proletarijata.¹⁰ Postojala je i "nesvrstana" populacija koja se pomirila s činjenicom da su na vlasti komunisti, tome se prilagodila i prihvatila život na marginama društva. Takav "nesvrstani" izbor dijela stanovništva režim nije prihvaćao jer je funkcionirao po obrascu "tko nije s nama, taj je protiv nas". O njima je u listopadu 1975. na jednoj sjednici partijskoga vrha govorio predsjednik Jugoslavije i partije, Josip Broz Tito:

"Ima ljudi koji šute. Ja mislim, drugovi, da mi moramo, ipak, znati koliko je tih koji šute. Jer, i oni koji šute nisu na našoj liniji. Htjeli ili ne htjeli, izlazi da oni tom svojom šutnjom ne odobravaju našu politiku, naš čvrsti klasni stav prema tim neprijateljima, koji hoće da našu Partiju iznutra razjedaju, koji hoće da našu socijalističku zemlju zatruju, da potkopavaju tekovine revolucije, naš socijalistički samoupravni sistem."¹¹

8 DUŠAN BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999., str. 197.

9 Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, arhivski fond Centralnog komiteta SKH (dalje: HDA-CKSKH), serija Predsjednik CKSKH, kut. 3: SSUP od 15. 11. 1976., Procena neprijateljskih snaga koje deluju protiv SFRJ - peta i šesta kolona (državna tajna); ZDENKO RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.: Od zajedništva do razlaza*, Školska knjiga - Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006., str. 250.

10 Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Osnovna načela, IV, *Službeni list SFRJ*, br. 9 od 21. 2. 1974.

11 HDA-CKSKH, D-povjerljiva dokumentacija (dalje D-SP)-1315: Riječ druga Tita na Četrnaestoj sednici PCKSKJ 15. 10. 1975.

Nekoliko godina kasnije, Tito je umro, a njegova se Jugoslavija suočila s dugotrajnom krizom. Kako je kriza trajala više od desetljeća, postupno je otvarano niz pitanja, koja se do 1980. rijetko tko usudio problematizirati. Jedno od tih pitanja bilo je pitanje legitimiteta. U demokracijama legitimitet se lako mjerio, na slobodnim izborima uglavnom u pravilnim vremenskim intervalima. U nedemokratskim državama, kao što je bila Jugoslavija, postrance problem njezina određenja kao totalitarne ili autoritarne države, pitanje legitimiteta bilo je marginalno pitanje. Komunisti se s legitimitetom nisu opterećivali, njihov je odgovor na to pitanje otprilike glasilo - da žive u socijalizmu koji je korak do komunizma, besklasnog društva u kojem će svi doprinosti sukladno svojim mogućnostima, a dobivati po svojim potrebama.¹² S takvim razumijevanjem svijeta i budućnosti legitimitet je mogao biti samo suvišna gnjavaža ili područje komisija i službi zaduženih da prate "inferiorne" kapitalističke zemlje. Jedinствен položaj između dva politička (i vojna) bloka, te velike ambicije Tita na međunarodnoj pozornici, i u zemlji tražile su neke specifične aranžmane za potporu avangarde. Pitanje potpore, koja je postupno postajala sve važnija, dobrim dijelom i zbog predstavljanja na međunarodnoj pozornici, riješeno je posebnim vezama avangarde s radničkom klasom. Ta potpora je zapravo kupovana socijalnim davanjima koja su bila specifičan vid vrlo razgranate korupcije. Taj međusobno ovisni odnos sociolog Josip Županov nazvao je koalicijom između fizičkoga radništva i elite koja je zapravo bila politička birokracija. U pitanju je bila koalicija nejednakih, u kojoj je patronska elita "štitila" radništvo tako što im je osiguravala minimalni dohodak i velika socijalna prava, dok je štice radništvo eliti zauzvrat davalo društveni (kvazi)legitimitet. U toj koaliciji postojala je dvostruka komunikacija: radništvo je prihvaćalo službenu ideologiju, a elita je prihvaćala vrijednosni kod radikalnog egalitarizma. Elita nije prihvaćala egalitarizam zbog iskrenog uvjerenja, nego stoga što je suzbijanje razlika između ljudi pojednostavnjivalo socijalni sustav i omogućavalo lakše upravljanje državom.¹³ Ništa neobično za režim koji je kao i u ostalim socijalističkim zemljama, prisvojio privatno vlasništvo, a ne samo ono političkih protivnika. Time su preuzeli "obvezu

12 KARL MARX, "Kritika Gotskog programa", u: KARL MARX - FRIEDRICH ENGELS, *Izabrana djela*, II., Kultura, Zagreb, 1950., str. 15.

13 J. ŽUPANOV, "Znanje, društveni sistem i 'klasni' interes", str. 1053-1054; J. ŽUPANOV, "Radnička klasa i društvena stabilnost", str. 1-20; M. KOROŠIĆ, *Jugoslavenska kriza*, str. 21.

da hrane, oblače, smještaju, liječe, zapošljavaju i obrazuju svoje stanovnike (koji su ostali bez vlastitih sredstava kojima bi zadovoljavali svoje ključne potrebe)".¹⁴ S tim su postupkom zapravo golemu većinu stanovništva učinili ovisnima o svojoj milosti. Ekonomist Marijan Korošić taj je odnos 1989. još bolje sažeo:

"U poslijeratnom razdoblju formirala se elita vlasti (izraz Wrighta Millsa, a odnosi se na profesionalne rukovodioce, kako bismo ih mi nazvali) od nekih dvjesto ili tristo pojedinaca, na federalnom vrhu, i nešto manjeg broja u svakoj republici i pokrajini, koji se smjenjuju od funkcije do funkcije (otuda i izraz funkcionari), od jednog do drugog visokog državnog ili partijskog položaja. Elita se trudila da zadrži položaje, jer često nema stručnih kvalifikacija, ili se od struke udaljila. U grčevitoj borbi za opstanak u vrhu mora voditi računa o dva interesa: o interesu baze i ustanova odakle dolazi. Jugoslavija ne poznaje pojam 'pročišćavanje' koje bi spriječilo okoštavanje elite vlasti. Međutim, dosadašnji naraštaj pripadnika elite vlasti imao je neke prednosti koje su mu davale legitimitet: prije svega antifašističku i ratnu prošlost, zatim demokratsko iskustvo iz stare Jugoslavije ili iz pedesetih godina kad se zemlja naglo otvorila i kad su postojala istraživanja, borba mišljenja, polemike. Naraštaji koji se sada uključuju u elitu vlasti nemaju više tih iskustava, niti su položili ranije testove odvažnosti i hrabrosti. Pored toga je federalizacija Partije olakšala izbijanje na vrh samo onih funkcionara koji su pokazali energičnost u obrani republičkih interesa. Mlađi su funkcionari postali netolerantni, premda po biološkim zakonima smjenjuju dogmatskije starije. U smjeni naraštaja stoga nema subjekta promjena."¹⁵

Zbog takvih odnosa, politika, odnosno Partija, nije ni nudila izlaze iz krize, nego je branila "postojeći sistem kao stalno opsjednutu i ugroženu tvrđavu", a svaki zahtjev za promjenama tretirala kao neprijateljski napad ili kontrarevoluciju.¹⁶ No ni velik dio radničke klase se ne može amnestirati od nastojanja da sačuva takav odnos, jer je od njega imao osobne koristi.¹⁷ Ta neformalna koalicija između Partije i radništva zapravo je omogućila da kriza dugo traje i da političko stanje u Jugoslaviji sve do 1988. ne dovede državu na rub raspada. Ključno pitanje koalicijskog odnosa između avangarde i radničke klase u 1980-ima bio je socijalni mir i pokušaj da se on održi. S druge strane socijalni mir postao je i jedna od najvećih zaprjeka izlasku iz ekonomske krize i tržišnoj orijentaciji. U ovom radu, metodolo-

14 Ž. PUHOVSKI, *Socijalistička konstrukcija zbilje*, str. 107.

15 MARIJAN KOROŠIĆ, "Od status quo do Evrope", u: *Quo vadis Jugoslavijo?*, prir. Marijan Korošić, Naprijed, Zagreb, 1989., str. 17.

16 M. KOROŠIĆ, "Od status quo do Evrope", str. 21.

17 I. ROGIĆ, *Tehnika i modernizacija*, str. 464-465 naziva taj odnos rentijerska simbioza.

gijom povijesne znanosti, na temelju arhivskoga gradiva CK SKH i dostupne literature, traži se odgovor na istraživačko pitanje, zašto je, i kako je, završen interesni savez između Partije i radništva. U lipnju 1982. na sjednici CK SKH posvećenoj ekonomskoj krizi, jedan član toga foruma, temeljni problem slikovito je sveo na dvojbu "kako da naučimo tovara da manje jede ili da ne jede, a da ostane živ".¹⁸ Ne treba mnogo promišljanja za odgovor na enigmu tko je tovar u odnosu avangarde i radničke klase.

Kriza

Jugoslavija je desetljećima solidno živjela na račun svoga "nesvrstanog" položaja između Zapada i Istoka.¹⁹ Takav položaj, koji je majstorski koristio Josip Broz Tito, rano je jugoslavensko gospodarstvo odveo na smjer koji je karakterizirala autarkija i življenje od stranog novca. Uvozilo se mnogo više no što se izvozilo i takva je politika jednom morala doći na naplatu, i došla je nakon Titove smrti.²⁰ Ta je okolnost još više utjecala na mišljenje da je vrhunac dobrog življenja u Jugoslaviji bio u 1970-im godinama.²¹ Drugu polovicu 1970-ih obilježio je bum krupnih institucija, najveći u povijesti socijalističke Jugoslavije, koji je od nje napravio "najveće gradilište u Europi".²² "Bilo je to zapravo takmičenje tko će napraviti više cesta, škola, bolnica i tako dalje."²³ U izvješću pisanom 1986. u svrhu sumiranja četverog-

18 JELENA LOVRIC, "Između čekića i nakovnja", u: *Danas*, 29. 6. 1982., str. 38-40. Riječ je o govoru Slavka Šajbera.

19 TVRTKO JAKOVINA, *Treća strana Hladnog rata*, Fraktura, Zagreb, 2011.

20 MOMČILO CEMOVIĆ, *Zašto, kako i koliko smo se zadužili: Kreditni odnosi Jugoslavije sa inostranstvom*, Institut za unapređenje robnog prometa, Beograd, 1985.

21 LJUBICA GATARIĆ, "Kupovna moć prosječne plaće 27% manja nego 1978. godine", u: *Večernji list*, 17. 5. 2016. <https://www.vecernji.hr/vijesti/drugi-idu-naprijed-nas-bdp-danas-nizi-nego-sto-je-bio-1980-1084864> (24. 5. 2023.); DUBRAVKO GRAKALIĆ, "Dr Josip Tica: Ako se nešto drastično ne promijeni, već ove godine imat ćemo standard kakav smo imali 1979.", u: *Glas Istre*, 15. 4. 2023. <https://www.glasistre.hr/gospodarstvo/2023/04/15/dr-josip-tica-ako-se-nesto-dramaticno-ne-promijeni-vec-ove-godine-imat-cemo-standard-kakav-smo-im-857528> (24. 5. 2023.).

22 DRAGO BUVAČ, *1990: slom hiperinflacije ili Jugoslavije*, Cankarjeva založba, Zagreb, 1990., str. 14.

23 HDA-CKSKH, D-15375: 3. *sednica CKSKJ: Aktuelna idejno-politička pitanja društveno-ekonomske situacije i zadaci SK u ostvarivanju stavova 12. kongresa SKJ*, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1982., str. 94: Izlaganje Jure Bilića.

dišnjeg učinka hrvatskih komunista, taj trend je lakonski sveden na zaključak da se društveno-ekonomski razvoj u Hrvatskoj u drugoj polovici 1970-ih, odvijao "pod velikim utjecajem administrativnih odluka", koje se mogu svesti na zanemarivanje tržišta u korist socijalnih prava. Nerealan tečaj dinara i niske kamatne stope pogodovale su klimi razvoja na temelju zaduživanja u inozemstvu. "Ta su sredstva, uz visok rast investicijske potrošnje, i pridonijela svojevrsnom mentalitetu trošenja iznad mogućnosti." Zbog visoke domaće potrošnje i povećanog uvoza od 1976. do 1979. dug SRH prema inozemstvu narastao je na 3,2 milijarde dolara.²⁴ Slično je bilo i u drugim republikama. Od 1977. do 1981. Jugoslavija se zadužila za više od 14 milijardi dolara. S dvije milijarde i 350 milijuna dolara u 1970. inozemni dug Jugoslavije je do 1981. narastao na 21 milijardu i 95 milijuna dolara.²⁵ Velik dio tih deviza nije trošen za izgradnju kapitalnih objekata "nego samo njihova dinarska protuvrijednost, pa su te devize preko bankarskog mehanizma korištene za plaćanje uvoza raznih roba za druge korisnike koji svojim izvozom nisu osiguravali devizna sredstva za taj uvoz". S tim su kreditima građeni i drugi investicijski objekti, ali su korišteni i za rast svih oblika potrošnje, uključujući i osobni standard stanovništva "iznad vlastitih materijalnih mogućnosti".²⁶ Olako uzeti krediti već 1981. postali su iznimno zahtjevni za vraćanje, a godinu dana kasnije još više. Nagli skok cijena nafte je potkraj 1970-ih višestruko povećao izdatke za kupovinu i zaduženje u nepovoljnim kratkoročnim kreditima. Obveze vraćanja dugova u 1982. bile su iznimno velike, više od pet milijardi dolara, a slično je bilo u sljedećim godinama.²⁷ Gospodarstvo je bilo usmjereno na pribavljanje deviza do kojih se, bez nemogućnosti novih zaduživanja, moglo doći samo povećanim izvozom i na štetu standarda stanovništva. Bez mogućnosti daljnjega zaduživanja, na prijelazu iz 1981. u 1982. s nelimitiranim programom razvoja, "koji je

24 *Izveštaj o radu Saveza komunista Hrvatske i njegovih organa između Devetog i Desetog kongresa*, Centralni komitet SKH, Zagreb, 1986., str. 58-59.

25 HDA-CKSKH, D-SP-3405: Informacija Narodne banke Jugoslavije od 18. 8. 1992. o stanju deviznih rezervi i spoljnoj likvidnosti Jugoslavije; HDA-CKSKH, D-SP-3393: Spoljni dugovi Jugoslavije, problemi otplata i mogućnosti novih zaduženja od 21. 10. 1982. (strogo poverljivo).

26 HDA-CKSKH, D-SP-3332: Rezime rasprave PCKSKH [od 1. 6. 1982.] o aktualnoj društveno-ekonomskoj situaciji u SRH.

27 HDA-CKSKH, D-17052: Neautorizovane magnetofonske beleške sa 12. sednice CKSKJ od 28. 2. 1984., Izlaganje Milke Planinc, 1071; D. BUVAČ, 1990: *slom hiperinflacije ili Jugoslavije*, str. 12.

prelazio stvarne mogućnosti i, ujedno, svima dozvoljavao život iznad stvarnih mogućnosti", Jugoslavija se, a posebice Hrvatska, suočila s grubom stvarnošću, ili lomom. Taj lom u Jugoslaviji počeo je upravo u Hrvatskoj, jer je ona imala 43% svih kratkoročnih kredita čiji su rokovi prvi došli na naplatu.²⁸ Svijest o problemima s devizama sporo se probijala u radničku klasu, ali i u avangardu. Nedostatak deviza za uvoz robe dodatno je naglasio nedovoljnu proizvodnju koja nije bila u stanju "podmiriti potrebe tržišta", a posljedica je bila manjak niza artikala, uključujući i živežne namirnice.

"Naime, svake godine uvozili su se slijedeći proizvodi (za podmirenje potrebe zemlje): pšenica, šećer, uljarice, ulje, stočna hrana, mlijeko u prahu, maslac, kava, južno voće, a proizvodnja lijekova, medicinskog materijala, sredstava za zaštitu bilja, deterdženata i sl. u jednom većem dijelu temelji se na uvoznim sirovinama. Pored toga, uvoze se brojni proizvodi koji determiniraju opskrbu, npr. sirovine za ambalažu, pluto za čepove i niz drugih neophodnih proizvoda, te je dovoljno da u tom ciklusu izostane bilo koji sporedni proizvod čiji nedostatak će imati utjecaj na izazivanje poremećaja u opskrbi tržišta."²⁹

U siječnju 1981., u odnosu na prosinac prethodne godine, cijene industrijskih proizvoda porasle su za 9%, a cijena na malo za 8,4% u odnosu na prosinac prethodne godine. Udar na standard građana bio je veoma jak, s jakim naznakama da je to samo uvod u nova pokušivanja. Inflacija je brzo rasla, s oko 40% s kraja 1980. u siječnju 1981. je bila na 47%. Tijekom 1982. smanjena je na 29,5%, u 1983. je bila na 39% da bi potom počela konstantno rasti, s 56,7% u 1984. na 198,7% u 1988. godini.³⁰ Realni osobni dohodci u razdoblju od 1979. do 1984. pali su za 28,5%, a mirovine za više od 40%.³¹ Prosječnu plaću iz 1985. inflacija je vratila na razinu koju je SFRJ imala 1967. Porast cijena u ljeto 1985. pojedine kategorije stanovništva, posebice u velikim gradovima, doveo je do granice ekonomske i socijalne iz-

28 HR-HDA-1616, 2-2-289: Izvještaj o radu Izvršnog vijeća Sabora u razdoblju od svibnja 1982. do svibnja 1984., str. 19, 28-31.

29 HDA-CKSKH, D-SP-3476: IVS SRH, Informacija o aktualnim problemima opskrbe privrede i stanovništva u SRH, br. 03/12-813-86-1983 od 10. 2. 1983.

30 HDA-CKSKH, D-SP-2923: PSFRJ, Informacija o januarskom povećanju cena, pov. br. 08-29/1/81 od 4. 2. 1981.; E. ŽIŽMOND, *Specifičnosti inflacije u Jugoslaviji*, str. 10.

31 HDA-CKSKH, D-SP-4040: Informacija o kretanju ličnih dohodaka, penzija i socijalnih primanja u 1984. godini i prvim mjesecima 1985. godine.

držljivosti.³² U jesen 1985. na jednoj sjednici CK SKJ rečeno je da je "dubina pada životnog standarda znatno veća od očekivanog".³³

Stalni rast nezaposlenih bio je još jedan težak pokazatelj krize. Potkraj 1984. broj nezaposlenih prešao je milijun, a do kraja 1987. povećan je za još 120.000.³⁴ Početkom 1988. procjenjivano je da će u Jugoslaviji bez posla ostati oko 30.000 radnika. Krajem lipnja u SFRJ bilo je 55.683 radnika koji su primali zajamčeni osobni dohodak. Prema podacima SDK-a 31. srpnja 1988., od ukupno 1114 OUR-a sa 261.839 radnika sanacija je završena u 712 OUR-a sa 162.420 radnika, u stečajnom postupku bilo je 50 OUR-a sa 7686 radnika, a u tijeku je bila sanacija u 352 OUR-a s 91.733 radnika. "To znači da potencijalno mogu ostati bez posla radnici u ovim organizacijama kod kojih sanacija još nije završena." Zaštitni dodatak primalo je 460.000 umirovljenika, korisnika socijalne pomoći bilo je oko 150.000.³⁵ Početkom rujna 1988. Predsjedništvo Vijeća Saveza sindikata Jugoslavije informiralo je partijski vrh

"da je položaj najvećeg dela članstva krajnje kritičan sa tendencijom daljeg pogoršavanja. ... Političko stanje među radnicima karakteriše i veliko nezadovoljstvo, demotivacija za rad, nepoverenje u mogućnost za izlazak iz ekonomske i političke krize, što može da kulminira vrlo širokim socijalno-političkim naponostima, koje mogu biti izražene u svim vidovima nezadovoljstava: štrajkovima, demonstracijama, sivim obustavama rada i drugih".³⁶

Odgovor na krizu

Jugoslavenska kriza, čiji se početak često, premda netočno, veže za smrt Josipa Broza Tita u svibnju 1980., počela je godinu dana ranije, premda su prvi znaci upozorenja dani potkraj 1978. Počela je kao gospodarska, prerasla u političku i na kraju završila u ratu u kojem je Jugoslavija nestala. Jedan od prvih kriznih "udara" na standard Ju-

32 HDA-CKSKH, D-SP-4040: Zapisnik sa 128. sednice PCKSKJ od 2. 7. 1985.; V. GOATI, *Politička anatomija jugoslovenskog društva*, str. 21.

33 Uvodno izlaganje Dušana Bogdanova, člana CKSKJ, *Aktuelni politički pregled*, 11/1985., str. 12-17.

34 V. GOATI, *Politička anatomija jugoslovenskog društva*, str. 21.

35 HDA-CKSKH, 97. sjednica PCKSKJ od 22. 9. 1988.: Savezni komitet za rad, zdravstvo i socijalnu politiku, septembar 1988., Izvještaj o donošenju i sprovođenju socijalnih programa po republikama i autonomnim pokrajinama, Prilog I.

36 HDA-CKSKH, 97. sjednica PCKSKJ od 22. 9. 1988.: Vijeće SSJ, Stavovi i zahtevi, br. 0103-2291/ od 9. 9. 1988.

goslavena bilo je uvođenje režima vožnje par-nepar 3. svibnja 1979.³⁷ Taj je potez imao štednu pobudu i po rezultatima se različito tumači, a ukinut je tri godine kasnije, u mandatu Milke Planinc na čelu saveznog izvršnog vijeća (SIV).³⁸ Te prve mjere ekonomske stabilizacije koje su tražene, a koje se nisu dosljedno provodile, nisu bile učinkovite. U ljeto 1981. prevladalo je shvaćanje da je nužan sustavan plan izlaska iz krize, što je bio početak rada na neučinkovitom Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, čije je polazne osnove CK SKJ prihvatio u proljeće 1982., a koji je dovršen u srpnju 1983. godine.³⁹

Od 1978. do kraja 1988. gospodarska problematika, što je uključivalo i njezin utjecaj na socijalno stanje, a ono pak na političko, bila je najčešća tema na sjednicama centralnih i pokrajinskih komiteta SK. Bila je dominantna tema i na sjednicama predsjedništava centralnih i pokrajinskih komiteta koji su veći dio 1980-ih zapravo bili "prava" vlada u svojim republikama i pokrajinama, a ustavna predsjedništva bila su samo njihova državna, tj. republička i pokrajinska transmissija. U mandatu predsjednika SIV-a, Veselina Đuranovića problematika ekonomske krize temeljito je raspravljana na tri sjednice CK SKJ održane 29. rujna i 4. prosinca 1980. i 30. rujna 1981. O pripremi i provedbi usvojenih zaključaka, stajališta i drugih mjera CK SKJ, Predsjedništvo je iniciralo niz rasprava, posebice: 17. veljače 1981. na proširenoj sjednici na kojoj su bili svi relevantni dužnosnici Federacije; 15. srpnja, 8. i 17. rujna, 14. listopada, 8. prosinca 1981., te 21. travnja i 5. svibnja 1982.⁴⁰ Đuranović je imao sreću da je svoj mandat

37 I. MARŠIĆ, "Neparni na parkiralištu", u: *Slobodna Dalmacija*, 4. 5. 1979., str. 5.

38 MILKA PLANINC, *Čisti računi željezne lady: Sjećanja*, Profil, Zagreb, 2011., str. 276-277.

39 DUŠAN BILANDŽIĆ, *Jugoslavija poslije Tita 1980-1985*, Globus, Zagreb, 1986., str. 53-65.

40 HDA-CKSKH, D-SP-2771: Zapisnik sa 13. sednice CKSKJ od 29. 9. 1980.; HDA-CKSKH, D-SP-2870: Zapisnik sa 15. sednice CKSKJ od 4. 12. 1980.; HDA-CKSKH, D-SP-2923: Zapisnik sa 80. (proširene) sednice PCKSKJ od 17. 2. 1981.; HDA-CKSKH, D-SP-2981: Zapisnik sa 98. sednice PCKSKJ od 15. 7. 1981.; HDA-CKSKH, D-SP-2983: Zapisnik sa 101. sednice PCKSKJ od 8. 9. 1981.; HDA-CKSKH, D-SP-2984: Zapisnik sa 102. sednice PCKSKJ od 17. 9. 1981.; HDA-CKSKH, D-SP-2977: Zapisnik sa Dvadesetprve sednice CKSKJ od 30. 9. 1981.; HDA-CKSKH, D-SP-3075: Zapisnik sa 104. sednice PCKSKJ od 14. 10. 1981.; HDA-CKSKH, D-SP-3085: Informacija sa 108. sednice PCKSKJ od 8. 12. 1981.; HDA-CKSKH, D-SP-3299: Informacija sa 121. i 123. sednice PCKSKJ od 21. aprila i 5. maja 1982.

priveo kraju početkom 1982. i teret rješavanja predao novom SIV-u na čijem je čelu bila Milka Planinc.

U mandatu Planinc izlaz iz krize tražio se mjerama poput zamrzavanja cijena, zaustavljanja klizanja tečaja dinara i kvantitativnim ograničenjem potrošnje. Cilj je bio odgovoriti na vanjsku nelikvidnost i vratiti dugove. To je utjecalo na standard stanovništva zbog ograničenja domaće potrošnje i orijentacije na priliv deviza i izvozne poslove, zbog čega se govorilo o razdoblju "stezanja remena". Reprogramiranjem i odgađanjem otplate dugova uz pomoć Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) spriječen je bankrot Jugoslavije, ali uz uvjet da se uvedu realne cijene i potrošnja uskladi sa stvarnim mogućnostima. No značajan dio političke elite, koji je bio pobornik dogovorne ekonomije taj je aranžman smatrao neprihvatljivim, kao i poduzimane mjere koje su tumačene kao udar na nerazvijene republike. Njihov utjecaj je u jesen 1985. prevagnuo, što je bio stvarni kraj mandata M. Planinc i njezine stabilizacijske politike.⁴¹ U mandatu Planinc Partija je o ekonomskoj problematici, težišno prevladavanju krize, raspravljala na desetak sjednica CK SKJ od rujna 1985. do prosinca 1985. Na većini sjednica ekonomska problematika bila je dominantna, a na nekoliko jedna od nekoliko tema.⁴² Istovremeno je partijsko rukovodstvo ekonomsku problematiku tretiralo na većem broju sjednica, od kolovoza 1982. do prosinca 1985.⁴³ Dio sjednica

41 HDA-CKSKH, D-19662: Nacrt izveštaja o aktivnosti SKJ i radu Centralnog komiteta SKJ između 12. i 13. kongresa SKJ, str. 16; E. ŽIŽMOND, *Specifičnosti inflacije u Jugoslaviji*, str. 218-220; SUSAN L. WOODWARD, *Balkan tragedy: chaos and dissolution after the Cold War*, The Brooking Institution, Washington D. C., 1995., str. 50-51.

42 HDA-CKSKH, D-15375: Zapisnik sa Treće sednice CKSKJ od 24. 9. 1982.; HDA-CKSKH, D-SP-3416: Zapisnik sa 4. sednice CKSKJ od 24. i 25. 12. 1982.; HDA-CKSKH, D- 15832: Zapisnik sa Sedme sednice CKSKJ od 28. 4. 1983.; HDA-CKSKH, 9. sjednica CKSKJ od 25. 7. 1983.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, 10. sjednica CKSKJ od 25. 10. 1983.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, D-17052: Zapisnik sa 12. sednice CKSKJ od 28. 2. 1984.; HDA-CKSKH, 14. sjednica CKSKJ od 16. 10. 1984.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, D- 18202: Zapisnik sa Šesnaeste sednice CKSKJ od 5. i 6. 3. 1985.; HDA-CKSKH, 17. sjednica CKSKJ od 26. 4. 1985.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, D-19412: Zapisnik sa 23. sednice CKSKJ od 6. 12. 1985.

43 HDA-CKSKH, D-15375: Informacija sa 6. sednice PCKSKJ od 25. 8. 1982.; HDA-CKSKH, D-SP-3356: Zapisnik sa 9. sednice PCKSKJ od 21. 9. 1982.; HDA-CKSKH, D-SP-3364: Zapisnik sa zajedničke (11.) sednice PCKSKJ i PSFRJ od 18. 10. 1982.; HDA-CKSKH, D-SP-3365: Zapisnik sa 12. sednice PCKSKJ od 19. 10. 1982.; HDA-CKSKH, D-SP-3392: Zapisnik sa 14. sednice

bio je zajednički s Predsjedništvom SFRJ, koje je o toj problematici i samo održalo niz sjednica, od kojih su značajnije one od 20. veljače, 11. travnja, 28. lipnja, 16. i 19. prosinca 1985.⁴⁴

SIV Branka Mikulića bio je negacija prethodnog. Počeo je s mjerama ekonomske politike poput sniženja kamatnih stopa, zaustavljanja klizanja deviznoga tečaja i zamrzavanja cijena, što se nazivalo programiranom inflacijom kojoj je prilagodio i ostale ekonomske kategorije. Smanjena je štednja što je povećalo pritisak potražnje na tržištu, a s nerealnim tečajevima deviza pao je izvoz. Inflacijski val koji je slijedio smirivan je administrativnim zamrzavanjem cijena i

PCKSKJ od 2. 11. 1982.; HDA-CKSKH, D-SP-3393: Zapisnik sa zajedničke (15.) sednice PCKSKJ i PSFRJ od 9. 11. 1982.; HDA-CKSKH, D-SP-3423: Zapisnik sa sednice PSFRJ zajedno sa PCKSKJ, održane 7. i 8. 12. 1982.; HDA-CKSKH, D-SP-3426: Zapisnik sa 22. sednice PCKSKJ od 5. 1. 1983.; HDA-CKSKH, D-SP-3512: Zapisnik sa 31. (proširene) sednice PCKSKJ od 23. 3. 1983.; HDA-CKSKH, D-SP-3743: Zapisnik sa 52. sednice PCKSKJ od 15. 11. 1983.; HDA-CKSKH, D-SP-3745: Zapisnik sa 54. sednice PCKSKJ od 6. 12. 1983.; HDA-CKSKH, D-SP-3747: Zapisnik sa 56. sednice PCKSKJ od 20. 12. 1983.; HDA-CKSKH, D-SP-3748: Zapisnik sa 57. sednice PCKSKJ od 27. 12. 1983.; HDA-CKSKH, D-SP-3751: Zapisnik sa 60. sednice PCKSKJ od 24. 1. 1984.; HDA-CKSKH, D-SP-3833: Informacija sa 70. sednice PCKSKJ od 3. 4. 1984.; HDA-CKSKH, D-SP-3836: Zapisnik sa 73. sednice PCKSKJ od 24. 4. 1984.; HDA-CKSKH, D-SP-3837: Zapisnik sa 74. sednice PCKSKJ od 8. 5. 1984.; HDA-CKSKH, D-SP-3993: Zapisnik sa 80. sednice PCKSKJ od 19. 6. 1984.; HDA-CKSKH, 84. sjednica PCKSKJ od 17. 7. 1984.: Informacija sa sednice; HDA-CKSKH, 104. sjednica PCKSKJ od 25. 12. 1984.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, 105. sjednica PCKSKJ od 8. 1. 1985.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, D-SP-4025: Zapisnik sa 114. sednice PCKSKJ od 19. 3. 1985.; HDA-CKSKH, D-SP-4026: Zapisnik sa zajedničke sednice PSFRJ i PCKSKJ od 20. 3. 1985.; HDA-CKSKH, D-SP-4029: Zapisnik sa 118. sednice PCKSKJ od 9. 4. 1985.; HDA-CKSKH, D-SP-4031: Zapisnik sa 119. sednice PCKSKJ od 16. 4. 1985.; HDA-CKSKH, D-SP-4032: Zapisnik sa 120. sednice PCKSKJ od 25. 4. 1985.; HDA-CKSKH, 121. sjednica PCKSKJ od 8. 5. 1985.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, D-SP-4040: Zapisnik sa 128. sednice PCKSKJ od 2. 7. 1985.; HDA-CKSKH, 130. sjednica PCKSKJ od 16. 7. 1985.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, D-SP-4052: Zapisnik sa 142. (proširene) sednice PCKSKJ od 17. 10. 1985.; HDA-CKSKH, D-SP-4057: Zapisnik sa 149. sednice PCKSKJ od 5. 12. 1985.

44 HR-HDA-1616, kut. 289: PSFRJ, Rezime rasprave, str. pov. 73 od 1. 3. 1985.; HDA-CKSKH, D-SP-4040: PSFRJ, str. pov. br. 275/4-1 od 28. 6. 1985.; HR-HDA-1616, kut. 290: PSFRJ, Podsetnik, str. pov. br. 487/2 od 9. 12. 1985.; M. PLANINC, *Čisti računi željezne lady*, str. 285; DŽENITA SARAČ-RUJANAC, *Branko Mikulić: Politička biografija 1965-1989.*, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2020., str. 331-332.

plaća uz jačanje državne regulative. Mikulić, premda veliki protivnik MMF-a bio je prisiljen za sklapanje aranžmana s njim i sa svibanjskim mjerama 1988. okrenuo se tržišnoj ekonomiji. Program je sveo na liberalizaciju cijena, uvoza i deviznog tržišta. Brana liberalizaciji tržišta bila su "tri sidra" restrikcija: monetarne mase, javne potrošnje i osobnih dohodaka. Pod pritiskom dijela partijskih elita "pukla" su "sidra" u fiskalnoj i monetarno-kreditnoj politici, da bi nakon distanciranja od partijskoga i državnoga rukovodstva Mikulić na samom kraju 1988. dao ostavku.⁴⁵ U Mikulićevu mandatu, CK SKJ je ekonomsku problematiku imao na sjednicama održanim: 30. srpnja 1986.; 7. i 8. prosinca 1987.; 11. svibnja i 12. prosinca 1988.⁴⁶ Uključujući i prvu polovicu 1986. uži partijski vrh je problematiku imao na sjednicama održanim: 21. siječnja, 17. lipnja, 15. i 23. srpnja, 2. rujna 1986.; 26. svibnja, 20. srpnja, 8., 16. i 17. rujna, 15. listopada, 16. i 24. studenoga 1987.; 28. travnja, 11. svibnja, 26. srpnja, 11. i 30. kolovoza, 6. i 22. rujna, 1., 15. i 23. studenoga, 6. i 29. prosinca 1988. Dio sjednica bio je proširenog tipa ili zajednički s Predsjedništvom SFRJ.⁴⁷ Eko-

45 D. BUVAČ, 1990: *slom hiperinflacije ili Jugoslavije*, str. 18-25; E. ŽIŽMOND, *Specifičnosti inflacije u Jugoslaviji*, str. 220-221.

46 HDA-CKSKH, D-19889: Zapisnik sa 2. sednice CKSKJ od 30. 7. 1986.; HDA-CKSKH, 11. sjednica CKSKJ od 7. i 8. 12. 1987.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, 14. sjednica CKSKJ od 11. 5. 1988.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, 19. sjednica CKSKJ od 12. 12. 1988.: Zapisnik sa sednice.

47 HDA-CKSKH, D-SP-4070: Zapisnik sa 154. sednice PCKSKJ od 21. 1. 1986.; HDA-CKSKH, 168. sjednica PCKSKJ od 17. 6. 1986.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, D-SP-4265: Zapisnik sa 4. sednice PCKSKJ od 15. 7. 1986.; HDA-CKSKH, D-SP-4266: Zapisnik sa 5. sednice PCKSKJ od 23. 7. 1986.; HDA-CKSKH, D-SP-4314: Zapisnik sa 8. sednice PCKSKJ od 2. 9. 1986.; HDA-CKSKH, 38. sjednica PCKSKJ od 26. 5. 1987.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, 45. sjednica PCKSKJ od 20. 7. 1987.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, 48. sjednica PCKSKJ od 8. 9. 1987.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, Zajednička sjednica PSFRJ i PCKSKJ od 16. i 17. 9. 1987.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, 52. sjednica PCKSKJ od 15. 10. 1987.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, 57. sjednica PCKSKJ od 16. 11. 1987.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, 58. sjednica PCKSKJ od 24. 11. 1987.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, 75. sjednica PCKSKJ od 28. 4. 1988.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, 77. sjednica PCKSKJ od 11. 5. 1988.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, 89. sjednica PCKSKJ od 26. 7. 1988.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, 91. sjednica PCKSKJ od 11. 8. 1988.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, 92. sjednica PCKSKJ od 30. 8. 1988.: PCKSKJ, Pregled ocena, mišljenja i stavova, str. pov. br. 06-1/30-4 od 29. 8. 1988.; HDA-CKSKH, 93. sjednica PCKSKJ od 6. 9. 1988.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, 97. sjednica PCKSKJ od 22. 9. 1988.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, 105. sjednica PCKSKJ od

nomija je vidno mjesto imala i na Konferenciji SKJ potkraj svibnja 1988.⁴⁸ Na svim tim sjednicama traženo je rješenje ekonomske krize i susljedno, zaštita standarda radničke klase.

Iako je bilo problema u proizvodnji i padu realnoga standarda, u Hrvatskoj je Partija potkraj 1980. stanje među radništvom smatrala dobrim.⁴⁹ Nagli porast cijena i nestašice životnih artikala početkom 1981. uzbunio je partijski vrh Jugoslavije jer su veoma utjecale na političko raspoloženje među stanovništvom. Raspoloženje je tada još bilo usmjereno na "prizemne" probleme, dobrim dijelom vezane za nedostatak deviza, a time i nemogućnost kupovine repromaterijala, što je u niz slučajeva dovelo do prekida proizvodnje i prinudnih odmora. Na raspoloženje su utjecala i poskupljenja, rast troškova života, neravnomjerna raspodjela tereta stabilizacije na sve strukture društva, velike razlike u plaćama, neracionalne investicije i slično. Oko 400.000 radnika u organizacijama koje rade bilo je na granici rentabilnosti i s problemom isplate zajamčenih plaća.⁵⁰ Zbog brojnih poskupljenja i najava novih, pojave nezadovoljstva kod radnika bile su sve izraženije. Povećan je broj pisama, žalbi, štrajkova (koji su zvani obustavama rada), kao i oštrijih reagiranja na nekim skupovima radnika.⁵¹

Partiju je najviše brinulo što se stanje pogoršalo uoči partijskih kongresa i konferencija zakazanih za proljeće i ljeto 1982., na kojima se po običaju sumirao prethodno četverogodišnje razdoblje. Kriza se nije mogla ignorirati, a zahtjevi za poduzimanje mjera u opskrbi, kao i deviznom režimu bili su donekle histerični. U zahtjevima za uvođenje reda od partijskih sastavnica traženo je potezanje politič-

1. 11. 1988.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, 107. sjednica PCKSKJ od 15. 11. 1988.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, 109. sjednica PCKSKJ od 23. 11. 1988.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, 111. sjednica PCKSKJ od 6. 12. 1988.: Zapisnik sa sednice; HDA-CKSKH, 115. izvanredna sjednica PCKSKJ od 29. 12. 1988.: Zapisnik sa sednice.

48 JELENA LOVRIĆ, "Otvoren put reformama", u: *Danas*, 7. 6. 1988., str. 7-11.

49 HDA-CKSKH, D-P-2920: Zapisnik 96. sjednice PCKSKH održane 15. 12. 1980.

50 HDA-CKSKH, D-SP-2923: PSFRJ, Informacija o januarskom povećanju cena, pov. br. 08-29/1/81 od 4. 2. 1981.; HDA-CKSKH, D-SP-2923: Predsedništvo veća SSJ od 10. 2. 1981. Informacija o nekim elementima za ocenu političkog raspoloženja radnika u vezi sa nepovoljnim ekonomskim i socijalnim kretanjima u zemlji; HDA-CKSKH, D-SP-3236: Zapisnik sa 117. sednice PCKSKJ od 23. 2. 1982.

51 HDA-CKSKH, D-SP-2923: Sektor za ONO i DSZ PCKSKJ, februar 1981., Neki pokazatelji političke situacije u zemlji.

ke odgovornosti, a za kršenje dogovorene politike cijena pokretanja političke, zakonske i druge odgovornosti, sve do smjena i opoziva s odgovornih dužnosti.⁵²

U svrhu motivacije za energičnije poteze u Predsjedništvu CK SKJ je početkom ožujka 1982. održan sastanak s predstavnicima državnih (republičkih) i političkih transmisija. Opskrba tržišta i stanovništva osnovnim živežnim namirnicama i proizvodima široke potrošnje na početku godine bila je otežana i dobila je izrazito političko-socijalne dimenzije. "Narasta neraspoloženje građana koje dobija naglašen politički karakter, što se svakodnevno očituje u redovima građana za nabavku životnih namirnica, za benzin i dr. To je naročito došlo do izražaja u posljednje vreme u Beogradu". U partijskom vrhu smatrali su da za kritično stanje opskrbe nema objektivnog opravdanja. To je tvrđeno na temelju pokazatelja, da se u 1981. uvezlo 15,8 milijardi robe, od čega robe široke potrošnje u iznosu od 893 milijuna dolara, odnosno 5,7%. Isti postotak je bio i u 1980. godini. "Umesto da obezbedimo nevelik obim deviza za uvoz dodatnih količina robe široke potrošnje, a za to imamo mogućnosti, mi smo od toga stvorili politički problem".⁵³

U svibnju 1982. konstatirano je "da je sadašnje stanje najteže za posljednjih desetak i više godina". Nestašica pojedinih vrsta robe široke potrošnje bila je velika, a regionalno zatvaranje tržišta sve naglašenije.⁵⁴ Na proširenoj sjednici u Predsjedništvu CK SKJ sa članovima Predsjedništva SFRJ 7. lipnja 1982. istaknuto je da je nužno poduzeti sve "političke akcije za brže rešavanje otvorenih problema sporazumevanjem i dogovaranjem, a ukoliko to ne daje određene rezultate da odgovarajući organi donesu privremene mere".⁵⁵ Na sjednici CK

52 HDA-CKSKH, D-SP-3260: Zapisnik sa 118. sednice PCKSKJ od 2. 3. 1982.

53 HDA-CKSKH, D-SP-3261: Sektor za društvene-ekonomske odnose CKSKJ, Informacija sa sastanka u PCKSKJ sa predsednicima izvršnih veća republika i pokrajina, članovima predsedništava CK i PK zaduženih za pitanje društveno-ekonomskih odnosa i predstavnicima organa i organizacija u federaciji - o snabdevanju stanovništva proizvodima široke potrošnje, s. p. br. 2401-150/1 od 13. 3. 1982.

54 HDA-CKSKH, 126. (proširena) sjednica PCKSKH i PSRH od 9. 6. 1982.: Radna zajednica CKSKJ, Neke karakteristike tekućih privrednih kretanja, br. 2401-273/1 od 27. 5. 1982.

55 HDA-CKSKH, D-SP-3302: Zapisnik sa 126. (proširene) sednice PCKSKJ od 7. 6. 1982.

SKJ 24. rujna 1982. tražena je rigorozna štednja u državi.⁵⁶ Partija je početkom studenoga 1982. i sama pokušala uvesti red u svoje privilegije i pokazati da ni oni nisu pošteđeni restrikcija i štednje.⁵⁷

Intervencije SIV-a oko ključnih artikala tijekom 1982. godine bile su polovične, dijelom su pokrивane intervencijama iz saveznih, odnosno republičkih i pokrajinskih pričuva. U prosincu je odobrena devizna pozajmica od 45 milijuna dolara za uvoz farmaceutskih sirovina i lijekova, s tim da je 50% tih sredstava osigurala Narodna banka Jugoslavije iz deviznih pričuva, a 50% republike i pokrajine. Intervenovalo se iz deviznih pričuva preko pozajmica za uvoz reprodukcij-skog materijala za potrebe proljetne i ljetne sjetve u 1982. godini. No općenito, u SIV-u su smatrali da je i kod proizvoda i fondova s kojima to nije trebalo biti, bilo slučajeva neredovne i nedovoljne opskrbe, prvenstveno misleći na pšenično brašno, kukuruz i jestivo ulje.⁵⁸

U prvoj polovici 1983. opskrba stanovništva vitalnim proizvodima bila je toliko ozbiljna da je Predsjedništvo CK SKJ 8. veljače tražilo da organi pravosuđa i tužilaštva u djelokrugu svog rada "najoštrije pokreću pitanja krivične odgovornosti, a koja proizlaze iz protivzakonitih radnji, špekulacija, raznih zloupotreba i neodgovornosti u svezi sa snabdevanjem stanovništva" i da se sa predstavnicima tih organa održe sastanci u zemlji, od Federacije do republika i pokrajina u "cilju zaoštavanja individualne krivične odgovornosti za neodgovorno ponašanje po ovim pitanjima".⁵⁹ Problem je donekle primiren uvođenjem bonova, no to je bila kratkoročna mjera.⁶⁰ Partijski vrh Hrvatske je u travnju 1983. zbog ugroze životnog standarda, osobito porasta cijena prehrambenih proizvoda, od svojih transmisija tražio da pojačaju politički rad s radnicima u objašnjavanju stanja u kojem se nalaze i jačaju opredjeljenja za provedbu politike oslonca na vlasti-

56 Tanjug, "Komunisti se moraju svakodnevno potvrđivati vlastitim primjerom", u: *Slobodna Dalmacija*, 25. 9. 1982., str. 2; Tanjug, "Politiku stabilizacije odgovorno ostvarivati u samoupravnoj praksi", u: *Slobodna Dalmacija*, 27. 9. 1982., str. 2.

57 HDA-CKSKH, D-SP-3392: Zapisnik sa 14. sednice PCKSKJ od 2. 11. 1982.

58 HDA-CKSKH, D-SP-3499: SIV od 28. 1. 1983., Ocene i stavovi SIV-a o ak-tuelnim problemima snabdevanja jedinstvenog jugoslovenskog tržišta robom široke potrošnje, sa predlogom mera i aktivnosti (poverljivo).

59 HDA-CKSKH, D-SP-3499: Zapisnik sa 26. sednice PCKSKJ od 8. 2. 1983.

60 HDA-CKSKH, D-SP-3512: Sektor za društveno-ekonomske odnose PCKSKJ od 18. 3. 1983., Neke osnovne karakteristike ekonomske situacije u zemlji u januaru i februaru 1983.

te snage, kao jedine realne orijentacije za izlaz iz teškoća. Traženo je da se u svim sredinama pripreme za brzu i konkretnu pomoć najugroženijim radnicima i obiteljima.⁶¹ Zbog pada životnog standarda, političkom akcijom trebalo je objašnjavati da u takvoj nepovoljnoj ekonomskoj situaciji životni standard ne će rasti ni sljedećih nekoliko godina. U raspravi na sjednici Predsjedništva CK SKH 11. travnja 1983. zaključeno je da "samo zahvaljujući tome što i drugi članovi porodice po raznim osnovama ostvaruju i druge prihode (redovan mjesečni prihod, mirovina, poljoprivreda) ne dolazi do socijalnih i političkih tenzija u društvu".⁶² Nekoliko godina kasnije, u knjizi o jugoslavenskoj krizi, ekonomist Harold Lydall napisao je da je u Jugoslaviji pad "životnog standarda bio toliki da je teško zamisliti bilo koju drugu zemlju koja ne bi odgovorila velikim političkim promjenama, pa čak i revolucijom".⁶³

Na spomenutoj sjednici 11. travnja 1983. također su pokušavali naći odgovor na tu enigmnu. U okolnostima stalnoga pada plaća rasla su "primanja iz tzv. paralelne ekonomije, s osnova socijalnih primanja, revalorizacije deviznih računa, tj. izvan redovnog rada". Oko 15 tisuća osoba imalo je osobne dohotke više od 40.000 dinara, smatrano je da brojka nije velika, ali da SK i Savez sindikata "trebaju povesti akciju i utvrditi na osnovi čega su ostvarena tako visoka primanja (radom ili privatizacijom sredstava), jer to ne samo da djeluje iritirajuće i da može imati dublje socijalne posljedice, nego dovodi u pitanje i cijeli sistem nagrađivanja prema rezultatima rada".⁶⁴ Zapravo se radilo o radu u "fušu", uključujući i inozemstvo, širenju "sive" ekonomije, krađi društvene imovine, raznim špekulacijama i crnoj burzi. Postojali su "ispušni" ventili koji su stanje držali u granicama da ne eskaliraju socijalni nemiri, premda je partijski vrh povremeno tražio sprječavanje malverzacija i špekulacija.⁶⁵ Ništa manji problem nisu bile ni opstrukcije Dugoročnoga programa ekonomske stabilizacije od strane radništva, posebice u "kolektivima koji godinama loše posluju", iz kojih

61 HDA-CKSKH, D-SP-3667: Zapisnik sa 40. sjednice PCKSKH od 4. 4. 1983.

62 HDA-CKSKH, D-SP-3668: Prikaz rasprave sa 41. sjednice PCKSKH od 11. 4. 1983. za AD/3 i AD/4.

63 HAROLD LYDALL, *Yugoslavia in Crisis*, Oxford, Clarendon Press, 1989., str. 9.

64 HDA-CKSKH, D-SP-3668: Prikaz rasprave sa 41. sjednice PCKSKH od 11. 4. 1983. za AD/3 i AD/4.

65 HDA-CKSKH, D-SP-3837: Zapisnik sa 74. sednice PCKSKJ od 8. 5. 1984.; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, str. 723-724.

su očekivali da se izuzmu od propisanih obveza.⁶⁶ Na ruku su im išla i očekivanja od rukovodstva Države i Partije da se u ekonomskim mjerama SIV-a, posebice oko cijena, vodi računa o zaštiti standarda stanovništva s najmanjim primanjima.⁶⁷ Pad vrijednosti plaća utjecao je na jačanje zahtjeva za uravnilovkom i smanjenje motiviranosti za rad i jačanje socijalne, a slabljenje ekonomske funkcije rada.⁶⁸

U mandatu Milke Planinc na čelu SIV-a, od Dugoročnoga programa ekonomske stabilizacije uspjelo se samo skresati investicijsku potrošnju.⁶⁹ Sukladno tomu njezin je mandat bio neuspješan, ali bez dramatičnih socijalnih tenzija. To nije slučaj s njezinim nasljednikom, Brankom Mikulićem. Njegovi prvi "paketi" mjera imali su nepovoljan učinak. U studenom 1987. SIV je donio privremene interventne mjere radi zaustavljanja rasta inflacije i drugih nepovoljnih kretanja.⁷⁰ Za manje od mjesec dana iz Hrvatske su informirali državni vrh Jugoslavije da usvojeni program i dodatne interventne mjere zapravo "vrše suspenziju sistema i ne vode nikakvom poboljšanju, već naprotiv dovode do još većeg produbljanja krize u cijeloj zemlji". Upozoreno je da interventne mjere obeshrabruju sposobne kadrove, kao i da ih neprijatelj i opozicija sve više koriste kako bi dokazali da je samoupravljanje promašaj, a Partija nesposobna.⁷¹ Mikulićeva programirana inflacija je nakon dvije godine izazvala široko neraspoloženje stanovništva i međusobno konfrontirala dijelove elite. Na njega su posebno bili kivni u Sloveniji i Hrvatskoj. Optuživan je samo da je na riječima za tržišnu orijentaciju, pa je pod velikim pritiskom u svibnju 1988. usvojen novi paket mjera SIV-a koji je doista bio na toj orijentaciji.⁷² Tada je kriza već bila na razini da je bila nužna reforma

66 HDA-CKSKH, 84. sjednica PCKSKJ od 17. 7. 1984.: Informacija sa sednice.

67 HDA-CKSKH, D-SP-4040: PSFRJ, str. pov. br. 275/4-1 od 28. 6. 1985.; HDA-CKSKH, D-SP-4040: Zapisnik sa 128. sednice PCKSKJ od 2. 7. 1985.

68 HDA-CKSKH, D-19662: Nacrt izvještaja o aktivnosti SKJ i radu Centralnog komiteta SKJ između 12. i 13. kongresa SKJ, str. 24.

69 M. KOROŠIĆ, *Jugoslavenska kriza*, str. 286.

70 Tanjug, "Tri zakona o ograničavanju potrošnje", u: *Slobodna Dalmacija*, 15. 11. 1987., str. 3.

71 HR-HDA-1616, 2-2-416: PSRH, str. pov. br. 95/1-1987 od 7. 12. 1987.

72 D. BUVAČ, 1990: *slom hiperinflacije ili Jugoslavije*, 21-23; DŽ. SARAČ-RUJANAC, *Branko Mikulić: Politička biografija 1965-1989.*, str. 166-177.

sustava. Potkraj istog mjeseca na Konferenciji SKJ također je podržan reformski smjer: gospodarstva, politike i Partije.⁷³

Obustave rada - štrajkovi

S krizom su počeli radnički štrajkovi koje je Partija, kad ih nije uspje- la zabraniti ili ignorirati, sukladno svojoj specifičnoj terminologiji, zvala obustavama rada.⁷⁴ U strogo nadziranom društvu svako oku- pljanje koje nije potaknula Partija i neka od njezinih transmisija u startu je bilo problematično i tretirano sigurnosnim problemom. Nakon gušenja Hrvatskog proljeća i smjene srpskih liberala, Jugo- slavija je ušla u razdoblje čvrste ruke, neki ga nazivaju i restaljni- zacijom, a značajka je osjetno uskraćivanje sloboda koje su bile do- puštene u 1960-im godinama.⁷⁵ Nakon invazije zemalja Varšavskog ugovora na Čehoslovačku 1968. i upada naoružanih hrvatskih revo- lucionara iz skupine "Feniks" 1972. godine, u Jugoslaviji je intenzivno razvijan koncept općenarodne obrane i društvene samozaštite. Taj spoj naoružanog naroda i pokušaja podružtvljavanja funkcije sigurnosti stvorio je prilično paranoičnu atmosferu u dijelu rukovodstava i društva koje se profesionalno bavilo zaštitarskim poslovima. Rezul- tat su bile direktive za prevenciju kriznih stanja, za čije su ažuriranje prvenstveno bili zaduženi komiteti za ONO i DSZ, partijski organi osnivani od 1979. sa zadatkom da rukovode obrambeno-zaštitnom sferom i održe dominaciju Partije u njoj i društvu.⁷⁶ Zbog albanske pobune na Kosovu 1981. i ekonomske krize problematika kriznih stanja postala je prvorazredno pitanje sfere ONO i DSZ. U svrhu prevencije predsjedništva SFRJ i CK SKJ u prosincu 1982. usvojila su zajedničke "Smjernice za sprječavanje nastajanja i za eliminiranje

73 HDA-CKSKH, D-P-4560: Stavovi Konferencije SKJ od 8. 6. 1988. o jačanju vodeće idejno-političke uloge, jedinstva i odgovornosti Saveza komunista u borbi za izlazak iz društveno-ekonomske krize; JELENA LOVRIĆ, "Otvoren put reformama", u: *Danas*, 7. 6. 1988., str. 7-11.

74 O sintagmi "obustava rada" više kod ZDENKO RADELIĆ, *Sindikat i radništvo u Hrvatskoj (1945.-1950.)*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2012.; JOSIP MIHA- LJEVIĆ, "Social Inequalities from Workers' Perspective in 1960s Socialist Yugo- slavia", u: *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, 50 (2019.), 1 (5), str. 25-51.

75 RADINA VUČETIĆ, *Monopol na istinu: Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezde- setih i sedamdesetih godina XX veka*, CLIO, Beograd, 2016., str. 328-336.

76 DAVOR MARIJAN, "Konceptija općenarodne obrane i društvene samozaštite - militarizam samoupravnog socijalizma", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 53, br. 3, Zagreb, 2021., str. 953-987.

izvanrednih prilika".⁷⁷ Tijekom njihove izrade Partija je istovremeno radila na sličnom napatku i u rujnu 1981. izrađen je nacrt materijala o djelovanju SKJ na sprječavanju i eliminiranju kriznoga stanja. Najčešći izraz kriznoga stanja viđen je u velikim štrajkovima, zatim u djelovanju ilegalnih organizacija s rušilačkim učinkom i u vidu oružanih pobuna. U nacrtu se ozbiljno računalo da loše socijalno stanje kod dijela radnika može izazvati krizu pa je postavljen zahtjev da se spriječi njihov izlazak na ulice i da se problem riješi unutar radnog kolektiva.⁷⁸ Nakon što su "Smjernice za sprječavanje nastajanja i za eliminiranje izvanrednih prilika" stupile na snagu, javio se problem razumijevanja na nižim državno-političkim razinama sustava od strane organa koji su ih izrađivali za svoju razinu mjerodavnosti. O tome je raspravljano potkraj studenoga 1984. u Saveznom sekretarijatu za narodnu obranu, na sastanku s predstavnicima saveznih tijela i organizacija, te tijela republika i pokrajina. Tada su utvrđena stajališta o nejasnim pitanjima u planovima za izvanredne prilike. Zaključeno je da štrajkove, bojkot nastave i druga konfliktna stanja u pojedinim sredinama ne treba smatrati izvanrednim prilikama i prema njima poduzimati propisane mjere. To je zapravo značilo da ih treba rješavati, političkim, samoupravnim i drugim društvenim i zakonskim mjerama.⁷⁹ Takav je pristup bio nužan jer su u nekim republikama, poput SRH, komiteti za ONO i DSZ uglavnom prvi reagirali na štrajkove umjesto da to učine društveno-političke organizacije i nadležna samoupravna tijela.⁸⁰ U SRH Predsjedništvo CK SKH 15. prosinca 1986. usvojilo je smjernice po kojima se dijalog s predstavnicima štrajkaša vodio kroz praksu samoupravnih tijela i organa. To je značilo da se rasprave vode na zborovima radnika, da odluke donose organi samoupravljanja i da se sve društveno-političke strukture uključe u traženje izlaza iz stanja koja je dovelo do štrajka.⁸¹

77 HDA-CKSKH, Predsjednik CKSKH, ONO i DSZ, kut. 59: PSFRJ i PCKSKJ, Smjernice za sprječavanje nastajanja i za eliminiranje izvanrednih prilika, DT br. 423/1 od 15. 12. 1982.

78 HDA-CKSKH, Predsjednik CKSKH, kut. 56: PCKSKJ, septembar 1981., Uputstvo za delovanje SKJ na sprečavanju i eliminisanju krizne situacije.

79 SREDIŠNJI VOJNI ARHIV MINISTARSTVA OBRANE REPUBLIKE HRVATSKE U ZAGREBU, arhivski fond Republičkog sekretarijata za narodnu obranu SRH: Vojna pošta 1168 Beograd, Stavovi i objašnjenja u vezi izrade planova za vanredne prilike, DT br. 622-12/84 od 15. 1. 1985.

80 HDA-CKSKH, D-SP-3726: Informacija o organiziranosti i djelovanju KONO i DSZ u SRH, listopad 1983.

81 HDA-CKSKH, D-SP-4354: Skraćeni zapisnik sa 46. sjednice PCKSKH od 10. i 11. 5. 1987.

Kriza je utjecala na sve češća prozivanja političkih rukovodstava za odgovornost, što je partijski vrh tretirao pokušajem izazivanja dublje političke krize u zemlji. Rukovodstvo je odgovornost prebacivalo nižim razinama i najavljivalo zaoštavanje odgovornosti za provedbu obveza koje su trebale biti konkretizirane u svim proizvodnim oblicima i institucijama sustava.⁸² Smatrano je i da stanje pogoduje "raznim 'spasiocima' i 'nosiocima čarobnih ideja i rješenja'".⁸³ U osvrtu na sigurnosno stanje u SRH u ljeto 1983. RSUP-a SRH istaknuto je da do tada Služba sigurnosti u štrajkovima nije uočila neprijateljsko djelovanje, ali nije isključivala da do njega može doći u daljnjem zaoštavanju ekonomskog stanja.⁸⁴ Na sjednici Komiteta za ONO i DSZ SRH 26. studenoga 1987. stanje u Republici opisano je tonovima koji su bili sve samo ne ružičasti. Zbog posljedica afere "Agrokomerc" najteže stanje bilo je u Rijeci koja je zbog toga smatrana najosjetljivijom točkom u Republici. Komitet su brinule i "promjene u raspoloženju radnih ljudi i građana prema državnim organima i SKJ, koje se u negativnom smislu svakodnevno ispoljavaju. To neraspoloženje koje se sada očituje zbog rasta cijena i slično, može se lako pretvoriti u političko neraspoloženje i može dovesti ljude na ulicu".⁸⁵ Procjene da program SIV-a, posebice interventne mjere, ne će u dogledno vrijeme poboljšati stanje, susljedno su vodile prema širim socijalnim nemirima, pri čemu je predviđana mogućnost da ih unutarnji neprijatelji iskoriste za političko djelovanje, što je bilo povod za preventivne mjere. Zbog toga je Savjet za zaštitu ustavnoga poretka Predsjedništva SRH u siječnju 1988. utvrdio smjernice za djelovanje snaga unutarnjeg reda i drugih nadležnih tijela u uvjetima pogoršanog sigurnosnog stanja i širih socijalnih nemira. Njihova značajka je da je uporaba sile trebala biti krajnje restriktivna i to samo u slučajevima kada se sigurno zna da se socijalno nezadovoljstvo pokušava iskoristiti u političke svrhe ili u slučajevima izravnog ugrožavanja života ili imovine većih razmjera.⁸⁶

82 HDA-CKSKH, D-SP-3332: Rezime rasprave PCKSKH [od 1. 6. 1982.] o aktualnoj društveno-ekonomskoj situaciji u SRH.

83 HDA-CKSKH, PCKSKH, PSS, kut. 51: PCKSKH i PSRH, Procjena političko-sigurnosne situacije u SRH, br. 02-str. pov. 974/1-1982. od 9. 6. 1982., str. 3-4 (državna tajna).

84 HR-HDA-1616-4-2-54: Skraćeni zapisnik 10. sjednice Savjeta za zaštitu ustavnog poretka od 9. 9. 1983.

85 HDA-CKSKH, KONO i DSZ SRH, kut. 5: Skraćeni zapisnik sa 4. sjednice KONO i DSZ SRH od 26. 11. 1987.

86 HR-HDA-1616, 4-2-99: Savjet za zaštitu ustavnog poretka, Smjernice, DT br. 1/1-88 od 4. 2. 1988.

Broj štrajkova brzo je rastao. U 1982. bilo ih je 174, 1986. godine 851, a 1987. godine 1685.⁸⁷ U Hrvatskoj su 1987. izbila dva "ozbiljnija" štrajka. Štrajk u Radnoj organizaciji Istarski ugljenokopi "Raša" u Labinu počeo je 8. travnja i trajao je do 11. svibnja. Oko 1000 radnika štrajkalo je tražeći povećanje početne osnovice plaća.⁸⁸ Zapravo su u pitanju bila dva štrajka, jedan u Labinu, a drugi u Tupljaku kao "obustava rada", što je sustav uspio skriti od šire javnosti. Razlika je bila u tome što je "obustava rada" bila socijalno motivirana i svela se na povećanje platne osnovice, a štrajkaši iz Labina tražili su zamjenu dijela rukovodstva SOUR-a. Njih se, navodno u pregovorima ignoriralo, a dio je bio i pod milicijskim tretmanom. Premda su organi unutarnjih poslova po povijesti pojedinaca u štrajku "preturali" u oba slučaja, samo se onima iz Labina prebacivala "kontrarevolucionarnost", "antisamoupravnost" i "neprijateljstvo prema državi".⁸⁹

Republika/ pokrajina	Broj štrajkova								
	1980.	1981.	1982.	1983.	1984.	1985.	1986.	1987.	1988.
Bosna i Hercegovina	4	6	19	14	28	57	83	251	307
Crna Gora	0	6	4	4	7	19	34	50	54
Hrvatska	50	70	65	64	84	134	190	421	490
Makedonija	52	22*	9	73	90	150	140	191	178
Slovenija	62	47	18	96	100	149	163	227	218
Srbija	85	65	59	85	84	187	241	545	604
Uža Srbija	52	35	40	65	66	150	203	418	423
Kosovo	5	8	8	11	8	24	16	62	82
Vojvodina	28	22	11	9	10	13	22	65	99
Ukupno	253	216	174	336	393	696	851	1685	1851

Tablica 1: broj štrajkova u jugoslavenskim republikama 1980.-1988. godine
(Izvor: N. VLADISAVLJEVIĆ, *Antibirokratska revolucija*, str. 157)

87 NEBOJŠA VLADISAVLJEVIĆ, *Antibirokratska revolucija*, Arhipelag, Beograd, 2020., str. 157.

88 HDA-CKSKH, D-SP-4354: Informacija IVS SRH o problematici Istarskih ugljenkopa Raša, Labin.

89 HDA-CKSKH, 96. sjednica PCKSKJ od 16. 9. 1988. TONČI KUZMANIĆ, "O labinskom štrajku 1987", u: *Obustave rada-štrajkovi u Jugoslaviji*, Centar za društvena istraživanja CKSKJ, [Beograd], 1988., str. 195-202.

* Podatak iz prvih sedam mjeseci.

Drugi "ozbiljan" štrajk bio je u gigantskom kombinatu "Borovo", od 19. do 25. kolovoza 1987. Štrajkalo je oko 7.000 radnika koji su tražili povećavanje osobnih dohodaka za 40%, smanjenje radnih mjesta u režiji za 20% te pružanje jamstava od strane poslovnog odbora za neometano odvijanje procesa proizvodnje.⁹⁰ "Borovo" je zapošljavalo gotovo 23 tisuće radnika i od njega je egzistencijalno ovisilo oko 120 tisuća ljudi. Ekonomski kapacitet "Borova" činio je 70% privrede u općini Vukovar.⁹¹

U Hrvatskoj je tjedan dana nakon donošenja mjera SIV-a u studenom 1987. održano 27 štrajkova, a u drugom tjednu devet. Osnovni uzrok štrajkova bile su plaće, no počeli su se javljati i zahtjevi za smanjenje režijske radne snage, birokracije u cjelini, kritiziranje samoupravnih interesnih zajednica i drugo.⁹² Svibanjski paket mjera SIV-a 1988. bio je iznuđeni okretaj Mikulića prema tržišnom gospodarstvu. Paket je izazvao novi val štrajkova zbog Zakona o ograničavanju isplate bruto osobnih dohodaka.⁹³ U Beogradu 17. lipnja pred Skupštinom SFRJ okupilo se više od tri tisuće radnika tvornice kombajna *Zmaj* iz Zemuna s čime se nakon 1968. Beograd "prvi put u posleratnoj istoriji sreo sa ozbiljnim i dramatičnim radničkim nemirima". Nošene su parole: "Ko je izdao narod", "Izdali ste Tita", "Deca su nam gladna", "Gde su vam mercedesi" itd. Dio zahtjeva tražio je političku odgovornost za stanje i ravnomjernu podjelu tereta krize na sve u društvu, ne samo radnike.⁹⁴ Kod tvornice *Zmaj* problem je bio što nije bila konkurentna, zrela za drugi proizvodni program i s minimalno jednom trećinom viška zaposlenih, odnosno tehnološkim viškom. Isplata plaća pod pritiskom, za proizvode koji se nisu prodavali, bila je samo kratkoročno rješenje.⁹⁵ Dvadesetak dana kasnije, 6. srpnja, pred Skupštinu SFRJ stigli su i radnici iz vukovarskoga *Borova* koji su u prijestolnici Jugoslavije, a ne Hrvatske, tražili rješenje za svoje

90 HDA-CKSKH, KONO i DSZ SRH, 7. sjednica od 7. 7. 1988., kut. 6: Sigurnosni aspekti obustave rada u SOUR-u "Borovo" - Bilten br. 1 od 6. 7. 1988. (strogo povjerljivo).

91 HDA-CKSKH, D-P-4608: Informacija Centra CKSKH za informiranje od 14. 9. 1988. za srpanj-kolovoz.

92 HR-HDA-1616, 2-2-416: PSRH, str. pov. br. 95/1-1987 od 7. 12. 1987.

93 HDA-CKSKH, D-P-4390: CKSKH od 22. 7. 1988., Informacija o obustavama rada u SRH.

94 SVETISLAV SPASOJEVIĆ, "Da li svi putevi vode u Skupštinu?", u: *NIN*, 26. 6. 1988., str. 14-17.

95 DIJANA AVDIĆ, "Gde je izlaz za 'Zmaj'", u: *NIN*, 26. 6. 1988., str. 16-17.

nedaće. Ulaz u Skupštinu blokirala je milicija, premda je kasnije dio uspio prodrijeti u nju. Tek tada je predsjednik Skupštine pristao na razgovor s njima, a što je dovelo do obećanja u rješavanju problema, što se poslije svelo na obvezu Republike.⁹⁶ U povjerljivoj informaciji Centra CK SKH za informiranje i propagandu namijenjenoj rukovodstvima Partije i transmisija, u komentaru teškog stanja rečeno je i da

"zabrinjava činjenica da je u 'Borovu' prevladala svijest, a na temelju nje i odnos, da probleme treba rješavati netko drugi i da unutar SOUR-a nema niti inicijative niti odgovornosti da se nešto učini vlastitim snagama. Kao primjer, navedeno je da već više od godinu dana u 'Borovu' nije učinjeno ništa da bi se pokrenuo proces reorganizacije. Karakteristično je za 'Borovo' i velik broj izostanaka radnika s posla zbog bolovanja ili iz drugih razloga. Postavlja se pitanje svrsishodnosti postojanja 13 radnih zajednica i interne banke, ozbiljno bi valjalo ocijeniti i neka svojevremena ulaganja sredstava i tako dalje".

U Slavoniji je sredinom srpnja 1988. političko stanje, najvećim dijelom zbog štrajkova i mogućnosti izbijanja novih, bilo prilično teško. Politički potresi u Srbiji su također utjecali na političko stanje, što je uz ideološku poštapalicu o rastu hrvatskoga i srpskoga nacionalizma, vodilo prema zaključku da je "stanje složeno s tendencijama daljnjeg pogoršanja".⁹⁸

Nova vrsta prosvjeda

Uz štrajkove koji su bili ozbiljan pokazatelj teškog socijalnog stanja, partijski vrh dobio je još jednu brigu u Sloveniji i Vojvodini. U Sloveniji su zbog sudskog procesa četvorici (trojica novinara tjednika *Mladina* i jedan podoficir) zbog objavljivanja tajnog dokumenta, izbili prosvjedi i mitinzi, što je bila kulminacija dužeg prijepora između JNA i slovenske omladine. U Novom Sadu je u srpnju počela antibirokratska revolucija.⁹⁹ Socijalnom nezadovoljstvu u Srbiji po-

96 SVEN CVEK - JASNA RAČIĆ - SNJEŽANA IVČIĆ, *Borovo u štrajku: Rad u tranziciji 1987.-1991.*, Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju, Zagreb, 2019., str. 57-63.

97 HDA-CKSKH, D-P-4608: Informacije Centra CKSKH za informiranje i propagandu od 14. 9. 1988., str. 6.

98 HDA-CKSKH, KONO i DSZ SRH, kut. 26: KONO i DSZ Zajednica općine Osijek, Informacija, str. pov. br. 8/1-88 od 21. 7. 1988.

99 BOŽO REPE, *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije*, Modrijan, Ljubljana, 2002., str. 212-226; DAVOR MARIJAN, *Hrvatska 1989.-1992.: Rađanje države*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2017., str. 86, 95-96.

buna Albanaca na Kosovu u proljeće 1981. dala je i nacionalni ton i dodatno pogoršala političko stanje. Postupno, organiziranjem Srba i Crnogoraca na Kosovu koji su smatrali i tvrdili da su majorizirani od strane većinskih Albanaca, došlo je najprije do manjih, a potom većih oblika javnog iskazivanja nezadovoljstva. Najvidljiviji izraz bili su dolasci kosovskih Srba i Crnogorca u Beograd koji su počeli u veljači 1986. i završeni privremeno u studenom iste godine. S tim je poslanstvom počeo trend koji savezna partijsko-politička tijela, koliko god im bio neprihvatljiv, nisu mogla ignorirati. S njim su srpski nacionalisti pronašli najučinkovitiji način za skretanje pozornosti za svoje zahtjeve.¹⁰⁰ U proljeće 1987. počeo je novi krug njihovih dolazaka, s tim da je tada već bilo kontakata između nezadovoljnika i organa vlasti u Srbiji.¹⁰¹ Takvi prosvjedi kao oblik nezadovoljstva postajali su sve češći, i uz štrajkove koji su tada naglo učestali bili su dominantan oblik nezadovoljstva, dobrim dijelom sličnog predznaka, socijalnog, koje je, što se pokazalo u ljeto i jesen 1988. lako moglo transformirati i u politički prosvjed.

Najave održanja mitinga solidarnosti sa Srbima i Crnogorcima na Kosovu plasirane su u "najboljem" trenutku za organizatore. Bila je sredina ljeta, većina republičkih dužnosnika na godišnjim odmorima, a štrajkovi u dijelu radnih organizacija, u Hrvatskoj, posebice po značenju ozbiljni u Vukovaru i Novoj Gradiški.¹⁰² Vrhunac antibirokratske revolucije počeo je potkraj rujna u Novom Sadu i završen je 6. listopada 1988. padom rukovodstava Vojvodine. Tijekom novosadske drame u Beogradu su 4. listopada radnici iz Rakovice demonstrirali pred Skupštinom SFRJ. Tražili su žurno sazivanje izvanredne sjednice Savezne skupštine radi raspuštanja SIV-a. Zahtijevali su da Predsjedništvo Saveza sindikata da ostavku, a 17. sjednica CK SKJ zakazana za sredinu mjeseca raščisti sa svima koji su do tada prozivani. Uza zahtjev da im se plaće povećaju za 60%, radnici su tražili rasterećenje jugoslavenske privrede za 20% i to tijekom listopada. Na traženje radnika stigao je partijski čelnik SR Srbije, Slobodan Milošević i uvjerio ih da će uložiti sav svoj autoritet da se njihovi zahtjevi riješe, i to odmah, nakon čega su se vratili na radna mjesta. U njegovu govoru ton je bio politički, sukladan dotadašnjem maršu

100 PETAR RISTANOVIĆ, *Kosovsko pitanje 1974-1989*, Prometej, Novi Sad - Informatika, Beograd, 2019.

101 N. VLADISAVLJEVIĆ, *Antibirokratska revolucija*, str. 143-145.

102 HDA-CKSKH, D-SP-4530: Magnetofonski zapisnik sa sastanka sa dežurnim funkcionerima u rep. organima i organizacijama od 23. 8. 1988.

kroz i mimo sustava, u kojima je Srbija trebala postati cijela a društvo provesti privrednu reformu, reformu političkoga sustava i zaustaviti kontrarevoluciju na Kosovu.¹⁰³ Taj štrajk bio je i proturječan jer je kroza zahtjeve radnika relativizirao odgovornost srbijanske partijske elite za stanje u kojem se gospodarstvo Srbije nalazilo.

"Prašina" od treska s kojim je srušeno rukovodstvo Vojvodine nije se ni stigla slegnuti, a slijedio je novi politički potres, na suprotnom kraju Jugoslavije, u Crnoj Gori. No, u ovom slučaju je prije u pitanju bio splet okolnosti, nego političke "igre" u zaleđu. Gospodarsko stanje u Crnoj Gori bilo je katastrofalno, kao i socijalni položaj radništva i većega dijela stanovništva. U kombinat za proizvodnju građevinskih strojeva *Radoje Dakić*, 6. listopada je stiglo pismo Sindikata radnika općine Rakovica s pozivom da se s njima solidariziraju. Poziv je prihvaćen s odlukom da se to učini 11. listopada. No zbog vijesti da ne će biti povećanja plaća, prijepodne 7. listopada počeo je štrajk, najprije u krugu jedne radne organizacije, a potom su se pridružili i radnici drugih dijelova kombinata. Na zboru je traženo povećanje plaća sto posto, rasterećenje gospodarstva, smanjivanje administracije, nabavka zimnice po pristupačnim cijenama. U osvrtu Predsjedništva CK SK Crne Gore na tijek štrajka tvrđeno je da su zahtjevi radnika bili prihvaćeni i da su se spremali razići nakon govora relevantnih dužnosnika. Do završetka štrajka nije došlo jer je stigla skupina studenata, što je produžilo okupljanje, skupina radnika pozvala je ostale da idu u Skupštinu Republike i tada je miting krenuo posve drugačijim tijekom. Stalnim priljevom demonstranata mijenjao se karakter mitinga, a poruke socijalnog tipa bile su potisnute političkim zahtjevima za smjene, odgovornost rukovodilaca i slično, kao i potporom Slobodanu Miloševiću. U Nikšiću su 9. i 10. listopada održani mitinzi na kojima je uza socijalne parole, traženje odgovornosti crnogorskih dužnosnika bilo i klicanja S. Miloševiću.¹⁰⁴ Tih nekoliko dana u Titogradu i Nikšiću su zapravo pokazali krah koalicije Partije i radništva. Atmosfera je bila doista onakva kako je nekoliko godina ranije, krajnje preuranjeno, na sjednici dvaju saveznih predsjedništva 20.

103 ZORAN RAKIĆ, "Nećemo da čekamo", u: *NIN*, 9. 10. 1988., str. 11-12. O odnosu Miloševića i antibirokratske revolucije u OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ, "Antibirokratska revolucija 1987-1989. godine", u: *Dijalog povjesničara - istoričara*, br. 8, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb, 2004., str. 319-336.

104 HDA-CKSKH, 104. sjednica PCKSKJ od 27. 10. 1986: CKSK Crne Gore, Informacija, br. 01-950/4 od 12. 10. 1988.; N. VLADISAVLJEVIĆ, *Antibirokratska revolucija*, str. 221-228.

ožujka 1985. Stane Dolanc, član Predsjedništva SFRJ i predsjednik Saveznoga savjeta za zaštitu ustavnog poretka predviđao najavljujući:

"da se sve više približavamo situaciji u kojoj možemo dići u težak konflikt sa sopstvenom radničkom klasom i radnim ljudima. Za situaciju je karakteristično veliko nepovjerenje, pre svega u rukovodstva Saveza komunista, rukovodstvo države, republika i pokrajina. ... Sve više je izraženo nezadovoljstvo ljudi sa materijalno-ekonomskim kretanjima. ... Kod ljudi se stvara psihoza koja je strahovito opasna. Sve više se približavamo situaciji u kojoj je njima potpuno svejedno na koji način će se nešto ostvariti, traže samo da se ostvari. Da li će se to na samoupravan način urediti, ili na administrativan način, ili ne znam na koji, ne pita se više mnogo. Jer, situacija je toliko teška i toliko kontradiktorna, konfliktna da se traži bilo kakav izlaz. U takvoj situaciji ima osnova da određene poene dobiju oni koji traže etatizam, centralizam, i rešenja vide u intervenciji države, odnosno u odnosima koje smo mi već davno prevazišli. To je baza za raznorazne tendencije koje se kod nas u društvu sada pojavljuju i koje će se verovatno sve više pojavljivati".¹⁰⁵

Po nalogu Predsjedništva SFRJ uvedene su mjere pripravnosti koje su u SRH aktivirale sustav ONO i DSZ. To je značilo povećanje broja sjednica, analize političkoga stanja i provedbe naređenih mjera adekvatnih trenutnom stanju. Komitet za ONO i DSZ SRH sastao se 8. listopada 1988. na temu političkoga stanja u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Sa sjednice je istog dana poslana okružnica u kojoj je od komiteta za ONO i DSZ tražen preventivan rad, a u nekim - očito konfliktnim sredinama i neprekidan rad službujućih osoba oko mjera pripravnosti, te žurno informiranje nadređenih rukovodstava.¹⁰⁶ Partijski prioritet u održanju mira u Hrvatskoj bio je očit, sa socijalnog i klasnog fokusa počeo se preusmjeravati na nacionalno. Dodatni impuls dale su promjene ekonomskih odredbi Ustava SFRJ usvojene u studenom 1988. koje su na samom kraju godine iznjedrile Zakon o poduzećima s kojim se počela zatvarati knjiga jugoslavenskoga samoupravnog socijalizma koji je simbolizirao Zakon o udruženom radu.¹⁰⁷ I prije izmjena Zakona o poduzećima iz sljedeće godine samoupravljanje

105 HDA-CKSKH, PCKSKH, PSS, kut. 56: Uvodno izlaganje druga Staneta Dolanca, člana PSFRJ i predsjednika Saveznog savjeta za zaštitu ustavnog poretka, na zajedničkoj sednici PSFRJ i PCK SKJ od 20. 3 1985.

106 HDA-CKSKH, KONO i DSZ SRH, Izvanredna sjednica od 8. 10. 1986., kut. 6: KONO i DSZ SRH, br. 07/-str. pov. 289/1-88 od 8. 10. 1988.

107 Tanjug, "Što donose amandmani?", u: *Slobodna Dalmacija*, 26. 11. 1988., str. 3; ANTE PULIĆ, "ZUR na umoru", u: *Danas*, 22. 11. 1988., str. 18-19; "Zakon o poduzećima", u: *Službeni list SFRJ*, br. 77 od 27. 12. 1988.

je u dijelu Jugoslavije bilo prošlost.¹⁰⁸ S tim je privedena i kraju koalicija između Partije i radništva. To je bilo razvidno i prije njezina "službenog" završetka, sukladno opredjeljenju razdvajanja Partije i Države. Problematika radništva i njihovih prava koja je do kraja 1988. bila vrlo česta u partijskim forumima, ako ne i dominantna u aktualnom desetljeću, tijekom 1989. bila je potpuno marginalna. Iz kompromisno sročenog Nacrta izvještaja o radu SKJ između XIII. i XIV. izvanrednoga kongresa ni izbliza se ne mogu nazrijeti podjele i sukobi unutar Partije.¹⁰⁹ Nacionalno je u potpunosti istisnulo klasno.¹¹⁰ U Hrvatskoj se to veoma dobro vidjelo 28. veljače 1989. na mitingu u Kninu na kojem su radnici srpske nacionalnosti podržali majorizaciju radnika Albanaca na Kosovu.¹¹¹ U Hrvatskoj je do kraja listopada 1989. održano 490 štrajkova, koliko ih je održano tijekom cijele prethodne godine i na kojima je bilo oko 90.000 radnika.¹¹² Početkom prosinca 1989. nezaposlenih je bilo 140.000, a pred stečajem je bilo nekoliko poduzeća s 98.000 zaposlenih radnika, od kojih je 30% trebalo ostati bez posla. Inflacija u Jugoslaviji tada je iznosila 2685%.¹¹³ No to više nije bila briga Partije. U Hrvatskoj se avangarda opredijelila za reformu, što je uključivalo i tržišno gospodarstvo, sa svim nepovoljnim posljedicama za radničku klasu. Avangarda je zapravo priznala da postoje pravila ekonomske "igre" koje ni partijska volja ne može dugotrajno ignorirati i da su nužne "krupne promjene

108 Tanjug, "Pod hitno' izmjene Zakona o poduzećima", u: *Slobodna Dalmacija*, 29. 6. 1989., str. 7; Tanjug, "Usvojene izmjene Zakona o poduzećima, u: *Slobodna Dalmacija*, 1. 7. 1989., str. 40.

109 HDA-CKSKH, 153. sjednica PCKSKJ od 30. 8. 1989.: Nacrt Izvještaja o aktivnostima SKJ i radu CK SKJ između Trinaestog i Četrnaestog izvanrednog kongresa SKJ.

110 O tome na dva konkretna slučaja kod GORAN MUSIĆ, *Making and Breaking the Yugoslav Working Class: The Story of Two Self-Managed Factories*, Central European University Press, Budapest - New York, 2021.

111 DAVOR MARIJAN, "Događanja naroda' u Kninu 1989. godine - slom jugoslavenske ustavne konstrukcije u Hrvatskoj", u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 58/2016., str. 439-466.

112 HDA-CKSKH, PCKSKH: Informacija Izvršnog sekretara za područje ONO i DSZ PCKSKH od 5. 11. 1989. o nekim obilježjima političko-sigurnosne situacije u SR Hrvatskoj.

113 HR-HDA-1616, kut. 113: Zapisnik sa 151. sjednice PSRH od 7. 12. 1989.; V. GOATI, *Politička anatomija jugoslovenskog društva*, str. 21.

u modelu socijalističkog samoupravljanja, ukoliko se želi prevladati krizu i uhvatiti korak na razvojnim procesima u svijetu".¹¹⁴

Zaključak

Između Saveza komunista Jugoslavije, samoprogllašene avangarde radničkoga pokreta i radničke klase u Jugoslaviji postojala je interesna koalicija. Ta je koalicija komunistima bila zamjena za legitimitet, a radničkoj klasi davala je sigurnost radnog mjesta i široka socijalna prava. Takva je interesna koalicija dovedena u pitanje s ekonomskom krizom u 1980-im godinama, koja je brzo prerasla u krizu samoupravnoga socijalizma. Teret rješenja ekonomske krize bio je na Vladi, odnosno Saveznom izvršnom vijeću. Rješenje do kraja 1988. nije postignuto jer je u Savezu komunista dominiralo mišljenje da nije problem u doktrinarnim dokumentima sustava nego u njihovoj provedbi. Zbog ekonomske krize partijski vrhovi su socijalno motivirano nezadovoljstvo radnika smatrali potencijalno najvećim mogućim izvorom političkih kriza i destabiliziranja društva. Partijski vrh je na tu temu bio iznimno osjetljiv i zbog samog koncepta jugoslavenskoga društva kao socijalističke samoupravne države u kojoj su, makar formalno, poluge vlasti bile u rukama radničke klase, a Savez komunista Hrvatske samo njezin avangardni oblik. Tijekom 1988. u avangardi je prevladalo mišljenje da su nužne promjene k tržišnoj orijentaciji što je zapravo značilo i kraj samoupravnoga socijalizma, a s njim i interesne koalicije s radničkom klasom.

114 HDA-CKSKH, D-P-4684: PCKSKH, studeni 1989., Prijedlog izvještaja o radu SKH i njegovih organa između 10. i 11. kongresa SKH, str. 1.

***Ispit savjesti* Tina Ujevića - Kritička metodologija esejističkoga subjekta**

JELA SABLJIĆ VUJICA
Sveučilište u Mostaru
Filozofski fakultet
University of Mostar
*Faculty of Humanities and Social
Sciences*
E-mail: jelena.sabljicvujica@ff.sum.ba

UDK: 821.163.42.09-4 Ujević T.
Prethodno priopćenje
Primljeno: 29. ožujka 2023.
Prihvaćeno: 12. srpnja 2023.

Sažetak

Ispit savjesti zauzima jedinstveno mjesto u Ujevićeve opusu. On je razdjelna točka njegove biografije, tvorbeno načelo njegove poetike. U njemu se autor iskušava u vježbi samopromatranja i samoanalize bez utvrđenog reda i plana, u mediju koji nema fiksirano uporište. *Ispit savjesti* je traženje koherencije, traženje izraza, svođenje računa. Otud i njegova razgranata struktura koju će teorija teško precizirati, smještajući ga u kontekst hibridne literature, na razmeđu gdje se susreću ispovijed, esej, autobiografija, lirika i mistika. Ovaj rad iz navedenoga čvorišta razvija dvije linije rasprave koje se u konačnici spajaju u Ujevićeve eseju. Na jednoj strani razmatrat će se poteškoće u odnosima posredovanja između subjekta i svijeta, a na drugoj će se ukazivati na prijeporna mjesta *Ispita savjesti*. U daljnjem praćenju dviju linija uočit će se povijesni/krizni/kritički status načela modernoga samoodređenja, ali i neprikosnoven način na koji se on prelama u Ujevićevoj ispitivačkoj prozi. Tako će se moderni subjekt u ispituu savjesti trostruko eksponirati: kao dokument vremena, kao dokument krize i kao dokument kritike.

Ključne riječi: esej; kritika; metodologija; praksa; subjekt.

Tin Ujević's *Ispit savjesti* (Examination of Conscience) – The Critical Methodology of an Essayistic Subject

Preliminary communication

Received: 29 March 2023

Accepted: 12 July 2023

Summary

Ispit savjesti (*Examination of Conscience*) occupies a unique place in Ujević's works. It is the junction of his biography, the creative principle of his poetry. In it, the author is testing himself in a self-examination and self-analysis exercise with no determined order or plan, in a medium which has no fixed base. *Ispit savjesti* is the search for coherence, the search for expression and the settling of accounts. This is from where its branched structure flows, which theory would find hard to define with any precision, placing it in the context of hybrid literature, at a crossroads where confession, essay, autobiography, lyricism and mysticism intersect. This paper develops two lines of discussion from this junction, which, in the end, connect in Ujević's essay. On the one hand, it will consider the difficulties in mediating between the subject and the world, and on the other hand, it will point out the contentious places in *Ispit savjesti*. By following the two lines further, the historical/crisis/critical status of the principles of modernist self-determination will become evident, but so will the inviolable way in which it is deflected in Ujević's soul-searching prose. In this way, the modernist subject will be exposed three-fold in the soul-searching: as a document of the time, as a document of crisis and as a document of criticism.

Keywords: essay; criticism; methodology; practice; subject.

1. Uvod

Treba razriješiti unutrašnji prijevor oko *Ispita savjesti*. Dosadašnja literatura, dovoljno upućena i nužno razuđena,¹ označuje tek mjesto na kojem se on očituje. Riječ je o prozi, zapravo, tvrdi autor, o "mut-

1 Srećko Lipovčan upozorava na izrazitu neravnomjernost u recepciji Ujevićeva opusa, osobito proznog. Od 1300 bibliografskih jedinica registriranih do 1981.

noj, somnambulnoj skici",² napisanoj "jednoga čudnoga i teškog jese-njeg dana 1919. u Zagrebu",³ prvotno objavljenoj u *Savremeniku* 1923. godine, i zatim, uz određene autorske prepravke, u esejističkoj zbirci *Skalpel kaosa* 1938. godine. Riječ je o prozi, tvrdi Zvezdana Radoš, koja se ne može "baš precizno generički odrediti - jer taj tekst sadrži elemente eseja, feljtona, lirске proze i autobiografije".⁴ Riječ je o prozi, tvrdi Ante Stamać, "slobodno lebdeće strukture, pune metaforičkih preskoka, afektivnih iskaza, sintaktičkog povezivanja nepovezivoga, ali, začudo, bez brahilogija".⁵ Riječ je o prozi, tvrdi Zvonko Kovač, čija je argumentacija "vrlo razgranata i bogata, premda ne mora zbog toga biti i osobito uvjerljiva: suodnose pojedinih rečeničnih semantičkih jedinica kadšto upravo ometa naglašeno motivsko bogatstvo, koje se pojedine kratke epizode izdvajaju iz osnovnog niza asocijativnih korelacija".⁶ To je, tvrdi Ivo Frangeš, "remboovska, čudesnostra-

godine njih je 1250 posvećeno pjesništvu (usp. SREČKO LIPOVČAN, "Prozno djelo mladog Ujevića: kriterij funkcionalnosti i tipološka sistematizacija tekstova", u: *Croatica*, XXVII./XXVIII., 47/48, Zagreb, 1998./1999., str. 120). U međuvremenu je dakako objavljen cijeli niz radova o Ujevićevoj prozi, no, u njima sâm karakter znanstvene rasprave određuje, a onda, i prekriva prijeporne točke njegova stvaralačkog postupka. Drukčije i ne može biti - odabrana perspektiva ujedno i rasvjetljuje i disciplinira diskurs. Izdvajamo: IVO FRANGEŠ, "Tinova Provansa", u: *Nove stilističke studije*, Globus, Zagreb, 1986., str. 332-359; MARKO KOVAČEVIĆ, "Ujevićeva poetika stvaralačkog procesa", u: *Croatica*, XI./XII., 4/6, Zagreb, 1980./1981., str. 87-104; ZVEZDANA RADOŠ, "Ujevićev Ispit savjesti", u: *Republika*, LXVII., 9, Zagreb, 2011., str. 72-78; ZVEZDANA RADOŠ, "Žanrovska problematika Ujevićeva 'Ispita savjesti'", u: *Crkva u svijetu*, sv. 51, br. 1, Split, 2016., str. 35-50; BOŽIDAR PETRAČ, "El sentimiento místico de la vida. Odjeci kršćanske mistike u djelu Tina Ujevića", u: *Croatica*, XI./XII., 4/6, Zagreb, 1980./1981., str. 247-254; ANTE KADIĆ, "Ispit savjesti Tina Ujevića", u: *Marulić*, 3, Zagreb, 1991., str. 293-298; NASKO FRNDIĆ, "Ujevićev Ispit savjesti. Kako je mislio i osjećao 28-godišnji neshvaćeni pjesnik", u: *Hrvatska revija*, 42, 3/4, Zagreb, 1992., str. 404-412; JASNA PAVELIĆ JUREŠKO, "Mistični proplamsaj Tina Ujevića", u: *Republika*, LXI., 11/12, Zagreb, 2005., str. 169-175; LJILJANA ŠARIĆ, "Modernistička jezična svijest u Ujevićevu stvaralaštvu", u: *Croatica et Slavica Iadertina*, sv. 3, br. 3, Zadar, 2007., str. 31-39.

2 TIN UJEVIĆ, "Ispit savjesti", u: *Skalpel kaosa. Iskopine iz sedre sadašnjice*, HKN, Zagreb, 1938., str. 134.

3 *Isto*.

4 Z. RADOŠ, "Žanrovska problematika Ujevićeva 'Ispita savjesti'", str. 36.

5 ANTE STAMAĆ, *Obnovljeni Ujević*, Matica hrvatska, Zagreb, 2005., str. 156.

6 ZVONKO KOVAČ, *Srpski i hrvatski međuratni književni esej: Rastko Petrović i Tin Ujević*, magistarska radnja, Zagreb, str. 163.

vična samoanaliza".⁷ Naposljetku, tvrdi Srećko Lipovčan, nakon što je pobrojao i razvrstao sve prozne radove mladoga Ujevića, riječ je o "doista nesvakidašnjem tekstu".⁸

Bilo je potrebno opisati čitav krug kako bi se od žanrovske neodređenosti *Ispita savjesti*, njegove slobodno lebdeće strukture, vrlo razgranate i bogate, ali ne i osobito uvjerljive argumentacije, čudesnostravične i nesvakidašnje samoanalize, vratili natrag toj mutnoj, somnambulnoj skici, napisanoj jednoga čudnog i teškog dana u jesen 1919. godine. Svi ti prijevori, naknadno pobrojani i pohranjeni u književnoteorijsku taksonomiju, upućuju na inicijalni prijevori, nastao na razmeđu teksta i konteksta, afekcije i argumentacije, analize i samoanalize. On je rezultat, i to je osnovna teza ovoga rada, krize moderne koja kulminira u krizi određenja i samoodređenja, koja se očituje u rasapu uređenosti, svrhovitosti, samodostatnosti, i koja svoj izraz nalazi u mutnim, somnambulnim skicama. Pritom nije potrebno posebno dokazivati Ujevićev modernizam, pa ni avangardizam - o tome su pisali i Flaker i Oraić Tolić⁹ - on je nazočan već u samoj strukturi ispita savjesti, on je upisan u potrebu, u karakter, u formu ispitivanja. Potreba upućuje na krizu, kriza upućuje na traženje nove koherencije. Ispit savjesti nije samo prostorna oznaka, nego i vremenska. Kriza moderne ujedno je i vrijeme za svođenje računa:

"ISPIT SAVJESTI! Pomislite ovaj čudnovati slučaj: naći se ovako jednoga dana, sam, bez igdje ikoga u svojem životu, bez učitelja, bez roditelja, bez prijatelja; zatvoriti se - i to zaključati se - u sobu koju nijeste platili, pa sjesti za stol i nagnuti ruke na lakte. Napolju sada pada kiša ili vija vjetrina ili je velika magla; na staklima je vlažni dah kao tanka koprena. Pa onda kazati: deder da sada, sami samcati sa svojim mislima, obnovimo sliku svijeta u sebi, upravo da je stvorimo, da pomislimo, kakav mora da je on u svojoj cjelini i svojim pojednostima, a naročito da se dosjetimo, da se domislimo, kakvi su pravi zadaci našega duha."¹⁰

7 IVO FRANGEŠ, *Povijest hrvatske književnosti*, Nakladni Zavod Matice hrvatske - Cankarjeva založba, Zagreb - Ljubljana, 1987., str. 324.

8 S. LIPOVČAN, *nav. dj.*, str. 135.

9 Usp. DUBRAVKA ORAIĆ, "Ujevićev citatni Oproštaj s Matošem", u: *Umjetnost riječi*, XXXII., br. 4, Zagreb, 1988., str. 347-359; DUBRAVKA ORAIĆ TOLIĆ, *Teorija citatnosti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1990.; ALEKSANDAR FLAKER, *Stilske formacije*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1976., str. 274-276.

10 T. UJEVIĆ, *Ispit savjesti*, str. 87.

Na podlozi ove čudesne slike jasno se može nazrijeti modernistički zahtjev za samoispunjenjem, lišen metafizičkog oslonca i pretpostavljene punoće. Slika svijeta koju priziva pjesnik nije preduvjet samoispunjenja, nego njegova posljedica - izvlačeći svijet iz objektivne ravnodušnosti, subjekt istodobno stvara svijet i sebe samoga. Slika svijeta je zrcalna, u njoj subjekt raspoznaje obrise vlastitosti.¹¹ Upravo je to načelo pjesnik naumio preispitati, sam samcat sa svojim mislima, za stolom, u neplaćenju sobi. To iziskuje junački napor, baš kao što iznalaženje samosvijesti iziskuje junački napor. Treba ispitati propisani model refleksije u kojem se svijet pravilno ogleda u subjektu, i obratno. Treba ispitati njegovu cjelovitost, koherenciju, izvjesnost, drugim riječima: "Mislimo na se. Budimo filozofi, ali onakvi kakvi smo: sasvim lični, egotični, egocentrični; pa makar i na najličniji način."¹² No, predodžba samotnog junaka, koji vlastitim snagama izbavlja ili obnavlja svijet, tipična je za modernistički žanr. U njoj ima nečeg arhetipskog, donkihotskog, nečeg što po svaku cijenu želi očuvati volju za iluzijom. Nije dovoljno ispitati, potrebno je poništiti, prekoračiti, nadići.

Tako smo došli do one povijesne točke na kojoj se javlja unutarnji prijemor *Ispita savjesti*. Matei Calinescu govorit će o "fizionomijskoj samosvijesti" moderniteta, vezanoj "uz nemirnu žudnju za promjenom"¹³ koja iz akutne sadašnjosti upravlja procesima nadilaženja povijesti. Ova tvrdnja uvjerljivo opisuje i objašnjava kulturu krize, ali pritom propušta zahvatiti krizu kulture. Propušta zahvatiti one aspekte moderniteta koji idu dalje od "nezasitne gladi za novinom"¹⁴ i upravo *kritički* prekoračuju kulturni okvir u kojem povijest nalazi svoju ontologiju. Tako Calinescu kriznom stadiju moderne oduzima onu sposobnost koju Peter Bürger uzima kao ključnu: sposobnost sa-

11 Oblikovanje ovoga načela subjektivnosti, odriješenog od "normativnih sugestija prošlosti", Habermas pripisuje Hegelu, on je prvi koji je opojmio samoizvjesnost moderne kao krizu izvjesnosti: "Kao princip novoga vremena ponajprije otkriva Hegel - subjektivnost. Iz ovoga principa istovremeno objašnjava nadmoćnost modernoga svijeta i njegovu kriznost: on se ujedno doživljava kao svijet napretka i otuđenog duha. Stoga je prvi pokušaj da se moderna dovede do pojma istodoban s kritikom moderne" (JÜRGEN HABERMAS, *Filozofski diskurs moderne*, Globus, Zagreb, 1988., str. 21).

12 T. UJEVIĆ, *Ispit savjesti*, str. 88.

13 MATEI CALINESCU, *Lica moderniteta: avangarda, dekadencija kič*, Stvarnost, Zagreb, 1988., str. 246.

14 *Isto*.

mokritike.¹⁵ Slika svijeta ne može se obnoviti ako se ne obnovi i medij preko kojega se ona odašilje. Treba ispitati, a onda i nadići, samu formu refleksije.

Eto najvažnijeg dokaza Ujevićeva avangardizma. Njegova mutna, somnambulna skica čin je samokritike, kriza forme. "Otkrovenje novih sazviježđa"¹⁶ nije moguće bez otkrovenja novih odnosa posredovanja, zvali se oni "kontemplacija ili sanjarija ili introspekcija".¹⁷ To ujedno znači da novu formu refleksije nije moguće unaprijed misliti, ona se mora razviti u samom procesu otkrivenja, inače se u taj proces uvlače isti oni kulturni modeli koji se žele nadići. Otud unutarnji prijevor. Otud *Ispit savjesti* kao dokument krize. Otud potreba za eksperimentiranjem.¹⁸ Nema nikakve dvojbe kako je Ujević bio svjestan ovog prijevora. Dokazi za to postoje na svim razinama njegova argumentiranja, koliko god ono bilo razgranato ili nedovoljno uvjerljivo. U eseju *Trenutak, vrijeme i vječnost u književnoj umjetnosti* ističe se pitanje: "Kako da nasilno uopćujete nešto što je od najsubjektivnijega? I kako da jedno zakopano neopipljivo - lako izvrćete u statističku udobnost fotelja i ostaloga birokratskoga inventara?"¹⁹ Nema sumnje kako je ovo pitanje, bez obzira na naivnu retoriku individualnosti koja slijedi u pjesnikovu rezoniranju, upućeno onoj modernoj svrsishodnosti koja ima potrebu normirati svako protezanje subjekta. Ovdje je na snazi kritika one logike koju Adorno nalazi u Benjaminovoj esejistici, logike "koja ono posebno zamata u opće ili ono opće samo apstrahira iz posebnoga".²⁰

Nadalje, u eseju *Ključ ljubavi, Arthur Rimbaud* stoji tvrdnja: "Svijet je pjesnička slika, a nikakva logička nužda. Svijet je u pokretu slika, u proizvoljnosti slika. Svijet je estetički fenomen, a nikakva stvarnost

15 "S povijesnim avangardnim pokretima društveni parcijalni sistem umjetnosti ulazi u stadij samokritike... Time uspostavljena samokritika parcijalnog društvenog sistema umjetnosti omogućava 'objektivno razumijevanje' proteklih faza razvoja" (PETER BÜRGER, *Teorija avangarde*, Antibarbarus, Zagreb, 2007., str. 30-31).

16 T. UJEVIĆ, *Ispit savjesti*, str. 88.

17 *Isto*.

18 "Vrijeme je za eksperimente". *Isto*, str. 88.

19 TIN UJEVIĆ, "Trenutak, vrijeme i vječnost u književnoj umjetnosti", u: *Eseji, kritike i zapisi*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970., str. 56 (Tekst je prvi put objavljen u *Domovini*, Zagreb, 1926.).

20 THEODOR ADORNO, "Karakteristika Waltera Benjamina", u: *Filozofsko-sociološki eseji o književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1985., str. 88.

i nužda. Svijet je djelo magioničara iluzioniste. Svijet ne može biti objekt metafizike i filozofije ukoliko filozofija nije maskirana poezija."²¹ Opet nema sumnje o naravi Ujevićeve argumentacije. Ona je ovdje ovjerena ničeanskom predodžbom demijurga koji jednim udarcem ruši logičku konstrukciju svijeta. Kritika logike jest kritika modernog samoutemeljenja, logika je ta koja pribavlja autoritet moderni, dok je istodobno porobljava.

Nadalje, u eseju *Sumrak poezije* piše: "Ja protivno od Benedetto Crocea koji je kazao da je umjetnost 'auroralni oblik saznanja', dakle put početnika za otkrivanje istine, samostalno sudim da je umjetnost baš krepuskolarni, završni, oblik saznanja."²² Ujević ovdje doseže krajnju točku moderne kritike. Proces spoznajnog uređenja u konačnici se polaže u medij koji spoznaju uzima metaforički: kao put koji se račva. Umjetnost na paradoksalan način presuđuje rigorizmu moderne. Njezina bestemeljnost zaključuje raspravu o logičkom utemeljenju svijeta, njezina je nesvrhovitost završna riječ logičke upravljenosti svijeta.

Ujević, dakle, upravo problemski zahvaća sve tri razine odnosa subjekta i svijeta. To je nedvojben dokaz njegove samosvijesti. Odatle slijedi put koji se račva. Njeza se dotiče samo praksa koja nije unaprijed oblikovana. Mutna, somnabulna skica. Ona je dokaz pjesnikove samokritike. Ona ujedno iziskuje potrebu radikalne revizije dosadašnjih praksi posredovanja. Čin prekoračenja nije moguće kritički osoviti ako pritom ne zahvati ono što mu prethodi.

2. Mitsko-religijska praksa

Eshil će okivanje Prometeja započeti znakovitom metodološkom sumnjom. Šepavi Hefest, bog i zanatlija, savršen u umijeću čija mu je moć darovana i zato van domašaja, žali onoga tko je za tom moći posegnuo. I kune: "Ah, prokleo bih ovaj mrski zanat moj!"²³ No, nakon što bude upozoren: "A što ga proklinješ... tvoj zanat za te muke ništa nije kriv... Tegoba sve je osim vlast nad bozima, jer osim Diva niko

21 TIN UJEVIĆ, "Ključ ljubavi, Arthur Rimbaud", u: *Eseji, kritike i zapisi*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970., str. 205 (Tekst je prvi put objavljen u *Pregledu*, Sarajevo, 1935.).

22 TIN UJEVIĆ, "Sumrak poezije", u: *Eseji, kritike i zapisi*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970., str. 94-97 (Tekst je prvi put objavljen u *Novom dobu*, Split, 1929.).

23 ESHIL, "Okovani Prometej", u: *Grčke tragedije*, prev. Miloš Đurić, Veselin Masleša, Sarajevo, 1979., str. 45.

nije slobodan",²⁴ priznaje valjanost te strašne tvrdnje i uzima kovačko oruđe u ruke. Da, tegobno je otajstvo umijeća jer ide ka izvršenju vođeno nepristupačnom i bezobličnom voljom, nošeno snagom koja nadmašuje snagu izvršioca. Ako umijem kovati, znači li to onda da posjedujem umijeće? Ako se umijeće daruje, onda posjedujem samo milost bogova, a ona je nedokučiva. Ako se umijeću uči, onda posjedujem samo znanje o umijeću, a ono je prenosivo i tek se posuđuje. I naposljetku, ako *pretpostavim* da posjedujem umijeće, kako to mogu dokazati osim ako ne okujem boga?

To je dijalektika usuda koju grčki genij pohranjuje u vakuum mita kako bi posredovao sebe sama. Mit je prva metodološka praksa jer tvori univerzalni agens u kojem se rastvara cjelokupno iskustvo i iz koje izvire svijest o tom iskustvu: mit je svojevrsna tamna komora preko koje se predmet, ono što vabi postojanjem i ono što je sputano težinom postojanja, projicira u svijest kao bestežinska slika, kao ideja. Pritom infrastruktura mita nije reducirana na svrhovito prenošenje podataka, nego je, ovo je Schellingova slika, uronjena u olimpski eter kojim odzvanja šarolika vreva bogova. Ali, upravo zagasita boja mita zamućuje optiku grčkog bića, dojam nužno slabi budući da je prelomljen i istina ostaje izvan bića.²⁵ Svijest o slabosti metode presuđuje u korist grčke sumnje koja postaje konstitutivni element i antičkih predstava i Sokratovih protoznanstvenih tehnika ispitivanja. Sumnjati znači biti Grk, sumnja je praforma teorijskog uma, ona ovjerava mitsku praksu, i to tako što se oba kraka, i ono što se posreduje i ono čime se posreduje, superstruktura i infrastruktura, uprisućuju sviješću: nedokučivost mita promišlja se kao egzaltirana verzija fatuma, upravo kao što se nedokučivost postojanja promišlja kao prizemna verzija smisla. Istina se ne može promisliti i zato ostaje izvan bića.

Kasnija religijska praksa prisvaja ovu istinu, ali ne više kao sumnju, nego kao izvjesnost. Na taj se način metodološka potka stabilizira. Nastaje metonimijski osovljen medij preko kojega se subjekt i svijet dekodiraju kao izdanci značenja višeg reda. Forma refleksije, istina, gubi na suptilnosti razuđene mitske metaforike, no dobiva na snazi povezivanja međusobno udaljenih elemenata spoznaje. Religijska praksa, tako, omogućuje obnovu slike svijeta: ona je referenca idealne slike, pravilni odjek logosa, i tako dalje u metonimijskom lancu. Tako se stvara sveobuhvatna hijerarhija koja sve zahvaća, sve stavlja

24 *Isto*.

25 PLATON, *Država*, Naklada Jurčić, Zagreb, 2009., str. 509.

u red i svemu daje smisao -"kozmička sociologija".²⁶ No, s druge strane, ovako provedena metodološka stabilizacija nužno mora obezvrijediti rad subjekta kako bi zadobila vlastitu legitimnost. On je skučen u uvijek isti okvir referencije, njegova je kritika drugorazredna i ne dobacuje dalje od ispovijedi. Tako se nad njim zatvara krug.

Ispit savjesti na nekoliko mjesta dotiče obod ovog kruga. Spominje svetoivanske vizije i savršenstvo meštra Eckharta, "traženje Istine i život bogoiskatelja".²⁷ Spominje Augustinove ispovijesti, i, osobito dirljivo, molitveni zanos Katarine Sijenske. Govori o mističnom dnu, otvorenju srca, novoj mistici evanđelja, o patnji, askezi, samoći, o svetim stanjima, žarkim hipnozama i somnabulnim šetnjama. I zazivlje, neprestano zazivlje, u besprijekornoj formi inkantacije: "Dođi k nama, siđi na nas, obuzmi nas i zaposjedni, Sveta Inspiracijo, Duše Sveti! - Veni Creator Spiritus!"²⁸ Odmah potom, ide i dalje i dublje, prema istoku, invocira Muhamedova priviđenja, Sokratove zadnje razgovore, svete indijske sanjarije: "Ali, ima jedan bunar i u Upanišadama, a ja sam par puta vidio svoje lice u upanišadskom bunaru, pomično na svijetloj vodi, mirisavo od vlage i truleži konopaca."²⁹

Teorija, dakako, nije propustila vrjednovati ovu religioznu gestikulaciju. Frangeš govori o nerazmrsivoj asocijativnoj i semiotičkoj mreži judeo-kršćanske civilizacije.³⁰ Zvezdana Radoš govori o mističnom iskustvu ispovjednoga subjekta koje je "vrlo slično iskustvu katoličkih mistika",³¹ o jeziku i stilu bespoštednog samoispovijedanja bliskom svetom Augustinu,³² o stilu novozavjetnih blaženstava,³³ o lirskim refleksijama o Katarini Sijenskoj,³⁴ o leksiku i simbolici katoličkih mistika,³⁵ o patnji i ljepoti kontemplativne samoće i mističnim ronjenjima.³⁶ Jasna Pavelić Jureško govori o mističnim proplamsaji-

26 T. UJEVIĆ, "Sumrak poezije", str. 94.

27 ISTI, *Ispit savjesti*, str. 103.

28 *Isto*, str. 89.

29 *Isto*, str. 106.

30 Vidi: I. FRANGEŠ, *nav. dj.*, str. 342-344.

31 Z. RADOŠ, "Žanrovska problematika Ujevićeva 'Ispita savjesti'", str. 44.

32 *Isto*, str. 45.

33 *Isto*.

34 *Isto*, str. 46.

35 *Isto*, str. 45.

36 *Isto*, str. 46-48.

ma,³⁷ Marko Kovačević radije govori o pounutrašnjenju ili interiorizaciji kao onoj razini "čovjekova doživljavanja i proživljavanja zbilje i života na kojoj se dokida oštra granica između subjekta i objekta, između svijesti i podsvijesti".³⁸

No, sve su ovo simptomi krize u ovako normiranoj praksi posredovanja. Zazivi koherencije ili "intuicije bistrovidnosti"³⁹ nisu ništa drugo do uvod u novu metodologiju subjekta. Ujević je dovoljno prodoran da bi zastao na metaforici mitske ili metonimiji religijske referencije: mistika, "to je epuracija fenomenalne individualnosti",⁴⁰ duh, to je medij, napor ostvaren "bez taumaturgije, magije, spiritizma i svih lažnih obreda".⁴¹ Ispit savjesti stoga iziskuje koncentrično širenje onoga kruga koji se zatvara nad subjektom - to je suptilna dijalektika usuda koja pasivnu formu refleksije prekoračuje tako što je neprestano invocira. U najhrabrijim trenutcima ova se dijalektika izvrće u persiflažu: "Veritas vincit! kažu nam. Dakako, istina pobjeđuje samo na kinematografskim programima: ili u kazališnoj kafani",⁴² ili, još suptilnije: "Blaženi oni, koji su pali na bojnim poljima! Blaženi oni koji su se rano oženili!"⁴³

Ako hoće biti koherentan, ispit savjesti mora iz temelja revidirati metodologiju koja prosudbeni napor subjekta smješta isključivo u niski registar zabluda i snoviđenja. Mora ići dalje od zaziva. Mora eksperimentalno bilježiti rezultate ispitivanja, i to uzeti kao mjeru savjesti, a ne kao njezinu potvrdu. Subjekt je taj koji ovjerava svaku infrastrukturu i nema razumijevanja svijeta bez samorazumijevanja. Ali, s druge strane, nema subjekta koji već ne postoji u svijetu, on se može razumjeti samo u odnosu spram svijeta, i ne samo to, on se može razumjeti samo kao cjelina, kao jedno Ja - kada kaže dio, on misli na cjelinu. Shodno tome, on i svijet razumijeva samo kao cjelinu, dok on postoji u objektivnoj ravnodušnosti spram cjeline. Subjekt je uvijek *jedna* iluzija:

37 Vidi: J. PAVELIĆ JUREŠKO, *nav. dj.*, str. 169.

38 M. KOVAČEVIĆ, *nav. dj.*, str. 90.

39 T. UJEVIĆ, *Ispit savjesti*, str. 100.

40 *Isto*, str. 91.

41 *Isto*, str. 101.

42 *Isto*, str. 95.

43 *Isto*, str. 103.

"Kojemu se mladomu čovjeku nije dogodilo da nekoliko puta u glavi ne obađe sve domovine u čovječanstvu, te da, kolikogod on toplo volio svoju u utrobi i mozgu, pronade da ona nije ni najbolja ni najidealnija! Kojemu se idealnom mladiću nije dogodilo da pronade da ovdje među nama ne valja baš ništa, ni novine ni profesori, ni pozorišta, ni kafana, pa da ode u drugi svijet da nađe bolje, dok se tu ahasverski ne upozna sa maglom, snijegom, slanom, kišom, krupom, gladi, siromaštvom i očajem, i ne nađe da su vlade svuda rdave, a oporbe svugdje željne vlasti! Kojemu se nije dogodilo da je na svoj račun prekrčio ne znam koliko puta geografsku kartu, te da je zatim zasnovao jedno veće idealnije čovječanstvo, gdje bi, recimo, za veće nutrašnje nadčovječanstvo trudili već danas ostvareni nadljudi! Kojemu se mladomu čovjeku nije dogodilo da je bio idealista, obično nacionalista, katkada i šoven (što nije smetalo da do zgođe postane antipatrijot), pa da je onda mijenjao između liberalizma, radikalizma i socijalizma, bio slobodni vjernik, religiozni mistik, slobodoumnik i ateista! Kojemu se mladom čovjeku nije dogodilo da se bori između evolucije i revolucije, etičke i ekonomske teorije, kulture i politike, parlamentarizma i terorizma riječi! Koji mladi čovjek nije bio i panslavista ili pangermanista - ili to oboje skupa - snivao i raskrivao saveze i sporazume, nekada simpatisao s latinskim redom i jasnoćom, drugi put sa keltskom sanjarijom i magluštinom, da onda zavoli grčku vedrinu, indijski misticizam, ili germansku metafiziku spojena sa ruskom samilošću!"⁴⁴

Tako počinje *Ispit savjesti*. Njegove rečenice, s brojnim umetnutim klauzulama i gradacijama, prizivaju formu inkantacije. No, one se ne uvezuju u kružnu strukturu kako bi se onda, u sve širim obodima, približile idealnoj slici. One su prije svega dokaz eksperimentalnog napora subjekta koji ne propušta zabilježiti nijednu iskustvenu proceduru, nijednu identitetsku iluziju.⁴⁵ Samo se tako može obnoviti slika svijeta. Ako je savjest ono što se posreduje, superstruktura, onda je ispit ono čime se posreduje, infrastruktura. Oni su upućeni jedno na drugo bez ostatka, bez instance koja im je nadređena i stoga nije zahvaćena posredovanjem. Takva se praksa ne može ostvariti niti u apelativnom mediju Katarine iz Siene, niti u ispovjednom mediju Augustina iz Hippa. U inkantacijskoj formi *Ispita savjesti* odjekuje jedna dublja, aktivnija refleksivna veza:

"Razmotrimo dakle sada čovjeka sama, bez vanjske pomoći, oboružan jedino vlastitim oružjem, lišena milosti i spoznaje Božanskog, koje je sva veličina, snaga i temelj njegova bića. Da vidimo sada kako se drži kad je sam sa sobom. Neka me uvjeri, snagom svojeg rasuđivanja, na kojim je temeljima izgradio

44 *Isto*, str. 85-86.

45 "A mi smo doživjeli u sebi niz duševnih prevrata, više preobraćenja, koja su bila nužna i značajna u svojem trenutku, jer su bila dozrela sa urom. Sad iz daljine to sve čini jednu lijepu historiju, koju je vrlo teško razumjeti potankosti sa onim ličnim i prolaznim pobudama koje treba odmrstiti i rasplesti" (*Isto*, str. 107).

onu nadmoć koju smatra da ima nad ostalim stvorenjima. Tko ga je uvjerio da je veličanstvenost kretanja nebeskog svoda, vječni sjaj baklji što kruže nad njegovom glavom, pa strahovita gibanja beskrajnog mora, da je sve to nastalo i da se nastavlja kroz tolika stoljeća samo zato da mu bude na ugodu i službu? Je li moguće zamisliti išta smješnije od toga bijednog i ništavnog stvorenja koje nije ni gospodar nad sobom, izloženog udarcima sa svih strana, je li moguće da se ono smatra gospodarom svemira, a zapravo nije u stanju spoznati ni njegov najmanji dio a kamoli vladati njime? I ta povlastica koju sebi pripisuje - da je u tom velikom zdanju jedini koji bi imao sposobnosti u njemu vidjeti svu ljepotu i kakvoću, jedini koji može zahvaliti graditelju i spoznati ono što nastaje i ono što se gubi u ovom svijetu, tko ga je obdario tom povlasticom? Neka nam taj pokaže povelju dobivenu za tu lijepu i velebnu dužnost.⁴⁶

Zapanjujuća sličnost između Ujevićeve i Montaigneove proze upućuje na pripadnost istom sustavu znanja, istoj epistemi. Preciznije rečeno, one su analogne slike s dva kraja diskurzivnog spektra - s jedne strane stoji slika subjekta koju treba obnoviti u svjetovnom odnosu, a s druge slika svijeta koju treba obnoviti u subjektivnom odnosu. Montaigneov skepticizam iz *Apologije* analogan je mističnom dnu *Ispita savjesti*. U oba se slučaja u samodostatnost moderne ugrađuje mehanizam krize. Samo se tako može kritički nadići norma na koju subjekt uporno nailazi u procesu posredovanja.

3. Znanstvena praksa

Mitska sumnja i religijska izvjesnost na karakterističan su način podjednako uključeni u znanstvenu praksu. Znanost, naime apstrahira grčku skepsu, i to tako što je legitimira kao *latentnu kategoriju*, dok u samom procesu ispitivanja legitimiranom kao *imanentna kategorija* za nju nema mjesta, naprotiv, tvrdi se da samo izvjesnost procesa osigurava izvjesnost rezultata s jedne strane i ponovljivost procesa s druge. Tako se mit i religija istovremeno apsorbiraju i nadilaze. Znanstvena metodologija tendira prema objektivnosti i zato iz procesa ispitivanja isključuje svijest o tom procesu: u vakuumu znanosti rastvaraju se predmeti i pojave kako bi se izlučila neposredna istina o njima samima. Ako su mit i religija tamne komore, onda je znanost svijetla komora, svrhovito ustrojen eksperimentalni pogon u kojem se predmet i slika preklapaju, a subjekt tek služi bilježenju rezultata.

Upravo na ovom mjestu izbija aporijski mentalitet znanstvene norme posredovanja. Ako ona tvrdi da otkriva objektivnu istinu koja postoji neovisno o subjektu, onda se predmet i slika neminovno podudaraju u

46 MICHEL DE MONTAIGNE, "Apologija Raimonda Sebonda", u: *Kolo*, 2, Zagreb, 2003., str. 187-188.

idealnom ambijentu, istom onom koji znanost tako gordo odbacuje.⁴⁷ Znanstvena infrastruktura neovjerena u superstrukturi nužno ostaje zatvorena u preegzistentnoj formi eksperimenta, ona isključuje svijet iz svog ne-bića i na taj način invocira nesumnjivu istinu - znanost se izvrcē u mit koji u sebe ne sumnja.

Tako se opet zatvara krug nad subjektom. "Neposredno objektivno znanje", tvrdi Bachelard, "je nužno pogrešno već samom činjenicom da je kvalitativno".⁴⁸ Ujević radije govori o hiperboli aproksimacije, bolesti analize koja sve svodi na najmanji zajednički nazivnik.⁴⁹ *Ispit savjesti* dotaknut će obod ovoga kruga tek posredno, uzimajući "jasne i precizne termine diskurzivne misli"⁵⁰ kao drugu stranu intuicije ili moguću oblik koherencije. No, to ne znači kako s ove strane intuicije ne postoji jasna i precizna kritika znanstvene forme refleksije. O tome svjedoči jedan značajan navod:

"Ja se od nekoliko mjeseci pitam, ne živim li u nekoj ludnici, gdje me svi lažu ili varaju, ili opet u fantastičnome svijetu, gdje su ljudi zlobni i zluradi. Ne znam. Ne razumijem. Ne dovijam se tomu. Možda drugi pravilno vide, a ja krivo; i to bi bilo u redu. Ali patnja je razvila moje Ja do frenetičke hiperpotencije; te ona često kuša da svijet ne pojmi inače nego na svoju sliku i priliku, dakle crveno i žarko, ali sve u izabranim slikama i bojama. *Strah me je da ne vidim globus odviše kroz iluziju svojega duha*. Tu onda nastaje opasnost, da, pošto sam sâm eksperimentiran, počnem eksperimentirati druge, pa da postavljajući se u odviše pragmatičke stavove, izgubim stvarnost života za volju škodljivih iluzija."⁵¹

Svijest o metodi ovdje uveliko nadmašuje puko intuiranje bistrovidnosti. Iz infrastrukture subjekt crpi svoju snagu i ujedno svoje granice: razumijevanjem uvjeta u kojima se ostvaruje, on proizvodi sebe i, povratno, usložnjava infrastrukturu iz koje je posredovan. Proizvedeći sebe, subjekt *preobražava* okolnosti nastanka⁵² i na taj

47 Uputno je usporediti kako Habermas razotkriva Peirceove logičke procese: ako se oni događaju subjektu izvjesnim strukturnim pomicanjima, onda je nužno idealno premostiti jaz stvoren između infrastrukture i superstrukture (usp. JÜRGEN HABERMAS, *Saznanje i interes*, Nolit, Beograd, 1975.).

48 GASTON BACHELARD, *The Formation of the Scientific Mind. A Contribution to a Psychoanalysis of Objective Knowledge*, Clinamen Press, Manchester, 2002., str. 210.

49 T. UJEVIĆ, *Ispit savjesti*, str. 100.

50 *Isto*, str. 99.

51 *Isto*, str. 98.

52 Prepreka se očituje i u historijskim i ahistorijskim metodološkim praksama. Lévy-Bruhl će tako u mitsku svijest ugraditi kolektivne predstave kao izvje-

način samom sebi priječi put do izvjesnog saznanja. Svijest je upućena na svijet, ona je inervirana njezinom predmetnošću, ali se ostvaruje njezinom prosudbom: misleći svijet, svijest misli sebe i ujedno preobražava svijet. Rečeno fenomenološki, svijest *intendira*, djeluje mrežom noematičkih podražaja, ali i *pretendira*, umišlja, iznevjerava formalni substratum, iskoračuje iz sebe. Kritika i kriza *Ispita savjesti* ovdje tvore spoj ili unutarnji prijevor. S jedne strane, nije moguće koncipirati takvu formu refleksije koja će ispitati, a onda i obnoviti sliku svijeta neovisno o subjektu. S druge strane, subjekt je uvijek *mnoštvo* krivotvorina.

4. Metapraksa

Ukazivanjem na unutarnji prijevor *Ispit savjesti* prestaje biti tek dokument krize. Njegova se forma refleksije premrežava sa sadržajem, iskustvom refleksije. Sad je potrebno odabrati stranu, staviti naglasak, inače se prijevor produbljuje. "Danas dabome počinjem i ja misliti."⁵³ Postoje dvije prakse koje, svaka na svoj način, pomiču ravnotežu uspostavljenu u posredničkim odnosima kako bi upravo iskustveno razriješili prijeporne spojeve. To ujedno znači: a) da se u proces posredovanja uključuju i elementi od kojih je on sazdan; b) da su rješenja prijevora isključivo praktična i privremena. Nema više oslonca na koji treba osoviti obnovljenu sliku svijeta. Nju je moguće obnoviti jedino u krhkom konsenzusu forme i sadržaja.

U prvom se slučaju konsenzus postiže u praktičnom okviru psihičke prakse. Budući da ima potrebu za stalnim iskazivanjem, makar i za volju škodljivih iluzija, subjekt se razumije kao emanat psihičkog stroja koji se samoregulira neprestanom proizvodnjom želja i njihovom introjeksijom. To je, kako tvrde Deleuze i Guattari, igra kontinuiranog diskontinuiteta.⁵⁴ Takav konsenzus pomiče ravnotežu na

snu infrastrukturu kojom je ona proizvedena (usp. LUCIEN LÉVY-BRUHL, *Primitivni mentalitet*, Kultura, Zagreb, 1954.). No, razumijevanje mitske infrastrukture izgrađuje novu infrastrukturu koja onemogućava izvjestan pristup načelima izgradnje mitske svijesti.

53 T. UJEVIĆ, *Ispit savjesti*, str. 113.

54 "Daleko od toga da je suprotnost od kontinuiteta, prijelom ili prekid uvjetuje ovaj kontinuitet, on pretpostavlja ili definira ono u što zadire kao ideal kontinuiteta. To je zato što je, kako smo već rekli, svaki stroj stroj stroja. Stroj proizvodi prekid tijeka samo ukoliko je vezan za drugi stroj koji proizvodi ovaj tijek" (GILLES DELEUZE, FELIX GUATTARI, *Anti-Oedipus. Capitalism and Schizophrenia*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1983., str. 38).

stranu infrastrukture: ona upravlja superstrukturom, koja je ovdje shvaćena kao kontrolna instanca ega, i da bi se razumio subjekt je primoran stalno regredirati u ono simptomatično. Psihička infrastruktura *govori* svojim jezikom i *živi* svojim životom, a subjekt se ostvaruje onoliko koliko uspijeva prevesti od mutnog, somnabulnog jezika. Budući da je posredovan, subjekt nikada ne može ovladati procesima koji ga pokreću i, isto tako, nikada ne može prestati pokušavati, on je:

"Unutrašnji logor! Matematika ga je dopuštala kao rasporedni lokal za aksiome i intuicije, psihologija je iz njega vukla slatki delirij, poezija jednu oniričku melodiju, patologija kao mogućnost da se svijet okrene stubokom, a konfesija kao polemički arsenal i receptaculum formula za uništenje neadekvatne sreće u fenomenologiji relativiteta."⁵⁵

Ali, *cogito* promišlja želju koja ga pokreće i time ju preobražava, on nije tek ugrađen u kontinuirani diskontinuitet psihičkog stroja, on ga naime izgrađuje: *cogito* nije trošenje infrastrukture, nego njezino proizvođenje. Sam subjekt može opetovano dokumentirati određena regresivna stanja,⁵⁶ ali čim ih je uspio promisliti, pa makar i spekulativno,⁵⁷ on ih nadilazi, te oni, kao objektivno postavljeni uvjeti nastanka, postaju *suštinski* nepristupačni. Savjest ispituje svijest, i čim je krene razumijevati, ona je za njega izgubljena. Subjekt čita infrastrukturu i tako piše sebe i novu infrastrukturu, on je uvijek jedna dvostrukost, *doppelgänger* koji se raspoznaje kroz iskrivljenu prizmu vlastitoga bića:

"Dodatak: Zbilja je ovaj način pisanja izraz nevrasteniije, i ima u sebi od one gorke emfaze koju obično zamjeram drugim piscima. Zamjerit ću je i sebi; ali, ako što spasavamo, spasimo goli, sirovi, nevrastenički dokumenat ... Gledajte me ovako dvostruko, u dva stupca i pandana, pa još niste dobili pravu ideju o meni trostrukom, daljem, zamršenom i u dubini vrlo mirnom, stalozenom, hladnokrvnom. Ponavljam sebi vlastite uvrede - i sudim Vrijeme, tok jednoga doba."⁵⁸

U drugom se konsenzusu ravnoteža pomiče na stranu superstruk-

55 T. UJEVIĆ, *Ispit savjesti*, str. 101.

56 "Ali, naknadno, ne mogu da sebi sakrijem kao da 'psihička tjeskoba' kazuje ovaj diktat, nameće žurbu, biva ta žurba. Neki refleksi kao da čudno reaguju. Cijeli način pisanja odaje na sebi znakove živčane neugodnosti, mrskih odgovora na neugodna pitanja..." (*Isto*, str. 124) ili: "Sve ovo gore je mutna, somnabulna skica, napisana ... s mnogo trzaja, vrlo nervozna" (*Isto*, str. 134).

57 "A veća je valjda moja savjest, nego moja svijest; etičan sam dakle i u onim dijelovima mojega bića, koje razum ne osvjetljuje" (*Isto*, str. 91).

58 *Isto*, str. 130.

ture: subjekt uređuje odnose posredovanja i povratno oblikuje infrastrukturu. Ovdje je riječ o onim očitovanjima diskursa koji izrastaju iz estetskoga čina kako bi dosegli privremenu koherenciju u jasnoj i preciznoj terminologiji. To je onaj Lejeuneov autobiografski ugovor koji se sklapa između dva lica naracije.⁵⁹ No, odnos između autora i lika, bilo u umjetničkom, bilo u meta umjetničkom kontekstu, omeđen je razlikom koja je u književnoj propedeutici opojmljena kao neprelazna,⁶⁰ dakle uzima se samorazumljivo. Ta razlika zapravo proizlazi iz estetske metodologije. Subjekt promišlja umjetničku infrastrukturu tako što uranja u nju, postaje njezinim dijelom, i stoga nužno u njoj biva preobražen.⁶¹ On se spram umjetničke forme odnosi kao *deus ex machina* spram tragičkih protagonista: silazi s visina kako bi praznom tijeku sudbine pridodao sadržaj, odnosno, kako bi je osmislio, povezao i, samim time, revidirao. Ujević je ovdje nedvosmislen:

"Dobro poznam obmanu memorijalista ili pisaca autobiografija, koja se sastoji u tome, da i kada dosta tačno i objektivno izvješćuju o povijesnim i društvenim prilikama, držeći se stvarnoga i kronološkoga reda, s druge strane naprovi padaju u tu zabunu, koja se tiče njihove vlastite svijesti, da u ranija vremena postavljaju nizove misli i načine osjećanja, do kojih su docnije došli. Jer je takva autobiografija ne samo jedna ispovijest nego i opravdanje ili barem objašnjenje, pa prama tome svoje ranije akcije objašnjuje motivacijama, do kojih je došao tek docnijim razmatranjem, ili pak čitavu pripovijest udešava prama

59 Usp. PHILIPPE LEJEUNE, *On Autobiography*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1989., str. 6.

60 Bahtin primjerice govori o intranzitgentnosti u odnosu između autora i lika u estetskoj aktivnosti, ali je sam termin, ma koliko bio praktično uvjerljiv i opravdan, teorijski obuhvaćen tek kao pojam. To je *petitio principii* svake književne terminologije: ako vidi pojave, ne vidi sile; ako vidi sile, ne vidi pojave (usp. MIHAIL BAH TIN, *Autor i junak u estetskoj aktivnosti*, Bratstvo-jedinstvo, Novi Sad, 1991.).

61 One zamjerke koje postmoderni teoretičari, Barthes prije svih, s pravom upućuju realističkoj umjetnosti, vrijede i za nju (usp. ROLAND BARTHES, *Književnost, mitologija, semiologija*, Nolit Beograd, 1979.). Estetski subjekt uvijek djeluje metodički, čim je na određeni način promislilo i povezao infrastrukturu. Upravo ova određenost, odnosno, karakterističan način preobrazbe formalnog ustroja teksta upućuje na kritički nazor estetske metodologije i svaka rasprava o metodi koja navodno služi dekonstrukciji umjetničke infrastrukture kao surogata tendenciozne prakse, zanemaruje činjenicu kako je takav postupak, na superstrukturnoj razini umjetnički tendiranog teksta, već prisutan. Postmoderna estetika je stoga bitno tautologična.

62 T. UJEVIĆ, *Ispit savjesti*, str. 91-92.

nekoj tezi, koja bi sve imala da postavi u intelektualnu krutu svjetlost."⁶²

Tako se i ovaj konsenzus izvrće u normu koju treba nadići. Savjest se i dalje traži, ispituje, "ište rukom uza zid i štakom po tlima",⁶³ govori u parolama i konstativima: *Mislimo na se! Ispit savjesti! Bistroidnosti, molim! Spomenimo: histerija! Ustanimo!* Traži istinu ili barem dobro sročeni smisao. Subjekt se promatra tako što promatra, mora na neki način izaći van sebe kako bi se vidio, mora posegnuti za nečim kako bi se uvjerio da ima snagu posezanja, mora se dakle posredovati da bi se ostvario. Savjest traži ispit, ispit traži savjest.

5. Esejistička praksa

Postaje jasno kako se subjekt eksperimentalno posreduje jedino u takvoj antimitskoj i antiznanstvenoj metodološkoj praksi koja nema pret-postavljenu infrastrukturu, nego je uvijek iznova proizvodi u ispitivačkom činu. Samo se tako uspijeva radikalizirati normativni karakter modernoga diskursa. Obnoviti sliku svijeta prije svega znači djelovati u mediju oslobođenom predrazumijevanja, lišenom punoće. Evo što kaže Max Bense:

"Esejistički piše onaj tko piše eksperimentirajući, onaj tko, dakle, svoj predmet kotrlja ovamo i onamo, tko ga ispituje, opipava, provjerava, reflektira, tko ga laća s različitih strana i u svojem duhovnom pogledu skuplja ono što vidi, te stavlja u riječi ono što predmet dopušta da se vidi u uvjetima stvorenim pisanjem."⁶⁴

Tek se sad subjekt može iskušati u vježbi rasuđivanja. Ako "nam treba jedan nov svemir za našu ličnu upotrebu",⁶⁵ onda nam podjednako treba stalno iskušavati uvjete nastanka takve sinteze. Esejistički subjekt promišlja infrastrukturu tako što je proizvodi, i zato mu se svako porijeklo otkriva kao naknadno, a svaka tendencija kao proizvoljna. On je uvijek eksperimentalan:

"Priznajmo, ovo je dosta žestoko i moram priznati da je upilo malo tona meetinga, malo žestoke retorike; koja izvrsno odgovara duhovnom raspoloženju "poslije preloma". Ovo nije više ni čista literatura, ni pravi feljton. Ponešto se udaljuje i od stvarnosti. Ovo je eksperimentisanje mozgom, ona lucidna ludnica politike i političke hidre."⁶⁶

Stupanj samosvijesti ovdje nesumnjivo doseže kritičku razinu. *Ispit savjesti* nije i ne može biti ispovjedna proza niti je uzorak mistične

63 *Isto*, str. 91.

64 MAX BENSE, "Über den Essay und seine Prosa", u: *Merkur*, 3, Berlin, 1947., str. 418.

65 T. UJEVIĆ, *Ispit savjesti*, str. 87.

66 *Isto*, str. 121-122.

literature. Njegov je nedostatak uporišta dokaz kritike. Njegova je nesređenost načelo lucidnosti. Njegov je zaziv koherencije subverzivan, jer "esej razdire teorije koje su mu blizu; njegova je tendencija uvijek tendencija likvidaciji mnijenja, pa i onoga kojim sam započinjne".⁶⁷ Otud je refleksivna forma *Ispita savjesti* "kritička forma par excellence".⁶⁸ Esejistički subjekt djeluje antimitski jer postoji isključivo u onom promišljenom, to jest razumije istinu samo kao rad bića i djeluje antiznanstveno jer promišlja isključivo ono postojeće, to jest razumije rad bića kao istinu. Takav odnos radikalno mijenja metodološki obzor razumijevanja subjekta.

Kao prvo, subjekt više nije primoran posredovati se u metajezičnom diskursu koji pretpostavlja uvjete stvaranja i upravlja njezinim učincima. Esej eksperimentira u mreži subjektivnih preoblikovanja i umjesto simulirane, pret-postavljene metodologije posreduje superstrukturu kao infrastrukturu. Esej ništa ne izostavlja, jer ništa ne pretpostavlja. Zato je njegov eksperiment tako bogat improvizacijama, uvertirama, digresijama. To su sve razvojni elementi mislećeg čina:

"Moja mi se gazdarica čudi, što sam još u sobi, dok ovo pišem, te mi kuca na vrata. Ona me upozorava na to, da su četiri sata, pa je zapanjena, kako nijesam izašao da jedem. Ja je mirim, da nijesam gladan, no ona se ipak vrpolti, jer ne može da pojmi ovoga žara ... No, dakle, ja zaboravljam da se tu radilo o nekom ručku i pišem dalje. Već se smrkava, jer je teško naoblačeno. Ja slušam, kako moje pero škripi po hartiji, i veselim se, što sam iza dugoga razmaka kada sam već od gnjeva - od gnjeva a ne od nemoći - htio prestati da pišem opet osjetio ne potrebu no nuždu i neizbježivost da mrčim hartiju."⁶⁹

Kao drugo, subjekt više nije primoran posredovati se u spekulativnom diskursu koji pretpostavlja logiku stvaranja i nadzire njezine učinke. Esejistički subjekt proizvodi infrastrukturu čime se premošćuje jaz između onoga čime se proizvodi i onoga što se proizvodi. Esej nije tek puki izljev spontaniteta, niti *ad hoc* analiza voljom ili interesom opskrbljenog pojedinca,⁷⁰ on je naime komunikativna praksa kojom subjekt pristupa svijetu i tako proizvodi sporazumijevanje.

67 THEODOR ADORNO, "Esej o eseju", u: *nav. dj.*, str. 31.

68 *Isto*, str. 31.

69 T. UJEVIĆ, *Ispit savjesti*, str. 116.

70 I ovdje je riječ o kritičkom činu par excellence: "Slobodu koja moderna uzima kao svoju i bezuvjetnu, esej prepušta igri slučaja. Tako se ono što predstavlja najdalji i najradikalniji kritički doseg eseja čini kao nepodnošljiva i proizvoljna afektacija subjekta" (JELA SABLJIĆ VUJICA, *Teorija i geneza eseja*, FFSUM, Mostar, 2018., str. 79).

Misliti znači sporazumijevati se:

"Misao je sama po sebi uživanje, ali uživanje, koje nije sasvim sebično i koje traži da se kadikad od njega odmaramo. Misliti, razmišljati, premišljati se znači i domišljati se, naime na koncu stvarati hipoteze o mogućnostima praktičkih preduzeća i pothvata. Nije dakle važno samo da mislim, nego i to, da svoju misao upravim nekomu živomu, dostojnom ili korisnom predmetu."⁷¹

Tako se unutarnji prijemor *Ispita savjesti* u isto vrijeme i izlaže i oblikuje. Iskušavanje savjesti, ispitivanje savjesti, "traženje izraza, uporišta"⁷² i "male, privremene sinteze"⁷³ ukazuje na prijemor, ali ga i produbljuje. Drukčije i ne može biti. Forma refleksije koja se upliće u sadržaj asimilira kriznu supstancu. Refleksivna forma koja se rastvara u sadržaju komunicira kriznu supstancu. *Ispit savjesti* je dokument krize, mutna, somnambulna skica, i, stoga, dokument kritike. On djeluje kritički upravo tako što otvara prijemor:

"Jer ja sam mrtav, čitatelji, ako to ne znate: ja sam mrtav; ja počivam dublje u svojoj pečali i bijedi, nego li je Lazar počivao u grobnici ... Augustin Ujević je odista umro, i ovaj čovjek koji diše u njegovoj lešini i navlači na se njegovo odijelo, jeste samo njegov neki prisni prijatelj ili čak sekretar, koji zna izvjesne njegove tajne, ali nije on."⁷⁴

Drugim riječima: ako subjekt promišlja tako što se kreće infrastrukturom, tako što upija, ne znači li to da i sa snagom uviđanja, on upija i slabost uviđanja? Ako se mora posredovati da bi se razumio, ne znači li to da on time zaprima i samu stihiju posredovanja? Ne ispija li on tako otrov koji ga ubija tako što ga liječi? Naposlijetku, subjekt je jedna drama.

6. Zaključak

Ujevićev *Ispit savjesti* nedvojbeno ostaje nesređen, nerazriješen, prijemoran. Pjesnik ne uspijeva obnoviti sliku svijeta, ne uspijeva stvoriti svoj filozofski sustav niti malu, privremenu sintezu, "pa makar ona vrijedila samo mjesec dana".⁷⁵ Na kraju ostaje mutna, somnambulna skica, "s mnogo trzaja, vrlo nervozna".⁷⁶ Stoga se s pravom *Ispit savjesti* može razumjeti kao krizni dokument. On upućuje na krizu

71 T. UJEVIĆ, *Ispit savjesti*, str. 113.

72 *Isto*, str. 86.

73 *Isto*, str. 87.

74 *Isto*, str. 124-125.

75 *Isto*, str. 87.

76 *Isto*, str. 134.

samoodređenja koja zahvaća diskurzivnu praksu, kao i duhovno raspoloženje "poslije preloma". Načini na koji subjekt pristupa svijetu radikalno se dovode u pitanje, isto kao i načini na koji subjekt pristupa sebi. Sve je to nazočno u pjesnikovu zazivu koherencije, traženju izraza i uporišta. Utoliko je *Ispit savjesti* dokument vremena. No, njegov radikalizam ne zastaje na negaciji prethodnih odnosa posredovanja, nego, s jedne strane, neprestano radi na reviziji norme koja se upliće u formu refleksije, a, s druge, stvara eksperimentalne spojeve koji konkretiziraju novu posredničku praksu. Utoliko je *Ispit savjesti* dokument kritike.

Recenzije i prikazi

***Recensions and
Book Reviews***

JOSIPA BARAKA PERICA, *Starokršćanska arheologija: pogrebni običaji i njihova tranzicija*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2021., 259 str.

Knjiga autorice Josipe Baraka Perica objavljena je 2021. godine u nakladništvu Sveučilišta u Zadru. Autorica je zaposlena na spomenutom Sveučilištu od 2006. godine na Odjelu za arheologiju gdje trenutno održava nastavu na preddiplomskom i diplomskom studiju. Sadržajno knjiga se sastoji od dva dijela, a svaki od ta dva dijela podijeljen je na šest poglavlja koja se, radi lakšeg praćenja izložene teme, sastoje od više podnaslova. Samom prvom dijelu prethodi autoričin *Predgovor* (str. 10-11) u kojemu izlaže ciljeve i motivacije pisanja ovoga dijela, zatim definira neke osnovne pojmove (npr. definira sami pojam starokršćanska arheologija) te na kraju zahvaljuje svojim suradnicima. Specifičnost ove knjige jest da svaki od dva dijela ima svoj *Uvod*, a svako numerirano poglavlje završava kratkim *Zaključkom* i popisom literature koja je uputa čitatelju na daljnju nadogradnju teme.

U prvom dijelu knjige (str. 15-113), analizirajući materijalne arheološke ostatke kao i mnogobrojne pisane izvore, autorica pokušava, čitatelju razumljivim izričajem, približiti samo značenje i važnost poganskih pogrebnih običaja antičkog rimskog čovjeka te kasnije pod utjecajem kršćanstva, njihovu dugotrajnu tranziciju u pogrebne običaje djelomično poznate i današnjem čovjeku. Ta tranzicija vidljiva je kroz više segmenata, a prvi obrađeni (str. 19-32) u ovom dijelu knjige jest pojava odvojenih kršćanskih groblja, a time i formiranje prve kršćanske materijalne kulture. Prekretnica jest 3. stoljeće kada dolazi do postupne i spore diferencijacije između klasičnoga rimskog i kršćanskoga pogreba (str. 33-42) što nam je vidljivo iz pisanih izvora ranih kršćanskih autoriteta koji upozoravaju, kritiziraju i daju preporuke vezane za pogrebne običaje. Jedan od većih problema na koje upozoravaju kršćanski oci toga vremena jest čašćenje mučenika i svetaca (str. 43-54) na godišnjicu njihove smrti (*dies natalis*), odnosno održavanje pogrebnih banketa. Crkveni autoriteti nastoje iskorijeniti takve gozbe, a umjesto njih propagiraju održavanje misnih slavlja i molitvu, a na mjestima grobova podižu mučeničke bazilike koje često imaju funkciju i grobišnih crkava. Arheološki tragovi pogrebnih gozbi u vidu menzi, posuđa, ostataka hrane, epigrafskih spomenika,

prikaza na mozaicima i freskama uistinu su mnogobrojni, i autorica im posvećuje posebnu pažnju (str. 55-78), što nam govori da su rane kršćanske zajednice vrlo sporo, unatoč preporukama, napuštale ovaj poganski običaj. Iduće pitanje kojim se autorica bavi jest gradnja crkava na selima (str. 79-84), točnije na privatnim posjedima, ulogom posjednika koji su ih gradili kao i crkvenim normativima kojima se pokušalo ograničiti privatiziranje tih crkava (a pravila su tu da se krše).

Vrlo zanimljiva tema koju je autorica pokušala približiti čitatelju odnosi se na položaj, smrtnost i pogrebne običaje male djece u kasnoantičkom rimskom svijetu i njihove promjene koje su se dogodile pod utjecajem kršćanstva. Ovu temu autorica je izdvojila iz predviđenih poglavlja i u knjizi se nalazi kao međutekst ili međupoglavlje (str. 85-96) što apsolutno ne umanjuje njegovu važnost, nego dodatno obogaćuje sliku pogrebnih običaja koja su kroz ranija poglavlja obrađena te arheološki potvrđena. Zadnje poglavlje (str. 97-113) prvoga dijela knjige autorica je posvetila pitanju kontinuiteta i noviteta u pogrebnim običajima u ranome srednjem vijeku.

U drugom dijelu knjige (str. 117-225) autorica na konkretnim primjerima arheoloških lokaliteta i materijalne građe pronađene na njima, iz bližeg i daljeg susjedstva, prezentira tranziciju pogrebnih običaja obrađenih u prvom dijelu. Radi se o urbanim i ruralnim grobljima, a zajednička nit vodilja jest prisutnost grobnica na svod (koje su dirigirale kasniju gradnju crkve na lokalitetu, ako je uopće bila prisutna) ili grobnica i groblja klesanih u stijeni. To su lokaliteti: nekropola grada *Sopiana* u Mađarskoj (str. 123-142), nekropola Jagodin Mala u Srbiji (str. 143-156), starokršćansko groblje El-Bagawat u Egiptu (str. 157-174), nekoliko karakterističnih starokršćanskih crkvi i grobnica na svod (str. 179-194) s prostora Bugarske i Rumunjske, s lokaliteta Ostrovice kod Niša u Srbiji te je vrlo zanimljiva arheološka situacija ispod crkve sv. Lovre u Grenobleu. Nadalje, od velikog značenja za ovu tematiku jest grobnica iz Silistre u Bugarskoj (str. 195-202), iznimno bogata freskoslikarstvom, i lokalitet Vaste (Fondo Giuliano) u Italiji (str. 209-220). Kako su ovi lokaliteti u domaćim znanstvenim publikacijama više poznati imenom, a manje sadržajno, autorica, na temelju dosadašnjih istraživanja, čitatelju donosi za svaku od njih geografsko lociranje, povijest dosadašnjih istraživanja, opće karakteristike, analizu ikonografije (najviše prisutna na freskama) i ostale važne materijalne dokaze koji upućuju na prisutnost pogrebnih gozbi. Osim već spomenutih lokaliteta, autorica se kroz kratka međupoglavlja dotakla važnosti još triju lokaliteta: lokalitet La Alberca u

Španjolskoj (str. 175-178), grobnica na svod na Sardiniji (str. 203-208) i lokalitet Voden u Bugarskoj (str. 221-225). Izlaganje završava *Općim zaključkom* (str. 227-235). Tekst je popraćen mnogobrojnim fotografijama što uvelike olakšava razumijevanje same teme, a popis fotografija s opisom donesen je na kraju knjige (str. 247-256). Naravno, tu je i popis literature (str. 237-246) i kratki životopis autorice.

Autorica ovu knjigu naziva priručnikom i ističe da ima edukativni karakter namijenjen nastavi arheologije diplomskoga studija, odnosno studentima koji već imaju određeno znanje iz starokršćanske arheologije. Međutim, ova knjiga napisana je toliko razumljivo, zanimljivo i pristupačno da je time dostupna i puno široj čitalačkoj publici zainteresiranoj za tematiku staroga kršćanstva, a ne isključivo arheolozima ili znanstvenoj publici iz srodnih disciplina.

Ana Zadro

ANTE UGLEŠIĆ, *U potrazi za Višeslavovom krstionicom (In Search of Višeslav's Baptistery)*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2022., 120 str.

U nakladi Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika iz Splita (Katalozi i monografije 24) objavljeno je 2022. godine dvojezično djelo (na hrvatskom i engleskom) arheologa Ante Uglešića pod naslovom *U potrazi za Višeslavovom krstionicom (In Search of Višeslav's Baptistery)*. Na početku djela nalazi se predgovor, a nakon toga slijedi sedam poglavlja. Na kraju se nalaze izvori, tiskani povijesni izvori i literatura, Fabrizio Antonelli: Arheometrijska analiza uzorka mramora arheološkog artefakta pronađenog u Ninu, te pogovor, sažetak i bilješka o autoru.

Nakon *Predgovora* (str. 9-10), u kojemu autor donosi kratak uvod u djelo i objašnjenja što ga je potaklo na istraživanje ove problematike, slijedi prvo poglavlje s naslovom *Otkriće krsnog zdenca s imenom kneza Višeslava i pregled njegove obrade u literaturi* (str. 11-28). U poglavlju je donesen sažet pregled najvažnijih radova koji su se bavili istraživanjem krsnoga zdenca s imenom kneza Višeslava. Oni obuhvaćaju razdoblje od 1852. godine, kada je započela znanstvena i stručna rasprava o njemu, pa sve do 2018. godine. Autor također navodi kako se krsni zdenac prvi put spominje u pismu Federiga (Federico) Altana upućenom kapucinu Filipu iz Verone 1749. godine. Krsni zdenac s imenom kneza Višeslava prvotno se nalazio u Veneciji, u kapucinskom samostanu Presvetog Otkupitelja na otočiću Giudecca, a potom je 1853. godine smješten u Muzej Correr. Tek je 1942. godine prenesen iz Venecije u Hrvatsku. Drugo poglavlje nosi naslov *Opis krsnog zdenca s imenom kneza Višeslava* (str. 29-35). U njemu je predstavljen kratak ali potpun opis krsnog zdenca, pri čemu autor na kraju naglašava da je on sigurno tijekom dužeg vremena bio u upotrebi, a budući da su sve stranice zdenca uvijek vidljive, sigurno je bio smješten u sredini krstionice.

Arheološka istraživanja kompleksa crkve sv. Asela u Ninu (str. 37-51) tema je trećega poglavlja. U njemu je autor predstavio sva arheološka istraživanja današnjeg kompleksa crkve sv. Asela (Anselma) u Ninu. Takva istraživanja započela su u 19. stoljeću, a o prvom od njih, onom iz 1843. godine, osim kasnijeg spomena u literaturi, ne zna se ništa

više. O istraživanjima koja su pokrenuta krajem 19. i početkom 20. stoljeća, kako autor navodi, osim nekoliko skica, fotografija i tlorisnih situacija, nije sačuvana nikakva dodatna dokumentacija. Prvo važnije istraživanje započeo je talijanski arheolog i epigrafičar Pietro Sticotti 1895. godine, a na njih se nadovezao Luka Jelić arheološkim istraživanjima 1910. godine. Sljedeća arheološka istraživanja, zapravo revizijska istraživanja, obavljena su 1960. godine, a vodili su ih Mate Suić i Melkior Perinić. Nova istraživanja provodila su se od 1973. do 1980. godine u okviru uređenja unutrašnjosti crkve sv. Asela u Ninu. Značajnija istraživanja provedena su u razdoblju od 1995. do 2005. godine. U pregledu ovih istraživanja autor je posebnu pažnju skrenuo na istraživanja koja su obavljena 2001. godine. Istraživanja je obavio tadašnji Odsjek za Arheologiju Filozofskog fakulteta u Zadru pod vodstvom Janka Beloševića dok je njegov zamjenik bio Ante Uglešić.

Naslov četvrtog poglavlja glasi *Pisani povijesni izvori i literarni zapisi za krstionicu s kamenim krsnim zdencom u kompleksu crkve sv. Asela u Ninu* (str. 53-64). U njemu su obrađeni određeni pisani zapisi o smještaju krstionice, odnosno samo oni izvori koji spominju krstionicu sa sjeverne strane crkve te kameni ili mramorni zdenac koji se nalazio u njoj. Najstariji izvor datiran je u 1499. godinu i riječ je o izvješćima (prijepisima) prilikom vizitacija ninske crkve i biskupije. Među brojnim izvorima autor posebno ističe važnost zapisa koji je ostavio zadarski crkveni povjesničar Carlo Federico Bianchi iz 1880. godine naglašavajući da mu dosad nije posvećena posebna pozornost. Zapis je u značajnoj mjeri sličan tekstu Anonima Filippija, ali se u određenim detaljima i bitno razlikuje. Peto poglavlje naslovljeno je *Kompleks crkve sv. Asela u Ninu – presjek faza nastanka i izgradnje* (str. 65-78). U ovom poglavlju autor je napravio pregled svih poznatih faza izgradnje kompleksa crkve sv. Asela u Ninu, od najstarijeg krajem 4. ili početkom 5. stoljeća kao ranokršćanskog kompleksa, preko srednjovjekovnih faza pa sve do posljednjih krajem 18. stoljeća.

Šesto poglavlje nosi naslov *Rasprava* (str. 79-92) i ono je obrađeno kroz četiri podnaslova. U prvom od njih *O krstionici* autor zaključuje da se na temelju pisanih izvora, a posebno djela C. F. Bianchia i A. Filipija kao i izvještaja vizitacija, te revizijskih arheoloških istraživanja iz 2001. godine krstionica nalazila sa sjeverne strane crkve sv. Asela. Nakon što je određen položaj krstionice autor u podnaslovu *O krsnom zdenku* naglašava kako se on nalazio u spomenutoj krstionici te da ga brojni pisani izvori spominju, a pojedini donose i detaljnije opise. Autor se ponovo vraća na dva važna djela koji ga spominju, A.

Filipi navodi da je bio "kameni" te s "natpisima i grbovima" dok C. F. Bianchi piše da je to bila "mramorna krstionica, ukrašena vjerskim simbolima u plitkom reljefu", što je ujedno i precizniji opis, a oba zapisa dovode se u vezu s krsnim zdencom s Višeslavovim imenom. Osim toga, autor naglašava da postoji još jedan važan pokazatelj prema kojem se ovaj krsni zdenac treba dovesti u vezu s Ninom i crkvom sv. Asela, a riječ je o tragovima tamnih naslaga koje su nastale kao posljedica požara ali i naknadnog čišćenja istih što je ostavilo tragove izglaćanih stijenki. Na kraju ovoga dijela autor iznosi mišljenje i o tome kada je krsni zdenac premješten u Veneciju, te ističe da je to moglo biti između 1727. godine, kada se zdenac posljednji put spominje u apostolskim vizitacijama i 1746. godine kada je krstionica srušena. Nadovezujući se na prethodno autor u trećem dijelu s podnaslovom *O dataciji i radioničkom podrijetlu krsnog zdenca* iznosi mišljenja o postanku zdenca koja "se temelje na tipološko-stilskoj analizi njegova ukrasa na prednjoj strani, teksta natpisa na njemu te provedene petrografske analize". Na temelju toga autor smatra da je krsni zdenac nastao u radionici koja je u literaturi poznata kao Benediktinska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira. Posljednji dio ovoga poglavlja autor završava s podnaslovom *O svećeniku Ivanu i knezu Višeslavu*. Ono što je posebno važno istaknuti jest mišljenje prema kojem autor smatra Višeslava sinom kneza Domagoja te da ga je on nakon njegove smrti i naslijedio. Osim toga, svećenik Ivan, čije se ime nalazi na zdencu, poznat je iz nekoliko pisama iz vremena kneza Domagoja i kneza Branimira. Svećenik Ivan dao je naručiti izradu krsnog zdenca, što je jasno i prema natpisu na zdencu, a autor zaključuje da je to bilo za potrebu osnutka Ninske biskupije koja je prema njemu osnovana 879. godine. U zadnjem poglavlju *Zaključna razmatranja* (str. 93-97) autor je ukratko sumirao rezultate svojih istraživanja do kojih je došao.

Višeslavova krstionica odnosno krsni zdenac s imenom kneza Višeslava pripada redu onih pitanja koja hrvatska historiografija pokušava riješiti već duže od stoljeće i pol. U tomu pogledu brojni znanstvenici iz različitih područja i polja dali su, i još uvijek daju, gotovo u jednakoj mjeri brojne i često potpuno različite odgovore. Ono što je sigurno jest da danas o ovoj tematici znamo ipak više nego li prije stoljeće i pol kada su započela znanstvena istraživanja o njoj. Važan doprinos tomu i hrvatskoj historiografiji ranoga srednjeg vijeka daje i ovo djelo Ante Uglešića s naslovom *U potrazi za Višeslavovom krstionicom*.

Goran Mijočević

Ivica GLIBUŠIĆ, *Politika Hrvatske seljačke stranke 1919.-1929.: izborni rezultati u Mostarskoj oblasti*, Vlastita naklada, Mostar, 2023., 254 str.

Ivica Glibušić je 2023. godine u vlastitoj nakladi objavio knjigu *Politika Hrvatske seljačke stranke 1919.-1929.: izborni rezultati u Mostarskoj oblasti*. Uz *Uvod* (str. 7-10) i *Zaključak* (str. 228-235) knjiga sadrži *popise kratica* (str. 236-237), *izvora i literature* (str. 238-246) te *imena* (str. 247-254), a razrada teme podijeljena je u šest poglavlja, koji se dalje dijele na 29 potpoglavlja.

U poglavlju *Političko organiziranje Hrvata 1919.-1923.* (str. 11-54) Glibušić navodi kako je pod "čizmom" srpske vojske 1918. godine uspostavljena prva jugoslavenska država temeljena na ideji velikosrpsva, a u toj su državi uskoro ukinute institucije pokrajinskih autonomija s ciljem osnaživanja centralizma. U takvim okolnostima odvijalo se političko organiziranje bosanskohercegovačkih Hrvata. Prvotno je obnovljena Hrvatska narodna zajednica (dalje: HNZ), ali samo kao gospodarstvena i prosvjetna organizacija. Kao politička reaktivacija HNZ-a trebala je služiti Hrvatska pučka stranka (dalje: HPS), koja je za cilj imala okupljanje svih bosanskohercegovačkih Hrvata oko jedinstvene stranke. Svećenstvo je pozivalo puk na lojalnost toj organizaciji. Bosanskohercegovački političari odbijali su pristup općejugoslavenskoj Demokratskoj stranci zbog njezina zalaganja za centralizam, a kao prihvatljivi izbori ostali su oslanjanje na Zagreb kao političko središte hrvatstva te priključenje klerikalnoj Pučkoj stranci na razini države koju su trebali predvoditi Slovenska ljudska stranka (dalje: SLS) i Hrvatski katolički pokret (dalje: HKP) na čelu s Hrvatskim katoličkim senioratom. Dok su katolički biskupi i pripadnici HPS-a, kao političkoga organa HKP-a, priznavali Privremeno narodno predstavništvo (dalje: PNP) koje je zasjedalo u Beogradu kao jedini prihvatljiv mehanizam političke borbe, Stjepan Radić odbijao je priznati legitimitet toga tijela. Nakon što je Antun Korošec posjetio Mostar osnovan je HPS za Hercegovinu uz podršku vodstva Hercegovačke franjevačke provincije, a Petar Rogulja i Janko Šimrak radili su na osnivanju bosanske podružnice kao integralnoga dijela SLS-a. S druge strane, Jozo Sunarić, jedan od utjecajnijih pripadnika HNZ-a iz austrougarskoga razdoblja, smatrao je da Korošec svojim

djelovanjem razbija jedinstvo bosanskohercegovačkih Hrvata koji bi prvotno trebali osnovati vlastitu jedinstvenu stranku koja će potom tražiti političke partnere zalažući se za načelo federalizma. Bosanski i hercegovački franjevački provincijali, fra Bonifacije Vidović i fra Didak Buntić, pozivali su na premošćivanje sporova i očuvanje nacionalnoga jedinstva. Hrvatski zastupnici iz Bosne i Hercegovine u PNP-u djelovali su u Narodnom klubu oslonjeni na Zagreb odbijajući ideju formiranja Jugoslavenske pučke stranke. Hercegovački franjevci, među kojima se isticao fra Dominik Mandić, uglavnom su pristupili HPS-u pa je pod njihovim pritiskom tu stranku podržao i fra Didak Buntić. Bosanski franjevci su pak podržali političare koji su se odlučili za osnivanje Hrvatske narodne stranke, kao političke opcije usmjerene prvenstveno na bosanskohercegovačke Hrvate. Iste strukture su u konačnici osnovale stranku, ali pod imenom Hrvatska težačka stranka (dalje: HTS), s fra Jozom Markušićem, zamjenikom provincijala Bosne Srebrene, kao predsjednikom. Usprkos nekoliko pokušaja uspostave dijaloga i sjedinjenja, HPS i HTS opstale su kao posebne stranke, prva s načelom centralizma i oslanjanjem na državne institucije u Beogradu i sa SLS-om kao liderom, a druga kao federalistička opcija koja je slijedila politiku Zagreba. Na prvim izborima za ustavotvornu skupštinu u prosincu 1920. HTS je osvojio 38.390 glasova u Bosni i Hercegovini, odnosno šest mandata, a HPS 20.744 glasa što im je donijelo tri mandata. HPS je sudjelovao u radu Ustavotvorne skupštine kao dio Jugoslavenskoga kluba zajedno sa SLS-om i Bunjevačko-šokačkom strankom, dok je HTS apstinirao od parlamentarnoga rada, jednako kao i Hrvatska republikanska seljačka stranka (dalje: HRSS) i druge manje hrvatske stranke.

Na početku drugoga poglavlja *Osnivanje Hrvatske seljačke stranke* (str. 55-118) autor navodi da se u nazivu Hrvatske pučke seljačke stranke očitovala njihova orijentacija, tako da je pridjev "pučka" upućivao na njihovu usmjerenost na cijeli narod, a "seljačka" na fokusiranje prema seljaštvu koje je činilo 90% hrvatskoga stanovništva. Radić je smatrao da "mali narodi" nisu mogli samovoljno mijenjati državne granice, stoga se zalagao za političku borbu u okvirima postojećih međunarodno priznatih granica. On se na početku Prvoga svjetskog rata zalagao za austroslavizam, odnosno formiranje hrvatske teritorijalno-administrativne jedinice unutar okvira Habsburške Monarhije, a kada je pred kraj rata spoznao da je takva opcija neizvediva, prihvatio je ideju spajanja južnoslavenskih dijelova Dvojne Monarhije u konfederaciju ili federaciju sa Srbijom i Crnom Gorom. Iako je prihvatio ideju formiranja jugoslavenske države kao sredstva očuva-

nja hrvatskoga teritorijalnog integriteta, Radić nije priznao monarhiju, dinastiju ni vladu u Beogradu jer ih nije ratificirao Hrvatski sabor. Usmjerenost na načelo republikanizma Radić je istaknuo pridjevom "republikanska" koji je zamijenio izraz "pučka" iz dotadašnjega naziva stranke. HRSS je nakon prvih izbora u prosincu 1920. preuzeo primat u hrvatskoj politici s načelima narodnoga opredjeljenja, socijalne pravde i demokracije. Politička taktika HRSS-a bila je promjenjiva u razdoblju od 1920. do uvođenja diktature 1929. godine. HRSS je na početku kao predvodnik hrvatskih stranaka okupljenih u Hrvatskome bloku apstinirao od rada parlamenta. Uz SLS i Jugoslavensku muslimansku organizaciju (dalje: JMO) formirali su Federalistički blok, a Radić je putovanjima po Europi nastojao internacionalizirati hrvatsko pitanje pa je s tim ciljem učlanio vlastitu stranku u Seljačku internacionalu u Moskvi. Zbog takve odluke vodstvo HRSS-a završilo je u zatvoru pred izbore 1925. godine, nakon čega su se nagodili s predstavnicima režima te priznali ustav i monarhiju, a naposljetku ušli i u vladu. Međutim, predstavnici HRSS-a već su se 1927. godine vratili u opoziciju i formirali oporbenu Seljačko-demokratsku koaliciju (dalje: SDK), pokazavši tim činom da im cilj nije bio zadržavanje pozicije vlasti nego provedba političkoga ideala federaliziranja jugoslavenske države, što nisu uspjeli provesti za vrijeme participiranja u koalicijskoj vladi s radikalima. Radić je smatrao da Hrvatska ima povijesno pravo na Bosnu i Hercegovinu, ali je 1920-ih godina izbacio takvu retoriku kako bi privukao bosanskohercegovačke muslimane nezadovoljne beogradskim centralizmom i načinom provedbe agrarne reforme. Radić je smatrao da se muslimani trebaju prikloniti Hrvatima kao civilizacijski najrazvijenijem južnoslavenskom narodu. Prije izbora 1923. godine, djelovanje HRSS-a u Bosni i Hercegovini svodilo se na oblikovanje politike HTS-a koji je bio svojevrsna Radićeva podružnica za te prostore. U ovome razdoblju po svome političkome djelovanju isticao se Bariša Smoljan, prvotno član HTS-a, a kasnije HRSS-a. Smoljan se zalagao za poboljšanje uvjeta sadnje duhana za hercegovačke Hrvate koji su dobivali manje struka za sadnju od Srba, a njihov duhan procjenjivan je kao manje kvalitetan te su za njega određivane niže otkupne cijene. Nemogućnost akumulacije kapitala povoljnijom prodajom duhana, utjecala je na nemogućnost rješavanja problema gladi za vrijeme nerodnih godina. U isto vrijeme hercegovačkim samostanima dopuštena je sadnja više struka nego što su uopće sadili, a otkupne cijene su im bile više, što je bila nagrada za prorežimsku orijentaciju HPS-a koja je okupljala većinu članova hercegovačke franjevačke zajednice. Beogradski režim

lojalnost stanovništva nastojao je izgraditi represijom, a zbog toga je samo rasla popularnost HRSS-a koji se isticao borbom za poboljšanje životnih prilika hercegovačkih Hrvata. Radić je više puta naglašavao da treba odvojiti katolicizam od klerikalizma, a svoju privrženost katoličkoj vjeri iskazivao je sudjelovanjem na brojnim vjerskim ceremonijama i obredima. Uz to, zalagao se za provedbu agrarne reforme na crkvenim posjedima.

Treće poglavlje naslovljeno je *Izbori 1923.* (str. 119-144). Radi se o prvim izborima na kojima je HRSS izašao s vlastitom listom u bosanskohercegovačkoj izbornoj jedinici. Radić je odbacio koaliciju s "gospodom" iz Zagreba, odnosno s Hrvatskom zajednicom i Hrvatskom strankom prava, te suradnju s HTS-om čije je članove kritizirao jer nisu davali dovoljnu važnost seljaštvu. Većina članova HRSS-ove liste za Bosnu i Hercegovinu bili su lokalni seljaci ili domaći političari, a mnogi su bili bivši članovi HTS-a. Iako je vlada u vrijeme izbora provela mobilizaciju u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini kako bi smanjila broj glasova za HRSS, ipak je na izborima 1923. godine Radićeva stranka ostvarila pobjedu i postala jedina hrvatska stranka s mandatima u Bosni i Hercegovini, te je nakon radikala bila druga opcija po broju birača i mandata u tom izbornom okrugu. HRSS je nakon izbora sklopio Markov protokol s radikalima prema kojemu je dogovorena obustava parcelizacije zemlje te nastavak HRSS-ove parlamentarne apstinencije. Međutim, kako režim nije provodio taj dogovor, Radić se odlučio na pokušaj internacionalizacije hrvatskoga pitanja prilikom čega je "navukao" Zakon o zaštiti države na vlastitu stranku tako da je vodstvo HRSS-a nove izbore dočekalo u zatvoru.

Izbori 1925. (str. 145-184) naslov je četvrtoga poglavlja. Pripreme za izbore HRSS je dočekao u oporbi. Radić je bio spreman podržati vladu Ljube Davidovića, čelnika Demokratske stranke, ako bi on radio po načelima Oporbenoga bloka koji su činile hrvatske stranke, SLS, JMO te Demokratska stranka. Kralj Aleksandar, Nikola Pašić, vođa radikala, i Svetozar Pribićević, predsjednik Samostalne demokratske stranke (dalje: SDS) koja je činila koalicijsku vladu s radikalima, pribojavali su se Davidovićeve preuzimanja vlasti jer su smatrali da će on previše pogodovati HRSS-ovim zahtjevima. Za vrijeme Pašić-Pribićević vlade krajem 1924. godine gore navedene četiri oporbene stranke formirale su Blok narodnog sporazuma i seljačke demokracije. HRSS je za potrebe pridruživanja bloku pristao na umjereniju politiku pa su umjesto federalizma tražili samoupravu s izmjenom ustava prema načelima parlamentarne monarhije s ceremonijalnom

ulogom monarha. Na izborima početkom 1925. godine HRSS je dobio 532.872 glasa čime su zauzeli mjesto druge stranke po broju glasača i mandata, zbog čega su radikali bili prisiljeni na sklapanje novoga sporazuma. HRSS je pristao izbaciti pridjev "republikanska" iz imena stranke te su priznali monarhiju i Vidovdanski ustav, a zauzvrat su dobili mogućnost sastavljanja vlade s radikalima. Zbog toga su brojni političari napustili stranku i osnovali niz manjih disidentskih organizacija među kojima se isticala Hrvatska federalistička seljačka stranka. HPS je napadao Radića da je postao centralist i da je radio na rušenju interesa Katoličke Crkve. No, ulazak u vladu nije značio i premošćivanje jaza između Hrvatske seljačke stranke (dalje: HSS) i radikala, tako da je Radić još kao ministar kritizirao politiku radikalskih ministara i zastupnika.

Peto poglavlje naslova *Izbori 1927.* (str. 185-220) autor započinje opisivanjem prvih oblasnih izbora prije kojih je HSS istupio iz vlade i vratio se u opoziciju. Iako je HSS izgubio na popularnosti zbog ranijega participiranja u vladi, i na novim je izborima u siječnju 1927. pokazao primat među hrvatskim glasačima tako da su osvojili 41 oblasni mandat u Bosni i Hercegovini, dok je naj snažnija stranka, Narodna radikalna, dobila 48 mandata. Na sljedeće skupštinske izbore iste godine Radićeva stranka izašla je pod imenom Narodna seljačka stranka, želeći time pridobiti glasače i u nehrvatskim krajevima. Stranka je na tim izborima dobila 381.370 glasova, što je bilo znatno manje nego na prethodnim izborima, ali su i dalje ostali jedina politički važna hrvatska opcija jer su njihovi prijašnji glasači u većoj mjeri apstinirali od izbora nego što su se priklonili drugim strankama. Ipak, određene nezadovoljnice privukao je HPS koji je na izborima 1927. godine ponovo dobio jedan mandat, po prvi put nakon izbora za ustavotvornu skupštinu. Posljednji izbori prije zavođenja diktature bili su općinski izbori u listopadu 1928., održani nakon atentata u skupštini i Radićeve smrti, a na njima je HSS dobio 749 od ukupno 4470 zastupničkih mjesta u Bosni i Hercegovini, dok je HPS ostvario samo 30 mandata. Na tim je izborima izlaznost Srba bila 50%, muslimana 65%, a Hrvata čak 90% što pokazuje u kojoj je mjeri atentat homogenizirao hrvatsko glasačko tijelo i istaknuo potrebu za rješavanjem hrvatskoga nacionalnog pitanja. U tim uvjetima, HSS se jasno profilirao kao općenacionalni masovni pokret, iako su i na svim ranijim izborima pokazivali da su bili jedina politički potentna hrvatska stranka i općehrvatski politički organ.

U posljednjem poglavlju naslovljenome *Atentat u narodnoj skupštini u Beogradu* (str. 221-227) Glibušić opisuje rad HSS-a nakon skupštin-

skih izbora 1927. godine. Radić je nakon izbora formirao oporbeni SDK s čelnikom SDS-a Svetozarem Pribićevićem. Nova se koalicija zalagala za reviziju ustava prema načelima federalizma te širenje lokalnih samouprava. Zastupnici SDK ukazivali su na koruptivnost radikalskih političara, a zbog spominjanja kralja više puta su isključivani sa sjednica. Sjednice skupštine tijekom 1928. godine često su bile prekidane svađama, uvrjedama i tučama, a nisu izostajale ni prijetnje ubojstvom. Na sjednici 20. lipnja 1928., u kojoj su ranjeni i ubijeni HSS-ovi zastupnici, nije bio prisutan nijedan član Jugoslavenškoga bloka, u kojemu se nalazio i HPS, što navodi na indicije da su bili informirani o onome što se spremalo. Nakon atentata u skupštini mandat za sastav vlade ponuđen je i Radiću kako bi se tim činom primirili Hrvati, ali Radić je to odbio pa je vladu sastavio Antun Korošec zajedno s radikalima, JMO-om i HPS-om. HPS je tim činom pristao na rad u skupštini i vladi koje sve ostale hrvatske stranke nisu htjele priznati jer su jasno očitovale protuhrvatski karakter dotadašnjega državnog režima.

HRSS/HSS je na svim izborima od 1920. do 1928. godine iskazivao politički primat u hrvatskome nacionalnom korpusu, te je u tome razdoblju bio jedini doista bitan čimbenik hrvatske politike. Takvu popularnost zadobili su usmjerenjem na seljačku većinu i zalaganjem za poboljšanje općih životnih uvjeta, ali i hrvatskih nacionalnih prava. Ta je stranka svoju premoć zadržala i nakon razdoblja formalne diktature, tako da se s pravom može reći da je u razdoblju prve Jugoslavije HSS bio općehrvatski nacionalni pokret. Osim detaljnoga prikaza "visoke" politike HSS-a, ova knjiga obrađuje i njihovu taktičku politiku na lokalnoj hercegovačkoj razini, te osvjetljava životne prilike hercegovačkoga stanovništva i donosi vrijedan prikaz njihovih egzistencijalnih problema. Stoga je Glibušićevo djelo korisno za upoznavanje političkoga razvoja najvažnije hrvatske stranke u 1920-im godinama, ali i za širenje spoznaja o političko-gospodarskim prilikama tadašnje Hercegovine.

Zvonimir Herceg

JOSIP MIHALJEVIĆ, *Kako je operirala UDBA? Operacija "Paromlin" i sudbina Vinka Markovića*, Hrvatski institut za povijest - Ogranak Matice hrvatske u Vinkovcima, Zagreb - Vinkovci, 2022., 432 str.

Kako je operirala UDBA? Operacija "Paromlin" i sudbina Vinka Markovića druga je knjiga autora Josipa Mihaljevića, objavljena 2022. godine. Izdavači knjige su Hrvatski institut za povijest i Ogranak Matice hrvatske u Vinkovcima, a mjesta izdanja Zagreb i Vinkovci. Knjiga sadrži 432 stranice. Nakon *Predgovora* (str. VII-IX) slijedi *Uvod* (str. 1-11) u kojemu se autor osvrnuo na pitanje dosadašnjih spoznaja o navedenoj tematici te dostupnim i još uvijek nedostupnim izvorima. Razrada teme podijeljena je u tri poglavlja koja se dijele na 44 potpoglavlja. Potom slijede poduža *Zaključna razmatranja* (str. 275-311) podijeljena na četiri potpoglavlja, te *Prilozi* (str. 313-406), sažetak na engleskome jeziku (str. 407-408), *popisi izvora i literature* (str. 409-416), *kratica i pokrata* (str. 417-421) i *Kazalo imena* (str. 423-430). Knjiga završava *Bilješkom o autoru* (str. 431) te *Izborom iz recentnije bibliografije* autora (str. 432).

Prvo poglavlje naslovljeno je *Istraga* (str. 13-120). Mihaljević navodi da je protagonist ovoga djela, Vinko Marković, za kojega tvrdi da je bio "nitko poseban", ilustrativan primjer načina na koji je djelovala Služba državne sigurnosti (dalje: SDS), ranije poznatija kao UDBA. Marković, koji je do uhićenja bio lojalan poretku i uzoran pripadnik socijalističkoga društva, mogao je biti bilo tko, jer je SDS osim traženja krivaca također krivce i proizvodio montiranim procesima. Autor navodi da je jedan od razloga takva djelovanja SDS-a bio taj što je ta služba nastojala svoj rad prikazati što efikasnijim pa su u nedostatku pravih prijetnji osuđivali one u kojima su mogli pronaći "neprijateljske karakterne crte". Mihaljević nadalje opisuje način djelovanja SDS-a. Prvotno su se obavljali informativni razgovori u koje su mogle biti uključene i osobe koje nisu bili objekti obrade službe, ali su mogle dati korisne informacije. Potom su slijedili prethodna obrada koja je imala za cilj utvrđivanje pravovremenih informacija o neprijateljskome djelovanju, te operativna obrada koja se odnosila na pojedince, grupe, institucije i organizacije za koje se smatralo da djeluju kao neprijatelji poretka. SDS je u svome radu koristio i

agente koje su infiltrirali u takve skupine ili u strane obavještajne službe. Jedan od glavnih oslonaca rada SDS-a bila je pomoć suradnika. Mihaljević navodi da kontroverznim popisima suradnika službe, čije je publiciranje učestalo u poslijeratnom razdoblju, treba kritički pristupati jer je upitno jesu li suradnici u taj status došli pod prisilom te jesu li uopće znali da se nalaze na popisima suradnika, jer su djelatnici SDS-a prakticirali uvećavati broj svojih stvarnih operativnih veza kako bi višim političkim instancama prikazali svoj rad što efikasnijim. Navodi se da su pravila SDS-a iz 1967. godine osim dobrovoljnoga suradništva predviđala i prisilno na osnovi kompromitirajućih materijala. Osim toga, SDS je često širio dezinformacije o suradničkom statusu određenih pojedinaca kako bi ih diskreditirali. To se ponajviše odnosilo na pripadnike emigracije koje je SDS takvim metodama nastojao razjediniti. Osim prisile, SDS je suradnike nastojao vezati za službu različitim materijalnim poklonima ili novčanim nagradama. Markovićev krimen bio je već sami njegov osobni profil, a on je prema podacima SDS-a sadržavao sljedeće karakteristike: vjernik, odgaja djecu u crkvi, posjeduje literaturu iz hrvatske povijesti, Hercegovac kojega su odgojile časne sestre, a shodno tome automatski i šovinist. Iako je bio član Saveza komunista (dalje: SK) u službenome automobilu imao je veliko raspeće i svetoga Antuna, a to nije bilo poželjno za članove partije jer je "katolicizam bio korak prema nacionalizmu". Navodi se da je na poljoprivrednome kombinatu Borinci kod Vinkovaca zaposlio "sam ološ od ljudi", a tim je ljudima zajednička bila pripadnost hrvatskoj naciji te hercegovačko podrijetlo. Kao najveći Markovićev krimen navodi se to što je u nekoliko navrata vodio višeminutne razgovore s Tvrtkom Milošem, koji je kao agronom surađivao s poljoprivrednim kombinatom na kojemu je Marković radio, a koji je bio sin istaknutoga emigranta Petra Miloša te poznanik Ivana Jelića, predsjednika emigrantskoga Hrvatskoga narodnog odbora. Zbog svega toga Marković je uključen u montirani proces u kojemu se nastojalo dokazati da je bio član subverzivne terorističke skupine koja je pokušala izvršiti atentat na Josipa Broza Tita u rujnu 1975. u Zagrebu. Uz to, kako se optuženike za politički delikt nastojalo što više diskreditirati, Markoviću su nastojali "prišiti" i etiketu gospodarskoga kriminalca optužujući ga za ekonomske malverzacije uz tvrdnju da je nelegalno dijelio naoružanje i streljivo s ciljem stvaranja diverzantske skupine. Međutim, radilo se samo o podjeli lovačkoga streljiva zaposlenicima kombinata bez evidencije. Kao primjer apsurdnosti koje su dostizane u kreacijama scenarija tijekom montiranih procesa služi optužba da je Marković naoruža-

nje za rušenje državnoga poretka i obračunavanje s Jugoslavenskom narodnom armijom plaćao jabukama s kombinata. Marković je nekoliko dana nakon eksplozije u zagrebačkoj Paromlinskoj ulici uhićen te priveden u pritvor u Osijeku, a potom su ga oteli službenici SDS-a i prebacili u Zagreb, s tim da je tijekom putovanja više puta premlaćivan sve dok nije izjavio da će priznati sve za što ga terete. Kao pokazatelj kakve karakteristike su ulazile u kalup državnoga neprijatelja može poslužiti razgovor djelatnika SDS-a Dmitra Šijana i Markovića. Šijan je na ispitivanju nakon povratne informacije o Markovićevoj nacionalnosti izjavio: "Hrvat! Svi ste vi ustaše; vi ste iskonski ortodoksni neprijatelji." Ispitivanja uhićenih trajala su nekoliko mjeseci dok nisu počeli davati "priznanja" izmučeni dugotrajnim premlaćivanjem, drogiranjem, vrijeđanjem i prijetnjama ubojstvom ili likvidacijom članova obitelji. Zanimljivo je da su se "sjećanja" Markovića i Tvrtka Miloša, evidentirana u takvim priznanjima koja su se odnosila na događaje stare po nekoliko godina, poklapala u najsitnijim detaljima, što daje naslutiti da su takve izjave bile unaprijed sastavljene, a optuženike je trebalo samo prisiliti da ih se "prisjete".

Naslov drugoga poglavlja je *Sud* (str. 121-148). Mihaljević na početku poglavlja opisuje strukturu pravosudnoga aparata socijalističke Jugoslavije. Navodi da je javne tužitelje koji nisu bili učlanjeni u SK, a takvih je u cijeloj državi bilo samo 6%, morala potvrditi lokalna partijska organizacija. Isto je vrijedilo i za suce od kojih je 79% bilo učlanjeno u SK. Osim toga, među odvjetnicima koji su branili političke osuđenike bilo je suradnika SDS-a koji su u interakcijama s ostalim odvjetnicima trebali prikupljati korisne informacije. Na suđenju Markoviću i drugima optuženima u sklopu operacije Paromlin, Đuro Perica i Branko Vidaček tvrdili su da su priznanja dali zbog fizičke torture tijekom ispitivanja, dok je Josip Pemić svoju ozljedu glave objasnio tvrdnjom da je bio nervozan zbog čega se "češao (...) stalno po glavi i raščešao gornji dio tkiva". Osim izjava optuženika, ignorirani su i iskazi službenoga sudskog vještaka koji je ustvrdio da eksplozivna naprava koja je eksplodirala u Paromlinskoj ulici ne odgovara konstrukcijama koje je nametao SDS te da nema veze s protugradnim raketama za koje se tvrdilo da ih je Marković otuđio s kombinata Borinci u terorističko-diverzantske svrhe. SDS zbog toga izvještaj službenoga vještaka nije dostavila sudu. U takvim okolnostima Vinko Marković osuđen je na osam godina strogoga zatvora, dok su petorica nositelja liste osuđeni na smrtne kazne koje su zamijenjene kaznama od 20 godina strogoga zatvora jer je "načelo humanosti prema čovjeku (...) došlo do izražaja i u ovoj sudskoj presudi", a

takva "humanost" trebala je dokazati da je jugoslavenska "socijalistička zajednica toliko jaka da nije u strahu i nikad neće biti u strahu za svoje opstojanje i pred ovako organiziranim neprijateljem".

Posljednje poglavlje nosi naslov *Robija* (str. 149-274). Na početku poglavlja autor ističe da je Jugoslavija imala najveći postotak političkih osuđenika od svih komunističkih zemalja, ponajviše zbog verbalnoga delikta, a da je iz SR Hrvatske (29%) i SR BiH (34%) dolazio najveći dio optužbi za politički kriminal. Opisujući život u zatvoru Mihaljević navodi da su svaki susret osuđenika s posjetiteljima pratili i snimali zatvorski stražari. Politički zatvorenici imali su najlošiju zatvorsku klasifikaciju, dok su kriminalci i ubojice živjeli u boljim uvjetima. Politički zatvorenici organizirali su se i u zatvoru kako bi jedni drugima olakšali preživljavanje strogoga zatočeništva, a vođa im je bio Marko Veselica. Razdoblje robije obilježeno je mnogim neuspješnim žalbama brojnim državnim institucijama, a posebno se ističe Markovićevo pismo Kabinetu predsjednika Tita od kojega je dobio odgovor da ta institucija "nije zakonom ovlašćena da ukida ili preinačuje sudske presude jer su sudovi u vršenju svojih funkcija nezavisni, a što im je Ustavom zagarantovano". Političke zatvorenike motrili su drugi zatvorenici, osuđeni za gospodarski kriminal, koji su surađivali s SDS-om u zamjenu za novac i ublažavanje kazni. Tako je jednopartijski sustav favorizirao prave kriminalce nasuprot pojedinaca s "problematičnim" mišljenjima i svjetonazorima. Osim toga, u KPD Stara Gradiška, gdje je bila smještena većina političkih zatvorenika, slani su i psihički oboljeli i mentalno nestabilni ljudi jer nisu postojale primjerenije institucije za njih. Iako su u ponovljenim suđenjima čak i sudski organi priznali da su prvotna priznanja osuđenih u operaciji Paromlin dana u "sumnjivim okolnostima", Markoviću i ostalima kazne ipak nisu ukinute. Sakrivanje ključnih, za tužitelje nepovoljnih dokaza, kao što su satni mehanizam mine i medicinski kartoni osuđenika, pokazatelj su da je ovaj proces bio od svoga početka montiran.

U *Zaključnim razmatranjima* (str. 275-311) Mihaljević daje sintezu motiva SDS-a za gore opisano djelovanje. Navodi da je suđenjem za Paromlinsku trebao završiti proces gušenja hrvatskoga nacionalizma i kroćenja nacionalno osviještenih intelektualaca započet 1971. godine. Osim toga, SDS-ovi djelatnici nastojali su izmišljenim slučajevima nagomilati "odrađene poslove" i steći što više novca koji je u službu dolazio iz tajnih fondova. Autor navodi da zadatak SDS-a nije bio samo otkrivanje protudržavnih aktivnosti nego i poduzimanje mjera koje

su "korisne za socijalističku zajednicu i društvo u celini", odnosno montiranje procesa. Kako bi diskreditirali emigraciju na međunarodnoj sceni SDS je često poticao emigrantski ekstremizam jer bi tako lakše mogli opravdati svoje reakcije. Stoga je moguće da su djelatnici službe postavili i eksploziv u Paromlinskoj ulici, što je bilo teško izvedivo neprijateljima režima zbog snažnoga osiguranja toga mjesta povodom Titova posjeta. Zbog radikalizacije hrvatskoga nacionalnog pitanja, upada Bugojanske skupine 1972. godine i rušenja socijalističkoga režima Salvadora Allendea u Čileu 1973. godine, porastao je strah da će zapadne sile uz pomoć emigracije pokušati srušiti jugoslavenski režim. Stoga je državni vrh dopuštao protuzakonitu selekciju sudaca i tužitelja na procesima za političke delikte, a uz to, davali su i instrukcije medijima koji su svojim izvještajima trebali prikazati da se radi o fanatičnoj mržnji i nemoći neprijatelja pred jugoslavenskim socijalističkim uređenjem. Utjecaj SDS-a na društvo porastao je u 70-im godinama 20. stoljeća, a i sama Služba bila je pod pritiskom režima koji je zahtijevao veći angažman i učinkovitost. O procesu za Paromlinsku prvooptuženi je bio Tvrtko Miloš jer je on imao realne veze s emigracijom, a svi ostali su uključeni u tu konstrukciju samo zato što su vodili razgovore s njim i zato što su im nacionalno-religiozne crte odavale karakter neprijatelja. Nakon odbacivanja optužbe za postavljanje eksploziva na ponovljenome suđenju, Markoviću je ostala osuda samo za mišljenja i stajališta izražena u privatnim razgovorima što je za totalitarne režime bio jedan od najtežih zločina. U konačnici, Mihaljević ističe da je SDS bila politička policija, a socijalistička Jugoslavija partijska država, tako da je svaki aspekt djelovanja bio podređen Centralnom komitetu SKJ. Za svaku specijalnu akciju, odnosno likvidaciju, trebao se dobiti pristanak Saveznoga savjeta za zaštitu ustavnoga poretka u kojem se nalazilo najuže državno i partijsko vodstvo na čelu s Titom. Primarna zadaća SDS-a bila je održavanje SKJ na vlasti kao avangarde društva. Vinko Marković vjerovao je u socijalistički poredak, bio je član partije, a osuđen je kao kolateralna žrtva samo zato što je vodio razgovore s politički nepodobnim ljudima. Ovakva suđenja trebala su stvoriti psihološki učinak u populaciji i pokazati kakvo je to poželjno, a kakvo nepoželjno djelovanje. Jači pritisak SDS-a na društvo dovodio je do porasta defetizma u populaciji, a kod Hrvata i animoziteta prema Jugoslaviji i traženja drugoga načina rješavanja hrvatskoga nacionalnog pitanja.

U *Prilozima* (str. 313-406) autor donosi 15 podužih izvornih dokumenata, koji uz brojne druge dokumente postavljene na više mjesta u ovoj knjizi čitatelju omogućuju lakše uživanje u situacije u kojima

su se nalazili politički osuđenici u procesu za Paromlinsku, kao i za bolje razumijevanje načina funkcioniranja državnih institucija socijalističke Jugoslavije.

Knjiga *Kako je operirala UDBA? Operacija "Paromlin" i sudbina Vinka Markovića* odličan je primjer kako se kroz mikrohistorijsku perspektivu sudbine jednoga "malog čovjeka" može prikazati način funkcioniranja složene državne strukture kakva je bila SDS. Osim pokazatelja kako je represija SDS-a i cjelokupnoga državnog režima socijalističke Jugoslavije djelovala na pojedince, ova knjiga donosi i vrijedan prikaz strukture i načina rada ove službe. U konačnici, kao temeljni narativ ovoga djela ističe se represivnost totalitarnoga komunističkog uređenja koje nije dopuštalo slobodno ni "pogrešno" mišljenje, a napose iskazivanje takvih mišljenja. Stoga je ovo djelo vrijedno kao pokazatelj potencijalnih opasnosti s kojima su se mogli suočiti svi oni koji su živjeli u takvome društvu i državnome uređenju.

Zvonimir Herceg

HRVOJE MANDIĆ, *Hercegovačka franjevačka provincija u Drugom svjetskom ratu i poraću*, AGM, Zagreb, 2021., 495 str.

Hercegovačka franjevačka provincija u Drugom svjetskom ratu i poraću autora Hrvoja Mandića objavljena je 2021. u sklopu biblioteke Res gestae naklade AGM. Urednici knjige su Stjepan Bekavac i prof. dr. sc. Miljenko Brekalo, a njezini recenzenti dr. sc. Mario Jareb i dr. sc. Miroslav Akmađža. Tema knjige razrađena je kroz dvadeset i dva poglavlja, koja su popraćena predgovorom (str. 9-11), sažetkom na engleskom jeziku (str. 425-435), prilogom (str. 436-450), popisom kratica (str. 451), popisom objavljenih izvora i literature (str. 453-481) te kazalom imena (str. 483-495).

U *Uvodu* (str. 13-47) autor daje pregled djelovanja franjevačkoga reda na prostoru današnje Bosne i Hercegovine od njegova dolaska na prijelazu iz 13. u 14. stoljeće do prilika pred Drugi svjetski rat na prostorima nekadašnje Kraljevine Jugoslavije. Autor stavlja poseban naglasak na Hercegovinu u razdoblju od prve polovice 19. stoljeća kada tu započinje institucionalna prisutnost franjevačkoga reda pa sve do kraja Kraljevine Jugoslavije kada je već postojala etablirana Hercegovačka franjevačka provincija.

U početna tri poglavlja, autor se bavi historiografskom i istraživačkom problematikom pri razradi teme Hercegovačke franjevačke provincije u Drugom svjetskom ratu i poraću. *Istraživanja povijesti Hercegovačke franjevačke provincije od 1941. do 1945. - Literatura i izvori* (str. 49-65) pregled je izvora i pisane ostavštine samih hercegovačkih franjevaca iz perioda prije, tijekom i neposredno nakon Drugoga svjetskog rata te osvrt na obradu ove tematike u jugoslavenskoj historiografiji, koja je pristupila problematici potpuno pristrano s ciljem propagiranja hercegovačkih franjevaca kao zadrutih narodnih neprijatelja. Poglavlje *Hercegovački franjevci u Drugom svjetskom ratu u historiografiji Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine od 1990-ih do danas* (str. 67-82) je, kako i sam naslov sugerira, presjek ostvarenih historiografskih rezultata na spomenutu problematiku od demokratskih promjena u spomenutim državama početkom devedesetih pa do danas. U poglavlju *Kategorija "narodnih neprijatelja" i odnos KPJ prema njima* (str. 83-84) autor definira spomenuti pojam u politič-

kom i pravnom okviru nove komunističke države te u taj kontekst smješta i slučaj hercegovačkih franjevaca.

Nakon ovih pripremnih poglavlja, autor započinje konkretnu obradu teme poglavljem *Hercegovačka franjevačka provincija u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* (str. 85-107). U njemu autor daje politički kontekst koji je prethodio vojnim akcijama 1941. na području Kraljevine Jugoslavije, a on je obilježen bio rastućim napetostima hrvatsko-srpskih odnosa, posebice nakon uspostave Banovine Hrvatske 1939. godine. To su bile i godine velikih oskudica i gospodarske krize, koje su otežavale djelovanje i same Provincije. Režim NDH uspostavljen je u Hercegovini nakon teških borbi s borcima Jugoslavenske kraljevske vojske i srpskim pobunjenicima, koji su počinili teške zločine nad mjesnim hrvatskim stanovništvom. Hercegovačka franjevačka provincija inicijalno je pozdravila uspostavu nove države smatrajući je željnim ostvarenjem nacionalne države. Osim toga znaka podrške, upravne strukture Provincije predvođene tadašnjim provincijalom fra Krešimirom Pandžićem i definatorom reda fra Dominikom Mandićem nalagale su oprez prema novom režimu i fokus samo na duhovnu i redovničku sferu njihova djelovanja.

Sljedeće poglavlje naslovljeno je *Fra Radoslav Glavaš i NDH* (str. 109-131) i u njemu se autor bavi kontroverznom problematikom lika i djela fra Radoslava Glavaša. Uz osvrt na njegov književni angažman, autor nam donosi pregled i njegove karijere kao službenika u Ministarstvu bogoštovlja i nastave. Zaključak kojeg autor izvodi je taj da je fra Radoslav Glavaš bio žrtva poslijeratne komunističke propagande te da je optužnica po kojoj je kasnije osuđen na strijeljanje bila gotovo pa potpuno neutemeljena. Imajući to u vidu, fra Radoslav se ipak kompromitirao neposlušnošću nadređenima u Provinciji i Crkvi te potpisivanjem dubioznih zakonskih odredbi o vjerskim prijelazima. On je unatoč tome dobivao prešutno odobravanje tadašnjeg provincijala fra Krešimira Pandžića i definitora fra Dominika Mandića jer je svojim djelovanjem u vladi NDH osiguravao izdašnu financijsku pomoć Provinciji, ali i sveukupnoj Crkvi u Hercegovini. Poglavlje *Odnosi između fra Justina Medića i upravljačke strukture Provincije* (str. 133-142) bavi se pitanjem mlađe generacije franjevaca (s posebnim naglaskom na titularnog fra Justina Medića) koja se u žaru da se dokaže i služi novom režimu NDH mahom odlučila oglušiti na glavne odrednice Provincije te se kasnije sekularizirati. Ove neprilike prisilile su upravne strukture Hercegovačke franjevačke provincije na strože mjere u odgoju novih pitomaca, gdje bi se vršilo

profiliranje kojim bi se Provincija riješila nepodobnih elemenata. Na prethodna dva poglavlja nadovezuje se kao kontrapunkt poglavlje *Srpanjska diplomatska aktivnost fra Dominika Mandića* (str. 143-151). U ovom poglavlju predočena su Mandićeva nastojanja iz Rima da svoju Provinciju drži podalje od političke aktivnosti u NDH kojom bi se kompromitirala kao duhovna organizacija. Mandić je od samog početka bio pobornik jugoslavenske koncepcije, no svoja stajališta izmijenio je nakon razočaranja novom Jugoslavijom tijekom 1950-ih, nakon čega je stajao na liniji hrvatske državnosti.

Poglavlje *Hercegovački franjevci i spašavanje žrtava ustaških progona u Hercegovini od 1941. do 1943.* (str. 153-186) tematizira odnos hercegovačkih franjevaca prema ustaškom represivnom aparatu. Autor u ovom poglavlju sustavno i iscrpno pobija kasniju jugoslavensku propagandu o suradnji hercegovačkih franjevaca s ustaškim režimom i donosi pregled aktivnoga sudjelovanja hercegovačkih franjevaca (ističući posebno napore fra Dominika Mandića i fra Lea Petrovića) u spašavanju progonjenih Srba, Židova i političkih disidenata u Hercegovini.

U poglavlju *Hercegovački franjevci i imenovanje Petra Čule mostarskim biskupom* autor tematizira tada kontroverznu smjenu na biskupskoj stolici Mostarsko-duvanjske biskupije. Usprkos nastojanjima vrha Provincije (posebice fra Dominika Mandića) da biskupijom i dalje upravlja pripadnik franjevačkoga reda, novoizabrani biskup Petar Čule uspostavio je dobre odnose s franjevcima, naročito s fra Dominikom Mandićem i fra Leom Petrovićem. Ušavši prethodnim poglavljem u obradu zbivanja iz 1942. godine, autor to konkretnije nastavlja poglavljem *Hercegovačka franjevačka provincija 1942.* (str. 197-204) donoseći presjek ratnog nasilja kojeg su izvodile talijanske i četničke snage po Hercegovini. Jedan od primjera takvoga nasilja bilo je ubojstvo fra Stjepana Naletilića u Duvnu. Ovi napadi uzrokovali su strah među hercegovačkim pučanstvom što je navelo pojedine fratere, konkretno fra Bonu Jelavića u Sutini i fra Berta Dragičevića na Humcu, da formiraju lokalne milicije kako bi spriječili četničke nasrtaje, zbog čega ih je sami vrh Provincije pohvalio.

Autor u sljedećem poglavlju, *Odnos hercegovačkih franjevaca prema suprotstavljenim stranama u Drugom svjetskom ratu* (str. 205-275) razrađuje pitanje afiniteta hercegovačkih franjevaca prema pojedinim sukobljenim stranama u Drugom svjetskom ratu. Glavno mjesto zauzima autorovo sustavno i činjenično pobijanje glavnih dokumenata nastalih nakon Drugoga svjetskog rata koje su komunističke vlasti koristile kako bi ocrnili hercegovačke franjevce i time oprali ruke

od kasnije počinjenih zločina. Ostatak poglavlja prikazuje šaroliku ideološku sliku hercegovačkih franjevaca, koji su usprkos toj šarolikosti dijelili jednako nezadovoljstvo prema okupacijskim snagama i saveznicima Sila Osovine, i htijenje demokracije angloameričkog tipa. Pobornika ustaškog režima bilo je u marginalnom broju.

Sljedeće poglavlje naslovljeno je *Politička i vojna situacija u NDH 1944.* (str. 277-298) i u njemu autor prikazuje završni tijek Drugoga svjetskog rata, kada je već bilo jasno da je blizu poraz Sila Osovine. S tim u vidu, tijekom 1944. godine pripreman je teren za uspostavu nove Jugoslavije koja bi bila pod upravom KPJ. Na ovo se nastavlja poglavlje *Hercegovačka franjevačka provincija u veljači 1945.* (str. 299-365) koje tematizira posljednje izdisaje otpora njemačkih snaga i snaga NDH. Nakon njihova posljednjeg protuudara za očuvanje glavnih obrambenih točaka u Hercegovini, partizani su izveli posljednje napade i postupno kroz osvajanje i teror uspostavljali svoj režim. Osim konačne pobjede partizana, definitivno su bile zaključene i sudbine franjevaca po Hercegovini koji su padali kao žrtve komunističkoga terora jer su smatrani izravnim neprijateljima novoga režima. Autor proširuje tu tematsku nit i na Mostar u poglavlju *Borbe za Mostar* (str. 367-377), gdje obrađuje partizansko osvajanje i odmazdu u tom gradu. Ostala stradanja pripadnika Hercegovačke franjevačke provincije obrađena su u poglavljima *Ubojstva hercegovačkih franjevaca na Bleiburgu i Križnom putu* (str. 379-382), *Osuda i strijeljanje fra Radoslava Glavaša* (str. 383) te *Ubojstvo fra Valentina Zovka i fra Andrije Topića* (str. 385).

Odnos fra Dominika Mandića prema ubojstvu hercegovačkih franjevaca (str. 387-388) tematizira Mandićevu pogođenost i žalost nemilim događajima u njegovoj provinciji. Usprkos već učinjenom pokolju, fra Dominik Mandić ostaje pri svome jugoslavenskom uvjerenju, no ne dugo, jer je uskoro od 1950-ih, razočaran novom jugoslavenskom državom, prionuo uz koncepciju hrvatske državnosti. Poglavlje *Pastirsko pismo i ubijeni širokobriješki franjevci* (str. 389-392) obrađuje reakciju katoličke hijerarhije nakon što se čitava Crkva našla pod udarom komunističkoga terora. Pripadnici hijerarhije predvođeni nadbiskupom Stepincem stali su protiv terora novih komunističkih vlasti, te su se u sklopu tog prosvjeda spomenuli i pobijenih hercegovačkih franjevaca. Komunisti su parirali ovim optužbama klevetom i protuoptužbama da je Katolička Crkva bila aktivni suradnik ustaškog režima i da je sudjelovala u njihovim zločinima. Jačanje represija dalje je tematizirano u poglavlju *Biskup Čule i pastirsko pismo*

(str. 393-402). Biskup Čule bio je obaviješten o pokolju hercegovačkih franjevaca i pokrenuo je uskoro istragu, što je uznemirilo tek uspostavljenu komunističku vlast. Zbog svoje neposlušnosti biskup Čule priveden je 1948. godine, a represije koje su se nametnule Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji dovele su je do ruba propasti. U *Zaključnim razmatranjima* (str. 403-424), sumirani su rezultati autorovih istraživanja.

Knjiga *Hercegovačka franjevačka provincija u Drugom svjetskom ratu i poraću* vrijedan je historiografski doprinos u obradi spomenute problematike zbog svoje sintetske kvalitete. Osim što je ona pregledan dijakronijski prikaz povijesti Hercegovačke franjevačke provincije u spomenutom razdoblju, ona je i znanstveni odgovor na optužbe i propagandu koja se razvijala u sklopu jugoslavenske historiografije. Kvaliteta Mandićeve knjige leži u činjenici što je golema količina podataka i istraživačkih rezultata sustavno i jasno predstavljena tako da laičkom čitateljstvu može poslužiti kao dobro izvorište informacija, a istraživačima kao neizostavno polazište u obradi ove problematike.

Ivan Prskalo

UPUTE AUTORIMA

Časopis *Hercegovina* izlazi jedanput godišnje i objavljuje neobjavljene radove iz humanističkih znanosti u kojima autori obrađuju teme vezane za Hercegovinu, njezinu povijest, kulturu i tradiciju, ali i one koji se na bilo koji način odnose ili imaju utjecaja na ovo područje.

Radovi se mogu slati tijekom cijele godine elektroničkom poštom na jednu od adresa uredništva: **hercegovina@ff.sum.ba** ili **casopis.hercegovina@gmail.com** kao i na nekoj vrsti prijenosne memorije. Redovito časopis za određenu godinu zaključuje se s radovima pristiglim do kraja veljače, a u iznimnim slučajevima urednik rad može primiti i nakon isteka ovoga roka.

Radovi podliježu dvostrukoj anonimnoj recenziji.

Nakon pristiglih recenzija radovi mogu biti kategorizirani kao:

1. **Izvorni znanstveni rad** - odlikuje se izvornošću zaključaka ili iznosi neobjavljene izvorne rezultate znanstveno koncipiranog i provedenog istraživanja.
2. **Prethodno priopćenje** - sadržava prve rezultate istraživanja u tijeku, koji zbog aktualnosti zahtijevaju brzo objavljivanje, ali bez visoke razine obuhvatnosti i utemeljenosti.
3. **Pregledni rad** - sadržava temeljit i obuhvatan kritički pregled određene problematike, ali bez osobite izvornosti rezultata.
4. **Stručni rad** - sadržava znanja i iskustva relevantna za određenu struku ali nema obilježja znanstvenosti.

Ukoliko se recenzije razlikuju u pogledu kategorizacije, može se tražiti i trećega recenzenta. Odluku o konačnoj kategorizaciji rada donosi urednik i članovi uredništva.

Svi radovi trebaju imati na početku manji sažetak (nekoliko rečenica), ključne riječi, te na kraju veći sažetak (do jedne kartice) i ključne riječi. Sažetak i ključne riječi na kraju rada bit će prevedeni na engleski jezik.

Radovi se ne honoriraju, a autori članaka dobivaju dva besplatna primjerka dotičnoga broja časopisa *Hercegovina*. Uz priloge autori trebaju dostaviti i sljedeće podatke: ime i prezime, akademsko zvanje, te naziv i adresu institucije u kojoj su zaposleni i e-mail adresu.

Osim ovih radova *Hercegovina* objavljuje recenzije, prikaze, osvрте, obavijesti i slično. Autori ovih priloga dobivaju besplatno po jedan primjerak časopisa.

Tehničke upute za pisanje priloga u časopisu *Hercegovina*

Svi prilogi trebaju biti pisani na računalu u programu Word. U tekstu priloga veličina slova je 12, a prored 1,5. Bilješke se pišu na dnu stranice (podnožne bilješke), veličina slova je 10, a prored 1.

Molimo autore da radovi opsegom ne prelaze dva arka (32 kartice). U iznimnim slučajevima uredništvo časopisa može odlučiti i o objavljivanju rada s većim brojem kartica.

Tabele trebaju biti uredno opisane i sadržavati broj, naslov i legendu.

Grafičke priloge treba poslati odvojeno od teksta u JPG formatu.

Molimo autore radova da se pridržavaju uputa i metodologije koja je usvojena za ovaj časopis.

Upute za pisanje bilježaka u časopisu *Hercegovina*

IME I PREZIME AUTORA - mali verzal

"Naslov članka" - u navodnicima, obična slova

Naslovi svih publikacija - kurziv

Isto - kurziv (kada se radi o istom autoru i istom djelu)

ISTI - mali verzal (kada se radi o istom autoru a različitu djelu; naravno, navodi se naslov toga djela)

nav. dj. - kurziv

Do tri autora pišu se njihova imena i prezimena, a ako ih je više navodi se samo prvi autor i kratica: i dr.

Svaku novu bibliografsku jedinicu u istoj bilješci treba odvojiti točkom-zarezom (;).

Prilikom prvoga navođenja bibliografske jedinice treba navesti sve podatke a nadalje u skraćenom obliku.

Arhivi:

DRŽAVNI ARHIV U DUBROVNIKU (dalje: DADU), *Lettere di Levante*, sv. 4, f. 32r-33v.

Knjige:

MATE MATIĆ - ANTE ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, Globus, Zagreb, ³2014., str. 25-27.

Isto, str. 30-31.

Kada se isto djelo ponovo navodi na drugome mjestu, treba upotrijebiti skraćeni oblik. Npr.: M. MATIĆ - A. ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, str. 35. Samo u kraćim radovima i s malo bilježaka može se upotrijebiti kratica *nav. dj.* ako se od istoga autora spominje samo jedno djelo.

Časopisi:

IVAN IVIĆ, "Kulturna baština Hercegovine", u: *Povijesni prilozi*, 63, Zagreb, 2014., str. 50.

I. IVIĆ, *nav. dj.*, str. 50.

Zbornici:

JURE JURIĆ, "Jezik Augusta Šenoë", u: MATE MATIĆ (prir.), *Povijest hrvatske književnosti u 19. stoljeću*, Školska knjiga - Marijan tisak, Zagreb - Split, 2014., str. 122-132.

Biblija:

Uobičajeno je da se biblijske knjige ne navode u bilješkama ispod crte nego u zagradi odmah iza teksta. Npr. "U početku bijaše Riječ" (Iv 1,1).

Enciklopedije:

"Neretva", u: *Hrvatska enciklopedija*, I., Zagreb, ³2005., str. 580-590.

Dnevne novine:

MARKO MARKIĆ, "Stećci na prostoru Hercegovine", u: *Večernji list*, Zagreb, 15. 11. 1999., str. 14-15.

Intervjui:

MATE MATIĆ, "Ovo je sveta zemlja" (razgovarao Petar Bašić), u: *Hrvatsko slovo*, Zagreb, 24. 3. 2004., str. 3-4.

Internet:

<http://www.znanost.hr> - ANA ANIĆ, *Etnička slika Bosne i Hercegovine* (15. 9. 2011.).

AUTHOR GUIDELINES

Herzegovina is an annual journal which accepts unpublished papers from humanities covering the topics of Herzegovina, its history, culture and tradition as well as the topics in any way related to or have an impact on this area.

All submissions should be sent to the editorial board throughout the year at the following e-mail addresses: **hercegovina@ff.sum.ba** and **casopis.hercegovina@gmail.com**, or on any kind of removable memory. Annual submission of papers is open by the end of February, however, in exceptional circumstances the editor can accept a paper after the deadline has expired.

Submitted papers undergo the double-blind review process. The articles are classified according to one of the following categories:

1. **Original scientific article** is only the first time publication of original research results in a way that allows the research to be repeated, and the findings checked.
2. **Short communication** of preliminary but significant results which summarizes the findings of a completed original research work or a research work in progress.
3. **Review article** is an overview of the latest works in a specific subject area, the works of an individual researcher or a group of researchers, in which the author's original contribution to the research of the same topic should be presented.
4. **Professional article** is the presentation of what is already known in a specific subject area and does not have to contain the original research results.

If the reviewers' opinions differ, the editorial board may ask for the opinion of the third reviewer or the board may decide on final categorization. All papers should include short abstract (several sentences), key words, and a page long summary which will be translated into English.

Authors will not be paid for the articles, however, they will get two free copies of a published issue. The manuscripts should include author's name and surname, academic position, institutional affiliation (name and address) and e-mail address.

Apart from the mentioned categories *Herzegovina* will publish other submissions, such as short essays, reviews, commentaries, bibliographies, notifications, opinion articles etc., the authors of which will get a free copy each.

Technical guidelines

Manuscript format should be *Microsoft Word*, font *Times New Roman*, font size 12, line spacing 1.5. Footnote font size should be 10, single line spacing.

Preferable length of article should not exceed 32 standard pages (1,800 characters per page). Extensions are permitted with agreement from the editorial board.

Tables should be properly described including number, title and key. Graphics should be submitted on a separate sheet in JPG format.

Author(s) are asked to comply with the format and style of the journal.

Referencing

AUTHOR'S NAME AND SURNAME - small capitals

"Title of the article" - in quotation marks, standard font

Titles of all publications - italic

Ibid. - italic

Id. - small capitals

op. cit. - italic

For up to three authors, their full names are cited, if more than three, then only the first author's full name followed by the abbreviation et.al.

Each new bibliographic unit in the footnote should be separated by semi-colon (;).

The first time a source is cited, full bibliographic details should be provided, whereas in repeat citation shortened forms should be used.

Archives:

DRŽAVNI ARHIV U DUBROVNIKU (henceforth: DADU), *Lettere di Levante*, Vol. 4, f. 32r-33v.

Books:

MATE MATIĆ - ANTE ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, Globus, Zagreb, ³2014, pp. 25-27.

Ibid., pp. 30-31.

When the same reference is cited, the second time it is mentioned the shortened form should be used, e.g. M. MATIĆ - A. ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, p. 35. The acronym *op. cit.* should be used only in short articles with few footnotes, if only one work of the same author is cited.

Journals:

IVAN IVIĆ, "Kulturna baština Hercegovine", in: *Povijesni prilozi*, 63, Zagreb, 2014, p. 50.

I. IVIĆ, *op. cit.*, p. 50.

Proceedings:

JURE JURIC, "Jezik Augusta Šenoë", in: MATE MATIĆ (ed.), *Povijest hrvatske književnosti u 19. stoljeću*, Školska knjiga - Marijan tisak, Zagreb - Split, 2014, pp. 122-132.

Bible:

It is customary for the Books of Bible not to be cited in the footnotes, but in the brackets immediately after the text, e.g. "In the beginning was the Word" (John 1:1).

Encyclopedias:

"Neretva", in: *Hrvatska enciklopedija*, I., Zagreb, ³2005, pp. 580-590.

Daily newspapers:

MARKO MARKIĆ, "Stećci na prostoru Hercegovine", in: *Večernji list*, Zagreb, 15. 11. 1999, pp. 14-15.

Interviews:

MATE MATIĆ, "Ovo je sveta zemlja" (interviewed by Petar Bašić), in: *Hrvatsko slovo*, Zagreb, 24. 3. 2004, pp. 3-4.

Internet:

<http://www.znanost.hr> - ANA ANIĆ, *Etnička slika Bosne i Hercegovine* (15. 9. 2011).

Translated by Prof. Dr. Marijana Sivrić

